

BOKA

13-14

ZBORNİK RADOVA

IZ NAUKE, KULTURE I UMJETNOSTI

Б О К А

13~14

**ЗБОРНИК РАДОВА ИЗ НАУКЕ, КУЛТУРЕ
И УМЈЕТНОСТИ**

**(A COLLECTION OF WORKS IN SCIENCE,
CULTURE AND ART)**

Издавачки савет:
(Publishing Council):

РАДМИЛА БЕНДЕРАЋ, председник, Др СЛАВКО МИЈУШКОВИЋ, Др МИ-
РОСЛАВ ЛУКЕТИЋ, ДУШАН СЕФЕРОВИЋ, МАРИЈА ЦРНИЋ-ПЕЈОВИЋ,
МАКСИМ ЗЛОКОВИЋ, ВЛАДО ПОРОБИЋ, ЛАЗАР СЕФЕРОВИЋ, МИЛАН
СИЈЕРКОВИЋ, ВЕЛИМИР РАДОВИЋ, Др СРБАН МУСИЋ и
САВО ЛАДОВИЋ

Редакција:
(Editorial Staff):

Др СЛАВКО МИЈУШКОВИЋ, Др МИРОСЛАВ ЛУКЕТИЋ, ВЕЛИМИР
РАДОВИЋ, МАРИЈА ЦРНИЋ-ПЕЈОВИЋ, Др СРБАН МУСИЋ, МАКСИМ
ЗЛОКОВИЋ, ЛАЗАР СЕФЕРОВИЋ и МИЛАН СИЈЕРКОВИЋ

Главни и одговорни уредник:
(Editor in Chief):
ЛАЗАР СЕФЕРОВИЋ

Замјеник гл. и одг. уредника:
(Assistant Editor):
МАРИЈА ЦРНИЋ-ПЕЈОВИЋ

Власник и издавач:
(Proprietor and Publisher):
САМОУПРАВНА ИНТЕРЕСНА ЗАЈЕДНИЦА КУЛТУРЕ И НАУКЕ
ХЕРЦЕГ-НОВИ
SELFOVERNING COMMUNITY OF INTERESTS FOR CULTURE
AND SCIENCE HERCEG-NOVI

Адреса Редакције:
(Editorial offices):
ХЕРЦЕГ-НОВИ, МАРКА ВОЈНОВИЋА 9
ТЕЛЕФОН 082/44-655
HERCEG-NOVI, MARKA VOJNOVIĆA 9
TELEPHONE 082-44655

VRIJEME HERCEG-NOVOG

Novome je šest vijekova.

Za grad ni malo, ni mnogo. Važnije je šta se na takav jubilej o gradu misli: da li je to grad prošlosti ili budućnosti. Sigurno je da Novi nije grad bez prošlosti ali ni bez budućnosti. I koliko god je lijepo što se na svoj praznik grad sjeća proteklih vijekova, još je ljepše što on iz lijepo sadašnjosti korača u još ljepšu budućnost. Jer, u proteklih šest stoljeća Novi nikada nije bio veći, cvjetniji, posjećeniji, čuveniji i ljepši. Čisto nebo, i more, zemlju i vazduh čovjek sutrašnjice neće samo više cijeniti nego će mu biti uslov opstanka. Mjesta i gradovi koji to imaju, imaju i budućnost. Herceg-Novi je od tih gradova, grad budućnosti.

Prošlost Novog puna je ratova — od osnivanja do našeg stoljeća. O njega su se otimali Španci, Turci, Mlečani, Rusi, Francuzi, Austrougari, Nijemci, Italijani . . . Svoja junaštva ovdje su kalili vitezovi peraštanski, malteški, mletački, admirali turski, hajduci hercegovački. Kule oko grada neko je zidao a neko rušio; neke su davno nestale, neke još i danas traju. Kao i drugdje, i ovdje se neko po zlu a neko po dobru pamti.

Ako mu se kroz vjekove, zbog raznih uplitanja sa strane, nije dalo da se po želji i moći razvija, evo vremena kada to Novi čini po svojoj i želji onih koji ga vole. Bilo bi to još vidnije da nije bilo one strahovite zemaljske stihije koja mu je korak usporila. I ovako, zahvaljujući ljudskoj ljubavi i zajedništvu, ovaj grad se brzo oporavio i opet korača u svoju budućnost.

O sudbini grada govore i poduci šta je ko želio da Novi bude, a šta je on sada. Jedni su htjeli da bude tvrđavu pored mora, a on postao ljekovita banja. Drugi htjeli da bude trg soli a on postao trg cvijeća. Treći htjeli fabriku čohne a on postao čuveno turističko mjesto. Htjeli ovdje da bude tamnica a on postao grad sunca i zelenila. Nekada je ovdje bio i trg robova, sada je grad slobode.

Mnogo toga što se kroz vrijeme o Novi otimalo i na njegovu ljepotu nasrtalo — carstva, vjere i oružja — odavno je u vremenu posrnulo i u moru potonulo. A Novi kapije uklonio, vrata i srce

otvorio za putnike namjernike pa mu iz bijela svijeta dolaze. Kada ljudi u poznim godinama, ma gdje živjeli, žele da se zauvijek u zavičaj vrate, to je prirodno. Ali kada ljudi, ma gdje rođeni, žele da se zauvijek u Novome nastane, to je već nešto drugo. Ali, za Novi je i to prirodno. Zato je Herceg-*Novi* zavičaj ljudi iz raznih krajeva. Novi je nekako posebno prirodan i ljudski.

Kroz vremena, ljudi u ovaj grad nijesu donosili mnogo ni srebra ni zlata, ni umjetničkih tvorevina ni dragog kamenja — iz drugih krajeva, od drugih civilizacija. I da jesu, teško bi to ovdje opstalo od tolikih najezda i pohara. Novome je bilo ostalo jedino da čuva ime, temelje i život za neka srećnija vremena. Ljudi su vjerovali: kad dođu bolja vremena, sagradiće se veći i ljepši grad. I došla su vremena Herceg-*Novog*.

U međuvremenu, ljudi su u ovaj grad donosili cvijeće i drugo plemenito i rijetko rastinje sa raznih strana svijeta, iz drugih podneblja. Nijesu ni slutili da će upravo to jednog dana postati neprocjenjivo blago ovog grada, njegova zastava i zaštitni znak. Već se pokazalo da je to trajnije od kamena, skuplje od srebra i zlata. Po tome, Novi je jedinstven, ni na koga ne liči, drugi ga ne mogu oponašati. Ako su i drevni kameni gradovi, poput Dubrovnika i Kotora, za divljenje, prednost Novoga je što je između njih različit.

A gdje je cvijeće ljudi rado dolaze. Osim svečanosti za oči, Novi ima i druge čari. Čovjek tu traži lijeka srcu i duši. Čari Novog su i u Toploj ali i u toplini Igala. Čari mora i njegovog povjetarca, ali i snjegova Orjena i vedrine neba nad njima.

Ljeti Novi ima i jedno svoje sazvježđe nad gradom od četiri zvijezde. Ne znam koje su to četiri zvijezde ali svi znaju ko su tih Pet Danica koje čine hercegnovska sazvježđe.

Kao ni od prirode, Novi se od istorije nikada nije odvajao. Pa tako su od njega neodvojivi mnogi hrabri borci za slobodu iz mnogih ratova, posebno junaci Orjenskog partizanskog bataljona.

Kad se nađe pred pučinom i vječnošću mora, s jedne, i sulude prolaznosti vremena i promjena u životu na zemlji, s druge strane, i običan čovjek se predaje razmišljanjima. Otuda, čini se, otkad je Novoga, u njemu je i ljudi koji se bave duhovnim radom — filozofa, pjesnika, slikara, vajara, maštara. Ima i drugdje gradova na moru u koje se žudi, ali Novi ima neke posebne okvire u kojima se sve to zbiva. Zato su valjda stvaraoci najbrojniji u ovom mjestu.

A na najljepšim stranicama ljetopisa o Novom zapisano je da su njegovi sugrađani bile i one svjetske ličnosti koje bi svaki grad, svaka zemlja poželjela u svojoj sredini: Tito, Andrić, Njegoš. I oni su po svojoj želji izabrali Novi da u njemu žive, stvaraju, rade. Zato, ko zna ko će se još upisati u ljetopis ovog grada, jer Novi ne svodi račune postojanja već se još više otvara prema svijetu i vremenu koje dolazi. O Novom i misliti «u duši je drago».

Boško PUSONJIĆ

ХЕРЦЕГ-НОВИ У ДОМАЋОЈ БЕЛЕТРИСТИЦИ 19. И 20. ВИЈЕКА

„Има градова који имају своју душу, то су они градови који имају своју прошлост. У томе су градови слични људима.“

Јован Дучић

Херцег-Нови је најмлађи бокелски средњовјековни град. Највише је страдао и најдуже од свих је чекао своју слободу. Његов постанак и развој могу да се прате у широким оквирима наших историјских збивања. Постављен на вјетрометини између Дубровника и Котора као стражар на вратима низа градића и насеља која је и силнијима тешко било и чувати, а камо ли очувати, имао је тешку судбину малог и незаштићеног, која је испи-сана језивим казивањима летописца.

Рођен и у патњама, одрастао и остарио познат нам је само као Твртков градић којег наслеђују нови владари и за њега се узалуд боре пред свјетским моћницима. Зато нема својих митова и легенди, јер није толико стар као други бокелски градови, чије поријекло потиче из неизвјесних предања. Ни његова знатно старија област Драчевица, давно насељена словенским живљем, нема мутне магичне приче о постанку. Иако највише угрожаван и тлачен, мало у слободи, а предуго у ропству, све до почетка нашег вијека, одувijek је имао здраву животну снагу да на један виши, етички начин одолијева завојевачима. На тај начин одржавао је своју вишу слободу под војничким и политичким патњама. Креативни дух нашег човјска показао се и оваје веома борбен, па је тако и савлађивао сваки израз и калемљење туђинштине, која је нестајала кала и његова окупаторска власт. Свакако да је без хиперболе писао Марко Цар да је Херцег-Нови „морална престоница Боке Которске“ баш у том смислу етичке чистоте „гдје је туђинска најезла досад најмање могла да пусти коријена“.¹ Истина, и остали градови Боке, који су сваки имали мање-више специфичне услове останка, обзиром на толике најезде и разарања, очували су не само своју физиономију него и

¹ Марко Цар, Наше Приморје, Срп. књ. задруга, Београд, 1933, с. 84.

свој карактер, што се најбоље види кроз њихово разнопрето стваралаштво и сачувана историјска свједочанства.

Због тога се с правом могу на Херцег-Нови примијенити поменуће Дучићеве ријечи, које овај познати пјесник наставља: „Те градове треба први пут видети у извесни месец и извесни сат дана . . . То су тренуци кад се духовно одваја од материјалног и везује за нашу мисао и утапа са нашом душом у заједничку ефемерну судбину. Тада се осећа душа града како иде — поред вас, пред вама, узастопце за нама“.²

Ово пјесниково виђење града као живог бића лијепо тумачи београдски естетичар и есејиста Драган Јерсемић: „Херцег-Нови постаје југословенски град, отворен за цео свет . . . Да би један град стекао душу није довољно ни да има значајну прошлост, ни да има леп положај, благу климу и разноврсну флору него да своју прошлост и садашњост негује, непрестано дограђује и опева. Сваки град се гради два пута: први пут од камена и шпала, други пут од речи и духа. Један град није велики ни по свом обиму, ни по броју намештава и трговина, ни по лепоти кућа него по легендарном орсолу који му је створио дух људски од љубави и симпатија за његову историју, конфигурацију земљишта и флору, за његове улице и перивоје, за његове људе и атмосферу на његовим улицама. Херцег-Нови с правом има овај ореол и може се волети по правилу, а не по изузетку“.³

Саткан од природних њепота и трагичних људских немира, често залијеван крвљу и сузама, примјерима крајње нечовјечности и великих хуманих дјела, одрастао је у специфичној импресивној средини из које се родила народна умотворина у којој се као у средњовјековној каменој розети преплићу лирско и епско, жалост и срећа, различите и фантастичне игре природних стихија и људске ријечи. Као слике по платну ничу утисци које запажају људско око и срце, преливају се и слажу у стихове и прозу од давнина, од искона. Сама природа овога краја највећи је поета у својим шароликим и промјенљивим елементарним играма. Она и даје подстрек људској мисли и перу. То добро знају доморони и сви који овамо долазе брзо запажају. То су увидјели и при људи који су се овдје насељавали, а о њима мало знамо као и о доцнијим илирским, романским и грчким кретањима, о којима често казују антички писци. Културни људи, са и без елеганције у стилу писања, и поред умјетничког израза као прогнаши трагични португалски пјесник Флавио Еборензе, или један путописац као Евалија Челебија, сав у оријенталним хвалоспјевима, који су не само фантастични него и фанатични, па до на-

² Јован Дучић, Друго писмо из Швајцарске, Градови и химере, Сабрана дјела, књ. II, Сарајево, 1969, с. 30.

³ Драган М. Јерсемић, Херцег-Новоме у част, предговор књизи Душана Костића, Импресије — Виђења Херцег-Новога, Херцег-Нови, 1976, с. 7. и 9.

ших дана, пишу о граду и његовим неуспешним њепотама које га окружују, пишу и чини нам се као да се у мислима и изразима не понављају него снаго на свој умјетнички, или сасвим прозаични, калуп исказују што су доживјели.

Наше народне умотворине под овим поднелбљем у свим облицима језичког стваралаштва наше су погодне тле свога постанка, развоја и његовања. То благо скупљали су наши први етнографи.²

Послије њих долази ријеч умјетничке поезије и написа у свим формама прозе. У овом осврту изнијећемо све оно колико нам је познато и што је карактеристично за излагање. Ограничили смо се на оно главније што је о томе написано у стиху, приповијетки, роману, путопису и есеју. Нијесмо могли да не споменемо и оне добро познате ауторе и њихово стваралаштво без обзира што тиме, али на посебан начин, понављамо већ добро познате текстове. Истина, то се чини само у два случаја у којима се није могла заобићи личност аутора и фрагмент из његовог стваралаштва, јер би се тиме окрњила вредност овога написа.

На почетку прошлог вијека бави се белетристиком црногорски господар митрополит Петар I Петровић — Његош, чије књижевнио дјело није познато ни данас широј јавности. Његов боравак у Херцег-Новоме није остао необиљежен у његовим стиховима, као ни крупни догађаји тога времена. О томе мало каже, али ипак спомиње Херцег-Нови и његове прваке. У својој Четвртој црногорској пјесми, у којој, као и у претходнима, описује војевања Црногораца са Приморцима против заједничког непријатеља, казује неке летаће са историјском пологом:

„Кажн право, од Ловћена вило,
Је а' лијено погледати било:
Кад владика Приморју иђаше,
Черногорце узга се вођаше?
Три приморска града околно,
И Французе у ње затворио.

² Карашић је, послнје упознавања Боке, писао: „Може бити да никакво мјесто у народу нашем није тако важно и знатно за језик наш као Бока. Овде се може чути мноштво правијех словенскијех ријечи, које се амо у нашем крајевима нигдје не гопоре“. Бока Которска, Етнографски списи, Изабрана дела, Београд, Просвета, 1969, 239. Ту даје и кратак опис Херцег-Новога (254). Скупљао је овдје, као и у осталим крајевима, обије врсте народних пјесама, Српске народне пјесме, књ. I, 405—407.

В. Богишић, Народне пјесме из старијих, највише приморских, записа, Гласник Српског ученог друштва, књ. I, Београд, 1879, 162—168.

Овај посао наставили су, поред других, Врчевић и Вељко Радојевић: Радмила Пешин, Вук Врчевић, Београд, 1967. Библиографија, с. 195—209.

Максим Злоковић, Библиографија Вељка Радојевића, Бока, 12, 1980, 349—360.

Французи се задуго бранише,
 Пак најпосле сви се предадоше,
 Освојитељ лијепо управља:
 У градове началнике ставља.
 Он у Котор собом отишао,
 А у Будву Јакова послао,
 У град Нови Бурасовић Васу,
 Који он је од овдај на гласу.⁶

Често понављани Његошеви стихови о Херцег-Новоме, у којима је, на њему својствен умјетнички израз, усно да лирске елементе повеже у хомогену цјелину са епским казивањем о побједи Црногораца над Топал-паном код Каменог у борбама за ослобођење Херцег-Новог 1687. г. овдје се наводе само у првом дијелу, у лирском опису града који је и до данас остао непревазиђена метафора:

„Нови Граде, сједиш крај мора
 и валове бројиш низ пучину,
 како старац, на камен сједећи,
 што набраје своје бројанице.“⁷

Спомињемо и често цитиране стихове Љубе Ненадовића, који немају умјетничку вриједност, али су бисочут у нарацији белетристичког изрази о нашем граду:

„Нови, чудно мјесто, пуно сваког чара,
 Нови, у свем св'јету нема равна пара.
 Крај мора природа чудо учинила:
 Што најљепше могла то је сатворила.
 Куд год око бацим, на лиево, на десно,
 Све је намјештено дивно и чудесно.
 Непољ сам гледао вечери бледа,
 Ал' оваког нигаје немадох погледа,
 И чудим се сунцу како може заћи
 Кад љепоте ове неће нигаје наћи.“⁷

Епска пјесма Матије Бана у народном десетерцу описује херојску борбу и смрт легендарног херцегновског војводе Лазара поводом узалудне борбе 1538-39. г. да се задржи од турске нове најезде тек ослобођени град. Бан је ову пјесму сијевао и посветио Чедомилу Мијатовићу „који нам је из повјесничке тмине

⁶ Петар I Петровић — Његош, Фреске на камену, природно Чело Вуковић, Графички завод, Библиотека Луча, књ. 13, Титоград, 1965, 391-92.

⁷ П. П. Његош, Горски вијенац, Титоград, Граф. завод, Луча, књ. 8, 1964, 106.

⁸ У недостатку Ненадовићевог рада цитирамо по наведеној књизи М. Цара, 70.

изнио па свјетлост ову велику народну личност". На основу историјских података, што их је Мијатовић пронашао у венецијанској литератури, пјесник жели да стиховима изваја личност овога јунака:

„И ја данас из листова твојих
Један цв'јетак хоћу да истржем
И баћим га ланорима пјесме,
Докле год је људских покољења;
Један цв'јетак, а то сјајно име
Лазара нам новског војводе.“

Послије излагања тока битке и Лазаревих патњи још у граду пјесму завршава покликом:

„Херцег-граде, узоре врлина
И Лазару вјечни спомениче,
Ој, колико још градова може
Гроб такви св'јету показати.“⁸

И пјесма која описује једну другу погибију наших родољуба уклана се у белетристички оквир око Херцег-Новога. То је пјесма Војислава Илића-Млавег, посвећена јуначкој смрти поморског капетана Милана Срзентића, који је са својим другом капетаном Филипом Хавијом стријељан 1914. г. на Швањоли. Наводимо само карактеристичне одломке:

„На обали мора, пред раком дубоком,
Док јесенско сунце сја с небеског свода,
У сред масе света стоји сужањ млади
Криши Далматинац, син витешког рода.

Он је леп к'о Парис; млад к'о каиља росс;
Поносито држи љупку главу смелу;
Поглед му је кротак: прамен златне косе
Пада му по лепом и високом челу.

— — — — —
„И ћутање гробно обузе сву масу,
И, баш када она се ужасом виде
Шест уртних циви, у том истом часу
Сужањ трже руку и копрену скиде.

⁸ Матија Бан, Лазар Новски војвода, епска пјесма, Словинац, Дубровник, 2/1879, 9. 130-31. О војводи Лазару написао је кратку пјесму у прози Максим Злоковић, Херцеговачки војвода Лазар, Багдала, Крушевац, X/1968, бр. 111—112, 48.

И отвори очи: дан је био красан;
У провидном зраку трептала је свила;
Ваздух је мирис'о на јесенске руже;
Природа је широм тако дивна била.

Он још једном баши поглед, препун жуџи,
На хриди и море, што к'о смарагл сија,
Па забаци главу и раздрљи груди
И узвикну: „Пуцај! Живела Србија!“⁹

У загребачком „Савременнику“ још 1909. г. Стјепко Илијић објавио је пјесму „На развалинама Стјепан-града“ до чијег текста нијесам успио доћи.¹⁰

Претпоставља се да је Дучића инспирисала фигура лава баши у Херцег-Новоме да напише пјесму „Крај мора“ у збирци „Јадрански сонети“. Цитирамо је у штељости:

„Лав камени један из млетачких дана
озбиљан и мрачан још на тргу седи,
на обали мора слуша шум Јадрана
и тде век за веком неосетно следи.

Стар и малаксао, и са гривом седом,
он је тешке шапе зарно дубоко,
докле мирно држи у обзорју бледом
свој мраморни поглед и студено око.

Дођу градска деца са веселим плеском,
драже га и јашу и засипљу песком
и бију га својим пушкама од зова.

Док он мирно гледа на море и чека
да гаије старе види из далска
што олоше некад пре много векова.“¹¹

Добро је познат међу својима и Јероним Корнер који у збирци „Блистави руб“ низом пјесама исказује своју носталгичну љубав за родним градом и читавом Боксом.

⁹ Војислав Илић — Млађи, Како умире Далматинац, Песме Домовини, одабрао и уредио Трифун Букић, Београд, 1938, 169—170. Ј. Ј. Капетан Милан Срзентић, Годинањак Поморског музеја, Котор, II/1953, 17—18. О Илићу и овој пјесми више Нико Бартуловић, Море у нашој књижевности, Спалт, 1927, 36.

¹⁰ Илијић Стјепко, На развалинама Стјепан-града, Савременик, Загреб, 4/1909, 12, 661-62. Календар Напредак, Загреб, 1928, 45—46.

¹¹ Ј. Дучић, Јадрански сонети, Сабрана дјела, I, 1969, 38.

Тако у пјесми „Бока“ пише:

„Кад проћем једном Пошту од Оштре
и мојим се очима забијели Нови,
на град тај пануће сјенка
гаје засјаше радости наше и снови.

Помолиће се црквица, гаје су чемпрес и маслина,
ведра дјевојчина у млаким сјенама дрвећа,
Многом ће санутнику отети усхит „Савина“!
А ја ћу се с болом сјетит њеног цвијеча.“

У пјесми „Прољеће у пристаништу“, која је подијелена на описе јутра и вечери у херцеговској луци, има сликовитих стихова без одрбеног стиха и риме, доста сличних модерној поезији:

„Рој се носача разбијежао по луци:
ужурбаност, трчање и удвиши
малих продаваца што паластуре носе у руци
чују се безбројни повиши.

Кад врева путника и носача цестане из луке
настаће тишина као замисљена...

Знатно бољи је опис вечери:

„А вече ће се спустит' печујно к'о сан.
Запалиће се тада латерне у луци.
Из кућница пристаништа к'о дуси
извириваће стари, погнуте жене
са тихом радости у оку и у дрхтавој руци.

А вече ће бити тако тихо и свјеже од лахора.
Море ће бит' мирно к'о да разумије њихово причање.
Само ће се кад и кад чути звук сирене
и шум весала што у даљини мора
возе на ноћно рибане.

Још је боља пјесма „У парку“ од које наводимо само неке строфе:

„Море љеска — избраздан пладањ сребра
Луку је прекрила прозирна сјсна.
Над њом мирује свака палма.
Тишина је у парку — снена.

— — — — —
— — — — —
Уз цесту су тиха свијетла прозора
Извила се пјесма. Одзвања гитара.
„Сјај мјесеца, осребрње мора
преливају се у пјесму пушу, пућу чара.“

Своме доживљају Херцег-Новога Корнер је посветио и рефлексивну пјесму „Магнолије“.¹⁷

И Рикард Каталинић-Јеретов написао је пјесму у част града, коју су својевремено објавили „Глас Босне“ и „Јадранска стража“ у овом своме гласилу. Доносимо је у цијелости:

„На литици кршној жива пјесма цвијећа,
а море се модри к'о лазурни камен.
Са ведрине сунце — животворни пламен —
природе је игри понајљепша свијећа.

Обасјава сјајем олеандре, поме,
наранче, лимуне, тропско невен биље.
Моћна рука Божја Еден благосиле
благословом среће, у величју своје.

Удивљени пјесник буди древне дане,
слуша славску пјесму, топот силних хата
што на седлу носе Срба и Хрвата
на јадранске жале, у сиване стране.

„На море, на Јадран!“ — зов се давно јави.
На море, на вратак срећи и слободи!
Нек' се на твом жаду славско коло води
Херцег-Нови, санче на Јадрану плави!¹⁸

Наш реномирани пјесник Душан Костић посвешује му двије пјесме. Прва је насловљена именом града:

„Зрело, презрело небо,
од ведрине сито и мутно.

Град који безуспјешно
гута зеленило
и своје потмуле воде.

Поред и других које се могу посредно да односе на Херцег-Нови као што су „На обали“, „Кућа“, „Дубрана“ и „Мамула“, пјесму „Сат градски“ доносимо у интегралном тексту:

„Нико га не запажа.
Нико му не поклања очи.
У жаморењу диеви, у пљеви музике ноћне
која хола по баштама, по терасама,

¹⁷ Јерошим Корнер, Блистави руб, Загреб, 1932, 16—17, 19—21, 29.
¹⁸ Глас Босне, III/1934, 95, 29. септембар, Јадранска стража, 12/1934, 10, 40.

али кад ура дође његова, када трене
„(то је кад мјесец сиђе међу улице и копрене
сна почне да разастире од мора до прозора)
тада изрони глас његов као успаванка
низ обамрли заливи, као вазнесење, као умирење.

Није увријесен, нити понижен,
он стоји како стоји,
узимајући времену мјеру.“¹⁴

Двије необјављене до сада пјесме Максима Злоковића на-
водимо по његовом рукопису:

ХЕРЦЕГ-НОВИ

„Са осамљеног бријега
палма гранама маше,
Падином вртоглаво
бокори цвијећа
падају у луку
и море.

У ритму кинарису,
палме и вријеса,
наранче златне
играју чудни плес
јесени сваке.

На кули, тамној
к'о сабласт и туга,
главниција распела пријежу.
Последњим загрљајем
цјелива нечије
давно
исплакане очи.

У луци бијела једра
пишу
чудне судбине и боли,
а море
у загрљају хриди
пјева . . .“

¹⁴ Душан Костић, Лирика Југа, Београд, 1977, 21—22, 23—25.

ХЕРЦЕГНОВСКИ НОКТУРНО

„Из мора сињег
ројеви звијезда
Љубе камена подножја
кули
што стриши над луком.
У хору зрикаваца
читавс љетне ноћи
чека...
У плава пространства
утопљене лабе.

На морској хриди,
при жалу,
сирена спава,
док јој се море игра
бокорима мирисне
косе...

У њепом оку
што заносно сија,
читао сам ријечи
давно заборављене
пјесме и чуо
нијеме звуке
утопљене
у бездан
луке...

Трошпој кули при хриди,
увлачи у тамна њедра
прсте
лукаво море.

Лакомо пали бисере
давно изгубљене,
и цвијеће
сасушене мирте.

Овдје је посљедњим пољупцем
уморно вече
окрунило моје чело.

Суза је моја оросила
наге руке
давно олбјегле
жене.¹⁵

¹⁵ Из рукописне збирке необјављених пјесама М. Злоковића.

Скоро је Душан Мустур, Боксљ настањен у Београду, издао двије мале збирке пјесама под симболичним насловом „Невјести Јадрана“. У другој има сонет посвећен Херцег-Новоме, писан у стилу народног десетерца. Наволимо само најљепшу строфу:

„Будан стражар на капији Боке,
биједи се к'о галеб на плажи,
са селима као златне токе
пун њепота и приморских дражи.“¹⁶

Шантић и Светозар Ђоровић одржавали су блиске везе и преписку са појединим Боксљима. Изгледа нам да је Шантић у добро познатој пјесми, сонету „Бока“, у стиховима:

„Никада се тебе нагласао не би!
Но да ми је једно: да постадем валом
стијега ти мора, па пред твојим жалом
да вјечито шумим и да пјесвам теби!“¹⁷

мислио на Херцег-Нови.

Сачувана је и добрим дијелом објављена преписка Светозара Ђоровића. У писмима своје пријатељу Вељку Радојевићу моли га да му пошаље фотографију Херцег-Новога за календар „Неретњанин“ још 1893. г. кад је овај алманах почео да излази. Исте године тражи од Радојевића да му пошаље кратак белетристички опис града: „Пошаљи ми одмах опис Херцег-Новога, макар у десет ријечи, јер сам онај негдје изгубио.“¹⁸

Белетристика о Херцег-Новоме у прози заступљена је скоро у свим књижевним облицима, као што су путописи, репортаже, мемоари, писма, роман и приповијетке. Прво спомињемо Љубишу и његов путописни есеј о Боки:

„Зову Боком онај чаробни залијев у који се спуштају и тону кршевица и скоро неприступачна брда јужне Херцеговине и Црне Горе... Уласком Оштри Рт остаје с лијева; ово дуго пружало херцеговачкијех брда налик лемјена о ралу. С десне видиш зимзелене брежуљке луштинке и грбаљске на махове потрапаљене уз сунчани припек... Кад се брод крају примакне, видиш горе и доље просуту мнош лијенијех кућа, гдје промаљају измеђ зелена сада, гдје и гдје хрпом, гдје и гдје усамљене посред овјенчанијех перивоја. Ово је стари Херцег-Нови, којему је брштан облачно

¹⁶ Д. Мустур, Невјести Јадрана, пјесме II, Београд, 1980, 5.

¹⁷ Песме Домовини, 122.

¹⁸ Илија Кешмановић, Из преписке Светозара Ђоровића, Питања књижевности и језика, Катедра југосл. књижевности и језика Философ. факултета, Сарајево, III/1956, I—II, 173-74.

испукле зидове да му скрије плаве од олова развалине. Два му крила клону на бокове: Топла, ипало чак до Суторине и Мељине што почињу болницом млетачком, а свршују небаном Ђесаровом... Врх Новог града, који су земањом Шпањолима утврдили и своје му име набили, јаше као коњаник на првом реду зеленијех бријегова, а иза њега уздижу се до под облак кршевите горе.¹⁹

Овај Љубишин поетски опис града користили су и парафразирали Матавуљ и Марко Цар, што се види из њихових путописних биљежака.

Ненадовић је у прози боље изразио своје импресије него у стиху:

„Не умријем казати која је половина которског залива лепша, или она до Верига или она од Верига до Херцег-Новог. Обе половине имају своје особине, које се падмећу у лепоти... Од Верига до Херцег-Новог залив је више отворен, више ведар и весо. Обале његове вечито су цвешем и зеленилом обасуте. Ту нема оног облачног чеба и оних великих киша, које преко целе зиме Котору досађују... Пред сами залазак сунца, у друштву са још неколико чамаца, стигнемо под Херцег-Нови. Толико сам пута дошао и прошао туд, али никад ми није сва лепота тога краја изашла пред очи као тога вечера... Од Херцег-Новог, где цветају поморанце и лимунови, одакле испод африканске палме гледате врхове снежних брегова и пучину синег мора, где чујете само свој језик и звона манастира Савине, не тражите лепшега места ни у једном словенском крају, нигде га нећете наћи. У Херцег-Новоме зими нема зиме, јужни топли ветар греје га, леги нема несносне жеге: разлабени ветар са отвореног мора провејава га... Кад доћете у Херцег-Нови нисте дошли у туђу варош, чини вам се да сте дошли својој кући, међу своје сроднике, пријатеље и познанике.“²⁰

Лазар Томановић публиковао је у Новом Саду још 1868. г. путописне цртеже у којима је описао и Херцег-Нови. До овог текста нисмо успјели доћи него га само цитирамо.²¹ Заинтересовао је и кратак белетристички опис града из пера његовог историчара Тома К. Поповића:

„Спријед ти се раствара пространа лука, окружена гдје и гдје голим кршесвитим предјелима, гдје и гдје онет

¹⁹ Ст. М. Љубиша, Бока, Целокупна дела, Београд, 1936, књ. I, 27—28.

²⁰ Томо К. Поповић, Херцег-Нови, 1924, 135—137.

²¹ А. Томановић, Залив Которски, Лист Матице српске, Н. Сад, 1868. бројеви 23—34.

зеленкастим брестуљцима. У луку пак дивотним висовима, који се поносито извијају небу под облаке, а таман у очи јуту сјајни Херцег-Нови."²²

Матавуљ је свој боравак у „старом Розонеку“ обилежио низом написа разних жанра. Најбоље су јавности познате његове приповијетке из херцеговског живота. Доста података мемоарских, литерарних и етнографских дао је у списима, који су изван приповједачких збирки. И до сада смо помињали дјелимично тај Матавуљев рад уопштено о Бокелјима и износили неке детаље о физиономији града у његово вријеме.²³ Познато је да Матавуљ само у овим приповјеткама, као и у осталим из Приморја, слика не само портрете него и пејзаже, које доцније напушта. Амбијент Херцег-Новога младом и врло талентованом књижевнику, који се увијек одликовао изванредним даром за пажања и описом ликова и догађаја, његове дуге шетње и пријатељства дају маха његовом таленту приповијдања које нам дочарава живе слике ове средине, њене природе и људи.²⁴

У „Билешкама једног писца“ као кистом слика пејзаже и ликове града:

„Особито Нови је надахњивао пјеснике. Његошу је старац који броји вале низ пучину као што би набрајао бројанице. Љубиши је раненик коме је бршљан покрио испукле зидине да му скрије плаве од олова модрице. Доктору Милану Јовановићу Нови је „мала Фиренца“. Други су нашли да му боље доликује име „српске Нице“. Али све је надмашно добри чика Љуба коме је Нови савршенство љепоте, нешто попут „Вишњета Јерусалима“ у емфазу црквенијех пјесника... Од свега тога, на први мах, ја сам сазнао гдје који живи чар, понеку „Новкињу дјевојку“, које и народне пјесме величају... У градићу, успавану међу старинским бедемима, који се руше као дрвена првоточица, гдје све мирише на старудије, гдје су у животу старинске мисли и навике, бијанце и савременог духа и покрета... Супротности које су ми се једнако рећале пред очима биле су тако неочекиване и јаке да су ми и данас живо у памети, жице него први утисци под Велебитом, кад још бијаш дијете.“

²² Т. Поповић, и. л., Задар, 1883, 11.

²³ В. Ивошевић, Матавуљев записи о Бокелјима, Бока, II, с. 329—343. В. Ивошевић, Приморски и поморски мотиви у стваралаштву С. Матавуља, Годишњак Поморског музеја, Котор, 1978, 145—157.

²⁴ Марко Цар је најбоље познавао Матавуља из времена боравка у овом граду. М. Цар, Матавуљ у Херцег-Новом, Летопис Матице српске, 85, 235, 1909, 1—27.

У даљем тексту спомиње своја познанства са Лазаром Томаговићем и његовом супругом Петрославом Радуловић „од добре куће, одликовала се њепотом тијела и дутпе, образованошћу и умом“ ... Испиче своја познанства и доцније пријатељство са Јевром Гојковићем, кога ће да у једном врло успјелом портрету прикаже читаоцима у познатој приповијетки „Буро Кокот“, затим ликове конта Бура Војновића, проте Христофора Домбардића и својих колега у Поморској школи у Србини.

До смрти се Матавуљ сјећао година проведених у Херцег-Новоме и незаборавног друштва, што је истицао у препису са својим пријатељима. У Биљешкама је записао: „Тај најљепши дио моје младости провео сам у најдивнијем крају српске земље, на јужној тремећи, у приликама какве се замислити могу само за млада човјека који је имао нешто наклоности ка фавуловању. То ће се огледати и у причама за које сам грабу црпао из тога времена и средишта.“ Наводи поименично тих седам херцеговских приповједака.²⁵ Кратак опис града са нешто статистичких података изнио је у спису „Бока и Бокељи“ са нешто мало пејзажа: „Лаба пролази кроз теснац, па се пред очима путниковим разлије први бокељски пристан. Како се лаба примиче тако се промаљају међу густим зеленилом беле куће. Место је стрмо — од мора навише мрке, дебеле зидине загралиле су један део тих кућа ... Градић се зове Херцег-Нови, обичније Нови, често се спомиње у народним песмама ...“²⁶

У Матавуљевом спису „Десет година у Мавританији“ пише да је био постављен за учитеља у „вишој школи левкабанске општине лени и веселог градића Ивошије“ (Херцег-Новога — В. Ив.). „Обретох се у правом рају. Место дивно, здраво, друштво весело, другови у школи ваљани, живљење јевтино. Председник општине Јефије (Јевто Гојковић) постаде ми добар пријатељ.“²⁷

У поменутих приповјеткама описани су град и људи. Тако у „Бодулици“ казује да „у граду новском има трг, простран већ као што су сви тргови у старим градовима: десетак играча могли би ту заврћи коло кад би се снак други одатле уклонио“. Позната је садржина ове приче о крчмарици Рози и њеној удаји за младог Копавањанина Радула, који одлази у Америку. По повратку ожени се младом слугицињом званом Гусјеница, доби сина, кога је већ остарјела Роза необично завољела.

²⁵ С. Матавуљ, Биљешке једног писца, Београд, 1939, с. 56—58, 69—70, 83.

²⁶ С. Матавуљ, Бока и Бокељи, Сабрана дела, Београд, 1954, књ. VII, 139.

²⁷ С. Матавуљ, Десет година у Мавританији, Сабрана дела, књ. III, 11.

У новели „Љубав није шала ни у Ребесињу“ описује село Требесињ у којем се „у неколико томида збило око стотину кућа“.

Пун опис града имамо у приповијетки „Нови свијет у старом Розопеку“:

„Тридесет година прије град Розопек са подграђем имабаше нешто више од хиљаду душа... Становници се дијелаху на старосједиоце и дошљаке. И једни и други дијелаху се засебно на три стадежа: српску аристократију чиницаху стари поморски капетани, средину трговци и имућније занатлије, фукару сиромашнији ралници, лаћари и рибари... Али ондашњи Розопек могаше послужити за углед што се тиче реда. У њему је живот правилно текао; његова била откуцаваху једнаком мјером... Пошто би свако отишао на свој посао, онст би завладала тишина у граду... Али свакога дана без разлике кад би звоно огласило подневицу, кад чиновници излажаху из канцеларија, а ученици из двају школа, кад би се прозори око градскога трга испунили женскијем главама, тада би то срце розопечко трепутно, али јако, живнуло...

Пред вече у томе пошљедњем издушку розопечкога живота узаврио би трг; топот корака одјекиваше по плочнику, пси би урмикали, у томидама би берекинчићи, смијући се грчали на градску капију, а слушкиње бијежаху с врата. Град би се затворио, свијетче би плануле, настало би куќкање столскога посуђа, орило би се сребрено кикотање, па онда би се капији нагло затворили један за другим. И Розопек би једнодушно захркао.“²⁸

У приповијетки „Буро Кокот“, поред добро извајаног лика „г. Јенца“ (Јевта Гојковића), Матавуљ ријечима црта изглед Бокељског залива и Ловћена са прозора свога стана: „Очи ми сријетаху чудне противности. Из Боке разлила се непрегледна пучина Јадранскога мора... Лијево, ка истоку, врхови бокељскијех и прногорскијех брда застрти сунјетом продираху жарко небо. Од њих на десно ка души Суторини стаклено се тихи бокељски затон, који се нијута као змија кроза брда, у коме се огледају бијеле куће и тмасти гајени маслина, лимунова и поморанџи. Праменови различитијех боја шарају зреник и огледају се у води. Замислите промјене које настају како сунце броди по вишњој пучини кад је небо ведро, на ведрасто и облачно, кад сунце залази, кад сутош наиђе, кад мјесец гране и звијезде затрепте или кад је густа помрчина, кад зора заруди, кад киша удари или се лом чини од силнога вјетра...“

²⁸ С. Матавуљ, Сабрана дела, књ. III, 446—449.

А портрет Јевта Гојковића овако слика: „Јешо је нисок, снажан, човјек, бујне вршне косе и браде, лица на коме се огледа здравље и живахност духа... Јешо је огранак угледне породице која је у сродству са најбољим бокелским кућама.“ С правом Матавуљ закључује: „Кад бих сад стао описивати све остале знатније људе... читаоцима би то било досадно.“ Овдје биљежи и неке утиске који допуњују његово раније излагање. О грађанима Херцег-Новога и становништву околних села пише: „Парод, особито сеоски, јако ми се свиђао и на први мах... Што ми се највише допада то је питомост тога народа... У срећању поздрављају се врло учтиво. Уз то су врло чисти, вриједни, штедљиви, умјерени ол јела и пића (а канда и у љубави).“²⁷

Матавуљева запажања и његов виртуозни опис ових утисака и до данас, послије једног вијека од његовог боравка у Херцег-Новоме, остају тако упечатљива и као живе слике пред очима његових читалаца. Он је највише и најљепше писао о граду и његовим људима и тако остао до данас непревазиђен у своме књижевном изразу.

Несумњиво Матавуљев пријатељ из тих младих дана Марко Цар доста је писао о своме родном граду, али све је то остало у сјени стваралаштва његовог незаборавног и рано преминулог друга.²⁸

Цар је бољи есејиста него приповједач. Зато су и његови путописни огледи знатно бољи од приповиједања. Он овако описује родни град:

„Кад се с пристаништа на обали, прилично стрменом узбрлицом, попнете у предграђе, открије вам се пред очима мајушка чаршија, заповиена неједнаким тобељастим каменом и оперважена с бокова узаним тротоарићима за којима се дижу станови разног кроја и висине, што се већим делом додирују и којима су приземља, махом, запремљена дућанима. Засаднице мештани два реда лулових дрвета, којима се густо грање испреплело, начинивши тако народу, за пазарне дане, прекрасно осоје... Десно од чаршије подиже се, над неглашњом градском капијом, наизучана сахат-кула.“ Описујући пазарни дан у граду пише: „Једном се на недељу окупљају на пазар сељаци из околних крајева. Отуд странцу згодна прилика да се нагледа...

²⁷ С. Матавуљ, Буро Кокот, Са Јадрина, Београд, 1891, с. 129—130, 142, 147—148.

²⁸ О томе више Нико Бартуловић у споменутом раду, с. 16—17, и Душан Секуловић, Један уташени свијет у дјелу Свма Матавуља и Марка Цара, Глас Босне, бр. 307—309/1938, и 310—313/1939. Треба овдје споменути и два историјска романа о личностима и догађајима у Херцег-Новоме у пријеме грофа Саве Владислава и митрополита Петра I Петровића-Његоша. То су Јована Дучића, Гроф Сава Владиславић, Сабрана дјела, 1969, кт. 5, и Чедо Вуковића, Поручке, Космос, Београд, 1963.

разних типова и живописне народне пошње. ... Овде је ваздух тако благ и тако миришљив и где мајка Прирола човеку тако љубазно и тако штедро раскрива своја божанска исцела" ... „Кад се над овим високим планинама наднесу прии облаци, а с пучине „уждије“ ветар, онда се овај тихи новски затон може зачас да преобрати у паклени казан ... Нови је у ово доба године (септембар) леп као сан, лепши но икада. Дању нас стално хлади заморац (ветар од запада), а вчери су тако благе и уз то прожете неком слатком чежњом која човечје срце буни, али га уједно испуњава и задовољством. Куд год ти око стиже расту смокве и сеју свој укусни плод по путу. А тек шипци. Њихово красно ноће распада се на грани и просипа по земљи своје ситно зрње које личи на рубин" ...²¹

У приповијеткама нема оне сијекине и динамике апкова, који дочаравају ово поднебље као кол Матавуља. Цар није имао тако развијен приповједачки таленат и његови портрети у овим казивањима могу да се примијене на свако подручје, јер нијесу довољно извајани. У њима Цар се више одушевљава херцеговским природним амбијентом и употребљује га са виђењима старих источних писаца.²²

Црњански је написао једну кратку репортажу о граду:

„Овај град са старим зидинама шпанских и турских тврђава врло је пјиторескан у вртovima, високо над морем. И сад се осећа још на хридинама, под тврђавом, нека шпанска меланхолија, а море је ту необично плаво ... Варош је сва у вртovima, који се дичу у терасама високо. Целу зиму ту цвета глицинија и ружа и зелени се широка тропска аспеза палме.“²³

Тешко болесна Милица Јанковић се овдје олмарала у септембру 1936. г. Тада су настала њена врло литерарна писма пријатељици у којима описује своја виђења Херцег-Новога и околине:

„Ишла сам у Херцег-Нови. Памтићу тај датум, јер то је за мене био догађај. Био је то 1. септембар. Небо чисто плаво, а море загасиције, дубоко прозирно, једва замуљано ... Топла! Ниједно име не би јој боље пристајало ... Мора да су је тако назвали људи који су из хладних крајева дошли и настанили се овде у заклону ... Сав је овај крај пун природне поезије и музике шумова ... Како ту мора

²¹ М. Цар, Наше Приморје, 67—68.

²² М. Цар, За књижевне дане, књижевни покушаји, Дубровник, 1883, 83—110; Приморје, Задар, 1911, 103—112, 153—158.

²³ М. Црњански, Херцег-Нови, Бока Которска, Београд, 1928, 8—10.

бити зими кад вам из вечно зеленог врта очи погледају на Ловћен под снегом, а рука вам се пружа за златном зрелом поморанџом . . .

Три глумца играју на овој позорници: небо, земља и море. Месец је генијални режисер коме се ваздух и простор безусловно покоравају. Пауза нема, спуштања завесе нема, само несупадљивих, неприметних промена има. Херцег-Нови, огрнут тамним сепкама свога растиња, стражари на стењу, са пристаништа блистају два будна ока . . . Непомична брда и Херцег-Нови тону у сјајној магли и сенке њихове у води трепере и изгледају живе као најлепша стварност . . . И душа се предаје највећој тихој симфонији, која живот приближује смрти без страха и боли . . . Херцег-Нови, орловско гнездо на стењу, тај трговачки и ратнички град, опасан каменом, са зеленилом, са кућама у ваздуху, које изгледају као бледе руже.³⁴

Талентовани и плодни пјесник Франо Алфиревић веома је волио Боку. Његов рефлексивни есеј о овој прима је поема, стихована врло мисаоно у ријечима прозе. И он, као и Дучић, можда га и парафразира, наглашава још у почетку да „Крајеви као и бића имају душу којом су нам ближи или даљи . . . Море је узбуркано пред Херцег-Новим: то је још дрхтање недогледне пучине. Тај град . . . јесте прозор овога краја. Са зеленог брега, под једним голим брдом, он гледа из замиса пут отвореног мора. . . Јужњачки живот у овом граду пуни је веселих боја. Ведри п звонки су гласови пролазника . . . На малом тргу, где се продаје воће и зелен, усред шаренила народне ношње сељака, румених и витких, враћа нам мисли давно заборављених слика и приближује нас једноставном животу. Ништа не лечи меланхолију као тргови пуни земаљских плодова . . . Море је у овом граду живо и провидно . . . И зато волим Боку што се ту човек осећа потпун, мали и велик, преображен као да је природу доживео први пут.“³⁵

Слично овима тако су блистави и путнички записи Дучића Секуловића, који је своме граду посветио више њих, распјеваних у ритму нестихованих ријечи, живих и емотивних као најлепша пјесма. У прилици смо да објавимо одломке из неких од њих. Једна збирка тих написа објављена је у „Зетском гласнику“, олакше их и цитирамо. Своје путовање од Сушака до Боке биљежи под насловом „На путевима модрине и сунца“ и описује у њему нарочито Херцег-Нови:

³⁴ М. Јанковић, Писма из Боке, Глас Боке, бројевни 223—226, за 1936.

³⁵ Ф. Алфиревић, Бока, Српски књижевни гласник, нова серија, књ. 32, 16, 3, 1931, 425—432. Н. Михаловић, Алфиревић Франо, Лексикон писана Југославије, књ. 1, с. 43—44.

„Камење, вијенци камења на помножју постепено се заогрћу у зеленило... Стрмо, као опјеване куле Нибелунга, висе о небо Форте маре... Чини ми се да је то духовито смишљени декор за оперету... За тамном томилом испупаних зидина Канли-куле испловит ће кружан мјесец... Овај је мјесечево свијетло зелено, интензивно зелено, а звијезде се само наслућују. Улица је ишарана помичним сјенкама; то су прозирни бијели облаци што лагано путују... Ово је град снова, преалан и тајанствен.“ Крвавој Канли-кули посвећује доста и евоцира усномену на војводу Лазара ријечима: „У њему имамо нов доказ какве је карактерс наш народ био у стању да произведе у данима свога највећег понижења.“³⁶ Друга Секуловићева поема без стиха је насловљена „Под штадслама Драчевице“. У њему се понекад понављају шишчеве мисли из претходног написа, али има и нових запажања:

„Ко је рекао да мој град нема душу? Ви знате стару причу о томе како и предјели имају душу, исто као и људи, а свачија се душа брани од пасртаја... Овај је и камење говори, брада се надимљу, а киргаве маслине личе на испружене руке старца који се моле... Град је и сувише лијеп и свјестан своје љепоте... Под крунама нушкавих палма и у вртovima у којима су руже крвино-румене или бијеле као нови свијет, и мирисније од осталих ружа, згрчио се Херцег-Нови... Бијели и румени одраз мога града путује далеко, далеко по огледалу воле, што је чешће и бистрије од венецијанских огледала... Дође, украј мора, нагнуте зидине. На једном дугачком и поцрњелом зиду украј пута, као одломак из Шехерзадине приче, превјесило се тешко грмље олеандра...“³⁷

Наш реномирани pjesник, чије смо стихове цитирали, Душан Костић даровао је вољеном граду богате прегрнти репортажа о Херцег-Новоме и његовим љепотама и знаменитостима под насловом „Импресије — Виђења Херцег-Новог“, које смо споминjali. Несумњиво је да Костићева pjesма и проза о овоме граду чине једну изузетну појаву какву на овом крају нијесмо упознали од Матавуљевих казивања. Књига је састављена „од три шкласа, сваки са по више репортажа и стихова“.³⁸

Навешћемо само неке мање фрагменте:

„Све се овај је утапа у једну ријетко импресивну слику, флаунду до незаборана, чак су и оштри обриси Орјена у поза-

³⁶ Д. Секуловић, На путевима молрпте и сунца, Зетски гласник, бројеви 1—21/1932. Максим Завоковић, Душан Секуловић, новинар и књижевник, Зборник Которске секције Друштва историчара С. Р. Црле Горе, I, Котор, 1973, 201—208.

³⁷ Д. Секуловић, Под штадслама Драчевице, Нова Европа, XXVII, Загреб, 1934, бр. 4—5, с. 187—191.

³⁸ Д. Костић, Импресије, Виђења Херцег-Новог, X-Нови, 1976, 16.

дини декор који необично подвлачи и допуњава, окренут сушу и плавицу. Херцег-Нови је „сио на крај мора“, згуснут над станицом и малом луком, око тржнице и оних древних кула које високо вуку пут неба. Али иза тога он је раптркан; развучен као раскопна лезеза; не зна се, готово, гдје престаје и чим се наставља овај живописни градић... Код год је прилазио Херцег-Новоме, одлазио је заслијепљене душе. Пјесницима је био надахнуће, а другима — незаборавни сусрет... Ово је један од ријетких градова приморских у коме, ваљда, ничег нема романског.“ Костића град подсећа „на познату слику Јерусалима, какву су нам доносили наши знани и незнани хаџије“...

„Нема више старог Розонка, оног старог, Матавуљевог, не само по изгледу и обиму, него и по менталитету, ритму, стилу живота... Једно је збиља, сигурно: што се чешће будеш сретао с Херцег-Новим, све присније ћеш га и дубље осјећати.“³⁹

Роман за дјецу „Модро благо“ Костић је написао инспириран мотивима одаце и сву радњу у граду оставио.⁴⁰

На крају биљежимо главне елементе из приповједачког опуса Шпира Доклестића, Дунвана Достинића и Бранка Прњата, посвећеног родном граду.

Доклестић је мајстор домаћег пејзажа и његовог колорита. Сцена у његовим приповијеткама одвија се динамично и пуна је животних сокова. Писац је понекад у њима и писао у жапру афоризма и медитације. Платна ријечи су бавстава, у тоновима морског свјетлוצања и једрине градског зимзелена. Приповијетку клеће и дотјерује прецизним дријетом ријечи.

Ево неколико мотива са тих платна:

„Стрмом узбрлицом с мора прољече се жустро бело нут Шантићевог стана на бријегу... С јужног обзора гомилае бијелих облачића пловиле су као брзе једрилице градићу у сусрет, а мајско се сунце скриво за повећи син облак и, извирујући на моменте кроз његову паучину, завила враголасто међу валове сноове својих дугачких свјетло-жућкастих копопаца... Урлао је вјетар и нагонио море на обалу. Камени се бранио оштрим зубима...“

А онда медитације: „Чујем само стару Тору како ми мјери вријеме. Добро кажеш: у чему нам пролази живот: робујемо ћакулама, хвалећи пакости. Смијенимо се увучених канца и хоћемо себе да увјеримо да је то саосјећање... Ријеч је као тилка, свака има свој тон. Овисн гдје притиснеш и како је чујеш. Што се све крије у души, у оном талогу што ти зовеш фундаћ и одакле настају поти-

³⁹ Д. Костић, Импресије, 21—23, 29.

⁴⁰ Д. Костић, Модро благо, елизија „Ластавица“, Сарајско, „В. Малева“, 1965.

цаји" Овдје морс кроји и вага. Оигри мјерила и одређује вриједности. Намоче ти снагу своје воље. Зар не осјећаш неизмјераи страх пред њим? Па оигет те привлачи оно големо, недокучиво што ти помаже да сагледаш себе без маске . . . Престанеш ли да се интересујеш за себе, остаћеш без хране и очију . . .

И опет Доклестић поставља своја платна размишљања у позаћене оквири роднога пејзажа: „Негаје у даљини разлегао се потмуо хук. Заостали се гром, изгледа, сањиво растекао и спремао на починак. Сунчева кугла личила је на тек убрану наранчу, којој је лети жаропек подарио преано жутило.“⁴¹

Достинић је о свом завичају написао роман и збирку приповиједака. Све се одвија овдје у граду или у његовој околини. Главни јунаци су домаћи људи. Мање пејзажа, а више портрета то је особина ауторовог стваралаштва. Његова ријеч је жива, пластична, брзо и јасно нам дочарава догађаје, амбијент и ликове.

У роману „Велики распуст“, који носи у себи доста аутобиографског, Достинић приказује тешке године окупације, морални и војнички пораз фашизма и исконску снагу нашег народа, коју манифестују и његови талашњи другови, ученици у граду.

Ево и неколико осирта на његово сликање пејзажа:

„Онда их је тај разлокани и прастари пут носио поред маслинака и храстових гајева, воћњака и шикара, чак доље до школе, окружене вјечитим зеленилом поморанци, довоира и приморских четинара.“⁴²

Сав опис овог пејзажа односи се на школу у Србини, пред рату зграду која је у „луци огромних пинија“.

Његове приповијетке у помелутој збирци сиomiњу јунаштво нашег човјека још из Наполеоновог доба, па подвиге у првом и другом свјетском рату. У њима имамо врло лијепе описе природе овога краја, сваки од њих има своју поруку, пластичну и сугестивну. И сазнамо је одмах кад упознамо њеног протагонисту и средину у којој се јавља. Оне доносе здрави домаћи хумор, а некад и неизбрисиву тугу. Тако оживљава Достинић прошлост и брани је од заборава.

Бранко Пријат има савремену тему, али се присјећа и старих окупација и ондашњих јунака. О томе прича у приповијетки „Док је падала киша“, о стријељању наших родомуба. У другој

⁴¹ Шино Л. Доклестић, Шилок, приповијетке, Титоград, 1975, 34, 43, 55.

⁴² Душан Достинић, Велики распуст, Х-Нови, 1962. Два пролећа, Титоград, 1981.

„Тачно у четири“ црта дно градске панораме око трга: „Тамо је трг, пред кишом без људи, данас их нема, чудно је то. Трг је влажан са прљавим барицама... Копасте казаљке градског сата тресле су се на нјестру... Неколико бијелих, наверјастих голубова слетјеше са градског торња... Киша је падала... Сат... изненада щкнү. Казаљка се заустављала, заустављајући вријеме.“

У приповијетки „Зидови“ даје слику родног града, посматрају из даљине: „Град је био далеко, свјетлуцао је притиснут жегом... Однекуд је допирао писак жељезнице, а доцније ништа нијесмо чули сем шум таласа који су већ били нарасли.“⁴³ Свакако да је и у другој збирци „Плима и осјека“ дао пјесничког излива о најљепшем крају Боке до које овом приликом нијесмо могли доћи.

Велики белетриста Андрић, и поред својих инспирација из далеке прошлости, свакако да је овдје, у граду који је волио и дуго боравио, имао надахнућа о чему свједоче његови записи у збирци „Знакови поред пута“. Он описује пјесничким маниром градске чесме и вјековни шум воде као животне спате човјска: „Често седнем поред неке од тих чесама и слушавам ромор воде и гледам слабе трагове градске цивилизације за неколико векова уназад... Ова вода... цеди се и пробија, као кроз филтере кроз безбојне наслаге хумуса, камена и сплетова жила и корсња и овде на домак мора избија из мрака на видело дана... Слушајући шапат чесме... гледам нарангаје оних који су се на њој напајали или њеном водом прали... Врло често заборављам ко сам и где сам, само мислим о води... о кружном путу који она стално прелази између неба и земље... А можда понајчешће мислим о човековој потреби за водом... како се са њом бори, како је избегава, како је кроти и како је користи...“

Костић је добро запазио да Херцег-Нови нема у себи „готово ничег романског ни левантинског, иако су оба та стила и менталитета грозничаво настојали да му се наметну“.⁴⁴ Наш град живи слободан од свега тога, туђинског и мрског, јер има своју душу, свој идентитет.

⁴³ Бранко Прџат, *Зидови*, Цетиње, 1955. *Плима и осека*, Цетиње, 1962.

⁴⁴ Д. Костић, *Импресије*, 150.

Summary

HERCEG-NOVI IN THE FICTION OF THE 19th AND 20th CENTURY

Vaso J. IVOŠEVIĆ

Herceg-*Novi* has always attracted creative artists by its natural beauty, location and the temper of the people. It was written about by many home and foreign authors.

Folk poetry, both epic and lyric, which flourished here is rich in pure language and picturesque descriptions of people and events.

Herceg-*Novi* was the subject of the poetry by Njegoš, Matija Ban, Ljuba Nenadović, Ilić-Mlađi, Dučić, Korner, Kaialinić-Jeretov, and Dušan Kostić.

It supplied the matter for the stories of Simo Matavulj, and Marko Čar as well as the novels of J. Dučić and Č. Vuković. Novels and stories based on the events and landscapes of Herceg-*Novi* have been written by Š. Doklešić, D. Dostinić and B. Prnjat. This town inspired the essays and travel books by F. Alfirović, M. Janković, D. Sekulović and D. Kostić. In all of them its natural beauty, location, past full of events and the keeping of local identity are stressed.

HERCEG-NOVI U SREDNJEM VIJEKU

*»Novi Grade, sjediš nakraj mora
i valove brojiš niz pučinu,
kako starac na kamen sjedeći
što nabraje svoje brojanice.«*

Njegoš

UVOD

U našoj historiografiji postoji više radova koji se odnose na ovaj period razvoja Herceg-Novog. To su uglavnom radovi koji obrađuju užu problematiku, kao što je rad I. Voje »Sukno iz Hercegnovega«, koji obrađuje problematiku oko osnivanja i rada tkalnice u Novom. Imamo par radova od Bogumila Hrabaka: »Proizvodnja i prodaja soli u Herceg-Novom i odnosi sa Dubrovnikom u vezi sa tim (1482—1538)«, »Vijesti o utvrđivanju Hercegnovog 1508. i 1493—1494. godine«, ali se sadržaj ovih radova samo dotiče problematike vezane za Herceg-Novi iz perioda prije 1482. godine. Rad T. Popovića, »Herceg Novi«, obuhvata širi period, od osnivanja grada pa do pada Venecije 1797. godine. Ova monografija, objavljena 1924. godine, ne ulazi dublje u analizu društveno-političkih zbivanja, a o privrednoj istoriji grada u periodu do 1482. godine gotovo da nema ništa.

O životu grada do 1482. godine pisano je dosta, ali ne kao zasebne studije nego u okviru drugih tema.

Jedini do sada objavljeni rad koji šire analizira istoriju grada od 1382. do 1482. godine je rad B. Hrabaka: »Herceg-Novi u doba bosanskohercegovačke vlasti (1382—1482)«. Rad je dosta iscrpno obuhvatio političku i privrednu istoriju grada, ali su, po meni, izostala tri značajna poglavlja: o religiji, o urbanističkom liku grada i poglavlje o kulturi.

Ja sam pokušao u ovom radu da nešto kažem o prva dva poglavlja, tj. o religiji i urbanizmu, dok o kulturi nisam našao ništa što bi moglo da se stavi kao sadržaj naslova »Kultura«.

OSNIVANJE GRADA

Za većinu gradova ne možemo utvrditi tačan datum njihovog nastanka, iz jednostavnog razloga što mnoštvo gradova nastaje tokom višegodišnjeg perioda. Nastanak i razvoj gradova u srednjovjekovnoj Bosni uslovlila je trgovina i razvoj rudarstva. Dolazi do formiranja naselja, uglavnom na raskršćima trgovačkih puteva. Na putu kojim prolaze karavani osnivaju se stanice-konačišta, a u zavisnosti od značaja puta, oko konačišta se postepeno formira naselje.

Razvoj rudarstva u srednjovjekovnoj Bosni je drugi faktor koji je uslovio nastanak gradskih naselja. Otvaranje rudnika značilo je i podizanje naselja u neposrednoj njegovoj blizini.

Treći način nastanka srednjovjekovnih gradova je na lokalitetima antičkih gradova, čime se njihov kontinuitet postojanja nastavlja i u srednjem vijeku.

Ova naselja su se postepeno razvijala, u zavisnosti od privredne djelatnosti za koju su bila vezana, a povećanjem obima te djelatnosti povećavao se i broj stanovnika, tako da naselje prelazi u viši rang naselja po tipologiji naziva srednjovjekovnih gradova: *mercatum*, *oppidum*, *burgus*, *castrum*.¹ Iz ovoga proizilazi da »de facto« i ne postoji, za većinu gradova, godina njihovog nastanka jer je oni i nemaju.

Način na koji je nastao Herceg- Novi je sasvim drukčiji. On spada u onu malu skupinu gradova čija je godina nastanka konkretno određena. Osnivanju Herceg- Novog 1382. godine su posredno uslovlila šira politička zbivanja krajem sedamdesetih godina XIV vijeka. Tada se vodi rat između Venecije i Đenove, dva velika takmaca za primat na Sredozemlju. Tvrtko I podržava Veneciju, što izaziva protest Dubrovnika koji otkazuje sve ugovore sa Bosnom, pa se Bosna našla u nekoj vrsti privredne blokade, jer je gotovo cjelokupna izvozno- uvozna trgovina Bosne bila bazirana na posredništvu Dubrovnika. Kada je trg Drijeva dobila Ugarska, Tvrtko je bio prisiljen da pristupi osnivanju novih gradova na moru ili sa ishodištem na more. »Gubitak Drijeva, koje je morao da ustupi Mađarima, bio je neposredan podsticaj da pristupi podizanju novih gradova na obali Jadranskog mora, koji su imali da postanu nova bosanska tržišta soli, kao i luke pogodne za spoljnotrgovinsku razmjenu. Time bi se smanjila velika upućenost Bosne na Dubrovnik kao i njegov presudan uticaj na razvoj bosanske privrede.«² Dakle, razlozi koji navode Tvrtka I da osnuje nove gradove su privredno- politički, a privremeni gubitak Drijeva je bio neposredan povod da dođe do osnivanja Novog i Brštanika. Ideja

¹ D. Kovačević-Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo, 1978, 132—142. dalje.

² D. Kovačević, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, Djela Naučnog društva BiH, knj. XVIII, Sarajevo, 1961, 37/38. dalje.

o podizanju Novog nije proizašla kao težnja stanovništva matične župe Dračevica, nego kao izraz težnji i interesa bosanske države i njenog vladara.

Lokacija za podizanje novog grada odabrana je pažljivo i svrshodno potrebama bosanske države. Lokalitet određen za podizanje grada nalazio se na sjevernoj strani ulaza u Zaliv Boke kotorske, u župi Dračevici.

Župu Dračevicu su naselila slovenska plemena tokom VII vijeka, po navodu K. Porfirogenita to su bila srpska plemena.³ Župa se nalazila između Igala i Risna na jugu i na tom potezu izlazila je na obalu Boke kotorske. U zaleđe župa se protezala preko Krivošija, obuhvatala Grahovo i tu se graničila sa južnim dijelom nikšićke teritorije.⁴ Župa je bila dosta plodna, a dijelila se na tri polja: Sutorina, Kameno i Kutsko i kao takva bila meta čestih napada i uzrokom obračuna vlasteoskih porodica. Nakon Dušanove smrti 1355. godine, župa Dračevica se nalazi u sastavu feudalnog teritorija kojim je upravljao Vojislav Vojnović. Kada je Vojislav umro, Nikola Altomanović potiskuje njegovu udovicu Goislavu što dovodi do poznatog rata između Altomanovića sa jedne i kneza Lazara i bana Tvrtka sa druge strane. Rat je završen 1373. godine porazom Altomanovića, a njegov teritorij je podijeljen između kneza Lazara, bana Tvrtka i Đurda Balšića, koji se pozivao na rodbinske veze i na osnovu njih učestvuje u podjeli Altomanovićevih teritorija. On je u toj diobi dobio Trebinje, Konavle i župu Dračevicu. Početkom 1377. godine Dračevica je priključena Bosni. Za svog namjesnika u Dračevici Tvrtko I je postavio Grubača iz porodice Volkašević, koja je od ranije živjela u Dračevici i bila jedna od najutjecajnijih porodica tog vremena u ovom kraju. Grubač Volkašević je kasnije, istovremeno sa upravom u župi Dračevici, kao župan, preuzeo i upravu u novoosnovanom gradu. Osnivanjem Novog ne dolazi do privredno-političkog zapostavljanja župe Dračevica, ona i dalje nezavisno od Novog nastupa u trgovini u kojoj joj je najčešći partner kotorski patricijat.⁵

Nakon donošenja odluke o osnivanju grada pristupilo se izgradnji gradskih zidina. Gradnja prve tvrđave započeta je krajem maja 1382. godine, a završena je septembra iste godine. Prvo utvrđenje nalazilo se na samoj obali Topaljskog zatona nedaleko od ulaza u Zaliv Boke kotorske. Lokacija gradskog terena bila je povoljna za odbranu od eventualnog napada, što je u tom periodu razvoja vojnih strategija bio jako značajan faktor u odbrani grada. Ova okolnost je Novom davala i vojno-strategijski značaj. Pored

³ M. Zloković, Slovenska župa Dračevica, Boka I, Herceg-Novi, 1969, 55. dalje.

⁴ Isto, 56.

⁵ B. Hrabak, Herceg-Novi u doba bosanskohercegovačke vlasti (1382—1482), Boka 10, Zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti, Herceg-Novi, 1978, 8. dalje.

toga u neposrednoj blizini grada postojali su povoljni uslovi za pristanak brodova i gradnju luke. U blizini grada na rječici Sutorini podignut je i trg soli sa skladištima, a prve lađe natovarene solju dolaze već u avgustu 1382. godine, što je za novi grad značilo i početak njegovog života. Novi je po načinu nastanka planski stvoren grad,⁶ što znači da je grad, podignut sa tačno definisanim ciljem i namjenom, a to je da tu bude trg soli.

Ime Herceg-Novi, koje grad danas ima, nije bilo prvo ime grada koji je 1382. godine osnovao Tvrtko I. Ovim imenom grad se počinje nazivati nakon što je Stjepan Vukčić Kosača uzeo titulu »hercega od svetog Save«, 1448. godine. Prvo ime za grad osnovan 1382. godine u Dračevici bilo je Sveti Stefan. Razlog što je grad dobio ime ovog sveca treba tražiti u sljedećim navodima: Tvrtko I se krunisao 1377. godine u manastiru Mileševi za kralja »Srbijem i Bosni«, čime je preuzeo nemanjičko predanje, odnosno proglasio se nasljednikom Nemanjića. Tvrtko je i bio potomak kralja Dragutina Nemanjića po ženskoj liniji, a zaštitnik kuće Nemanjića bio je sv. Stefan, koga je za zaštitnika svoje krune uzeo i Tvrtko I Kotromanić. U narodu je još uvijek bila živa uspomena na Nemanjiće pa je i to bio razlog što je Tvrtko novoosnovanom gradu dao ime Sveti Stefan. U povelji izdatoj 2. decembra 1382. godine, kojom se zabranjuje prodaja soli u Novom, Tvrtko u svojoj zahvalnici sv. Stefanu o ustanovljenju grada kaže: »... molenijem tvojim prijev blagodat od Gospoda Boga i spodobljen bih venca i čsti i ksifetra carska prvih moih roditelj svetih, gospode srbske, kraljev i car, i posleduje žitiju ih, i vere, i pravilom carskim, ... obrate kraljevstvo mi v Primori v župi dračevičkoj mesto podobno na s'zidanje grada, i togda prizvah na pomošt Gospoda Boga i svetago i velikago mučenika i arhidijakona Stefana, ... i v ime jego s'zdah grad na rečenem meste, i narekoh ime jemu Sveti Stefan, ...«. ⁷ Iz navedenog teksta povelje jasno se vidi da je prvo ime grada bilo Sveti Stefan.

B. Hrabak u svom radu »Herceg-Novi u doba bosanskohercegovačke vlasti (1382—1482)«, kaže: »Oko imena Herceg-Novog nepotrebno se insistiralo da se naselje prvobitno zvalo Grad Svetog Stefana, a da je tek kasnije postalo uobičajeno ime Novi Grad ili prosto Novi. Svečevo ime pominje se tek u gradskoj povelji, izdatoj tek 2. decembra 1382, dok se još u prvoj polovini oktobra iste godine u Dubrovniku zna samo za Novi Grad (Castrum Novum), koji se naziv neće mijenjati, bar u dubrovačkim službenim spisima.« ⁸

Mislim da se prethodna konstatacija ne može prihvatiti, svačako ne u cjelini, kao tačna. Grad je osnovao Tvrtko I, a ne Dubrovnik, pa je jedino Tvrtko i mogao da da ime gradu. Osim toga

⁶ D. Kovačević-Kojić, *Gradska naselja ...*, 53.

⁷ F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, Graz, 1964, 201.

⁸ B. Hrabak, *Herceg-Novi u doba ...*, 10.

ni u dubrovačkim dokumentima nije se upotrebljavalo samo ime Novi Grad nego, mada rjeđe, i Sveti Stefan, što znamo iz jednog dokumenta Dubrovačkog arhiva koji datira iz 1411. godine u kom se Herceg-Novu naziva villa Sancti Stefani.⁹ To što ga Dubrovčani nazivaju Novi Grad može se objasniti nepoznavanjem pravog imena u Dubrovniku za novoosnovani grad, što je vjerovatno pogotovo ako uzmemo u obzir činjenicu da je Dubrovnik, zbog osnivanja Novog i Brštanika, povukao iz Bosne svoje građane i zabranio trgovinu i uopšte kontakte svojim građanima sa Bosnom i prekinuo sve veze sa Tvrtkom I. Da ime Sveti Stefan nije bilo poznato savremenima u prvim godinama nakon osnivanja grada, govore nam sljedeći nazivi koji su se upotrebljavali za ovaj grad: castrum de Sottorina,¹⁰ Castel nuovo di Dracevica.¹¹

Tvrtkova povelja od 2. decembra 1382. godine, kojom se zabranjuje trgovina soli u Svetom Stefanu je dokaz više u prilog tezi da je Sveti Stefan etimološko ime za Herceg-Novu.

Vidjeli smo da se grad u dubrovačkim spisima najčešće naziva Novi grad ili samo Novi, što je imalo za posljedicu da ovaj naziv za grad vremenom potisne iz upotrebe prvo ime koje je grad imao i bude prihvaćen kao ime koje će se zadržati do danas s tom razlikom što će se grad nakon Stjepanova krunisanja 1448. godine nazivati Herceg Novi, a kasnije će se ustaliti naziv Herceg-Novu.

UTICAJ POLITIČKIH ZBIVANJA NA HERCEG-NOVI

Ako bismo uzeli da proučavamo istoriju Herceg-Novog od dana osnivanja 1382. godine pa do danas, morali bismo je podijeliti na više perioda. Tema ovoga rada obuhvata prvi period razvoja grada. Po vremenskom trajanju ovaj period obuhvata razdoblje od jednog stoljeća.

Za ovaj period se može reći da je period slobodnog razvoja Herceg-Novog. Grad se u ovom vremenu nalazio pod vlašću bosanskih kraljeva i vlasteoske porodice Hranić-Kosača. U razdoblju od 1382. do 1482. godine Herceg-Novu upravljaju prvo kralj Tvrtko I, a zatim za kratko kralj Dabiša, čije vladanje nije imalo nikakvog odraza na Novi osim što je grad došao u ruke Sandalja Hranića I od tada pa do 1482. godine grad se nalazio u posjedu feudalnih gospodara jugoistočnog dijela bosanske države iz porodice Hranić-Kosača.

Svaki od perioda vladanja pojedinih ličnosti odrazio se na život grada. Ako ovu okolnost uzmemo kao mjerilo, uslovno rečeno,

⁹ D. Kovačević-Kojić, *Gradska naselja...*, 123.

¹⁰ M. Dinić, *Zemlje hercega Svetoga Save*, Glas SAN CXXXII, Beograd, 1940, 32. dalje.

¹¹ T. Popović, *Herceg Novi, Istorijske bilješke I*, Herceg Novi, 1924, 7/8 dalje.

imat ćemo četiri perioda u vremenu od 1382. do 1482. godine. Ovu podjelu sam napravio radi lakšeg praćenja političkih zbivanja, a na osnovu vladanja i djelatnosti pojedine ličnosti.

Prvi period, po navedenom kriteriju, je vrijeme od osnivanja grada 1382. pa do 1395. godine. Ovaj period u životu grada je vezan za ime kralja Tvrtka I Kotromanića. Tvrtko je i najznačajnija ličnost za Herceg-Novu, jer je on osnovao grad, dok vladanje kralja Dabiše nije imalo nikakvog uticaja na život grada. U vrijeme vladanja bana, a od 1377. godine kralja Tvrtka I, Bosna je proširena i imala najveći teritorijalni opseg u svojoj istoriji. Ovo je vrijeme kada Bosna doživljava snažan privredni napredak. Kroz nastojanje privredne emancipacije Bosne, došlo je do osnivanja Herceg-Novog, čijim se osnivanjem bosanska privreda trebala da oslobodi uvoznog izvoznog posredništva Dubrovnika. Osnivanje Novog je izazvalo veliki strah u Dubrovniku, jer je primat Dubrovnika u posredničkoj trgovini sa Bosnom bio ugrožen. S tim u vezi Dubrovnik je poduzeo privredno-političke mjere kojima je želio da prisili Tvrtka da odustane od namjere podizanja trga soli u Novom. Dubrovčani povlače svoje trgovce iz Bosne i zabranjuju posadama svog brodovlja da dovoze so u Novi, a za prekršioce su predviđene i kazne. Za kontrolu dovoza soli u Novi, pred grad su poslani galije sa zadatkom da prate kretanje brodova natovarenih solju i da onemoguće njihovo iskrcavanje u Novom.

Tvrtko I je odgovorio sličnim mjerama. On krajem septembra 1382. godine izdaje naredbu, kojom je svojim podanicima zabranio da kupuju so u Dubrovniku.¹ Ovo je bio početak sukoba, zbog Novog između Dubrovnika i kralja Tvrtka I, a nastaviće se i nakon Tvrtkove smrti sve do 1482. godine. Za sve ovo vrijeme Dubrovnik će nastojati da onemogući razvoj Novoga, ali i da ga priključi svom teritoriju. Razlog što Novi, još u vrijeme kada je njime upravljao Tvrtko, nije postao snažan privredni centar je izdavanje povelje Tvrtka I 2. decembra 1382. godine Novom, kojom se ukida prodaja soli u Novom i zabranjuje dalja izgradnja solila.² Ovom odlukom ponovo se uvodi stara praksa da se može trgovati solju samo na četiri mjesta: Drijeva, Dubrovnik, Kotor i Sv. Srđ. Ovu odluku kralja Tvrtka uslovilo je ponovno priključenje trga Drijeva Bosni.

Još jedan razlog što je Novi zapostavljen za vrijeme Tvrtkove vladavine je taj što je Bosni 1385. godine priključen Kotor i bio u njenom sastavu sve do Tvrtkove smrti 1391. godine. I pored ove zabrane u Novom se nastavilo sa trgovinom soli, ali razumljivo u mnogo manjem obimu. No Dubrovniku i to smeta, pa traži intervenciju ugarske kraljice Marije, koja im izlazi u susret i zabranjuje svojim podanicima iz Dalmacije i Hrvatske dovoz vina i soli u

¹ B. Hrabak, Herceg-Novu u doba ..., 18.

² D. Kovačević, Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni, 38.

Novi. Zabrana je izdata aprila 1383. godine, a na zahtjev Dubrovnik obnovljena je i naredne 1384. godine.³

Drugi period razvoja Herceg-Novog vezuje se za ime feudalnog gospodara Sandalja Hranića, sinovca vojvode Vlatka Vukovića, koji je poslije pogibije Pavla Radenovića 1415. i smrti Hrvoja Vukčića 1416. godine postao najznačajnija ličnost u Bosni. Dolaskom Novog u Sandaljev posjed oživljavaju protesti Dubrovnik, jer Sandalj ponovo aktivira trg soli u Novom. Dolazi do niza mjera kojim Dubrovnik nastoji da spriječi prodaju soli u Novom, a time i njegov privredni razvoj i značaj. Pored obećanja, koja je Sandalj davao Dubrovniku da neće podsticati trgovinu soli u Novom, i dalje se trgovalo ovim artiklom. Dubrovčani su na razne načine nastojali da privole Sandalja da prestane sa trgovinom soli u Novom. Oni se obraćaju čak i Jeleni, Sandaljevoj ženi, kako bi preko nje uspjeli da odvrate Sandalja od namjere da prodaje so u Novom. Da bi onemogućili bilo kakvu konkurenciju koja bi došla razvojem Novog, Dubrovnik nudi mogućnost Sandalju da pravi pravoslavnu crkvu u Dubrovniku, a kao protuuslugu traži da Dračevicu sa Novim preda Dubrovniku.⁴ Međutim, ova ponuda Dubrovnik nije realizovana.

Treće i najznačajnije poglavlje, pored čina osnivanja, za Novi, vezano je za ime i djelatnost Stjepana Vukčića Kosače, Sandaljevog sinovca.

Nakon Sandaljeve smrti 1435. godine njegov nasljednik se suočio sa nizom poteškoća, jer je mnogo onih koji žele da iskoriste smrt Sandalja Hranića i da zauzmu dijelove njegove zemlje. Najopasniji Stjepanov protivnik je ugarski kralj Zigmund, koji želi da zauzme Hum. Vojvoda Radoslav Pavlović je takođe nastojao da iskoristi pometnju koja je nastala Sandaljevom smrću i da proširi svoju teritoriju na račun nasliedene Stjepanove oblasti. Njegov cilj je bila Dračevica i Vrsinje, gdje je imao svojih pristalica.⁵ Međutim, on nije ozbiljnije mogao da ugrozi Stjepana, iako je oduzeo dio njegovih teritorija.

I Venecija je živo bila zainteresovana za Stjepanove teritorije. Njene akcije, u tom smislu, vođene su preko kotorskog kneza, a direktno su vezane za Novi. Knez Kotora pokušava da preko gradskog kastelana u Novom dobije grad. Značajnu ulogu u ovim nastojanjima Venecije da dobije Novi, imao je Dubrovnik. Dubrovnik je i sam bio jako zainteresovan za Novi i nastojao je da ga priključi u svoju upravu, ali sada kada je ta mogućnost dolazila od Venecije, Dubrovnik je sve svoje akcije usmjerio tako da grad ostane u rukama Stjepana Vukčića, jer u protivnom, da je grad došao u ruke

³ Isto, 39.

⁴ M. Dinić, *Zemlje hercega* ..., 33.

⁵ S. Ćirković, *Herceg Stefan Vukčić-Kosača i njegovo doba*, Posebna izdanja SAN, knj. CCCLXXVI, Beograd, 1964, 10. dalje.

Venecije, povećao bi se njen uticaj u ovom dijelu Jadranskog mora, a proširila bi svoj uticaj i u unutrašnjost Balkanskog poluostrva, što bi direktno zadiralo u interese Dubrovnik a zbog konkurencije. Kada je kastelan Novog obavijestio Dubrovčane o svom položaju u gradu, oni su mu savjetovali da ostane vjeran svom gospodaru Stjepanu.⁶ Dubrovčani su o stanju u gradu obavještavali Stjepana i predlagali mu da poduzme mjere za odbranu grada. Sva nastojanja Venecije ostala su bez rezultata, jer je Stjepan zadobio odlučujući uticaj u Novom uz pomoć Dubrovnik a i, Novi će biti u Stjepanovim rukama sve do njegove smrti, a kasnije, do kraja 1481. godine, u posjedu njegovog nasljednika Vlatka. Iz prethodnog teksta se vidi da su u početku Stjepanove vladavine njegovi odnosi sa Dubrovnikom bili prijateljski, što neće biti uvijek karakteristika u kasnijim vremenima.

Stjepan se uspijeva oduprijeti osvajačima i njegov položaj nasljednika Sandaljevih teritorija se stabilizovao. To se vidi iz povelja koje su mu uputili: aragonsko-napuljski kralj Alfons V 1444. godine i rimski kralj Fridrih III 1448. i ponovo Alfons V 1454. godine. Sadržaj sve tri povelje je sličan: njima se poimenice navode Stjepanova mjesta i potvrđuju mu se.⁷ Nakon što je učvrstio svoj položaj, Stjepan je nastojao, prilično uspješno, da proširi svoju teritoriju. Kao posljedica tih Stjepanovih težnji dolazi do rata sa Dubrovnikom koji traje od 1451. do 1454. godine. U ovom ratu jedan od ratnih ciljeva Dubrovnik a bio je Novi i župa Dračevica. Interesovanje Dubrovnik a da osvoji Novi u ovom ratu bilo je veliko. Dubrovnik u jednom sporazumu sa svojim saveznikom u tom ratu, kraljem Bosne Tomašem, zahtijeva od kralja da u slučaju njegovog zauzeća Dračevice sa Novim, i župu i grad preda njima — Dubrovčanima.⁸ U ovom planu zauzimanja Novog interesantan je jedan podatak koji nam govori koliko je Dubrovniku bilo stalo do zauzeća Novog. Oni daju nagradu od ukupno 600 dukata prvoj trojici vojnika koji se popnu na zidine Novog, kada grad bude osvojen.⁹ Kako do planiranog napada nije došlo, Dubrovnik je uštedio 600 dukata. Dubrovnik je u ovom ratu zauzeo Vrsinje kroz koje prolaze karavanski putevi od Trebinja za Novi, što će se za naredni period negativno odraziti na opšti razvoj Herceg-Novog.

Kod sklapanja mira, Novi je takođe zauzimao posebno mjesto. U hercegovo j povelji, koju je izdao Dubrovniku u vezi sa sklapanjem mira, u jednoj tački traži se od Dubrovnik a da se stanovnici Novog tretiraju kao i svi drugi hercegovi podanici, to jest, da mogu dolaziti u Dubrovnik da kupuju i prodaju robu.¹⁰ Popuštanje Dubrovnik a u ovom Stjepanovom zahtjevu za Novi je značilo stepe-

⁶ Isto, 11/12.

⁷ M. Dinić, *Zemlje hercega ...*, 3.

⁸ S. Ćirković, *Herceg Stefan ...*, 169.

⁹ Isto, 169.

¹⁰ Isto, 210.

nicu više za njegovu emancipaciju u tadašnjem svijetu. Nakon što su utvrđene tačke mira, Stjepan je u Novom 10. aprila 1454. godine objavio mir sa Dubrovnikom.¹¹

Desetak godina nakon završetka rata sa Dubrovnikom, Stjepanu je zaprijetila mnogo veća opasnost koja je dolazila sa sve većim prodorom Turaka na Balkan. Herceg je izgubio dobar dio svojih teritorija, čemu je dosta doprinio njegov sukob sa sinom Vladislavom. Nakon velikog prodora Turaka 1465. godine, Stjepan se našao u vrlo teškom položaju, a od teritorija koje je nekada posjedovao ostao mu je samo uski priobalni dio od Risna do Novog sa ovim gradovima, ali je i njima prijetila velika opasnost da padnu u ruke Turaka. Stjepan se obavezao na plaćanje danka Turcima tako da je ostao gospodar Novog, a Mehmed II ga u svojim naredbama naziva turskim namjesnikom »od Hercegovine zemlje, sandžak-begom i novskim kadijom«.¹²

Mogućnost pāda preostalog dijela Hercegovine teritorije nije išla u prilog zapadnih, hrišćanskih zemalja, pa su se za odbranu Novog zainteresovale Ugarska i Venecija. Uvidjevši svoj nezavidan položaj, Stjepan vodi pregovore sa ugarskim kraljem Matijom Korvinom. Herceg je trebalo da preda kralju Matiji Novi i ostale teritorije koje još nisu bili zauzeli Turci i da uz to plati još 40000 dukata, a u zamjenu je trebalo da dobije Zagreb i još neke teritorije u Ugarskoj.¹³

Kada je Venecija saznala za ove Stjepanove kombinacije sa Ugarskom, ona šalje galiju u Kotor, a kotorski knez je šalje u jesen 1465. godine na novsku obalu da zaštiti grad. Knez Kotora je dobio zadatak da se stara da grad Novi ne pređe u tuđe ruke, a Stjepan je obaviješten da će mu u slučaju potrebe kotorski knez pružiti pomoć.¹⁴

Već u poodmaklim godinama, poljuljanog zdravlja, osjetivši skori kraj i svojoj feudalnoj oblasti i sebi, Stjepan je po svojim poslanicima, februara 1446. godine ponudio Veneciji svoj dio Boke sa Novim i Risnom, a za to je tražio ostrvo Brač, te kuću u Splitu ili nekom drugom dalmatinskom gradu, kao i pravo stanovanja u Veneciji. Ovo ustupanje bi trebalo da bude uslovno, odnosno da se Stjepan ponovo vrati u Novi, na svoju teritoriju ako se za to ukaže prilika.¹⁵ Međutim, ni jedna od ovih kombinacija nije realizovana, osim što se Venecija obavezala da će braniti Stjepanova dva grada o svom trošku.¹⁶

¹¹ T. Popović, Herceg Novi, 24.

¹² Isto, 28.

¹³ S. Ćirković, Herceg Stefan ..., 262.

¹⁴ S. Ljubić, Listine o odnošajih između Južnoga Slavenstva i Mletačke Republike IX, Zagreb, 1890, 336. dalje.

¹⁵ B. Hrabak, Herceg-Noví u doba ..., 12.

¹⁶ S. Ljubić, Listine IX, 358.

Novi je bio jedno od omiljenih Stjepanovih boravišta. On je u njemu redovno boravio od sredine zime i tu dočekivao proljeće. Stjepan je u Novom proslavio svoju treću ženidbu, maja 1460. godine, sa Cecilijom. Svoju posljednju odluku donio je u Novom, 21. maja 1466. godine on je pozvao mileševskog mitropolita Davida, gosta Radina i komornika Pribisava Vukotića zbog sastavljanja testamenta.¹⁷ Testament je bio posljednji dokument koji je Stjepan izdao. Sutradan, 22. maja 1466. godine herceg Stjepan Vukčić Kosača je umro.

Posljednji period, od Stjepanove smrti do zauzeća grada od strane Turaka, vezuje se za ime Stjepanovog mlađeg sina Vlatka. Stjepan je odredio mlađeg sina za nasljednika zbog toga što se često sukobljavao sa starijim Vladislavom, koji je prišao Turcima i, »zbog sveg zla koje mi je nanio«, kako to Stjepan na jednom mjestu kaže.

Politička situacija u vrijeme i nakon Stjepanove smrti bila je vrlo komplikovana, što je dovelo novog hercega u tešku situaciju, jer je trebalo od Turaka sačuvati preostalu očevinu. Najveći dio Stjepanovog teritorija od 1465. godine je pripao Turcima, koji su zaposjeli glavne saobraćajnice, a s tim i privredno najaktivniji i najmnogoljudniji dio zemlje. Od tranzitnih taksi naplaćivanih od karavana koji su išli iz Dubrovnika u Bosnu i Srbiju i obratno, Vlatko više nije imao nikakve koristi. Sa carinama je bila slična situacija. Trg Drijeva su stalno bila u rukama Vlatkovih neprijatelja, Vlatkovića ili Turaka. Privredna aktivnost održavala se samo u Novom i njegovoj okolini, a manifestovala se kroz trgovinu za koju se zna da je njen opseg znatno pao u odnosu na nivo trgovačke razmjene iz Stjepanovog vremena. No i pored pada privrednog značaja Novog, borba za njega se nastavlja. Vlatko se u prvim godinama nakon očeve smrti oslanjao na napuljskog kralja Feranta, čija su dva poslanika stigla u Novi, ali oni pokazuju više interesa kako da pridobiju Vlatkove gradove, nego što stvarno brinu o Stjepanovom nasljedniku. Stjepanova udovica Cecilija i kotorski knez su se pobrinuli da o prisustvu poslanika iz Napulja obavijeste Veneciju, koja je intervenisala kod poslanika sa obrazloženjem da je Novi uvijek uživao njenu zaštitu i da stoga zahtijeva da Ferant ne dira u Vlatkove gradove.¹⁸ Da bi potvrdila svoju zaštitničku ulogu, Venecija je naredne 1467. godine poslala Vlatku žita i soli za njegove gradove.¹⁹ Pomoć koju je Vlatko dobijao od zapadnih susjeda nije bila dovoljna ni efikasna, pa je Vlatko bio primoran da se pokori Mehmedu II 1469. godine, a ovaj mu je zauzvrat ostavio Novi i Risan sa još dva grada.

¹⁷ S. Ćirković, *Herceg Stefan* ..., 267.

¹⁸ B. Hrabak, *Herceg-Novu u doba* ..., 12.

¹⁹ Isto, 13.

Pad Herceg-Novog pod tursku vlast

Pad Herceg-Novog se očekivao i bilo je samo pitanje vremena kada će do toga doći. Zbivanja koja su nastala u 1481. godini stvorila su uslove koji će krajem ove godine i početkom naredne 1482. dovesti do pada Herceg-Novog pod tursku vlast.

Pometnju u Turskoj, koja je nastala smrću sultana Mehmeda II, želio je da iskoristi herceg Vlatko i da povрати izgubljenu teritoriju. Početkom juna on upada u Bosnu i nakon početnih uspjeha doživljava težak poraz od bosanskog sandžak-bega Daut-paše. Vlatkova vojska je potpuno razbijena, a on se spasio bjekstvom u Novi. Ovim pokušajem da povрати izgubljenu očevinu on se zamjerio Turcima, tako da je vjerovatno još u julu 1481. godine izdata naredba Bajazita II sandžak-begu Hercegovine, Ajaz-paši da zauzme Novi.²⁰

Protjerivanjem Turaka sa Apeninskog poluostrva 1481. godine aktualiziralo se pitanje zauzimanja ostatka hercegove zemlje, jer je Novi sa lukom i tvrđavom mogao predstavljati u datom momentu opasnost za Turke.

Ovo su bili razlozi koji su doveli do opsade Novog. Ajaz-paša je početkom novembra opsjeo grad sa 2000 vojnika. Odbrana grada je bila skoncentrisana u dvije tvrđave: jedna na samoj obali mora, možda na mjestu današnje tvrđave Forte Mare, kojom je komandovao herceg Vlatko. Koliki je bio broj branilaca skoncentrisan u ovoj tvrđavi nije nam poznato. Drugu tvrđavu, koja je bila locirana na brdu, branilo je 400 Ugara,²¹ a zapovjednik im je bio Ladislav Markus. Ajaz je, dobro procijenivši situaciju, prvo spriječio mogućnost doturanja pomoći gradu sa morske strane, tako da je grad bio odsječen. Pomoć opsjednutom gradu poslana je od napuljskog kralja Feranta, od dvije galije pod komandom Katalonca Franca Pastora, te jedna lada sa životnim namirnicama.²² Pomoć od 1000 Mađara i Hrvata, upućena od Ugarske iz Sinja, zbog nevremena stigla je u dubrovačku luku tek 17. decembra i sutradan namjeravala da pođe u pomoć opsjednutom gradu, ali ih je preduhitrio Vlatko koji je odustao od borbe i predao tvrđavu koju je on branio. Donji grad odmah je zaposjelo 2000 Turaka. Tačan datum Vlatkove kapitulacije, što je sa formalno-pravne strane značilo i pad srednjovjekovne Hercegovine, nije utvrđen. Vjerovatno da je do toga došlo između 7. decembra, kada se u Dubrovniku još čine naponi da se pomogne Novom²³ i, 13. decembra kada je Vlatko, po riječima Barto-

²⁰ V. Atanasovski, Pad Hercegovine, Narodna knjiga — Istorijski institut u Beogradu, Beograd, 1979, 132/33. dalje.

²¹ Isto, 134/35.

²² Isto, 134.

²³ J. Tadić, Nove vesti o padu Hercegovine pod tursku vlast, Zbornik Filozofskog fakulteta, knj. VI—2, Beograd, 1962, 136. dalje.

lomeja Lukarovića, prešao preko dubrovačke teritorije na putu iz Novog za Tursku.²⁴ Mađari su držali gornju tvrđavu još nešto više od mjesec dana. Potpuno osvajanje grada završeno je 27. ili 28. januara 1482. godine, kada je Markus predao grad uz uslov da se on i njegova vojska mogu slobodno vratiti u svoju domovinu.²⁵ Negdje u isto vrijeme povukle su se i napuljske lađe, koje u odbrani grada i nisu odigrale neku značajniju ulogu.²⁶

Vlatko je sa porodicom bio u Hercegovini vjerovatno do 1486. godine, kada se stavio pod zaštitu Venecije i prešao na Rab gdje je i umro 1489. godine.

Osvajanjem Herceg-Novog od strane Turaka za ovaj grad počinje jedna nova faza života po mnogo čemu različita od prikazane stogodišnje političke istorije toga doba vezane za Herceg- Novi.

PRIVREDA HERCEG-NOVOG

Trgovina

Izgradnja Novog je trebala da znači oslobađanje bosanske države od uvozno-izvoznog posredništva Dubrovnika. Realizacija ove ideje nije išla ni malo lako. Namjera osnivača grada bila je da tu bude trg soli, koja je zbog potreba mnogobrojnog stanovništva u zaleđu donosila velike zarade vlasnicima trgova soli, a na južnom Jadranu od Neretve do Bojane bilo je, po zakonu tradicije, dozvoljeno da se so prodaje na četiri trga: Drijeva, u Dubrovniku, u Kotoru i na trgu Sv. Srđa na ušću Bojane. Uspostavljanje trga soli u Novom značilo je poremetiti vjekovnu tradiciju, a što je još značajnije za stare trgove, koji su dobili novog konkurenta, umanjenje njihovog trgovačkog opsega, a time smanjenje priliva novčane dobiti. Pošto je trgovina bila najznačajnija privredna grana u Novom, a so najvažniji artikal kojim se trguje, razumljivo je što su akcije Dubrovnika, Venecije i drugih za to zainteresovanih zemalja, najviše bile usmjerene na ometanje trgovine ovim artiklom.

Veliki nedostatak za uspješniji razvoj trgovine u Novom bio je taj što grad nije imao vlastitu trgovačku flotu. Poznato nam je da je Tvrtko I kupio tri lađe od Venecije i da je Stjepan uvećao ovu flotu sagrađivši nekoliko brigantina i četiri galije, ali je to bilo malo za potrebe bosanske privrede, pa su prevoz robe vršile najčešće kotorske, a nerijetko i dubrovačke lađe.

Nakon što je obrazovan trg soli u blizini rječice Sutorine, sa skladištima za ovaj proizvod, u avgustu 1382. godine, u Novi dolaze prve lađe natovarene solju,¹ što je označilo početak trgovačko-

²⁴ Isto, 134; V. Atanasovski, *Pad Hercegovine*, 138.

²⁵ T. Popović, *Herceg Novi*, 30.

²⁶ J. Tadić, *Nové vesti ...*, 137.

¹ B. Hrabak, *Herceg- Novi u doba ...*, 9.

-privrednog života grada. Izgrađena su i solna polja gdje se isušivanjem vode dolazilo do soli. Slobodna trgovina i proizvodnja soli u Novom nije bila dugog vijeka. Iako je Tvrtko poduzeo značajne mjere za razvoj trgovine soli u Novom, kao što je zabrana svojim podanicima da kupuju so u Dubrovniku, politički događaji su doveli do toga da je Tvrtko I početkom decembra 1382. godine izdao povelju u kojoj ističe da prihvata stari zakon po kome se nigdje ne može otvoriti novi trg soli izuzev na mjestima gdje se od davnina trgovalo, te zbog toga zabranjuje prodaju soli i dalju izgradnju solila u Novom.² Ova zabrana je imala za posljedicu to što se Novi nije uspio razviti u značajno privredno središte tadašnje bosanske države, iako se sa trgovinom soli u Novom nije potpuno prekinulo ni nakon ove zabrane. Da se i dalje trgovalo govore nam dubrovački protesti koji idu i do ugarske kraljice Marije.³

Dolaskom Novog u posjed Sandalja Hranica ponovo oživljava proizvodnja i prodaja soli u Novom. Ranije je istaknuto na koje su sve načine Dubrovčani nastojali da privole Sandalja da odustane od trgovine soli u Novom. Pored obećanja da će prestati sa trgovinom soli u Novom, koju je davao Dubrovniku, Sandalj nije prekidao podsticanje trgovine ovog proizvoda. U jednom periodu Dubrovnik je našao zajedničku riječ sa Sandaljem, oko pitanja prodaje soli u Novom, na taj način što je uzimao u zakup skele u Novom, gdje su dubrovački trgovci dovozili i prodavali so. Ovo rješenje nije bilo dugotrajno jer je Sandalj ubrzo uvidio da su prihodi dobijani od davanja skele u zakup znatno manji od prihoda kada se direktno ubiru.

Najradikalnije i najuspješnije mjere u trgovini i uopšte u privredi Herceg-Novog poduzeo je Stjepan Vukčić. Da bi parirao mjerama Dubrovnik u njegovom sprečavanju trgovine soli u Novom, Stjepan je svojim podanicima zabranio da kupuju so u Dubrovniku. Podanicima Ivaniša Pavlovića kao i drugim koji moraju preći preko njegovog teritorija da bi stigli u Dubrovnik, zabranjuje da prelaze preko njegovog teritorija zbog kupovine soli u Dubrovniku.⁴ Poteškoće u trgovini soli Stjepanu stvara i Venecija. On je nastojao da od Venecije za Novi dobije prava i povlastice koje su imali drugi primorski gradovi. Tu je samo djelimično uspio, jer je Venecija 1450. godine odobrila trgovinu žita, vina, ulja, mesa i drugih artikala, ali nije odobrila proizvodnju i prodaju soli u Novom. Uslov je bio da se sva uvezana roba u Novi carini od strane kotorskih carinika. Da bi se oslobodio ove neugodne obavcze, Stjepan se obratio kralju Alfonsu. On traži da se Alfonsovi podanici koji dovoze robu u Novi ne carine, jer su Stjepanovi podanici trgovali u Apuliji sa izvjesnim privilegijama. Kao argument za uvoz namir-

² D. Kovačević-Kojić, *Gradska naselja ...*, 50.

³ D. Kovačević, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, 39.

⁴ B. Hrabak, *Herceg-Novi u doba ...*, 20.

nica bez carinjenja poslanici kod Alfonsa su iznijeli podatak da se hercegov dvor nalazi u Novom koji je udaljen od drugih centara, tako da se neredovno snabdijeva namirnicama. Praksa je bila da se roba za ličnu upotrebu feudalca nije carinila, tu povlasticu Stjepan je imao i kod Dubrovnika, ali je ta roba imala količinsko ograničenje. Takvo ograničenje stavio je i Alfons, u vrijednosti od 2000 dukata, ali je Stjepan dobio dozvolu na uvoz soli, što ipak nije mnogo pomoglo, jer je Venecija strogo kontrolisala uvoz soli u Novi, zato Stjepanu u trgovini soli nije bilo strano ni krijumčarenje ovim artiklom.

Pored svih zabrana trgovina soli u Novom se nastavlja, a i kapacitet proizvedene soli sa novskih solila se znatno povećao u odnosu na one količine koje su se proizvodile prije i u početku Stjepanove vladavine.

Struktura robnog prometa u Novom je bila dosta raznovrsna. Iako najznačajnija, so nije bila i jedina trgovačka stavka u robnom prometu koji se odvijao u Novom. U vrijeme rada tkaonice u Novom, tkanine su bile roba kojom se, pored soli, najviše trgovalo u Novom, o čemu će nešto kasnije biti više riječi.

Hercegova trgovina crvcem je jednim dijelom išla preko Novog, a crvac se izvozi u Firencu, Veneciju i druge gradove. Bio je jako skup, a pošto ga je bilo mnogo na Stjepanovom teritoriju, hercegu je donosio velike zarade. Trgovina voskom i smolom je dobrim dijelom išla preko Novog. Vosak i smola su najčešće izvoženi u Veneciju i Firencu. Za Veneciju je bila naročito značajna smola koja je korištena za potrebe brodogradnje. O trgovini olovom u Novom, takođe imamo dosta podataka koji govore o prometu ove rude kroz Novi.⁵ Pored navedenog robnog prometa, koji prolazi kroz Novi, mnogo se trgovalo i žitaricama, uljem, vinom, mesom i drugim životnim namirnicama, koje se najčešće uvoze iz Venecije i Apulije.⁶

Razvoj zanatstva

Razvoj zanatstva u Novom usko je vezan za ime hercega Stjepana. U tom pravcu on je poduzeo odgovarajuće mjere. Da bi razvio zanatsku djelatnost u Novom, bilo mu je potrebno stručno stanovništvo u gradu koje bi se moglo baviti odgovarajućom zanatskom djelatnošću. Zato je prva mjera, koju je poduzeo, bila dovođenje i naseljavanje stanovnika u Novi, iz drugih gradova i krajeva. Zbog toga Stjepan zida kuće u Novom za nove stanovnike ili im daje

⁵ S. Cirković, *Herceg Stefan...*, 140.

⁶ B. Hrabak, *Herceg-Novl u doba...*, 15.

olakšice za gradnju kuća. Herceg je u novim stanovnicima najviše tražio zanatlije, kojim je davao niz privilegija kako bi ih privukao i zadržao da rade u Novom, na primjer, oslobađanjem poreskih nameta za duži niz godina. Ovo je bila olakšica koju je Stjepan nudio, potencijalnim stanovnicima Novog, u početku sprovođenja plana naseljavanja, ali kako intenzitetom doseljavanja nije bio zadovoljan on ide korak dalje, tako što je javno proglasio da se novopridošli stanovnici Novog neće moći tretirati ni progoniti za dugove koje su imali u svojim gradovima. Po jednoj žalbi Dubrovčana ovaj Stjepanov proglas se odnosio i na zaštitu onih lica koja su bila optužena za krađe i pljačku.⁷ Hercegovu pružanje azila ljudima koji su imali dugove, a vjerovatno ne samo njima, dalo je dobre rezultate, jer dolazi mnoštvo ljudi, prvenstveno iz Kotora i Dubrovnika. Koliki je bio broj izbjeglica iz ovih gradova nije utvrđeno, ali su nam poznati protesti i jednih i drugih zbog ovih Stjepanovih mjera.

Pored navedenih povlastica koje su privukle nove stanovnike da žive i rade u Novom, oni su u hercegovom gradu imali i veće mogućnosti za urosnijim zaradama.

Pored manufakture tkanina i zanatlija koji su radili u sklopu ove radionice, u Novom su postojale i druge zanatske radionice i zanati. Sačuvani podaci nam govore da je u Novom radila radionica oružja, balista (samostrijela),⁸ oklopa⁹ i drugih vrsta oružja. Radili su i kovači, obučari i druge slične zanatske struke potrebne u svakodnevnom životu grada.

Razvojem grada stvaraju se uslovi i potreba za zanatlijom zlatarom. Kao zlatari koji rade u Novom, pominju se Branko Stjepanov 1451. i Andrija iz Novog Brda 1476. godine.¹⁰

Da bi stvorio podlogu za održavanje i produženje zanatske djelatnosti, Stjepan šalje mlade ljude iz Novog u Dubrovnik da izuče zanat. Za razliku od većine hercegovih podanika, koji odlaze u Dubrovnik da obezbijede životnu egzistenciju, radeći kao posluga i slične poslove, a usput bi neko od njih savladao neku zanatsku vještinu, mladići koji odlaze iz Novog dolazili su da uče zanat, a potom bi se vraćali u svoj grad, Novi.

Tkačka manufaktura

Glavni snabdjevač, stanovništva u zaleđu, tkaninama, od početka XV vijeka, bio je Dubrovnik. Potrebe za tkaninama su bile velike, pa je tkanina proizvođaču donosila velike zarade. Tkanine, koje su se uvozile u Bosnu, bile su različite što je uslovljavalo tržište, jer je odjeća bila jedno od obilježja pripadnosti određenom sloju.

⁷ S. Ćirković, *Herceg Stefan* ..., 122.

⁸ S. Ćirković, *Herceg Stefan* ..., 124.

^{9/10} B. Hrabak, *Herceg-Novi u doba* ..., 27.

Uvidjevši sav značaj koji ima proizvodnja tkanina, Stjepan se odlučuje da osnuje radionicu za proizvodnju tkanina. Osnivanje tkaonice može se povezati sa hercegovim kontaktima koje je imao sa Firencom, koja je bila jedna od vodećih država tadašnjeg svijeta u proizvodnji tkanina. Osnivanje i rad tkaonice nije išao bez poteškoća, koje su pričinjavali Dubrovčani i Kotorani. Kotorani su, plašeći se da ne izgube svako značenje u široj oblasti Boke, potražili pomoć od svoje metropole Venecije. No kako je Venecija u to vrijeme bila u ratu sa srpskim despotom oko Zetskog primorja, svoju akciju je ograničila na savjete Stjepanu da odustane od svoje namjere. To Stjepana nije spriječilo u namjeri da podigne tkaonicu, te Kotorani traže od Venecije da im dozvoli da i oni razviju tekstilnu industriju, što je Venecija odbila. Kada nisu uspjeli u ovom svom zahtjevu, oni traže od Venecije da budu posrednici u izvozu tkanina iz Novog i Dubrovnika na teritoriju Mletačke Republike, kako bi ubiranjem carina na tu robu i oni imali neku korist. Ovdje im je Venecija izašla u susret i u jesen 1462. godine odobrila da Kotor naplaćuje carine od tkanina uvezenih iz Dubrovnika i Herceg-Novog.

Hercegov savjetnik u poslovima oko organizovanja rada tkaonice bio je Rimljanin Roberto dala Kolte, koga je Stjepan doveo preko svoje ljubavnice, Firentinke Jelisavete. Herceg nije imao trgovca-moćnika koji bi u pokretanje rada radionice tkanina mogao uložiti veća sredstva, pa je on na sebe morao preuzeti sve brige oko otpočinjanja rada tkaonice. Pokušao je da od Dubrovnika dobije vunu, ali mu nije dozvoljeno da vunu kupuje u Dubrovniku. Tu se radilo o finoj prerađenoj vuni, jer su i Dubrovčani neprerađenu vunu nabavljali u zaleđu, dakle i na hercegovom teritoriju. Pitanje nabavke vune riješeno je tako što je nabavljana u Južnoj Italiji, sa posjeda kralja Alfonsa V.

Nabavka pribora za bojenje tkanina odobrena je u Dubrovniku. Veliko vijeće je dozvolilo hercegovom čovjeku da kupi potrebni pribor u Dubrovniku u vrijednosti od 30 dukata.¹¹ Što se tiče materijala za bojenje, herceg je raspolagao sa crvcem, koji je bio najskuplji sastojak potreban za bojenje, ali njegovi majstori kao ni Dubrovčani nisu znali da ovaj proizvod rudarstva upotrijebe za boju.¹² Farbari, kao najcjenjeniji majstori u procesu proizvodnje tkanina, uživali su radnu i poslovnu autonomiju. Oni nisu bili u najjačnom odnosu, nego su u svojim radionicama primali istkane komade i tu ih bojili, naravno uz određene uslove.

Organizacija samog procesa proizvodnje tkanina nije nam bliže poznata. Učešće Stjepana u raspodjeli prihoda, takođe nije poznato. Vjerovatno da je Stjepan tkačima davao bezkamatni kredit na određen vremenski period sa garancijom otkupa robe, to

¹¹ S. Cirković, *Herceg Stefan* . . . , 123—24.

¹² B. Hrabak, *Herceg-Noví u doba* . . . , 24.

nije imalo uticaja na dati kredit koji se isplaćivao po isteku vremena na koje je kredit dat. Za uzvrat, zanatlija je bio dužan da se u tom periodu, na koji je dobio kredit, bavi svojom djelatnošću, a u slučaju da prekine sa bavljenjem tog posla prije isteka roka, bio je dužan da u trenutku tog prekida vrati kredit.¹³

Stjepan je bio neposredni vlasnik tkačke manufakture, ali on tu tkaninu, proizvedenu u Novom, nije koristio za ličnu upotrebu, nego je nabavljao od dubrovačkih trgovaca stranu, kvalitetniju tkaninu, što nam govori da proizvodi novske tkaonice nisu bili ravni kvalitetu evropskih tkanina i da su bili namijenjeni za široko tržište, odnosno za niže slojeve tadašnjeg društva.

Tkanine novske tkaonice najčešće su nalazile svoje kupce u unutrašnjosti Balkana, ali su se one probile i na kotorsko tržište. Razlog više koji je doprinio tome je činjenica da su novske tkanine bile znatno jeftinije od dubrovačkih. Ovo je bio razlog što ni dubrovačko tržište nije bilo strano novskim tkaninama, ali razumljivo u mnogo manjim količinama nego što je to bio slučaj sa kotorskim tržištem. Proizvodnja i prodaja novskih tkanina nailazila je na velike poteškoće koje su joj pričinjavali konkurenti, Dubrovnik i Venecija. Dubrovnik je na razne načine nastojao da spriječi konkurenciju novske manufakture, dok je Venecija nastojala da omete trgovinu i Dubrovačkih i novskih tkanina. U tom smislu ona je povećala 1462. godine carine na 10% od vrijednosti robe i zabranila da njeni podanici kupuju i izvoze ove tkanine.

Koliko je dugo radila tkačka manufaktura u Novom nije moguće precizno odrediti. Iz sačuvanih podataka vidimo da je tkaonica radila nekih petnaestak godina. Prvi sigurni podatak o početku rada tkaonice datira od 3. marta 1449. godine,¹⁴ što znači samo tridesetak godina nakon početka rada tkaonice u Dubrovniku. Prostorije radionice za proizvodnju tkanina bile su smještene u podgrađu, kod rječice Sutorine, zbog potreba ove vrste proizvodnje za slatkom vodom. Posljednji podaci o radu tkaonice datiraju iz 1464. i 1465. g.,¹⁵ dok za kasniji period o radu tkaonice nemamo sačuvanih dokumenata, ali je vjerovatno da je ona radila još neku godinu nakon 1465. godine.

Navedene privredne djelatnosti su doprinijele da Herceg-Novi u Stjepanovo doba bude jedan od najznačajnijih privrednih centara hercegove zemlje, a svakako najznačajniji centar južne Hercegovine. Političke okolnosti mu nisu dozvolile da sačuva taj status. »Bez obzira što čitav hercegov poduhvat nije imao trajnijih posljedica, potrebno je podvući da, svestrano zahvaćen i striktno vođen, predstavlja najzreliju ekonomsku politiku u privrednoj istoriji Bosne.«¹⁶

¹³ S. Ćirković, Herceg Stefan . . . , 124.

¹⁴ B. Hrabak, Herceg-Novi u doba . . . , 22.

¹⁵ I. Voje, Sukno iz Hercegnovega, Zgodovinski časopis, XIX—XX, Ljubljana, 1966, 184.

¹⁶ D. Kovačević, Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni, 107.

O URBANOM UREĐENJU I UPRAVI GRADA

O urbanom liku grada znamo vrlo malo, i to preko podataka koji posredno govore o arhitektonskom izgledu grada.

Grad su branile dvije tvrđave, jedna smještena na obali mora, vjerovatno na mjestu današnje tvrđave «Forte mare», a druga na uzvišenju sjeverno od prve, što znamo iz podataka koji govore o turskom osvajanju grada 1481/82. godine. Da li su ove dvije tvrđave bile međusobno povezane, nije nam poznato, ali su mogle djelovati zasebno, jer kada je herceg Vlatko sredinom decembra 1481. godine predao donju tvrđavu, branioци u gornjoj tvrđavi su pružali otpor Turcima nešto više od mjesec dana.

Nakon zidanja tvrđave, formiran je trg (mercatum) soli, a nalazio se van zidina utvrđenja, na rječici Sutorini. Postepenim povećanjem broja stanovnika i razvojem privrede, naselje se povećavalo i prerastalo u grad (civitas) po tadašnjem kriteriju. Novi dobija obilježja i značaj grada i prije nego što je Stjepan preuzeo upravu nad njim. Zabilježeno je da je Jelena, Sandaljeva žena, često boravila u Novom,¹ pa je logično da su u gradu postojale odgovarajuće građevine u kojima je ona boravila. Kasnije je sagrađen dvor u kome je boravio Stjepan, jer je on redovno odlazio u Novi i provodio u njemu dio zime. Pored dvora Kosača, objekta javne kancelarije i kuća lokalne vlastele koje su se nalazile u gradu, ispod grada formira se podgrađe (suburbium). Siguran podatak o podgrađu javlja se prvi put tek 1423. godine,² ali je sigurno da je podgrađe formirano mnogo ranije, jer uporedo sa osnivanjem grada i zidanja gradskih zidina, uspostavlja se trg soli, ispod gradske tvrđave, oko koga se formira podgrađe, što znači da počeci razvoja podgrađa Novog idu uporedo sa osnivanjem i razvojem grada. Podgrađa su obično bila formirana od kuća trgovaca, zanatlija, mornara i stanovnika drugih zanimanja, koji su u tom dijelu grada obavljali i djelatnost kojom su se bavili.

Uprava u gradu je bila uređena po običajima onoga vremena. Iako se Novi nalazio, u župi Dračevici i bio njen centar, on je imao zasebnu upravnu vlast i organe vlasti nezavisne od istih u Dračevici. Na čelu župe nalazio se župan kao predstavnik vladara, dok se knez javlja kao predstavnik lokalne samouprave. Iste organe vlasti ima i grad, vojvoda kao vladarev namjesnik i knez. Dešavalo se da su oba zvanja, knez župe i grada i vojvoda župe i grada, paralelno pripadala istoj ličnosti. Dužnost župana i kneza grada su bile prenosnog karaktera, odnosno izvršavali su zahtjeve svoga gospodara, kralja ili hercega. U tu svrhu oni vode prepiske i izdaju različite isprave. U gradu je postojala i gradska kancelarija sa »zakletim« gradskim notarom. Javna kancelarija je bila uređena po

¹ S. Čirković, Herceg Stefan ..., 18.

² D. Kovačević-Kojić, Gradska naselja ..., 106.

obrascu i običajima tog vremena. Knjige javne kancelarije, nažalost, nisu sačuvane, što bi u protivnom pružalo znatno više podataka o Novom iz ovog doba. Među gradskim notarima bilo je i Italijana.³ Od bosanskih gradova vjerovatno je samo Novi imao javnu kancelariju.⁴

Vjerovatno da su u Novom, kao i u drugim primorskim gradovima postojali gradski časnici: sudije, auditor, kastelani, te članovi nekih tijela (vijeća) kao kolektivni upravitelj gradom.⁵ U gradu je postojao zapovjednik flote, lučki kapetan. Među funkcionerima u gradu bili su još zakupnik carinarnice i poslovođa tkačke manufakture. U Novom su povremeno boravili i vjerski poglavari. U Stjepanovoj pratnji, kada je boravio u Novom, često su se nalazili mileševski mitropolit i bogumiški gost Radin. Nakon Stjepanove smrti mitropolit David se zadržao u Novom do 1470. godine.

CRKVA I VJERSKA STRUKTURA STANOVNIŠTVA U NOVOM

Najstarije stanovništvo Sutorine, sudeći po derivatu riječi »rina«, koja se nalazi u imenu Sutorina, a dolazi od imena grčke svete Irine, može se zaključiti da je to stanovništvo bilo pravoslavno.⁶ Po kazivanju K. Porfirogenita, Dračevicu su naselila srpska plemena.⁷

O vjerskim prilikama u Novom, a pogotovo kod pitanja pripadnosti stanovništva pojedinim religijama, malo se šta konkretno zna. Sigurno je jedno, da je u Novom od vremena kada grad pripada Kosačama, a vjerovatno i ranije bilo stanovnika koji su pripadali trima crkvama: pravoslavnoj, katoličkoj i bosanskoj crkvi. Za pripadnike ovih religija znamo na osnovu analognih zaključaka.

Kao što je rečeno u Dračevici je prije osnivanja Novog, a i nakon toga bilo uglavnom pravoslavno stanovništvo, pa se logično nameće zaključak da su među prvim stanovnicima novoosnovanog grada bili i pripadnici pravoslavlja.

Nastojanje Sandalja, a kasnije mnogo značajnije i uspješnije djelovanje Stjepana da od Novog napravi jak trgovačko-zanatski centar, a s tim u vezi dovođenje stručnih ljudi, za pojedine privredne djelatnosti, iz Dubrovnika i Kotora, koji su svakako pripadali katoličanstvu, značilo je prisustvo i katoličke crkve u Novom.

Vjerovatno je u Novom bilo i patarena. Poznato je da ih je bilo mnogo u Boki kotorskoj, a često prisustvo gosta Radina u Novom vjerovatno da je imalo nekakve veze sa postojanjem patarena u ovom gradu.

³ Isto, 236.

⁴ Isto, 348.

⁵ B. Hrabak, Herceg-Novu u doba ..., 30.

⁶ B. Hrabak, Herceg-Novu u doba ..., 28.

⁷ M. Zloković, Slovenska župa Dračevica, 55.

Kada se govori o hercegu Stjepanu i njegovom prisustvu u religijskim pitanjima, onda to predstavlja jako zamršeno i nejasno pitanje. Herceg je istovremeno poklanjao pažnju svim trima crkva-ma, što pokazuju u daljem tekstu navedeni primjeri.

On traži od kralja Alfonsa V. 1454. godine, da mu pošalje franjevce da šire katoličko učenje. Alfons mu je poslao franjevca Jovana, episkopa Osane, sa nekoliko male braće.⁷ Ako se sjetimo da je Stjepan za vrijeme rata sa Dubrovnikom bio ekskomuniciran bulom pape Nikole V, onda dovođenje franjevac postaje još čudnije. Nije poznato kada se Stjepan izmirio sa papom, odnosno kada je povučena ekskomunikacija.

Istovremeno, Stjepan je aktivan i u vezama sa pravoslavljem: 1454. godine u Goraždu je završena pravoslavna Crkva sv. Đorđa; šalje darove monasima Manastira sv. Katarine na Sinaju;⁸ pomaže episkopa Bosne, mileševskog mitropolita.

Herceg uporedo sa navedenim aktivnostima podržava i patarene. Naveden je značaj uloge u pregovorima oko mira sa Dubrovnikom 1454. godine, pripadnika bosanske crkve, gosta Radina, koji će ostati u hercegovo blizini sve do njegove smrti.

Iz jednog podatka, koji datira iz 1455. godine, kada je tražena žena za Stjepana, poslanici u tim pregovorima daju obećanje budućoj mladi, Barbari iz Lihtenštajna, da može da ostane u katoličkoj vjeri i da dovede sebi katoličke sveštenike,⁹ može se zaključiti da Stjepan nije bio katolik. Mada se krunisao u pravoslavnom manastiru Mileševi i uzeo titulu »hercega od svetoga Save«, ne može se sa sigurnošću tvrditi da je Stjepan umro kao pripadnik pravoslavne crkve.

Kada su u pitanju crkvene građevine u Novom, takođe nemamo mnogo sačuvanih podataka iz kojih bi mogli nešto više saznati. Jedino o gradnji Crkve sv. Stefana, o kojoj će kasnije biti nešto više riječi, imamo prilično sačuvanih podataka.

Postoji vjerovatnoća da je Uspenska crkva, koja se nalazi u sklopu manastira Savina kraj Herceg-Novog, zadužbina hercega Stjepana. Crkva je dobila ime po čuvenoj ikoni »Uspenje Bogorodice«, koja se nalazi u toj crkvi, a rad je nekog Dimitrija, sina Rafaila.⁶ Takođe, crkva u Podima kraj Herceg-Novog, sv. Srđa ili Vakha, je moguća zadužbina Stjepana Vukčića Kosače. Po stilskoj formi ova crkva oživljava, kroz nešto prostije oblike, »nemanjički« stil gradnje, to jest, ove crkve se prave po uzoru na crkve u manastiru Hilandar, Ziča, Studenica i druge crkve srednjovjekovne srpske arhitekture iz perioda vladavine Nemanjića. Za razliku od ovih, Crkva sv. Stefana će se praviti u gotskom stilu, što su

⁷ S. Cirković, Herceg Stefan..., 215.

⁸ Isto, 216.

⁹ Nova enciklopedija u boji II, Vuk Karadžić — Larosse, Beograd, 1978, 1359.

uslovile istorijske okolnosti: dolazak Turaka u neposrednu blizinu prisilio je hercega Vlatka na oslanjanje i traženje spasa na zapadu, pa je stoga i razumljivo da se to odrazilo i na gradnju Crkve sv. Stefana. Prva vijest o zidanju crkve u Novom zabilježena je 12. aprila 1473. godine,⁷ sa jednog zasjedanja Vijeca umoljenih, gdje se raspravljalo o pružanju pomoći hercegu Vlatku za gradnju crkve u Novom. Odobrena je pomoć u vrijednosti 1500 perpera, ali ne u novcu nego u materijalu potrebnom za gradnju crkve, koji su trebali da isporuče dubrovački majstori određeni da učestvuju u izgradnji Crkve sv. Stefana.

Radovi na crkvi su brzo odmicali, ali kada je crkva možda već bila i ukrovljena u Dubrovnik stiže vijest, krajem septembra 1475. godine, da izgrađene ostatke crkve treba porušiti. Razlog koji je doveo do ovakve odluke nije poznat, samo je vjerovatno da tu odluku nisu uslovili niti nedostatak sredstava, niti eventualni nesporazum među saradnicima, niti možda neki lični prohtjev. Razlog za ovakvu odluku treba tražiti u nekoj elementarnoj nesreći.⁸

O arhitektonskoj formi nesagrađene Crkve sv. Stefana u Novom znamo na osnovu analogije sa Crkvom sv. Sebastijana u Dubrovniku, koja je služila kao obrazac po kome se gradila crkva u Novom. Prema ovoj analogiji Crkva sv. Stefana je bila visoka jednobrodna crkva sa jednom apsidom. Crkva je bila gotovo identična sa Crkvom sv. Sebastijana, osim što nije imala izgrađenu sakristiju. Pošto je sakristija bila sastavni dio katoličkih vjerskih objekata, vjerovatno da je Vlatko imao namjeru da podigne zgradu binu pravoslavne pripadnosti.

Herceg-Novi je nastao zahvaljujući političkim događajima s početka druge polovine XIV vijeka, sa tačno utvrđenim ciljem i namjenom koji su proizašli iz potrebe tadašnje bosanske države nametnute političkim zbivanjima i odnosima sa susjednim državama. Prvi period razvoja Herceg-Novog vezan je za srednjovjekovnu Bosnu i njenog vladara kralja Tvrtka I koji je i osnovao grad, sa ciljem da to bude trg soli, što će izazvati oštro suprotstavljanje susjednih zemalja, a naročito Dubrovnika, jer će biti ugrožen monopol Dubrovčana na prodaju soli u Bosni. To će biti razlogom stalnih nastojanja Dubrovnika da spriječi razvoj Novog da izraste u snažan privredni centar. Ponajviše zahvaljujući ovakvom djelovanju Dubrovnika Novi nije uspio da se razvije u onom opsegu za koji je imao sve uslove. No i pored toga ovaj grad će postati jedan od najznačajnijih privrednih centara srednjovjekovne Bosne, a najznačajniji privredni centar na dijelu teritorije Bosne koji pri-

⁷ V. Đurić, Crkva sv. Stefana u Novom, 401.

⁸ Isto, 406.

pada samostalnim feudalnim gospodarima iz porodice Hrančić — Kosača. Za razvoj privrede Novog od posebnog značaja je djelatnost Stjepana Vukčića — Kosače koji osniva tkačku manufakturu, koja je pored tkaonice u Dubrovniku jedina na širem području istočne obale Jadranskog mora. U ovom periodu Novi će izrasti u razvijeno gradsko naselje po tadašnjim kriterijima.

Stoljetni slobodni razvoj Novog u srednjem vijeku će se prekinuti padom pod tursku vlast početkom 1482. godine, da bi gotovo četiri i po vijeka grad bio u rukama raznih osvajača.

Herceg-Novi će konačno 1918. godine biti oslobođen od tuđinske vlasti kada je priključen matici zemlji, čime se nastavlja, naravno u drugim uslovima i pravcima, krajem srednjeg vijeka prekinuti slobodni razvoj ovoga grada.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

- Ljubić S., Listine o odnošajih između Južnoga Slavenstva i Mletačke Republike, IX, X, MSHSM JA, Zagreb, 1890, 1891.
Miklošić F., Monumenta Serbica, Graz, 1964.

LITERATURA

- Hrabak B., Herceg-Novi u doba bosanskohercegovačke vlasti (1382—1482), Boka 10, Zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti, Herceg Novi, 1978, 7—30.
Hrabak B., Uticaj primorskih privrednih centara na društveno ekonomsku historiju Bosne i Hercegovine u srednjem veku, Pregled, časopis za društvena pitanja 5, Sarajevo, 1953, 382—385.
Hrabak B., Proizvodnja i prodaja soli u Herceg-Novom i odnosi sa Dubrovnikom u vezi sa tim (1482—1538), Boka 8, Herceg-Novi, 1976, 62—109.
Cirković S., Herceg Stefan Vukčić-Kosača i njegovo doba, Posebna izdanja SAN, knj. CCCLXXVI, Beograd, 1964.
Cirković S., Istorija srednjovekovne bosanske države, SKZ, Beograd, 1964.
Kovačević D., Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni, Djela Naučnog društva BiH, XX, knj. XVIII, Sarajevo, 1961.
Kovačević-Kojić D., Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države, Sarajevo, 1978.
Popović T., Herceg-Novi, istorijske bilješke I, Herceg Novi, 1924.
Voje I., Sukno iz Hercegnovca, Zgodovinski časopis, XIX—XX, Ljubljana, 1966, 181—185.
Đurić V., Crkva sv. Stefana u Novom, Zbornik Filozofskog fakulteta XI—1, Beograd, 1970, 399—411.
Zloković M., Slovenska župa Dračevica, Boka 1, Herceg Novi, 1969, 53—72.
Tadić J., Nove vesti o padu Hercegovine pod tursku vlast, Zbornik Filozofskog fakulteta VI—2, Beograd, 1962, 131—152.
Atanasovski V., Pad Hercegovine, Narodna knjiga — Istorijski institut u Beogradu, Beograd, 1979.
Dinić M., Zemlje hercega Svetoga Save, Glas SAN, CLXXXII, Beograd, 1940, 151—257.
Nova enciklopedija u boji II, Vuk Karadžić — Larousse, Beograd, 1978.

Summary

HERCEG-NOVI IN THE MIDDLE AGES

Božidar DONDOVIĆ

A review of the foundation of St Stefan, Novi, that is the present town of Herceg-*Novi* is presented according to the already published works.

In 1382 the Bosnian king Tvrtko I had the town erected and one of its later masters Herceg Stjepan Vukčić Kosača developed and improved it, so that it was named after him.

Immediately after the establishment, saltworks and a salt market were opened and around the middle of the 15th century a broadcloth mill began to work.

The town of Novi in the County of Dračevica had its own authorities: a military governor and town headman or prince. It seems that Herceg-*Novi* was the only among the Bosnian towns of the time to have a public office.

The town was settled by craftsmen and merchants of three religions: Orthodox, Catholic and Bogomil.

Herceg-*Novi* was the last town on the territory of Bosnian sovereigns to be conquered by the Turks, it was in 1483.

HERCEG-NOVI U DUBROVAČKOM ARHIVU¹

Dubrovnik, trgovački i diplomatski centar, kroz vijekove, sakuplja i odašilje iz svih krajeva i u sve krajeve vijesti, pa je sasvim prirodno očekivati da bogati arhivski fondovi Dubrovačkog arhiva, koji čuvaju vrijednu dokumentaciju o događajima i ljudima iz čitave Jugoslavije, Mediterana, Evrope i šire, sadrže vrijedne podatke iz njegove neposredne okoline.

Za Dubrovačku Republiku, za očuvanje njene slobode, za Dubrovčane koji su iznad svega voljeli svoj grad, moralo je biti u žiži interesovanja šta se dešava kod najbližih susjeda.

Grad koji u srednjem vijeku ni nikada kasnije ne igra značajnu ulogu, grad najbliži Dubrovniku, koji pored mnogo značajnijih, većih i ekonomskih razvijenijih gradova, najviše zadaje brige Dubrovačkoj Republici je Novi, Castrum Novum, Novi, Castelnuovo, Erceg-Noví, odnosno današnji Herceg-Noví.

Najbrojnija arhivska građa koja se odnosi na današnju teritoriju Socijalističke Republike Crne Gore vezana je za prošlost Herceg-Novoga. Direktor Dubrovačkog arhiva u penziji i izvrsni poznavalac njegovih vrijednosti dr Vinko Foretić u jednom razgovoru u šali reče: »Arhiv Herceg-Novog nalazi se u Dubrovačkom arhivu«.²

Od prvog postavljanja kamena temeljca, krajem XV vijeka, gradu Novome u župi Dračevici, pa tako reći do naših dana, Dubrovnik i Herceg-Noví su toliko povezani da je nemoguće istraživati i obrađivati ni jedan period iz prošlosti hercegnovskog kraja, a ne konsultovati arhivsku građu Dubrovačkog arhiva.

Tvrtko I, osnivač Novoga, koji je najneposredniji susjed i čija se zemlja široko prostire u zaleđu Dubrovnika, otvara u novoosnovanom gradu luku, solanu, trg soli i time direktno ugrožava

¹ Današnji zvaničan naziv je Historijski arhiv — Dubrovnik, no uobičajeno je i češće u upotrebi Dubrovački arhiv.

² U Herceg-Novom od 1957. godine djeluje Arhiv i Naučna biblioteka koja od 1971. g. nosi naziv Arhiv Herceg-Novog. Arhivski fondovi ovog Arhiva čuvaju vrijednu arhivsku građu od 1687. godine pa do naših dana.

dubrovačke interese, a istovremeno se oslobađa od njegove zavisnosti. Tvrtkovi nasljednici (posebno Stefan Vukčić Kosača) žele ovo naselje osnažiti i stvoriti od njega naselje-grad. Znamo da pored soli, jednog od najvažnijih proizvoda tadašnje trgovine, počinje u ovom gradu i izrada tkanina koje se prodaju u Bosni, Srbiji, Zeti pa i na Levantu gdje su prisutne i dubrovačke tkanine; znamo i to da gospodari Novoga daju raznorazne povlastice zanatlijama i trgovcima da ih privuku u grad, onda nije čudo što zbog ovog naselja nemaju miran san dubrovačka vlada i mnogobrojni dubrovački knezovi. Grad na pragu Republike sv. Vlaha svojom pogodnom lukom, solanom, zaleđem bogatim artiklima potrebnim za uspješnu trgovinu morao je biti u žiži interesovanja Dubrovačke Republike čija je vlada morala utrošiti toliko papira da bi intervencijom kod moćnijih, makar umanjila, ako već nije mogla zaustaviti razvoj, posebno u trgovačkom pogledu Novoga.

Bogata arhivska građa Dubrovačkog arhiva, i to serije: *Consilium Maius*, *Consilium Minus*, *Consilium Rogatorum*, *Debita notariae pro communi*, *Diversa cancellariae*, *Diversa notariae*, *Lamentata de Fortis*, *Lettere e commisioni di Levante* i *Testamenta* poslužila je kao osnovni izvor dr Simi Ćirkoviću za obimnu doktorsku disertaciju »Herceg Stijepan Vukčić Kosača i njegovo doba«. Posebna izdanja SAN, knj. CCCLXXVI, Beograd, 1964. g.

Ciro Truhelka u radu »Konavoski rat 1430—1433. Historička studija po spomenicima dubrovačke arhive«, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, knj. XXIX, Sarajevo, 1918. pominjući ove krajeve, navodi da kao najamnici u ovom ratu učestvuju i Lušićani.

Dubrovnici često pokušavaju da župu Dračevicu pripoje svojoj teritoriji, pa tako kad pred smrt Sandalj Hranić izražava želju da u Dubrovniku sagradi crkvu i bolnicu, prihvatajući njegovu želju Dubrovčani traže kao uslov da im pokloni župu Dračevicu.

O započetoj gradnji Crkve sv. Stefana u Herceg-Novome piše dr Vojislav Đurić u Zborniku Filozofskog fakulteta XI/1, *Spomenica Jorja Tadića*, Beograd, 1917. g., i to na osnovu arhivske građe Dubrovačkog arhiva.

Period od osnivanja Herceg-Novoga do dolaska Turaka, bosanski period, dr Bogumil Hrabak opisuje u svojim radovima: »Herceg-Novog u doba bosansko-hercegovačke vlasti (1382—1482)«, i »Venecija i Sandalj Hranić u njegovom širenju po primorju počev od Herceg-Novog«, oba rada štampana su u Zborniku radova iz nauke, kulture i umjetnosti »Boka«, Herceg-Novog, 1978. g. i 1979. godina, također koristeći se građom Dubrovačkog arhiva.

Veći broj dokumenata Dubrovačkog arhiva je objavljen. Među njima je određen broj dokumenata koji nam kazuju o odnosima osnivača i kasnijih gospodara Herceg-Novoga, o životu u gradu, o imovini bosanskih vladara, koju su čuvali kao i mnogi drugi u Dubrovniku.

Dr. Jovan Radonjić obradio je veliki broj dokumenata Dubrovačkog arhiva koja su štampana u devet knjiga pod nazivom: »Dubrovačka akta i povelje«, Srpska kraljevska akademija, odnosno Srpska akademija nauka Beograd. U prvoj svesci prve knjige nalaze se dokumenti koji govore o Dračevici, odnosno Herceg-Novome. U drugoj svesci prve knjige, na stranama: 538, 544, 581, 583, 588, 672, 680, 681. i 683, su dokumenta koja su vezana za rad i život Hercega Stijepana Vukčića Kosače (dokumenta o ovom vladaru brojna su u Dubrovačkom arhivu), po kome Herceg-Novi i nosi današnji naziv.

Dokumenta u obradi Franca Miklošića štampana u »Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae Ragusii«, Beč, 1858. godina, odnose se na bosanske vladare u čijem je posjedu i Novi. Posebno treba naglasiti da na strani 201. je objavljen dokument pisan 2. XII 1382. godine kojim Tvrtko potvrđuje Dubrovčanima sva njihova prava, dobijena od ranijih raških vladara i obavezuje se da neće trgovati solju u Novome. U ovom dokumentu prvi put se pominje Sveti Stefan — Novi, jer Tvrtko kaže:

»Za vrijeme ovoga moga boravka nade mi kraljevstvo u Primorju, u župi dračevičkoj pogodno mjesto za podizanje grada. I tada prizvah u pomoć Gospoda Boga i svetog velikog mučenika i arhidakona Stefana, kao što i gore rekoh. I u ime njegovo sazidah grad na rečenome mjestu i dadoh mu ime sv. Stefan. I tu bješe reklo kraljevstvo mi da ću postaviti slanicu i da bude trg za prodavanje soli.«

Fond dubrovačkog arhiva »Lettere e commisioni di Levante« sadrži veći broj dokumenata koji nas upoznaju sa odnosima između Dubrovčana i Sandalja Hranića, u čijem je posjedu i Novi. To su dokumenti u svesci 2, 4, 5, 8, 9, 10, 11, 12 i 13. Najveći dio su pisma ili uputstva poslanicima Dubrovačke Republike koji su odlazili ili boravili kod Sandalja Hranića.

Podatke o Novome i Sutorini nalazimo u istom fondu u sveskama 4. dok. 28b—29b 1403. godina; sv. 14 dok. 30b iz 1450. godine; kao i u sv. 15 dok. 30b. iz iste godine.

Ništa manje, ako ne i više, briga zadaje Novi Dubrovniku prilikom vladavine Turaka od 1482. do 1687. godine. Novi, vojno i privredno uporište Osmanlija na ovom području, prije svega izaziva revolte Dubrovčana zbog prodaje soli, zatim zbog intenzivne trgovine njegovog zaleda Hercegovine, dijela Crne Gore pa i Bosne preko novske luke, a kasnije i ispadi novskih gusara nanose znatne štete dubrovačkoj mornarici i trgovini. Odnos Dubrovnika sa novskim Turcima obradio je dr. Ivan Božić u radu »Dubrovnik u XIV i XV vijeku«, Beograd, 1952. g. i to prve godine njihove vladavine ovim gradom. Dr. Bogumil Hrabak u radu »Proizvodnja i prodaja soli u Herceg-Novom i odnosi Dubrovnika u vezi s tim (1483—1538)«, »Boka«, Herceg-Novi, 1976. g., dao je iscrpne podatke o ovom naselju krajem XV i prvih desetina XVI vijeka sa jednog

aspekta, prvenstveno na osnovu neobjavljene građe Dubrovačkog arhiva i to zbirki Consilium Rogatorum i Consilium Minus.

Gusarstvo Turaka, Novljana zadavalo je dosta nevolja i Dubrovčanima, no po zaključku dr Bogumila Hrabaka, iznesenom u radu: »Herceg-Noví kao turska pomorska baza i gusarsko gnezdo«, »Boka«, Herceg-Noví, 1977. g. to gusarstvo nije bilo u tolikoj mjeri razvijeno koliko se do sada u nauci isticalo. Tu svoju konstataciju donosi na osnovu serije dokumenata Consilium Rogatorum i Letere e commissioni di Levante.

Napadi Turaka, Novljana nisu vršeni samo na moru već i na kopnu, posebno na konavoska sela. Naročito brojni napadi Turaka, Zupčana i Crnogoraca na Konavle (o čemu imamo mnogih arhivskih tragova) bili su tokom 1668. i 1669. godine.

Više od jednog vijeka, ili da budemo precizniji, od 1593. do 1698. godine tri generacije dubrovačke porodice Kuveljića: Mato, Niko i Miho, rade kod Turaka u Novome, kao pisari našega jezika, ali istovremeno i kao izvještači-agenti Dubrovačke Republike uz znanje ili ne uglednih novskih glavara. Možemo zahvaliti ovoj porodici što za period njihovog rada u Novome imamo obilje podataka za Novi u Dubrovačkom arhivu.

U fondu »Dopisi pisani ćirilicom XVII—XVIII vijek« čuva se najveći broj pisama Kuveljića. Tako u NO 1942, pored pisama Kuveljića, ima i pisama aga i begova novskih koja su također pisali Kuveljići knezu i gospodi dubrovačkoj. Najstarije pismo u ovoj grupi je iz 1634. g. Ostala pisma datiraju u periodu od 1634. do 1676. g., a nose inventarski br. L—11, 14—18, 20—33, 35, 37—51, 53—64, 66—91, 94, 95—111, 113—174, 176—179, 182—187, 189—228, 231—256.

NO 1984. A — XVII vijek takode sadrži Kuveljićeva pisma i aga i kadija novskih upućena knezu i gospodi dubrovačkoj, i to pisana u periodu 1671—1682. godina, pod br. 1, 4, 12, 13—15, 19, 21—22, 44 i 68.

NO 1984 B. sadrži pisma Kuveljića i Alage Novljanina, a upućena su dubrovačkim poklisarima i drugima. Dokumenta 1, 2, 3, 4, 7 i 8 su iz 1608. g. odnosno 1610. i 1613, dok su dok. 58, 156—160, iz 1690, 1694, 1696—1698. g.

NO 1984 C. također sadrži brojna pisma upućena iz ili u Novi i to: br. 42 — 1606. g.; 117 — 1614. g.; 45, 47 i 48 — 1620. g.; 3 — 1669. g.; 79 — 1673 g.; 40 — 1674. g.; 105 — 1678. g.; dok za pisma pod br. 6, 10, 41, 86, 151 i 152 nije utvrđen tačan datum nastanka.

U fondu »Isprave i akta, serija 76« — u knjizi: NO 2048 je također zavedena prepiska koja je vođena između dva grada: Dubrovnika i Novoga u periodu 1614—1636. g. i to br. 10, 11, i 25. U NO 2049 je 14 pisama Marina Nicola di Gozze poslanika u Novome pisana 1667. g. Pod br. 23 u NO 2051 zavedena su dokumenta

u vezi s procesom koji je vođen 1671. g. zbog ubistva u Vitaljini Marije Petrove, djevojke iz Luštica.

Pisma Kuveljića i drugih, koja su upućivana iz Novoga, sačuvana su i u NO 2072 br. 3 — 1627. g.; NO 2089 — pisma Kuveljića iz 1685. g. i u NO 2090 br. 31, 32, 33, iz 1667. g.

Već pominjani fond »Littere et commissione ponentes Levantes« sadrži i brojna uputstva poklisarima, koji sada odlaze u Novi, ne kod bosanskih vladara već kod turskih gospodara. Za ovaj period mnogo je veći broj uputstava poklisarima izdatim od strane dubrovačke gospode i kneza, onima koji odlaze u Novi. Smatramo da je zbog ponašanja susjednih Turaka potreba natjerivala za češće kontakte, a ne da je veći broj dokumenata sačuvan, nego za raniji period. Veći broj posjeta poklisara dubrovačkih u Novi, koji obavezno nose poklone, bio je najbolji način da se osigura mir na svojim granicama i obezbijedi nesmetana trgovina.

Kako su i kojim metodama i biranim riječima obraćali se Dubrovčani novskim uglednim Turcima i njihovim gostima iz obližnjih krajeva Hercegovine tokom XVI i XVII vijeka, možemo saznati i iz brojnih dokumenata fonda napred navedenog:

Sveska 20. dok. 4—4b — 1526. g.; 14—14b, 24 — 1527. g., 58b — 1529. g.; 204—205b — 1533. g.

Sveska 21. dok. 16—17, 22b—23b, 24b—26, 95b, 96—98b, 100b—102 — 1535. g. U istoj svesci pod oznakom arteghe dok. 10—10b, 11—11b, i 40—40b su iz 1535. odnosno 1537. g.

Sveska 23. dok. 29b—31 — 1538. g.; 162—1540. g.; 236—236b — 1541. g.; i pod oznakom arteghe dok. 30b iz 1538. g.

Sveska 23 — dok. 14b L. 5 — 1542. g.; 162 — 1545. g.; 189—190b — 1546. g.; 213—215 — 227, 258—259 — 1546. g.; 268b—269 — 1547. g.

Sveska 24 — dok. 15—15b, 22b, 30, 37b—39b, 48—48b — 1548. g.; 102b—103b — 1549. g.; 155b—156, 183b — 184b, 212b—213b, 216b—218b — 1550. g.

Sveska 25 — dok. 7b — 1551. g.; 32—33, 55b—57 — 1552. g.

Sveska 27. dok. 15b—18 — 1558. g.; 78—79b, 175—176, 204b—206b — 1559. g.

Sveska 28. dok. 142—143, 157 — 1561. g.

Sveska 34. dok. 120—122 — 1582. g.

Sveska 37. dok. 55b—56 — 1590. g.; 236b—240 — 1591. g.

Sveska 39. dok. 20—20b, 21b—22, 23b—24b — 1596. g.; 24b—25, 25—25b, 26—26b, 27 — 1591. g.

Sveska 40. dok. 8v—9v — 1600. g.; 54—54v — 1601. g.

Sveska 41. dok. 41—45, 46 — 1605. g.

Sveska 42. dok. 20v—22 — 1608. g.

Sveska 43. dok. 48—48b — 1616. g.; 145b—146 — 1618. g.

Sveska 44. dok. 101b, 102b — 1603. g.; 189—190, 190b—191, 194b, 195—195b, 196, 196b—197b, 198b, 202b, 205—207b — 1631. g.

- Sveska 44. dok. 183—184, 184—185, 185b—187, 248 — 1628. g.
 Sveska 46. dok. 83—84, 85—86b, 86b—87 — 1633. g.
 Sveska 49. dok. 156b—158b — 1646. g.
 Sveska 50. dok. 59b — 60—1650. g.
 Sveska 55. dok. 175b—176b — 1654. g.; 259—261 — 1655. g.
 Sveska 57. dok. 122—123, 123b—124b, 124b—125 — 1658. g.

U zbirci dokumenata »Acta turcarum« za period 1556—1594. godina za nas je posebno interesantna knjiga 41a/1 i 41a/2, tzv. knjige »Dona turcarum« u kojima je brižljivo bilježen dovoz stoke i stočnih proizvoda iz susjednih krajeva, nahija: Rudina, Riđana, Drobnjaka, Banjana, Trebinja, Novoga i Nikšića. Trgovina je počela s poklonima. Ona je i dalje zadržala tu formu, ali je po sadržaju bila trgovina. Dubrovčani daruju pojedine turske funkcionere a oni uzvraćaju.

Herceg-Nov i Trebinje u početku se u ovim knjigama vode pod jednom cjelinom i to u knjizi Dona turcarum 41a/1 list 3 i 4 daje podatke o dovozu stoke i stočnih proizvoda, rijetko i čilima raznih veličina iz Novoga u Dubrovnik tokom 1567. g. Na listu 9 (2. bilješke), 10 i 13 su podaci iz 1570. g., dok na 34 su tri bilješke iz 1574. g.; 41 — 1577. g. i 57, 60, 61 iz 1578. g.

Kasnijih godina vode se zabilješke o dovozu u Dubrovnik posebno za Trebinje a posebno za Castelnuovo, odnosno Herceg-Nov i (zbog brojnosti podataka neće se navoditi za pojedinačne dokumente godina nastanka. Prvi broj označava list, broj iza kose linije stranicu drugu, a ako nema broja, znači da je na prvoj strani a broj iza njega broj zabilješki na toj stranici). U nastavku navodimo zabilješke uvedene u periodu od 1570. do 1594. godine: 10/1—2, 10/2, 13, 17, 20, 23, 25, 26, 30, 32, 40, 41, 42, 44/2, 46/2, 47, 48, 53, 60, 60/2, 61, 64, 67/2, 68, 68/2, 87, 87/2, 88/2, 90/2, 91/2, 94, 96, 97, 97/2, 98, 100, 100/2, 104, 105/2, 106/2—3, 111—2, 112/2, 113, 114—3, 114/2, 115/2, 118, 119, 121/2—2, 135, 135/2, 138—3, 138/2, 139, 141/2, 143/2, 145/2—4, 147—3, 148/2, 150/2, 151/2, 152, 152/2, 153, 153/2, 154, 156/2—4, 157, 159, 160—2, 162—4, 164, 168/2, 169—2, 172, 174 i 174/2.

U knjizi 41a/2 brižljivo su vođeni podaci o poklon-trgovini u stoci i stočnim proizvodima i njihovoj vrijednosti koja je iz Novoga stizala u Dubrovnik u periodu od 1594. do 1662. godine: 1, 2, 2/2, 4, 6, 6/2—3, 7/2, 9, 10, 12, 12/2, 14, 14/2, 15/2, 16, 16/2, 18/2, 19, 20, 20/2, 21, 21/2, 22/2, 23/2, 25, 26, 26/2, 27/2, 28/2, 29/2, 30, 30/2, 31, 32/2, 34, 34/2, 37/2, 38, 38/2, 40, 40/2, 42, 42/2, 43, 45, 45/2, 48, 51, 52, 54, 54/2, 55/2, 56, 56/2, 59/2, 61, 62, 66, 66/2, 67, 67/2, 68/2, 69, 70, 71/2, 72/2, 74, 76/2, 77, 77/2, 80, 81, 82, 82/2, 84/285, 85/2, 86, 87, 88/2, 89, 90, 90/2, 92, 93, 93/2, 94/2, 95/2, 96, 97, 97/2, 98, 99, 99/2, 100—2, 101, 102, 102/2, 103, 103/2, 104, 105, 106, 107, 107/2, 108, 108/2, 109, 110, 110/2, 111, 111/2, 112, 112/2, 113, 113/2, 114, 114/2, 115, 115/2, 116/2 i 117.

U drugom dijelu knjige sljedeće zabilješke odnose se na Novi: 104/II (rimski oznaka znači da je u drugom dijelu knjige, a arapska brojka iza označava drugu stranu) 105/II, 107/II, 108/II, 110/II, 110/II—2, 111/II—2, 112/II, 113/II, 115/II—2, 116/II, 117/II, 118/II, 118/II—2, 119/II, 119/II—2, 120/II—2, 121/II, 122/II, 123/II, 124/II, 125/II—2, 126/II, 126/II—2, 127/II, 127/II—2, 128/II—2, 129/II, 129/II—2, 130/II.

U fondu »Littere e commissioni di ponente«, također se brojni dokumenti odnose na turski period vladavine Herceg-Novim.

Tako u svesci I. dok. 77—78b su iz 1568. godine.*

Sveska 14. dok. 223b, 248b, 252b, 254, 259, 261, 264b, 276, 284b iz 1628. godine.

Sveska 15. dok. 23b, i 54 iz 1629. g. 100 i 119 iz 1630. g. 132b, 144b, 150b, 174, 196b iz 1631. g.; 203b iz 1632. godine.

Sveska 16. dok. 62, 70b, 86, 98b—99, iz 1634. g.; 104, 146, 147b i 170b, iz 1635. g.; 188—188b, 214b, 227—227b, 228, 229—230, 231, 232, 232b, 233—233b, 237b, 238, 240b—241, 243—243b, 244—244b, 245—245b, 246b, 246b—247, 258, 259, 259b, 261, 262—262b, 263—264b, 265—265b, i 266 iz 1636. g.; 266—267, 267b, 268, 268b, 270—270b, 271b, 272, 273—273b, i 275b iz 1637. godine.

Sveska 17. dok. 1, 1b—2, 2b, 3, 9, 14, 19, 19b, 24 iz 1637. g.; 39, 41—41b, 44, 50—50b, 50b—51, 51b—52, 57, 60, 71b, i 85 iz 1638. godine.

Sveska 19. dok. 231b—232, 233, 233b, iz 1648. g.; 235—236, 241—241b, 247b, 269, 270—270b, 270b—271, 271b—272b, 272b—273, 273b—274, 282—283b, 238b—284b, 284b—285 iz 1649. godine.

Sveska 20. dok. 16b, 17b—18 iz 1649. g.; 34—34b, 74—74b iz 1650. g.; 169b—170, 171b—173, 173—173b iz 1651. g.; 242, 247b—248 iz 1652. godine.

Sveska 21. dok. 6—7b, 8, 13, 22b, 23, 32?, 32b, 42b—43, 43, 51—51b, iz 1653. g.; 51—51b, 92—93, 105—105b, 106, 118b, 119—119b, iz 1654. g.; 147—149, 149—150, 150—150b, 150b—151b, 175—176, 181, 189b—190, 199—200, 209b—210 iz 1655. g.; 218b, 221b—222, 227b, 237—237b, 239b, 240, 252b—253 iz 1656. godine.

Sveska 22. dok. 13b, 44, 22b, i 25 iz 1656. g.; 26b? 27, 38, 51b, 52—52b, 65b, 66b—67, 80b—81, 81b—83b, 84b—85 iz 1657. g.; 109, 116b—117, 135—135b, 147b—148, iz 1658. g.; 167—168, 168—168b, 170—171b, 171b, 186, 206—207 iz 1659. g.; 258—259b, iz 1660. godine.

Sveska 23. dok. 4b, 5, 52b—53, 57b—59, 71—72, 76—77, 78—78b, iz 1660. g.; 100b—101, 105b—108, 112—113, 114b—115, 115—115b, 115b—116, 116b—117, 144—145, 149b—150, 154b, 155—157b, 158—158b, 158b—159, 159—159b, 160—170, 183—183b, 216—216b, iz 1662. godine.

Sveska 24. dok. 42, 61—62, 81b—83, 90b—91, 91—92, 107b—108, 108—109b, 110b—111, 125b—126, 141b—142, iz 1663. g.; 177b—178, 184b—185, 213b—214b, 215—215b, 216—217, 230b—231b iz 1664. godine.

Sveska 25. dok. 12—13, 36b—37b, 39b—40b, 43b—44, 48b—49b, 49b—50, 51—52 iz 1665. godine.

Sveska 26. dok. 12, 12b, 109b, 32b—33, iz 166. g.; 37b, 63b, 88—88b, 93—93b, 97—98 iz 1667. godine.

Sveska 27. dok. 14b, 86b, 94, 108 iz 1669. g.; 179 iz 1668. godine.

Sveska 28. dok. 2b, 5, 8b—9, 48—49b, 59b, 62b—63, iz 1670. g.; 92—92b, 99—99b, 115—115b iz 1671. g.; 121—121b, 132, 160—160b iz 1672. g.; 236—237, 243, 247—248, 266, 272, iz 1673. g.; 324b iz 1674. godine.

Sveska 29. dok. 14—14b, 43b—44, 46b iz 1674. g.; 54—54b iz 1675. g.; 160b iz 1676. godine.

Sveska 30. dok. 31b, 39b, 46—46b, 59, 60b—61, 64—65, 66b, 66b—67, 71b, 87 iz 1677. g.; 204—204b iz 1678. godine.

Sveska 31. dok. 202b—203 iz 1679. godine.

Sveska 32. dok. 2—2b, 90b—91 iz 1680. g.; 163, 171b, 180b, 181, 239—239b, 253b—254 iz 1681. godine.

Sveska 33. dok. 16, 41 iz 1682. g.; 74b—75, 109 iz 1683. g.; 241—242b, 271—272b, 281b iz 1684. godine.

Sveska 34. dok. 45, 45b, 51—51b, 80b, 86b—87, 89—90, 150b—152, 158, 158b iz 1685. godine.

Sveska 35. 29b—30, 49b—50, 63b—64, 64—64b, 81—81b, 104—105b, 105b—106, 112b iz 1685. g.; 132b, 160b—161, 170—171, 172b—173b, 174—175 iz 1686. godine.

Sveska 36. dok. 127—127b, 128—128b, 197b—198b, 210 iz 1686. g.; 268b—269, 275—277 iz 1687. godine.

Dr. Hazim Šabanović obrađivao je turska dokumenta u Dubrovačkom arhivu i objavio pod nazivom »Turski dokumenti državnog arhiva u Dubrovniku«, Sarajevo, 1965. g. u izdanju Orijentalnog instituta. Dokumenti su podijeljeni na sekcije od A do C. U sekciji B IX No 48 i u istoj sekciji X No 50, 51, 52, 53 i 54 i XIII No 58, 1—21 i No 145, 1—90 i Sekcija C No 9, 1—11 su dokumenta pisana u Novome tokom XVII vijeka.

Turska dokumenta iz Dubrovačkog arhiva je proučio, obradio i objavio i Gliša Elezović, »Turski spomenici«, knj. I, sv. 1, 2, gdje su štampana 178 faksimila dokumenta od 1348. do 1776. godine sa prevodom. Kratak sadržaj dokumenta — regesta štampana su u drugoj svesci. Dokumenta br. 43, 44, 48, 49, 50, 57, 59, 60, 63, 67, 71, 76, 82, 90, 92, 94, 101, 102, 107, 109, 112, 114, 116, 121, 122, 131 i 132 odnose se na Novi.

Dr. Radovan Samardžić u svojoj knjizi »Veliki vek Dubrovnika«, Beograd, 1962. g. obradio je život i djelovanje Dubrovnika, njegove veze sa susjedima i drugim državama. Ljubitelji historijskog štiva ovu knjigu čitaju bez predaha, sa stalnim saznanjem da je pisana iz pera poznatog naučnika te da je samim tim pisana na osnovu dobro proučene dokumentacije. Za nas Novljane, po-

sebnost je interesantan dio od strane 134. do 226. i strana 280. gdje se govori o velikom zemljotresu koji je zahvatio i Novi 1667. godine.

Krajem XVII vijeka (1687. g.) uz pomoć Peraštana, Crnogoraca i Hercegovaca pošlo je Mlečanima za rukom da osvoje Novi od Turaka i od tog vremena Bokokotorski zaliv priznaje jednog istog gospodara i dijeli zajedničku sudbinu. Borbe koje su tih dana vođene, prodiranje mletačke vojske u zaleđu Dubrovnika — Hercegovinu, pomoć koju hercegovački i crnogorski narod pruža Mlečanima, miješanje velikih sila u te događaje, ostali su zabilježeni na mnogim stranicama, prvenstveno građe u fondu »Lettere e commissioni di Levante«. U istom fondu nalaze se mnogobrojna pisma koja su, može se reći, svakodnevno putovala između mletačkih providura Kotora i Herceg-Novoga i dubrovačke vlade.

Slijedeće sveske pomenutog fonda sadrže dokumenta, pisma, pisana ili upućivana u Novi:

Sveska 37. dok. 10b—11, 12, 19b—20, 33b—35, 35b, 36b—38b, 44b—45, 45b—46, 46—46b, 48b—49b, 49b—50, 50, 50b—52, 52—52b, 53—53b, 62—64b, 76—77, 77, 82b, 83—83b, 84b, 85—85b, 94 iz 1687. g.; 121—121b, 139b, 150b—151, 154b—155, 156—156b, 171b, 175—175b, 184b—185, 188—189b iz 1688. godine.

Sveska 38. dok. 48—49b, 56, 57—57b, 58—58b, iz 1689. g.; 85b—86, 86—86b, 145—147, 182—183, 196b—197, 255—255b, 258b—259 iz 1690. godine.

Sveska 39. dok. 11b, 23—23b, 25, 37b, 38 iz 1691. g.; 111b—112, 115b—116, 116b, 132b, 134—134b, 136—136b, 142b, 187—187b, 187b—188, iz 1692. g.; 228—229, 241, 254—254b iz 1693. godine.

Sveska 40 sadrži prepisku između Dubrovčana i providura Domenica Loredan, Daniela Dollina i Zorzi Barbara. 16—17, 28—28b, 30b—31, 161 iz 1693. g.; 169—169b, 171, 224, 224—228, 237—237b, 237b—238, 238—238b, 238b—239 iz 1695. g.; i 250—251, 251, 252—252b, 253—253b iz 1696. godine.

U svesci 41 tri su dokumenta vezana za providura Dollina iz 1696. g. 33b, 33 i 34, a zatim slijedi prepiska sa Nicole Vizzamano: 53—53b, 55b—56, 56b, iz iste godine, i tri pisma iz 1697. g.: 63b, 71—73b, 73b—74, a zatim prepiska Alviza Moceniga iz iste, 1697. godine: 102, 102b, 103, 128b, i iz 1699. g. 232—232b.

Pored pisama i prepiske sa novskim, kotorskim ili bokokotorskim providurima i ekstra providurima, koji za vrijeme boravka u Novome vode prepisku sa Dubrovčanima, sačuvan je znatan broj pisama, obavještenja, vijesti koje su iz hercegnovskog kraja slali u Dubrovnik njihovi građani nastanjeni u Novome. U gore pomenutoj svesci čuvaju se takva dokumenta i to br. 105b—108, 108—109, 114b—115, 121b—122, 122—123, 123b—124b, 125—126, 127—128 iz 1699. g.; i 232—232b, 237b, 240—240b, 241—242, 249, 251 iz iste godine.

Sveska 42 sadrži prepisku providura Giulia Pasqualige, Bartola Moro, i Federica Badoco, a vode se pod broj: 6b, 17b, 20b, 21, 40b, 41b, 55b iz 1699. g.; 78b, 79—79b, 79b, 84, 85b, 85—85b, iz 1700. g.; slijede dokumenta nastala 1701. g.: 102b, 103, 113b, 117b, 118—118b, 124, 136, 151—151b, 151b—152, 153b—154, 156, 156b, 172b, 174—174b, i iz 1702. godine: 195b—196, 196, 197b—198, 198, 198b, 202b, 206b, 208b i 227b.

Prepiska-pisma, Francesca Dondo, Girolama Guerini, Giovana Burovića i Federica Badoco nalaze se u svesci 43, a iz 1703. g. su broj: 3—3b, 3b—4, 5b, 38b—39, 49b i iz 1704. g.: 62b—63, 68—69, iz 1705. g.: 105b, 117—118 i iz 1706. godine: 162, 188, 213, 214b, i 235.

U svesci 44 čuvaju se pisma njihovih nasljednika: Angela Celsi, Marino Molina, Vettor da Moste, Filipa Capella, i Giacoma Zorzi. Prepiska iz 1707. godine nosi signaturu br. 30b, 48b? 49, 49, 49b, 51, 63, 67 a iz 1708. g.: 67, 67b, 111b—112, 173—174. Prepiska se nastavlja i 1709. g.: 193, 193b, i 1710. g.: 220b—221b, 241—241b, 241b—242, 244b—245, 247b, 254—254b.

U svesci 45 Dubrovčani nastavljaju brižljivo slagati pisma: Giacoma Zorzi, Filippa Capella, Carla Pisania i Marca Sagreda, pisana 1710. godine: 5, 5—5b, 14—14b, 16, iz 1711. g., 50b—51, 51b, 52, 66b, 84—84b, 108—109, 113b—114, 114b; iz 1712. g.: 144, 150b—151, 192 i iz 1713. g. dokumenat zaveden pod broj 253.

Iz naredne dvije-tri godine sačuvana je u svesci 46 prepiska sa N. Contarini, Domenicom Sernitecolo, Sebastianom Vendramini i Angelom Emo. Iz 1713. godine su dok.: 25—25b, iz 1714. g.: 32, 50, 53—55b, 62b—74, 17, 1715. g.: 185—190, 199b—200, 200b, 201—201b, 203, 205b, 207—207b i iz 1716. g. 223.

U svesci 47 čuva se prepiska sa Sebastianom Vendramini, Zuanne Foscari, Angelo Emo, Francescom Donado i Alvizom Mocenigo. To su dokumenta pod brojem: 6b, 16b, 27—27b, 47b, 49b, 51—51b, 60—60b, 61b—62, 62, 64, 64b, 65, 65b, 69b, 78b—80, iz 1716. godine, 96—96b, 97—97b, 128—128b, 130, 130b, 138, 153—154b, 154b, 155, 155b, 156, 156b, 157, 172b, 181b, 182, 182b, 186, 186b, 186b—187, 194, 194—195, iz 1717. godine: 208, 211b—212, 214b, 218—218b, 219, 219b, 220, 220b, 221, 221b, 224, 224b, 225, 225b, 226, 238, 238b, 243, 244b, 250 iz 1718. godine.

Sveska 48 sadrži pisma Alviza Moceniga, Francesca Guerina, Marca Flagini i Daniela Reniera. L—1b je dokumenat iz 1719. godine; iz 1720. godine br. 7; 8—8b, 14, 20, 20b, 39, 47—47b, 59b, 60—60b, 60b—61b, 61b, 62b—63, 65b, 68, 69, 69b, iz 1721. godine: 76, 92b, 94b—95, 95, 95b, 105b—106, 113b, 218b, iz 1721. godine; a iz 1722. godine su dokumenta broj: 219, 226b, 227, 228, 228b, 231—231b, 234, 235b, 248, 253, 258, 258b.

Danielo Renier, Vincenzo Lordan i Silvestro Zuane ponovo se javljaju u prepisci koja se čuva u svesci 49, dok. 4, 18, 18b, 19b, 20 pisana 1722. godine; dok. 24, 38b—39, 45b, 46b, 58b, 60, 76,

79b, 87, 88, 88b, 93b, 98, 114 pisana 1723. godine; 108, 113b, 114—114b, 118b, 119, 120, 124b, 127b, 129—129b, 135—136, 141b, 153 iz 1724. godine; 180b, 181, 182b, 209, 211b, 215b, 220, 221b, 222, 222b, 244, 245, 246, pisana su 1725. godine.

Nekoliko pisama Lorenza Paqualigo iz 1726. godine: 17b, 25b, 27—27b i iz 1727. godine: 157b nalaze se u svesci 50.

Prepiska sa Antonio Bembo iz 1729. godine pod brojem 119; i sa Pietrom Vituri i Sebastianom Vendramoni iz 1730. godine broj: 182, 249—249b nalaze se u svesci 51.

Angelo Magno i Simon Contarini obavljaju prepisku sa Dubrovnikom 1730. godine: 17, 17b—18, 26b—27, 32b, i 1731. godine: 54, 54b, 99b, 100, 104b, 107b—108, 108 i 1732. godine: 191—191b, 192, 194 i 196 a koja se čuva u svesci 52.

Sveska 53 sadrži i prepisku sa Vicencom Dona i Stefanom Balbi i to dokumenta br. 87—87b, iz 1733. godine i 180—180b, 200b—201 iz 1734. godine.

U svesci 54 nalazi se prepiska sa Vicencom Dona, iz 1735. godine: 26b, 53—53b a slijedeće 1736. godine Nikole Vernier, dokumenta: 155—155b, 172—172b.

Samo jedan dokumenat vezan je za Marca Riva iz 1739. godine a nalazi se u svesci 56 pod brojem 113—113b.

Dva pisma Marca Guerina pod brojem 84 i 162b—163 iz 1741. godine čuvaju se u koricama sveske 57.

Iste godine piše i Gio. Batta Albrici, dok. 17—17b, 13b, 14b—15, 22b—23, 26b—27 i iz 1742. godine: 27b—28, 146b, i iz 1743. godine: 172—172b, 172b—173, 173, 188—188b, i dokumenat vezan za ime Antonia Bembo br. 223b iz iste godine, a čuva se u svesci 58.

I u narednoj svesci, 59 nalazimo prepisku sa Batto Albrici i to iz 1744. godine: 13b—14, 20b, 21—21b, 36b—37, 37b, 49, 49b, 50—50b, 139b, 214b—215 i iz 1745. godine: 215b, 216, 216b—217.

U svesci 60 pored prepiske sa Batto Albrici su pisma građanina Franca Volanti, Giocoma Bolda i Andrea Cornera: 10—11b, iz 1745. godine 12 L 14b, 15—16b, 24b—25, 25b—26b, 26b—27, 29b—33, 34b—35, 36b, 37, 37b—39b, 52, 54—54b, 55b—56, 56b—57b, 58—60, 60b, 67—68, 68b—69, 101b—102, 102b—103, 111, 111b—112.

Sveska 61 sadrži prepisku Aleksandra Bon, Ciacoma Boldu i Marina Vitturi iz 1747. godine: 21—21b, 25—25b, 28b—31, 35b, 49—49b, 50—50b, 160—161, 166, 166b—167, 198b—199, i 234 iz 1749. godine.

Sveska 62 je također prepiska sa Marinom Vitturi iz 1749. godine: 54b, 55b, 56b, 73b—74b, 166b i iz 1750. godine: 189, 203b—204, 207—207b, i 208b.

Prepiska sa Giacomom Balbi dok. 94—94b iz 1751. godine i Valtomia iz 1752. godine dok. 255—256, nalaze se u svesci 63.

F. Grimani pominje se u svesci 64 i to dokumenat 188—189 pisan 1754. godine.

U svesci 65 je prepiska sa Gio. Antonio Moro i to iz 1755. godine, dokumenta: 35—35b, 36, 36b, 50b—51, 77b—78.

U svesci 67 i 68 su dva dokumenta i to u prvoj iz 1756. godine br. (2b, 17) a u drugoj iz 1757. godine pod br. (6, 2b), (52, 2) (71, 2) (73, 2) (82, 2) (92, 2).

Dokumenat vezan za Daniela Riniera iz 1758. godine nalazi se u svesci 69, pod brojem 102, 2 kao i u svesci 70, pod brojem 134 iz 1759. godine.

Za dalji period prepiska je ili smanjena ili do nas nije doprla, jer nije sačuvana, što je manje vjerovati.

Tako se u slijedećim sveskama nalazi svega jedan do dva dokumenta koja se odnose na Novi.

Sveska 76 sadrži dva dokumenta: 125/1, 125/2 iz 1762. godine.

Sveska 77 — Pietro Angelo Magno prepiska iz 1763. godine pod brojem 90/2, 91/2 i 96/2.

Sveska 78 — Franco Volanti — 1763. godina, dok. 9/2, 10/2, 11/2, 12/2, 13/2, 14/4, 21/4, 60/2, 61/2.

Sveska 80 dokumenat iz 1765. godine br. 122/2.

Sveska 81 — Pietro Emo iz 1765. godine br. 2/2, 80/2.

Sveska 82 — iz 1766. godine br. 80/2.

Sveska 84 — Andria Corner, Lorenzo Peruta i Antonio Renier vode prepisku sa Dubrovčanima tokom 1767. godine, a dokumenta su zavedena pod brojem: 44/2, 45/2, 65/2, 71/2, 72/2, 76/2, 78/2, 87/4, 92/2, 102/2, 103/2, 107/2.

Sveska 89 — Pasqual Cigogna — 1770. godina, br. 88/1.

Sveska 97 — iz godine 1772. g., br. 5/2, 6/1 i 7/2.

Sveska 98 — Gaetano Molini — 1772. godina, br. 57/2, 77/4, i 79/2.

Sveska 99 — prepiska sa istom osobom kao u svesci 98, ali iz 1773. godine, br. 9/2.

Sveska 104 — 1775. godina br. 35/2 i 44/2.

Sveska 106 — prepiska sa extra providurom Kotora u Novome iz 1776. godine br. 53/2 i 54/2.

Sveska 107 — Agostino Loranzo — 1777. godine, br. 70/2.

Sveska 117 — iz 1784. godine, br. 190/2.

Sveska 118 iz 1785. godine, br. 11/2.

Brojna pisma upućena providurima Novoga i obratno čuvaju se i u seriji »Isprave i akta serija 76«. U istoj seriji čuvaju se i pisma pojedinih građana Dubrovačke Republike, privremeno ili stalno nastanjeni u Novome. Sadržaj im je raznovrstan, od vijesti veoma značajnih, kao na primjer: Kapetan Jovo Valjalo javlja, 17. III 1786. g. da skadarski paša namjerava napasti Novi na Đurđev dan, ili Petar Cipelar iz Novoga piše 5. IV 1740. godine da Nicolo Dandolo vrbuje vojsku za napuljskog kralja, pa vijesti, koja ne mora biti tačna, a javlja je Vlaho Radonić iz Vitaljine, 28. II 1773. godine, da je mlin u Dračevici opasan za zdravlje, do vijesti koju šalje Miho Kuveljić, 26. VI 1775. godine da je izbila tuča u Mojdežu.

U ovoj seriji No 2125 su dokumenta od 1693. do 1698. godine, broj: 29, 49, 51, 64, 69, 70, 71, 72, 79, 84, 86, 138, 143, 149, 150, 159, 160, 161, 163, 166, 185, 224—235, i 236, a odnose se na Novi.

No 2209 istog fonda — serije, iz 1667. je dokument br. 20.

No 3147 sadrži prepisku sa novskim providurima u vremenu od 1700—1716. godine. Dokumenta su slijedeća: 6, 9, 14, 19, 20, 21, 27, 28, 30, 31, 32, 33, 34, 39, 44, 46, 47, 50, 51, 52, 57, 58, 59, 60, 61, 63, 65, 68, 69, 70, 71, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 83, 84, 85, 86, 95, 99, 101, 103, 105, 107, 108, 109, 113, 114, 118, 123, 130, 131 i 133.

No 3148 sadrži prepisku u periodu od 1716. do 1723. godine, i to dokumenta br.: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 13, 22, 24, 25, 26, 27, 28, 30, 31, 33, 34, 35, 36, 39, 42, 44, 45, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 54, 56, 62, 67, 68, 71, 76, 78—86, 91—93, 101, 110—114, 117, i 118.

No 3149 je prepiska između Novljana i Dubrovčana vođena u periodu između 1723. do 1731. godine. Dokumenta su br.: 1—8, 10, 12, 14, 16, 19, 22, 23, 24, 26, 29, 32, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 45—48, 52, 53, 57—59, 63, 65, 67—69, 71, 72, 73, 75, 80—81, 82, 84, 85, 86—87, 88, 89—93, 96—97, 98—104, 110—117, 119, 121—127, 131, 133—138, 155, 156, 160, 165.

U svim navedenim dokumentima kao i slijedećim je prepiska uglavnom sa istim ličnostima koje smo pominjali i u prethodnom fondu, a to su: Daniel Renier, Sebastian Vedramini, Silvestar Zuane, Lorenzo Pasqualino, Gabriel Baldo, Antonio Bembo, Pietro Angelo Magno, Nicolo Veniera, Pietro Emo, Lorenzo Poruta, Andrea Corner i drugi.

NO 3150 odnosi se na prepisku od godine 1731. do 1739. Dokumenta nose slijedeće brojeve: 9, 10, 11, 15—19, 21—26, 34—36, 38—40, 42—43, 45—47, 50—52, 55, 59—63, 66, 72, 74, 75, 78, 79—80, 87—90, 94, 96—98, 100, 103—105, 107—110, 112, 117, 119, 120, 130, 138, 140, 145, 147, 148, 153, 157, 159—161, 173—177, 179, 181—183.

No 3151 — prepiska za godine 1740—1744, a dokumenta br.: 11, 13—24, 33—48, 52—53, 63, 69, 70, 72—82, 84—93, 93, 97—120, 122 i 123.

No 3152 sadrži prepisku za slijedećih deset godina, a odnose se na Novi, nosi oznaku br.: 1—6, 8—11, 17, 18, 33, 39, 54, 58—60, 77—82, 84, 86—88, 94, 112—114, 119, 121—122, 124—126, 131, 132, 134—136, 138, 140 i 142.

No 3153 je prepiska sa novskim providurima iz 1755—1759. godine, dokumenta br.: 12, 13, 17, 18, 23, 24, 26—31, 46—56, 59—65, 71, 81, 83, 92, 99, 102, 103, 105, 111, 113—116, 118—120, 122.

NO 3154 također sadrži prepisku sa pomenutim providurima iz 1760. do 1764. godine. To su dokumenta br.: 2, 4—7, 10, 11, 13, 14, 16, 18, 19, 21, 24—28, 39—49, 51, 53, 54, 57, 70, 71, 73, 74, 76—78, 80—86, 92, 94, 98, 100—102, 105, 135, 136 i 139.

No 3155 je prepiska za slijedeće četiri godine, 1765 — 1769. i to dokumenta: 9, 11, 13—16, 20, 21, 23, 29—32, 34—36, 39—41, 43—44, 46, 47, 49—51, 54, 55, 58, 64—70, 71—72, 75—82.

No 3156 je prepiska za period 1770. do 1775. godine. Dokumenta su: 50, 55, 57—58, 65, 70, 72—76, 78, 112—118.

No 3157 su dokumenta koja zahvataju period od 1776. do 1783. godine. Dokumenta su: 9, 13—19, 27—31.

No 3158 — period od 1784. do 1789. godine kada je vodena prepiska sa Danielom Marielloa, to su dokumenta: 10, 12, 33.

No 3159 sadrži jedan dokumenat pod br. 128, a vezan je za ime Loranza Goranzo, a nastao je u periodu 1790—1797. godina.

No 3160 su dokumenta vezana za Capitani Veneti di Golfo: Girolamo Maria Bolli, Mario Antonio Cavalli, Antoan Renier i Andrea Dona, a nastala su u godinama 1714—1750. Dokumenta su pod brojem: 27, 31, 33, 39, 61, i 85, a odnose se na Novi i Rose.

No 3161 je iste sadržine, period 1751—1796. godina, a vezani su za Benetta Ciurani Lio Bemba. To su dokumenta 13, 16, 17, 20, 21, 22, 138, 139, 148 i 160.

No 3175 je prepiska iz 1740. i 1768. godine sa providurima Novoga, i to dokumenta br. 1, 4, 146, 334, i 382.

No 3176/II je prepiska kao i u prethodnoj grupi dokumenata, ali iz 1786. godine. Dva dokumenta: 148 i 149 odnose se na Novi.

Godine krajem XVIII i početkom XIX vijeka ispunjene su veoma burnim i zamršenim događajima, jer velike sile igraju svoju igru oko Boke kotorske. Poslije pada Mletačke Republike, Boku okupira Austrija, pa kako se mijenjaju događaji u Evropi, Bokelji na svoje tlo i u svoje more, želeći to ili ne, primaju i austrijsku vojsku i rusko i englesko brodovlje, da bi u prvoj deceniji XIX vijeka ušli u sastav francuske provincije Ilirije, zajedno sa još nekim našim krajevima, pa i sa Dubrovnikom.

Fond Isprave i akta XIX vijeka u Dubrovačkom arhivu sadrži dokumentaciju koja se odnosi na Boku kotorsku, posebno za prve godine ovoga vijeka. Mali broj dokumenata odnosi se na Herceg-Novu.

Za prefrancuski period nešto dokumentacije, koja se odnosi na Herceg-Novu, ima sačuvane u fondu *Littere e commissioni di Pomenente* i to u sveskama:

133 iz 1798. godine su dokumenta-prepiska sa Luigi Burovićem i G. Brady a nose broj: 99/2, 147/2, i 181/2.

U svesci 134 su dokumenta iz 1799. godine, a odnose se na prepisku sa ličnosti kao i u svesci 133. Dokumenta su zavedena pod br.: 40/2, 132/2, 149/2, 153/2, 162/2, 170/2, 171/2, 181/2.

Sveska 135 sadrži pismo Bradya iz 1800. godine, broj 86/2.

Na kraju sveska 136 ovoga fonda nalazi se prepiska između Gaus komandanta Novoga, Luiga Burovića i Dubrovčana iz 1801. godine. Dokumenta su zavedena pod brojem 85/2 i 107/2.

Po propasti Napoleona, Herceg-Novu, zajedno sa Dubrovnikom, ponovo pada pod vlast Austrije. Boku, odnosno Herceg-Novu, i u vrijeme druge vladavine Austrije ovim krajevima, vezuju mnoge veze sa Dubrovnikom. Nema više sukoba zbog proizvodnje soli

i čohu, nema više one borbe za prevlast na moru, jer dugogodišnja vladavina Turaka, Mlečana, Francuza, mnogobrojne nesuglasice domaćih gospodara u susjedstvu Dubrovačke Republike, njen pad, sve je to donijelo propast trgovine i pomorstva i u Dubrovniku i u Boki, a samim tim i slabljenje moći i osiromašnju stanovništva, te nestaju mnogi poznati zanati — prestaju sa radom: klesari, majstori za izradu oružja, graditelji, slikari, zlatari — jer se njihov rad sve manje traži i manje plaća.

U vrijeme druge vladavine Austrije ovim krajevima u Dubrovniku je sjedište mnogih institucija čija se kompetencija protezala i na Boku kotorsku, pa i Herceg-Novu, kao na primjer Trgovačko obrtnička komora, čija arhivska građa se čuva u Dubrovačkom arhivu i na osnovu koje možemo saznati o trgovačko-zanatskoj djelatnosti, naročito krajem XIX i početkom XX vijeka.

Za period 1918—1941. godina, posebno je interesantan period od 1929. godine — od osnivanja banovina, jer u sastav Zetske banovine sa sjedištem na Cetinju, ulazi, pored Boke i drugih krajeva, i Dubrovnik sa okolinom. Kako je za period 1929 — 1941. godina, uništena arhivska građa, poslije II svjetskog rata, Zetske banovinske uprave, to Dubrovački arhiv pruža preko sačuvanih propisa, dopisa i drugog, znatan materijal i za ovaj period istorije naših krajeva.

Istraživači i obrađivači radničkog pokreta i narodnooslobodilačke borbe Crne Gore i Boke, također ne bi smjeli zaobilaziti, i ne koristiti se arhivskom građom Dubrovačkog arhiva. Arhive Okružnog inspektorata (1920—1933) dubrovačke oblasti, zatim Okružnog poglavarstva (1924—1929), mogu znatno koristiti istraživačima ovog perioda na temu radnički pokret, a i šire.

Partijska provala 1936. godine dovodi do hapšenja, istrage i suđenja u Dubrovniku drugova iz Crne Gore, o čemu znatan materijal čuvaju arhivski fondovi policije.

Na temu radnički pokret, objavljena su i dva rada direktora Dubrovačkog arhiva, na osnovu građe koja se čuva u tom arhivu, Kapović Mata: »Dokumenti za povijest radničkog pokreta i KPJ na području Tivta i Kotora (1919—1921) i »Suradnja i veza dubrovačkih, bokokotorskih i crnogorskih komunista«, gdje se osvrće na tijesnu saradnju novskih komunista sa drugovima iz Konavala. Oba rada objavljena su u zborniku radova iz nauke, kulture i umjetnosti »Boka«, 11 i 12, Herceg-Novu, 1979. odnosno 1980. godina.

Tokom narodnooslobodilačke borbe povezanost naroda Konavala sa narodom susjednih krajeva Crne Gore je stalna. U selima Konavala dugo borave, djeluju, liječe se i mnogi ilegalci i borci iz hercegnovskog kraja.

Na ostrvcetu, na ulasku u Boku, u logoru Mamuli, tokom prvog i drugog svjetskog rata zajedno tamnuju rodoljubi Boke i Crne Gore sa rodoljubima dubrovačkog kraja i Hercegovine.

Iz popisa bogate arhivske građe koja se čuva u Dubrovačkom arhivu, a odnosi se na Herceg-Novu i hercegnovski kraj, kao i na osnovu objavljenih izvora i naučnih radova, koji se baziraju također na dokumentaciji ovoga Arhiva, dali smo najosnovnije podatke iz kojih se da zaključiti da nijedan istraživač prošlosti ovoga kraja, počev od XIV vijeka i ranije, pa sve do naših dana ne može i ne smije zaobići Dubrovački arhiv ukoliko želi cjelovito obraditi jedan vremenski period ili oblast djelovanja, bilo u političkom, ekonomskom ili društvenom domenu.

Treba istaći da je posebno značajna arhivska građa iz perioda XV—XVII vijek, jer za taj period najveći i najobimniji izvor za hercegnovski kraj je baš građa u ovom Arhivu. Za kasniji period pored građe Dubrovačkog arhiva imamo i arhivsku građu u Arhivu Herceg-Novog, Istorijskom arhivu Kotor, kao i u arhivima Venecije, Beča i Istambula.

Odluka Maloga vijeća i Vijeća umoljenih, uputstva koja su davana poslanicima, konzulima i ambasadorima, koji su odlazili ili boravili na sve četiri strane svijeta, da mole, traže, daruju i obećavaju, vijesti koje su primali zbog sebe i za sebe, ali šaljući ih i drugima, opet na korist svoje Republike, pisma i usmene poruke koje su donosili ili slali konzuli, plemići, pučani, patruni brodova, trgovci, zanatlije, mornari-podanici Dubrovačke Republike ma gdje se nalazili — sve to obilje dokumenata koje se stoljećima ulijevalo u trezore Dubrovačkog arhiva govori nam i o prošlosti — postanku, razvoju i raznovrsnosti života Herceg-Novoga.

*
* * *

Iako su stotine zaljubljenika, vjernih istraživača neprocijenjenog blaga Dubrovačkog arhiva satc, dane, mjesece i godine, a mnogi i čitav radni vijek, proveli istražujući našu najbogatiju riznicu arhivske građe, oni nijesu i neće nikada moći da kažu da su istražili izvore Dubrovačkog arhiva, pa i ovaj rad ne pretenduje da u potpunosti odgovori naslovu koji mu je dat »Herceg-Novu u Dubrovačkom arhivu«, već je namjera da da ilustraciju bogatstva građe koja nam pruža obilje podataka o prošlosti Herceg-Novoga — hercegnovskog kraja.

Summary

HERCEG-NOVI IN THE ARCHIVES OF DUBROVNIK

Marija CRNIĆ-PEJOVIĆ

For centuries Dubrovnik, a centre of trade and diplomacy received news from and sent to all the regions, so it is natural to expect its rich archives funds to preserve, besides the numerous documents dealing with events and people from all over Yugoslavia, Mediterranean and Europe, valuable data about its vicinity.

The town nearest to Dubrovnik Novi, *Castrum Novum*, *Castelnuovo*, *Erceg-Novi* that is the present town *Herceg-Novi*, which played an important part in the Middle Ages and never again, caused more troubles to the Republic of Dubrovnik than any other far larger and economically developed town. The most numerous archives papers dealing with the present territory of the Socialist Republic of Montenegro are those dealing with *Herceg-Novi*.

Since the foundation stone of the town was laid in the County of *Dračevica* towards the end of the 15th century, to the present, Dubrovnik and *Herceg-Novi* have been so connected that it is impossible to study any period of the past of *Herceg-Novi* and its territory without consulting the material of the Archives of Dubrovnik.

This paper gives the call numbers of the archives material dealing with *Herceg-Novi* and its territory classified according to the periods of reign over *Herceg-Novi*: Bosnian, Turkish, Venetian, Austrian and finally the period between 1918 and 1941.

The rich material in the Archives of Dubrovnik cannot be fully presented even in several papers as this one, but it also should not be presented without a parallel review of the material kept in the other places in particular in the Archives of *Herceg-Novi* which keeps the archives material of the local interest since 1687 to the present day.

НОВАНИ И УАЦИЊСКИ ГУСАРИ (1571—1687)

Месеца јула 1571. године ушло је у Јадран османлијско бродовље под заповедништвом Ферхат-паше. Флота је заузела Уацињ, Бар се предао, а 9. августа турски ратни бродови упловили су у Боку которску. Пред которским зидинама налазили су се 17. истог месеца. У то време под Котором се слегла војска румелијског беглербега Ахмет-паше. У дубровачке воде тада је ушао познати гусарски старешина из Валоне Карахоџа са својом ескадром.¹ После битке код Лепанта (7. октобра 1571) у испражњени Уацињ дошао је Улуц Али (на Западу звани Окијали), намесник Триполиса и (од 1567) беглербег (поткраљ) Алжира, који се управо истакао у поменутој бици и добио нови назив „Килич“ (свети мач). Он је у град довео 400 Алжираца. Тиме је муслиманско гусарство на Јадранском мору добило нову, врло значајну базу, а корсари из северне Африке, нарочито у XVII столећу, сигурно боравиште.² Уацињани су излазили у акције под берберијском заставом, па су их суседи, укључујући и оне из Херцег-Новог, сматрали Берберима.³ Чак и код дубровачког осигурања бродова, у исту категорију сврставана је опасност од Мавара и Уацињана.⁴ Насељени Алжирци су ускоро почели показивати своје умеће.⁵ Гарнизон састављен од прекаљених мор-

¹ Хисторијски архив у Дубровнику (у даљем тексту: ХАД), Lett. Lev. XXXI, 106-7, дубровачка влада Цину Гундулићу у Цариград 13. VIII 1571; М. Милошевић, Бока Которска, Бар и Уацињ у кипарском рату (1570—1573), Бока IV, Херцег-Нови, 1973, 24, 23 (турске фусте општегле тврђаву у Будви); Ј. Радонић, Дубровачка акта и повеље, књ. II, св. 2, Београд, 1938, 275.

² Д. Франетовић, Хисторија поморства и рибарства Црне Горе до 1918. године, Титоград, 1960, 252. — Биографију Улуц Алије, родом Калабријца, види у извештају Франа Гундулића папи Гргуру XIII, у Риму крајем 1574. године (Ј. Радонић, н. д., књ. II, св. 2, 340).

³ А. Булатовић, Уацињски гусари, Зашеи (Цетинје), књ. XI, 1932, 27 и 30.

⁴ Б. Храбак, Извоз житарица из Османлијског Царства у XIV, XV и XVI столећу, Приштина, 1971, 373.

⁵ К. Јиречек, Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем веку, Зборник Константина Јиречека I, Београд, 1959, 278.

ских вуконз усностављен је не само да се насели једна погранична поморска тврђава, него и да се, колико је могуће, омете млетачка пловидба Јадранским морем. Мада изразито гусари, Улцињани су увек уживали султанову подршку и заштиту.

Иако нису суделовали у преузимању Улциња,⁶ Новљани су добро проценили да акцијом палисшахове флоте расте и њихова цена. Са 80 лава Улуц Али Карахоџа сместили су се у њиховом граду. Гусарима под својом заставом дали су дозволу да дванаест дана могу пленити по Јадрану,⁷ догад у великој мери млетачком забрану. Сам Карахоџа је кренуо да наноси штете обалама дубровачког карачара, којима није био задовољан. Са 20 мањих пловних јединица обишао је дубровачке воде, опљачкао је једну цркву и опустошио рт Молунат и оток Локрум, пред самом дубровачком луком.⁸ Доласком Алжирапа у Улцињ, осмелили су се и Новљани, па су озбиљно угрозили пловидбу и довоз хране Которана; због тога је крајем 1571. године тражено из Боке да се Нови нападне и поруши.⁹ Новљани нису успели да саграде тврђаву Врбањ, а потом су покушали да подигну утврбење на теснацу Веригама. Међу Новљанима се посебно истакао бивши диздар (кастелан) Ресул-ага, који је дао да се разгласи како ће са три фусте (од којих је једна имала 22 а две по 16 клупа) пљачкати по Јадрану и стицати сужње, дакле и напаљивати откун за њих. Которски провидур Закарије Саламон био је мишљења да у Боки треба одржавати сталну стражу од три до четири галије, које би посећивале и Будву. Он је држао да Млечани треба да заузму Нови, јер док се град налазио у турским рукама у бококоторском заливу није могло бити сигурности. Он је предлагао да се акција да се освоји Нови предузме зими кад граду не може стићи помоћ. Преузимањем Новог Сињорџа би, уз остало, дошла у посед и морских солина које су обезбеђивале 40.000 луката сталног годишњег дохотка; тиме би се стекло и једно пристаниште, у које би пристизала роба најразличитије врсте и у обиљу, па би и Котор увек био добро снабљен.¹⁰

Херцег-Нови су тада и дипломатски путници из далеке Француске држали за значајну поморску тврђаву, упоређујући је по значају са Санта Мауром.¹¹ Новљани су у то доба били

⁶ М. Милошевић, н. н., 22.

⁷ *Commissiones et relationes venetae* (у даљем тексту: CRV), digessit С. Лубић, вол. III, МСХСМ XI, Загреб, 1880, 272 (извештај о појави турске флоте пред Хваром, 17—21. VIII 1571); Ј. Радонић, н. д., књ. II, св. 2, 279-80.

⁸ ХАД, *lett. lev.* XXXI, 87-9^a; Т. Поповић, *Турска и Дубровник у XVI веку*, Београд, 1973, 279.

⁹ *Archivio di stato, Venezia* (у даљем тексту: ASV), Senato I Mag. R. 40, f. 155^v, которски провидур од 22. XIII 1571.

¹⁰ ЦРВ IV (1964), релација Закарија Саламона, провидура у Котору, 112, 119, 122.

¹¹ E. Chagnière, *Négociations de la France dans le Levant*, t. III, Paris, 1853, 281-82, Noaj из Цариграда 8. VII 1572.

и пролазни бродова. Од два продата у Дубровнику децембра 1571. један је био заједничка својина једног новског Муслимана и неког Пераштанина.¹² Такве пословне спреге са перашким поморцима пружале су им већу сигурност, мада су се и сами помало бавили пиратеријом. У лето 1572. једна група лаба са посалом била је ухваћена од турске биреме и спроведена у Нови, где ју је дубровачка влада откупила.¹³ Бирема вероватно из Новог отела је и сплитског племића М. Анковића, који је одмах затим у рошству и умро.¹⁴ Седамдесетих година још је добар део роба са Балканског полуострва утовариван за Венецију и остале италијанске луке у Перетви и Новом. Залажући се за оснивање сплитске скеле, познати јеврејски трговац Даниел Родригез писао је млетачкој Сињорији (1577) да ће поморски транзит од Сплита бити сигурнији, јер су трговачке лабе у Новом и Перетви мамиле отоманске фусте.¹⁵

Валонски и други пиратски бродови Муслимана повремено су навраћали и у Нови. Првих дана јесени 1580. три такве брзопловке бациле су сидро у новској луци. Међу дошљацима налазио се и Мемн Арнаут из Валоне. Левенте су том приликом заузимале неке млетачке поданике из Боке. На интервенцију била у Цариграду, робље је ослобођено јер су се главешине у Новом ипак увериле да се присуством пирата обесхрабрују пословни људи са стране.¹⁶ Фебруара 1581. которски племић Лоренцо Јакоња тражио је од Сињорије да га обесшети, јер је о свом грошку водио фусту, на основу наређења да спречи новским бродовима да пљачкају млетачке лабе у Боки; он је сам био заробљен, па је много потрошио док се докоњао слободе.¹⁷

Иако су Улицијани већ увелико гусарили и ометали трговину у северној Албанији, Дубровачка Република је још целу

¹² ХАД, Div. sanc. CLVII, 30, 36, 37.

¹³ ХАД, Cons. imp. LI, 84 од 6. IX 1572. — Јануара 1572. две нове фусте ухватила су неки брод који је долазио из Анулије; четири друге фусте су се сакриле крај неког школа, те су непрекидно током јануара и фебруара крстарила око Ластова и успеле су да ухвате три италијанске лабе (ХАД, АСММ XVI с, св. XI, № 450-с, 5; СРV IV (1964, 59).

¹⁴ Хисторијски архив у Задру, Архив Сплита, кут. 106, св. 113, специф. II, ф. 262 од 23. VII 1572.

¹⁵ В. Морнурго, Даниел Родригез и оснивање сплитске скеле у XVI столећу, Старице ЈАЗУ, 52, Загреб, 1962, 187.

¹⁶ ASV, Bailo a Costantinopoli, busta 303, 3. V 1580, на основу писма которског провидура од 9. IX 1580. — О три левентске фусте у Новом у јесен 1580: Исто, № 1, 3. X 1580; о валонском гусару Мемнији: Исто; о тужби у Новом због гусарења: Исто, 22. X 1580; Валонац Арнаут, гусар у Јадрану октобра 1580: Исто, 12. X 1580; изградња гусарског плезда: Исто, 22. X 1580.

¹⁷ ASV, Senato I Mar, R. 44, f. 274-5 од 4. II 1580. м. в. — Новски муслимани опљачкали су бродоломну лабу под Луштицом: ASV, Bailo a Costantinopoli, б. 303, 25. III 1581; Цафер рајс са једном галеотом од 23 веслачке клуње под Улицијем: Исто, 29. III 1581, прилог: писмо са талије код Бујас од 25. IV 1581.

лешенију са новим становницима Улциња одржавала нормалне односе. Неки Улцињанин је преко сензала Валонца продао робу у граду св. Влаха.¹⁸ Дубровачка влада је неком другом Улцињанину одобрила да пре пуне исплате порине у море лађу коју је саградио у Грузију. Од Улцињана је купована и пшеница.¹⁹ Улцињске злочине са отимањем људи Дубровчани су осетили тек почетком 1587. године.²⁰ На рту Волчица (између Улциња и Бара) нека улцињска фрегата са 25 Муслимана запленила је дубровачку фрегату са 3 000 дуката намењених у Албанији за куповину жита; дубровачки повереник је убијен а остала селморица чланова посаде бачена је у гвожђе; пустихије које су извршиле пресрећање водили су ранији драчки емин Али-ага и неки Мустафа.²¹

Млечани су тврду улцињску шаку осетили раније. Млетачки сенат је марта 1581. могао јавити свом баилу у Цариграду (на основу вести провидура армаде који се налазио пред Будвом) да је неки Цафер рајс са једном галеотом (од 23 веслачке клупе) под Улцињем сакупио ескадру од 18 бродова, с којима је одлучио да плени на простору средњег Јадрана.²²

Априла 1586. године Пераштани су се сукобили са неким Турцима око Кртола али и са султановим галеотама, односно с неким фустима које су дошле са Леванта; они су том приликом показали неупоредиву храброст у борби против морских пљачкаша. Пераштани су похваљени и две године касније за показану срчаност у борби са Улцињанима.²³ Септембра 1586. улцињски Ђехаја радио је на сваки начин против млетачких поданика у Боки и у Будви, желећи да се освети за смрт свога брата, кога су месец дана раније убили петорица Которана, морнари са лађе која је долазила из Љена.²⁴ Таквим успесима код Пераштана и Будвана је изазван борбени елан, који је долазио до изражаја не само у одбрани од муслиманских силника, него и у нападачким акцијама против богатог дубровачког подручја. Због тога се Дубровачка Република, септембра 1587, пожалила

¹⁸ В. Винавер, Дубровачко-албански односи крајем XVI века, *Анали Хисторијског института ЈАЗУ у Дубровнику* I (1952), 212.

¹⁹ ХАД, Cons. rog. LXVII, 3, (9. VI 1582), 59 (17. XII 1582).

²⁰ ХАД, Cons. rog. LXIX, 116' од 9. IV 1587.

²¹ ХАД, Lett. Lev. XXXVI, 196'7' од 10. IV 1587. — Ради поменутог убиства ангажован је скадарски санџак-бег и иселеник (муфетиш) са Порте: АСММ XVI, св. X, № 438/4.

²² ASV, Bailo a Constantinopoli, busta 303, In lettere del Senato di 29. III 1581.

²³ Мулеј Пераста, Архивско одељење (у даљем тексту: МПАО), књ. XX, ф. 22'/II и 23'/II, Маркантонио Вениер, которски провидур 25. IV 1586. — О Мехмеду рајсу, каштану Балоне, гусару који је у позно пролеће 1586. довео у Валону 15 галија и галеота из Берберске, којима је заповодао Хасан-ага вид.: ASV, Bailo a Constantinopoli, б. 303, капетан Јадрана Филипу Пасквалину, са галије код Хвара 16. XII 1586.

²⁴ ASV, Bailo a Constantinopoli, busta 303, Андреа Габриели из Котора 26. IX — 5. X 1582.

дужду против Будвана, чије су три фусте са 60 момака долазиле да наносе штете дубровачким обалама.²⁵ Тих година Улцињани су починили многе оначине, свешћни се за смрт једног њиховог утадника, убијеног од неких Будвана; због тога је промет бродова у Албанији годинама био закочен.²⁶ Године 1587. или у првој половини 1588. Турци из Новог ухватили су млетачку лађу Борба Санторинија, убили су 14 а заробили 2 затечена на броду; нису заборавили да га темељито претраже и испразне.²⁷

Појачано гусарство Мавара одразило се и на безбедност Боке которске. Од априла до августа 1585. године 12 валонских фуста дошло је у воде Боке да оплене нарочито Пераштане и Паптровиће. Аркибузијери са тих фуста начинили су доста покора у фјорду. Кад се та флотила из Боке упутила у Далмацију а затим ка познатом сајамском месту Реканатију, њима се придружила и једна новска фуста.²⁸ Поред берберских и валонске фусте су следеће деценије залазиле у Улцињ да би се ту поткрепиле за даљу акцију у горњем делу Јадрана.²⁹ У време повраћаја тврђаве Класа избила је нека побуна код Бара и Улциња, тако да је народ одузео 12.000 грла крупне стоке која је у том крају била на испашу.³⁰ Због тога је разумљиво што је папа 1596. године намеравао да поред Класа заузме и Нови, Улцињ, Скалар и Кроју.³¹

Под изговором одбране од сењских ускока, Турци су наоружавали мале фусте на ушћу Неретве, у Новом и у Рису.³² Људи лоших намера на својим борбеним чамцима (капцима) из Неретве и Новог реметили су 1592. и 1593. године редовну пловидбу у Јадрану. Због тога је задарски капетан Андреса Соранцо у својој финалној релацији (августа 1593) предложио Колећу у Венецији да се сагради бар један брод који би онемогућавао таква вршљања.³³ У посљедњој деценији столећа ојачало је новско гусарство. Неки потурица Мустафа (родом из Италије, Франческо Моска) у Новом је саградио брод са 16 веслачких клупа да би се одао пиратерији. Посебно се набацио на обале и бродове Дубровчана, које је сматрао својим смртним непријатељима.

²⁵ ASV, Esposizioni principi, Collegio, R. VII, f. 118-9 од 23. IX 1587, жалба агента дубровачке господс.

²⁶ CRV IV (1964), 420 (релација Андреса Габриела на повратку са дужности кнеза и провизура Котора, приказана у Колећу 23. VII 1588).

²⁷ Исто, 421.

²⁸ ASV, Bailo a Constantinopoli, b. 303, 11, IV 1585 (Маркантонио Вешер, которски провизур), 17, V 1583 (провизур Кједје), 14, VIII 1581 (Алдреса Габриел, которски провизур).

²⁹ ASV, Senato I, Prov. da terra e da mar, busta 1261, A. Тјеполо из Котора 16. VIII 1592.

³⁰ Ц. Хорват, Monumenta uscocchorum historiam illustrantia, pars I, Загреб, MSHSM XXXII, 1910, 106-7.

³¹ Д. Грубер, Борба Хрвата са Турци (1566—1606), Загреб, 1879, 215.

³² ХАД, Noli e sic. XXXI, 163-7 од 30. IV и 16. VI 1597.

³³ CRV V (1965), 72, 5, VIII 1593.

Дубровачка влада је најпре од босанског нанае у Бањалуци, а потом и од Порте, тражила да напасник буде кажњен најстрожом казном. Из Цариграда је тражено да се Мустафа отпрати на султанов праг, али наређење није могло бити извршено јер је овај напустио Нови и отпснуо се пљачке ради на Исток. Посебно се и ту светио Дубровчанима, али не залуто. Насилника су његови робови убили већ 1594. године у Драчу.³⁴

Последње две године XVI века Улцињани су запленили Которанима разне лађице (барке), патоварене шеницом у северној Албанији.³⁵

Од првих година XVII века Херцег-Нови је стално био под претњом да ће га млетачки поданици заузети или бар спалити, јер су стално закључивале неке завере или прављени планови у том смислу чак и у Венецији. У Напуљу су (1606) састављани програми о заузећу Новог и Рисна, како би се успоставила веза са херцеговачким војводом Грданом. Године 1608. на напуљском двору бавили су се неки Бокељи и калуђер Дамјан из Пећи, који су продавали планове тврђава Новог и Котора, а тога пролећа обављене су велике припреме арагонске флоте с циљем да се заузме неко место у Албанији или Боки.³⁶ На те закулисне акције Новињани су одговорили појачаном пљачком дубровачких суседа. Око 1. јуна 1607. они су се удружили са посалом једне фусте из Санта Мауре па су опљачкали Цавтат.³⁷

Улцињани су првих година XVII столећа настојали да се представе као државотворни елемент. Под изговором спречавања нелегалног одношења житарица и друге хране, чији је извоз Порта занста забрањивала, чак и они Улцињани који нису важили као гусари задржавали су дубровачке лађице које би пошле у Албанију и одузимали би им новац.³⁸ На сличан начин, априла 1604. две барке Улцињана ухватиле су дубровачку бродницу на утовару шенице у Сан Бовани ли Медва (Шенићин). Када су сељски ускоци у околини Новог опљачкали село Куте и повели 40 особа (међу којима и два Новињана Муслимана), гусар Арабаџи дошао је у Улцињ са своја два брода, праћен од две лађе из Санта Мауре и две из Берберске. После тога поменута флотила је приредила рацију до Ластова и ухватила је неке дубровачке поданике.³⁹ Молунат, у близини Новог, био је и даље

³⁴ ХАД, Lett. Lev. XXXVIII, 62-3, 228.

³⁵ CRV V (1966), 308 и 313, финална релација бившег кнеза и провизура Котора Бованџа Мања од 1. VIII 1600.

³⁶ Ј. Томић, Грађа за историју покрета на Балкану против Турака крајем XVI и почетком XVII века, Београд, 1933, 368, 514, 562-3; В. Винавер, Доминик Андријашевић, Голишњак Друштва историчара БиХ, 1959; Г. Стапојевић, Југословенске земље у млетачко-турским ратовима XVI—XVIII вијек, Београд, 1970, 135.

³⁷ ХАД, Lett. Lev. XLI, 198-9; Cons. rog. LXXXI, 26', 55', 61.

³⁸ ХАД, Моб. XLIX, 325'-6 од 17. VIII 1604.

³⁹ ASV, Senato I, Prov. da terra e da mar, busta 1321, Б. Гримани са Муртера, 19. VI 1604.

право збориште поморана-пљачкаша. Са тога места, у исто време, контролисан је излазак фуста из Новог.⁴⁰

Првих дана 1610. године млетачки банл у Цариграду издејствовао је ферман насловљен на босанског беглербегу да уништи неколико фуста које су Новљани у међувремену изградили. Чести разлог млетачких интервенција на Порти биле су многобројне запласне бродских терета у Боки, посебно од стране левента из Валоне и Драча. У лето 1612. Паштровићи су напали гусаре и преотели им узашћен брод; Новљани су затим са седам наоружаних барки дају окружили и поново запленили.⁴¹

Једанаест Пераштана боравило је добровољно на галији капетана Јадрана (1613), служећи као стручњаци за хватање гусарских бродова. Те године Пераштани су имали више окршаја са новским и рисанским Турцима, који су у Боки одржавали ревносне и брдне страже, и то већ зато што је у њиховим насељима беснела куга.⁴² Почетком друге деценије XVII столећа у Неретви и у новском арсеналу виђани су канци и фусте, за које је гојурено да служе за одбрану од сењских ускока. Генерални провидур Далмације у релацији по окончаној служби скренуо је пажњу на те турске страже које могу изазвати најгоре последице и бесконачне штете.⁴³

Следећих година Новљани и Ришњани примењивали су исти стил одбране и пресретања као они из Неретве: малим бродовима би у приобалном појасу у заседи дочекивали дубровачке лаве, али су из Бокве излазили и у суседство на и на отворено море. Капетан Јадрана Антонио Чивран ухватио је једну такву новску бродницу. Чивран је, иначе, био мишљења да је новске и рисанске гусаре тешко искоренити без помоћи централних власти у Цариграду и без сталних интервенција бана на Порти, при којима увек треба означити тачан износ одштете

⁴⁰ Један случај преа излазак гусарске фусте из Новог: ХАД, Div. fog. XVI, 67—67', од 30. VII 1607.

⁴¹ Г. Станојевић, Прилози проучавању Бокве Которске у првој половини XVII вијека, Историјски записи, бр. 1/1965, 48-9. — Ахмед-паша Дугалић саветовао је својим пријатељима Дубровчанима да добро живе са новским агама, који су његови пријатељи. Ипак, реаговао је кад је био обавештен да муслимански гусари пласе дубровачку земљу на подстицај Новљана (А. Хашић, Писма Ахмед-паше Дугалића дубровачком кнезу и властели, Прилози за оријенталну филологију III—IV, Сарајево, 1953, 121-25). — Барски надбискуп Марин Бицић нападнут је од Улашњана на Бојани (Ф. Рачки, Извјештај барског надбискупа Marina Bizzia о својем путовању год. 1610. по Арбанашкој и старој Србији, Старине ЈАЗУ XX, Загреб, 1888).

⁴² МРАО, кт. XX, ф. 30'/II (Антонио Чивран, 1613), 31/II (Закарија Соранцо, 7. IX 1614).

⁴³ CRV VI (1970), 189, релација Филипа Пасквалита, прочитана у Сенату 13. II 1613.

која се тражи.⁴⁴ Чивран је иначе избројао четири врсте гусара на Јадрану. Трећој групи припадали би они из Неретве, али и Новљани и Улцињани које није изричито навео. Као једну од ревности муслиманских ширата означио је хватање перашких лавица које су одлазиле у северну Албанију да укрцавају шпелу за потребе града и тврђаве Котора, али и целе остале далматинске покрајине.⁴⁵

Почетком септембра 1615. у Нови су допутовали Ибрахим, Ђехаја херцеговачког санџак-бег, са Мехмед-бегом и Али-бегом, капиџијама са Порте, са султановим наређењем да Новљани обештете млетачке поданике за оно што су им приредили и да спале новске фусте које су стварале многобројне тешкоће у односима са Пераштанима. Дотад су врло често которски провидури били присиљени да се обраћају новском капетану Мехмед-бегу, назору, Мухарем Ђехаји, Ахмет Челебији Јусуфагићу, Паши Махмуду и свим агама и другим старешинама у Новом, тражећи да се учини задовољење Марку Кристифорову за штету начињену лабама Марка, Виџенца Цифре из Котора и Николе Видовића из Пераста од стране новских фуста а у износу од 700 талира. Пераштани Марко и Никола извукли су штете, али Которанин није. Са султановим опуномоћеницима у Новом требало је расправљати и за рањавање, убијање и материјалне штете нанесене млетачким поданицима у Драчу и другим арбанашким лукама, у којим злоћама су имали свог удела и Новљани. У закључивању општег мира требало је да учествују и представници перашке општине (капетан Павле Николин, Виџенцо Иванов, Андрија Кочић, Никола Филипов, звани Миланиа и други).⁴⁶

Главна препрека турско-млетачким односима у области Боке, поред сукоба са улцињским гусарима, било је јачање гусарског потенцијала у Новом, тако да је свака нова саграђена фуста попраћена новим протестима на Порти и сукобима у заливу Боке.⁴⁷ Таква осетљивост није била могућа кад је реч о Улцињанима; они су которске и перашке барке и фрегате које би ухватили употребљавали за саобраћај на Скадарском језеру.⁴⁸ Новљани нису хтели да послушају султанову заповест, него су повећали свој пловни парк од пет на девет фуста а у Рису је саграђена још једна. Поред пљачке по Боки те фусте су ометале Пераштане да долазе у арбанашка пристаништа по жита-рице. Узнемиравање пловилбе практиковали су и Драчани.⁴⁹

⁴⁴ CRV VI, 206 и 216, 18. III 1615.

⁴⁵ Исто, 215.

⁴⁶ МПАО, књ. XXI, 8—9, 12. IX 1615. у цркви Госпе од Шкрпјела.

⁴⁷ Г. Станојевић, Прилози, Историјски записи, 1965, 17—8.

⁴⁸ Старине ЈАЗУ XII, 176 (Болица); Д. Францковић, Хисторија поморства, 83.

⁴⁹ Г. Станојевић, Прилози, Историјски записи, 1965, 50 и 61.

Улцињани су дуго времена респектовали Дубровчане, с којима су интензивно пословали. Коштем 1626. године улцињске ате су писале дубровачкој влади о неким својим људима које је ова, као убице, дала затворити; влада је истицала старо пријатељство, али је изјавила да није могла газити своје законе и правду.³⁰ Почетком јесени 1627. Улцињани су ухватили два будванска брода. Да би се ојачао фронт против Улцињана, капетан Јадрана је допловио у Боку, те је најпре измирио Пераштане и Луштицу односно Пераштане и Новљане.³¹

У Новом је крајем пролећа 1628. године ширен глас о доласку 30 западњачких галија у Јадран. Иако је вест деловала узнемиранајуће, Новљани се ипак нису примирили у свом отимачком занату, па су управо тих дана утрабили маршванјану („Халупина“) једног патрола Апулијца са уљем из Бриндизија.³² У то доба кад озбиљна опасност ипак није претила истуреној тврђави Новог ни сарадња између Новљана и Улцињана није била присијна. Као да су погледи Новљана и у првим деценијама XVII века били више уперени на Перетву и горњи део Јадрана. Са контравањем односа између хришћанских сила и Отоманског царства у Јадрану показале се да су Улцињани ипак једина права муслиманска поморска сила на средњем Јадрану, па ће се и Новљани опрделити за свог јужног сусела.

Размирице између Улцињана и Пераштана су настављене. Улцињани су збијали снаге за обрачун са млетачким поданицима. У првој половини 1636. године ухватили су неке перашки васел. Међутим, нису ни Пераштани били шеће. Крајем исте године уаптали су и неке дубровачке лабе.³³ Јула 1633. Улцињани су убили неке Пераштане.³⁴ Почетком 1637. Улцињани су се као нешто измирили са Пераштанима, Папгровићима и Будванцима. Јуна исте године Пераштани су морали бити кажњени због ексцеса који су начинили у Албанији. Два њихова брода, наиме, придружила су се ескадри Малтежана (од шест галија, 12 филука и 12 бертона) под Валомом.³⁵

Крајем 30-их година Улцињани више ни на који начин нису повлашћивали Дубровчане у свом крвавом послу. Када су послас жетве 1636. године две дубровачке лабе са султановом дозво-

³⁰ ХАД, Lett. Lev. XLIV, 128 од 4. I 1627.

³¹ ASV, Senato, Prov. da terra e da mar, filza 371, № 297, 12. VI 1628, Задар; № 299, 15. VI 1628, Задар.

³² ASV, Senato, Prov. da terra e da mar, filza 371, № 319, 6. X 1627, Трогир.

³³ ASV, Senato, Prov. da terra e da mar, filza 372, № 73 (12. VI 1636), № 312 (26. IX 1631).

³⁴ МПАО, књ. XXI, 11, из Леша, 18. VII 1633.

³⁵ ASV, Senato, Prov. da terra e da mar, filza 372, № 145, 4. III 1637; № 174, 8. VI 1637; № 172, 2. VI 1637. — У лето 1636. Улцињани су хватали дубровачке лабе које су у Лешу примале пшеницу (ХАД, АСММ XVII с, № 1936/9 од 22. VIII 1636. Сулејман-аги у Улцињ).

лом пошле у Албанију да купе жито за Општину, Улцињани су ухватили једну од тих барки са осам чланова посаде, те су их, рањене и измалтретиране, сировели у свој град.⁵⁶ У пролеће 1639. Улцињани су у Бојани узаптели цеку дубровачку лабицу док је укривала хлебно зрно за своје сутрабане; отети су бродица, жито и новац а крпачи су не само засужњени него су свучени готово до голе коже; општинска штета је износила 400 талира. Један од разлога за такав поступак била је и околност да Дубровчани нису предузимали никакве мере против Ришњана с којима су Улцињани били у завади.⁵⁷ Године 1640. Улцињани су опљачкали још један дубровачки брод, узевши од посаде 800 дуката. Годину дана касније су чак одлучили да пођу у похару дубровачких страна.⁵⁸ Октобра 1641. Ибрахим Дугачки и Али-шах Куч на две наоружане барке и са много Улцињана отели су двојници Виталинаца 180 талира у готову и живу робу која се налазила на њиховој лабици.⁵⁹ Најзад је и дубровачка влада предузела против њих репресалије: априла 1639. влада је решила да задржи новац који је требало дати Улцињанима за пшеницу преузету од њих, и то зато да се намирн штета коју су Улцињани нанели дубровачким људима у арбанашким лукама.⁶⁰

Ни с Новљанима није било мира. У последњој декали јула 1630. неки борбени чамци из Новог појавили су се у дубровачким водама.⁶¹ Кад су Дубровчани одбили да новским левентима пошаљу калафате да им граде бродове, Новљани су ноћу 21—22. маја 1630. упали у Виталину, опљачкали крај и неке људе одвели у робство.⁶² Две млетачке галије (февруара 1633), кад су наишле на Ибрахим-агу из Новог, нису га поштеделе огимачице.⁶³

Улцињани су преузели вођство међу муслиманским борцима у јадранским ширинама тек са избијањем кандијског рата (1645—1669), кад је у условима рата и пуне мобилности млетачких поморских снага на Јадрану јењала муслиманска пиратерија у том мору и кад је знатно редуциран долазак афричких гусара у млетачки „Залив“. Тада је настала и много тешња и приснија сарадња и између улцињских и новских бораца за веру и своју кесу. Једна улцињска фуста ободрила је неретван-

⁵⁶ ХАД, Lett. Lev. XLVII, 4'—8' и 49-9'.

⁵⁷ ХАД, Lett. Lev. XLVII, 256 и 153.

⁵⁸ ХАД, Lett. Lev. XLVIII, 107 од 10. IX 1641.

⁵⁹ ХАД, Lett. Pon. XVII, 188 од 5. XI 1641, генералном провидуру Далмације.

⁶⁰ ХАД, Cons. rog. XCVI, 55—5' од 18. IV 1639.

⁶¹ Ј. Радошић, Дубровачка акта и повеље, III—1, 342.

⁶² Б. Храбак, „Залив“ из Херцег-Новог и зулумварење на уштрб дубровачке трговине 1600—1667, године, Бока, XII, Херцег-Нови, 1980, 85.

⁶³ Хисторијски архив у Задру, Драгомански архив, фасц. 75, № 50, писмо Мустафа-паше генералном провидуру Далмације.

ске катке, па су заједнички плачкали у водама Далмације. То је одмах изазвало тигање међу млетачким поморским снагама.⁶⁴ Следеће године млетачки флоговођа Фосколо сазнао је да су Дубровчани дали заклону у својој луци улашњским пиратима пред млетачком потером; после тога настала је дипломатска преписка између две јадранске републике.⁶⁵ Маја 1648. улашњске фусте продрле су до Виса, да би плачкале и одводиле људе у робство. Да би спречили такве излете, Млетчани су послали пет наоружаних млетачких барки, које су одмах пред Улашњем успеле да нађу лађу ухваћену од Улашњана и заробиле тројицу ментана.⁶⁶ Пераштани су се морали борити против Улашњана за слободу пловидбе Боком. Марта 1648. неки Барани и Улашњани предузели су напад копном против Паптровића и Жупљана, но акција се уз мале губитке на обема странама завршила без већих ефеката.⁶⁷ Пераштани су те године били сусретнути код Молунта од Новљана, који су испали из заседе, те је потом настала прича како су Виталинци помогли своје прве суседе и како тројица злочинаца из Новог уживају гостопримство у дубровачком лазарету, где се баве рибарством. Још пре тога догађаја, међутим, Дубровчани су се жалили, пуштајући једног Новљанина из своје тамнице, на пуштајије из Улашња и Новог који наносе штету њиховом подручју.⁶⁸

Присуство Улашњана на арбанашкој обали осетили су (1649) дубровачки бродари примиком увоза житарица у Драчу, Селити, у реди Арзону и све до Валоне.⁶⁹ Почетком те године млетачки генерал Фосколо предузео је напад на Љети у нади да ће изазвати устанак арбанашких хришћана, помоћу којих би заузео Скадар. Кад подухват није успео, 17. фебруара Млетчани су предузели акцију против Рисна. У њој су учествовали многи Пераштани и Паптровићи. Заузевши Рисна ухваћена је веза са хајдушима у Херцеговини, који су се од тога времена

⁶⁴ Научна библиотека у Задру, Рукописи, бр. 394, *font*, Francesco D'Amico, *Historia della Guerra di Dalmazia tra Venetiani e Turchi (1645—1671)*, фол. 33.

⁶⁵ С. Лукић, О одношајима међу Републиком Млетачком и Дубровачком од почетка XVI столећа до њихове пропасти. Рад ЈАЗУ, I, III, Загреб, 1880, 163.

⁶⁶ ASV, Senato, Prov. da terra e da mar, busta 373, № 418 (Задар 31, V 1648) и 430 (29, VI 1648, Задар).

⁶⁷ ASV, Rettori, Prov. di Dalmazia al senato, filza 53, ванредни провидур К. Пезаро, из Котора 23. III 1648. — Тада је 30 Новљана напало дубровачке лађе код Молунта (А. Вучетић, *Дубровник за кандајскога рата 1645—1669*, Дубровник, 1896, 14 и 15).

⁶⁸ Б. Храбак, „Злићи“, 92 и 91.

⁶⁹ ХАД, АСММ XVII с. св. XXXIX, № 1796/3, са наве »Santa Maria della Pace«, из Албаније б. XI 1649.

спуштали у Пераст, да би током рата образовали кадрове бокељских хајдука-ускока.⁷⁰

Почетком рата постојале су и несугласице између Пераштана и Новљана. Новљани су пљачкали, посебно у дружби са онима из Неретве.⁷¹ Дубровчани су се на њих жалили херцеговачком санџак-бегу,⁷² али се нису мешали у расире између њих и Пераштана,⁷³ такође пљачкаша.

Генерални провидур Далмације и Боке которске од лета 1651. стално је регистровао улазак и излазак наоружаних бродова у уљцињску луку. Фебруара 1652. уљцињске фусте (или бар део њих) су потопљене.⁷⁴ Мада су у једном дубровачком тражењу препорука против гусара Уљцињани стављени уз „Мауриоте“,⁷⁵ тј. северноафричке пирате, њихове акције у то доба само сасвим изузетно показују координацију са Берберима. Од 1652. Уљцињани су врло тесно сарађивали са гусарима из Санта Мауре, који су у тим годинама својом активношћу заскочили Валонце. Дубровчани који су пали у руке пиратима из Санта Мауре пребачени су (до краја 1652) у Уљцињ, како би се ту лакше наплатио откуп. Ствар се поновила 1654. године.⁷⁶ Почетком 1653. дубровачка влада се јавила свом емисару послатом у Уљцињ да тамошње аге нису биле обезбављене акцијом Порте, а да су се у исто време левенте и ламе спуштале на море. Због тога се стално увећавао број засуђених Дубровчана а ни старо робље није пуштано. Највише што су уљцињске главешине пристале било је да за 950 дуката ослободе 20 ухваћених несрећника.⁷⁷

Током 1653. године удружене фусте из Уљциња и Санта Мауре начинале су много штете дубровачкој територији; доста чедљани су одвукле и томиле новца морале су бити сакупљене да се људи откупе и поврате у завичај.⁷⁸ Удружене флотиле оперисале су дуж далматинских жала. Међу подвижницима из Санта Мауре истицао се капетан Али-бег. Те године је млетачка

⁷⁰ G. Diedo, Storia della Repubblica di Venezia dalla sua fondazione sino l'anno MDCCLVII, t. II, Venezia 1751, 197; МПАО, књ. XX, ф. 41 (ко-торски провидур 2. VI 1648), 42/II (генерални провидур Далмације Асо-пардо Фосколо).

⁷¹ ХАД, АСММ XVII с, № 1937/8, Цариград 30. I 1547.

⁷² ХАД, Cons. rog. CI, 5' од 3. IV 1648.

⁷³ С. Љубић, Посланице дубровачке на Млетачку Републику, Старине ЈАЗУ, IV (1883), 40-1 од 10. X 1648.

⁷⁴ ASV, Senato, Prov. da terra e da mar, filza 374, фол. 89 и 98.

⁷⁵ ХАД, АСММ XVII с, № 2212/29, 19. VI 1656, дубровачким покли-сарима на Порти.

⁷⁶ ХАД, АСММ XVII с, св. LXVIII, № 2081/12, М. Бориси из Уљциња 3. III 1654; № 1933/6, аге и старешине Уљциња Дубровишкы I. I 1653; № 1936/12 (I. I 1653); Cons. rog. XV, 129' од 16. V 1654.

⁷⁷ ХАД, Lett. Lev. LV, 34—4' од 11. I 1653, Марину Борисију у Уљ-цињу.

⁷⁸ ХАД, Lett. Pon. XXI, 54'—5 од 5. V 1654, Антону Диодату у Риму.

влада издала строга наређења којима је организована обавештајна служба са стражама на узвишцима и сигнализацијом ватрама и димом по острвима. Которани су успели да Улцињанима отму две фусте и три барке које су превозиле пшеницу, вуну, дрво и со као и да заробе једног калафата, бродоградитељског мајстора.⁷⁹

У току првих месеци 1654. у Улцињу се наставило са изградњом фуста, како би се унапредила и увећала отимачка радност. Наоружавајући свој град, Улцињани су и те године широм отворили врата познатим морским разбојницима из Санта Мауре. Тога пролећа само са дубровачког оточиња Сушац (крај Ластова) одведено је 60 особа и тиме је биланс за прва четири месеца те године заокружен са 100 отетих дубровачких поданика. Поменуће фусте су озбиљно паралисале трговински промет с Анконом и Абруцом.⁸⁰ У Улцињ су поново слати агенти — двојица уместо једног 1652. године, јер се и број сужања по Албанији повећао.⁸¹ Гусари из Улциња и Санта Мауре одлазили су у лов по морским таласима здружени чак и на истим бродовима. Такав један подухват изведен је крајем 1654. или почетком 1655. године, када је закочен промет дубровачких помораца из матичне луке и пловидба по корчуланском и мљетском каналу, у Вратнику и око Стона.⁸²

У првој половини априла 1654. против две фусте из Санта Мауре и једне из Улциња, које су показивале намеру да уђу у дубровачке воде, Млечани су послали осам наоружаних барки.⁸³ Без обзира на те прелострожности, поред Сушаца и Ластова церширани су Вис и Корчула. Неке Улцињане Дубровчани су успели и да ухвате. Нису их смели усмртити, плашећи се репресалија. Пет таквих заточеника, влада је у Новом предала властима да их упуте у родни град.⁸⁴

Како су Стјепан Шимриковић, син му и брод годинама задржавани и поред сталног рада Дубровачке Републике да буду пуштени, девет улцињских старешина послало је своје писмо господарима; оно је требало да на Порти помогне дубровачка

⁷⁹ ASV, Senato, Prov. da terra e da mar, filza 375, № 66 и 71 од 30. VII и 23. VIII 1653.

⁸⁰ ХАД, Lett. Pop. XXI, 54'—5 од 5. V 1654, Антуну Диодату у Риму; Lett. Lev. LV, 134.

⁸¹ ХАД, Lett. Lev. LV, 134, 135—6, 137—8, 138'—40, 157—7', 158, 159, 160, 162—2', 165'—7, 168—70, 172'—3, 173'—4, 176'—7, 177—8, 178—80, 86—8', 193, 194'—5, 195'—6, 196—7, 197'—8', 199'—200, 207—8, 214'—5 (Стјепан Шимраковић), 251'—2, 252—2'; Cons. rog. CXV, 131 од 19. V 1654.

⁸² А. Вучетић, и. д., 25; — Уопштено; Фр. Дифницо, Хисторија, фол. 181.

⁸³ ASV, Senato, Prov. da terra e da mar, filza 375, № 118, Закар 14. IV 1654.

⁸⁴ Б. Храбак, „Злићи“, 96.

постојања против тврдокорних Улцињана.⁸⁵ Године 1655, Улцињани су напали две дубровачке лађе пред Апулијом а једну (Мата Фисковића) су одвукли у Улцињ, како би на њој заридили откуп.⁸⁶ После тога је реч била о два бригентина и о једној државној филуки; са једног бригентина, на коме је било 57 чланова посаде (са војницима и топијама) спасло се само 18 особа; на другом бригентину лежало је десет до тринаест убијених људи. Те лађе су затекле и преотеде три млетачке наоружане барке, које су оба бригентина спровеле у Котор, са свим наоружањем. У лето исте године у дубровачким водама кружило је четири или пет улцињских бродова, удружених са опаснијим фустима из Санта Мауре.⁸⁷ Почевши од месеца фебруара те године Улцињани, удружени са друговима из Санта Мауре, готово сасвим слободно су вршљали по дубровачком оточју, одводили људе и нејач.⁸⁸

Против улцињских и повских гусара 1655. године генерални провидур Далмације и Боке послао је ескадри у Котору две наоружане барке.⁸⁹ Првих недеља те године у Новом и на санџакбеговом двору страховало се од могућности да Перанџани нападну Нови а Кучи и Клименти у исто време на Подгорицу.⁹⁰ Да би се сазнало шта смерају Улцињани, которски ванредни провидур је послао Делимарковића с његовом фустом и са још четири бригентина који су се налазили на Корчули да салејствују галији са Раба која се држала околине Будне, а за стражу у том најутроженијем граду послао је још 50 до 60 Морлака.⁹¹ Све то није могло гарантовати пуну безбедност, јер је те године, поред делатности муслиманских пирата на подручју Боке, нападнут и оток Хвар.

Почетком 1656. Улцињани су узаптали и једну дубровачку наоружану барку а њену посаду су превели у статус робља.⁹² Марта 1656. три светомаурске фусте и неколико других бродова су код местанца Маслине (на северозападном делу острва Шоште) уловили фрегату Которанина Мата Надаловог, који је носио тканине у Дубровник и новац, барут и двопек у Котор.

⁸⁵ ХАД, Lett. Lev. LVI, 21' од 6. VI 1655 (поклансару у Цариград). — Жалба на гусаре из Улциња и Санта Муре папи 5. маја 1654. и 7. априла 1656: АСММ XVII с, № 1654 и 898.

⁸⁶ А. Вулашић, н. д., 26.

⁸⁷ ХАД, Lett. Pop. XXI, 153'—4 (9. III 1655, генералном провидуру Далмације), 198 (5. VIII 1655, истоме).

⁸⁸ ХАД, Lett. Lev. LVI, 1' од 20. IV 1655.

⁸⁹ ХАД, АСММ XVII с, № 1753/6, извештај генералног провидура Далмације.

⁹⁰ ASV, Senato, Prov. da terra e da mar, filza 375, № II/II, Задар II. II 1654, м. п.

⁹¹ Исто, № 22 (после 25. II 1654 м. в.).

⁹² ХАД, АСММ XVII с, св. I II, № 1921/14, поклансару II, Прокуду у Сарајеву 10. V 1656, Г. Станојевић, Из историје Црне Горе, Историјски записи бр. 2/1959, 395; Историја Црне Горе III—1, Титоград, 1975, 134.

Десетог априла те године две такве фусте биле су потеране од дубровачких наоружаних бродова, те су умакле у Вратник; како се у близини налазило пет млетачких галија и пет бригантина, после срчане борбе, једна од тих фрегата умакла је а посада друге се искрцала на обалу дубровачког Приморја; ту их је дочекала дубровачка заседа, тројицу је убила а остале заробила; потом су се Дубровчани договорили са Млечанима да одлауме међусобну борбу око заробљених гусара и да Млечани надвладају и олузму заробљенике; тако је и било; између 32 пирата двојица су родом били Далматинци.⁸³ Ручкопис Франа Дивнића (Дифника) прецизира да је једна од оних фуста које су пресреле которски брод савладана од галије Лореларе тек код оточја Тримиди (пored италијанске обале), а да је друга ухваћена на простору између Корчуле и Мљета. Заповедник галије са Раба (у водама Будве) ухватио је два брода муслиманских корсара који су се претварали да су мирни турски трговци који плове из Дубровника.⁸⁴

Средином маја 1656. дванаест муслиманских фусту упловило је у улашњску луку. Ту им се придружило 8 улашњских, те је удружена флота кренула да плени, и то четири фусте запутиле су се према Далмацији а остале у јужном правцу.⁸⁵ Месеца октобра улашњске брзопловке и седам новских борбених чамаца, уз помоћ других Турака из Новог, начинили су заседе по Боки и око ње, тако да су практично блокирали сваки приступ Котору. Из једног конвоја који је водила једна которска галеота уграбљене су три барке. Од ових су две упућене у Леш да за потребе тога места доуку валонске соли. Остали су, као сукњи, подељени између улашњских и новских првака на које се благонаклоно гледало од стране турских руководилаца.⁸⁶

У Новом нису дуго страховали да ће им, због сукоба са Дубровником, из Цариграда послати каквог крутог и суровог комесара који би могао судити на пречац. Већ крајем прве декаде фебруара 1657. у Новом је пришена концентрација војних сфектива, довожен је двопек кога дотад није било довољно, и прикупљане су наоружане барке.⁸⁷ Генерални провидур Далмације и Боке, који се почетком јуна налазио у Будви, констатовоа је да су у акцију изашле четири улашњске фусте и две друге које су у Улашњу опремљане.⁸⁸ Босански папа у свом

⁸³ ХАД, Lett. Pop. XXI, 230-32. Муху Соркочевићу у Венецији 6. IV 1656; А. Вучетић, и. д., 28-9.

⁸⁴ Fl. Difnico, Historia della Guerra di Dalmatia, fol. 183.

⁸⁵ ASV, Senato, Prov. da terra e da mar, filza 375, № 112, Залар 26. V 1656.

⁸⁶ ASV, Senato, Prov. da terra e da mar, filza 376, № 55, Тронир 30. X 1656.

⁸⁷ Исто, № 81 и № 84 од 8. и 11. II 1656. м. в.

⁸⁸ Исто, № 101, Будва 9. VI 1657.

подухвату против Млечана на Јадранском приморју имао је на расположењу берберске и друге муслиманске лађе.⁹⁹

Гусари из северне Африке заиста су координирали акцију напада на Котор. Подухват у самом фјорду нису могли развити, већ и зато што су пред Боку наишли неки млетачки бродови који су путовали на Левант и чији су морнари показали велику срчаност у гушању са Африканцима. Применили су тактику западних хришћанских гусара. За тим лађама, наиме, пловило је једно одељење млетачке ратне морнарице и корсари се у задњи час нису усудили да обрачунају са трговачким пловним објектима ни да се развију у фјорду за налет.¹⁰⁰ Папа на Котор требало је да помотну и улцињске и новске фусте које су већ биле у Боки. Да се изненадни залети тих фуста онемогуће, установљена је стална стража од две млетачке барке око Верига.¹⁰¹ У то време највише су, природно, били изложени Пераст и Вериге. Да се Турци ослабе, которски провидур је тражио да се у позадини опсалне групе изазове непослушност Никшића и тиме ослаби самоуверење опсадивача.¹⁰²

У току 1658. удар муслиманских гусара осетили су најпре место Лепетане у Боки а потом острво Вис. Крајем марта те године рајсеви са стране писали су заповедницима улцињских фусте да им се придруже у акцији.¹⁰³ Улцињани су заиста засужњили неке дубровачке поданике. Да се не би замерио суседној Републици, чорбација Повог је од тих гусара одузео робље и ослободио га. Тај гест пажње разумио је босанског беглербега, Сиди Ахмет-пашу, па је затражио да чорбацији одузму службу а сам му је запретио да ће му, кад га нађе, откинути главу.¹⁰⁴ Крајем лета и Млечани су забележили леп подвиг. Њихова ескадра у водама северне Албаније наишла је на две групе од 16 и 6 барки које су у Улцињ довлачиле жито и со. Пред млетачким бомбардама и другим ватреним оруђима Турци су побегли са бродница, оставивши провијант својим гониоцима.¹⁰⁵

Години 1659. била је једна од значајнијих у аналима муслиманског гусарства на Јадрану. У Залив су нагрнули многобројни и познати корсари. Њихова делатност осетила се наро-

⁹⁹ Исто, № 122, Хвар 23. VIII 1657. — Као и раније, гусарство је имало своје одређено место у појној стратегији Османлија (H.J.J.Kissling, *Venedig und der islamische Orient*, зборник *Venezia e il Levante fino al secolo XV*, a cura di Agostino Pertusi, vol. I, Firenze 1973, 385.

¹⁰⁰ Fr. Dificio, *Historia*, fol. 198.

¹⁰¹ Историја Црне Горе, III—I, 136; Б. Храбак, Херцег-Нови као турска поморска база и гусарско гнездо, Бока IX, Херцег-Нови, 1977, 73.

¹⁰² ASV, Senato, Provv. da terra e da mar, filza 376, № 134, Котор 30. X 1657.

¹⁰³ Исто, № 172, Задар 7. IV 1658.

¹⁰⁴ Б. Храбак, „Залив“, 110.

¹⁰⁵ ASV, Senato, Provv. da terra e da mar, filza 376, № 208, Сплит 6. IX 1658.

чито уздуж италијанске обале, у Апулији, Марки и Романи, али и на Вису и на далматинском архипелагу око Задра. Њихове нападе у Далмацији сузбијале су три галије па и сплитска утир-бења. Тога пролећа гусари из Санта Мауре, поред осталих, уграбили су на дубровачкој обали једну лепу девојку из Сланог, коју су даровали босанском намеснику Сеиди Ахмет-паши.¹⁰⁶

Новљани су почетком 1659. године ухватили фусту Дубровчана наоружану за гоњење пирата.¹⁰⁷ Као и раније, фусте Новљана су долазиле (1656) и у Неретву.¹⁰⁸ Ту су пирати Новог представљали важан подстицајни елемент за офанзивно деловање Неретвљана. У лето или рану јесен 1656. Новљани су опљачкали и фрегату Трипуна Павловића из Прчања.¹⁰⁹ Доба процвата Пераста (1650—1797)¹¹⁰ поклана се са периодом великог гусарства Улциња. Повећане сметње муслиманских корсара не само што нису зауставиле напредак Пераста, него су изазвале и удвојиле енергију њихових жилавих помораца. Улцињани су и јула 1659. били присутни у Новом, па је чак постојала у суседном Дубровнику бојазап да улцињске фусте не окруже Нови.¹¹¹

Од 1650. године Улцињ је био значајна пијаца робља или тачније место откупа. Изгледа да је ту функцију попримио од Херцег-Новог, где су се сужњи доводили за откуп током целог XVI века.¹¹² Већ је речено да су у Улцињ довођени робови и из Санта Мауре. Понекад су посредници у ослобађању били Новљани, који су преузимали од Дубровчана и оне Улцињане које би Дубровчани уловили. У извесним случајевима дубровачка влада се непосредно обраћала улцињским старцима и агама да се њени поданици отпусте.¹¹³

У Улцињ, као најзначајнији гусарски центар на средњем Јадрану, долазили су и пирати Новог. О боравку двеју новских фуста у том граду (у првој половини јула 1659) писала је дубровачка влада которском кнезу и провидуру.¹¹⁴ Подухвати Новљана у Боки брижљивије су регистровани него недела других муслиманских корсара. Петнаестог маја 1654. осам фуста из

¹⁰⁶ ХАД, АСММ XVII с, св. 1, № 1894/2, поклосарима у Цариграду, 8. V 1659. — Како је девојка у харему одмах примила ислам, није могла бити враћена породици.

¹⁰⁷ ХАД, АСММ XVII с, св. XLIII, № 1814/36 од 16. II 1659.

¹⁰⁸ Fr. Dificio, *Historia della Guerra di Dalmazia*, fol. 208.

¹⁰⁹ Историјски архив у Котору, Сулско-потарски списи, књ. XCIX, 177.

¹¹⁰ Н. Луковић, *Бока Которска*, Цетиње, 1951, 101.

¹¹¹ Б. Орлић, *Дубровачке пести о епидемијама у Босни и Херцеговини у XVII вијеку*, Сарајево, 1956, 57.

¹¹² Б. Храбак, *Херцег-Нови као турска поморска база*, 76—82.

¹¹³ ХАД *Cons. rog.* CV, 169—9°; CVII, 39°; CVIII, 170, 186, 198—9°; CIX, 38; *Noli e sic.* LXI, 156—6°; АСММ XVII с, св. VIII, № 870; XXXIV № 1764/3, № 1769/II, 12.

¹¹⁴ ХАД, *Lett. Pop.* XXII, 206°—7 од 17. VII 1659.

Новог узело је учешћа у нападу на Пераст који је извео Али-паша Ченгић (иначе млетачки пријатељ) са 4 — 5000 људи. Тај напад су Пераштани храбро одбили, убивши 300 Турака, међу којима готово све угледније Муслимане из Новог. Априла 1655. издајом сина гуверналура Ковијанића, Новљани су из Луштице одвели у ропство 40 људи, а турска војска је три дана харала по Боки, наневши огромну штету, нарочито Луштици и Грбљу. Хајдуци са средиштем у Перасту већ после неколико година доминирали у Боки, посветивши се посебно борби с уљцињским и новским гусарима, показавши се као јачи елеменат. Новски прваци су им (1656) чак пуцали примирје, али су хајдуци понуду охоло одбили.¹¹⁵

Шездесетих година XVII века Уљцињани су све више играли улогу фактора који обједињује и усмерава акције осталих муслиманских бораца у јадранском басену. Године 1660, на пример, они су са пиратима из Санта Маурс, са шест галеота из Лепанта и са неким новским кацима кружили морем, наносећи не мале штете, мада су били гоњени од гуверналура Јадрана, Биролама Гриманија.¹¹⁶ Страдали су особито обала Марке, Истра и отоци Зечево и Уније. Излазак у плен поновно се у Уљцињу у другој половини августа.¹¹⁷

У току следеће две године Дубровчани су гусаре из Уљциња и Санта Маурс очекивали сваког дана. Њихови поданици били су закочени у привредној делатности и остваривали су мале зараде. Све што је властела постигла било је да је послат чауш у Албанију с Порпиним заповестима. Чауш је, уз велики трошак, измамио обећање Уљцињана да неће пленити и робити дубровачку нејач. Дубровачка влада се трудила да такву изјану дају и пирати Драча, Валонс и Санта Маурс, Лепанта и Превезе, који не би дирали дубровачке бродове, отоке и обале а затечене сумње Дубровчане би ослобађали без накнаде.¹¹⁸

Године 1661. у средишем Јадрану страдала су острва Силба и Олип, а главну борбу с муслиманским гусарима Млечани су водили у доњем делу Јадрана. У опшром укрпљању оружја заробљен је и заогласни Али-бег. Пераштани су већ месеца фебруара хтели да поведу офанзивну борбу против Уљцињана. Капетан Пераста се, наиме, похвално генералном провидуру да је предвидео мере да се спали уљцињско пристаниште, а потом да

¹¹⁵ К. Viscovich, Двије ријечи о битци 15. маја 1654 у Перасту, Котор 1909, 1—8; вид. и Историја Црне Горе III—1, 134, 136, 154—5; А. Вучетић, и. д., 7.

¹¹⁶ Fr. Dufino, Historia della Guerra di Dalmazia, fol. 208.

¹¹⁷ ASV, Senato, Prov. da terra e da mar, filza 377, № 33, Шибеник 13. VIII 1660.

¹¹⁸ ХАД, АСММ XVII с, св. XXXV, № 1772/2 (4. V 1661), № 1174/3 (1662), № 1774/26 (6. VI 1663).

се вароши испоручи огањ.¹¹⁹ Две уљцињске фусте су заиста ухваћене, с тим што је главну снагу требало сачувати за оне из Санта Мауре.¹²⁰

Већ почетком 1662. године дубровачки сенатори морали су се уверити да корсари Уљциња и Санта Мауре мало хају за султанове фермане и не воле рачуна о ахтнами издатој дубровачким харачарима, према којој дубровачки људи нису могли бити робље у великом Османлијском царству; поменути гусари су и даље харали дубровачка острва и њихову чељад одводили у робље.¹²¹ Међу другим заточеним у Уљцињу било је и Сељана; једног таквог избавили су за новац двојница Пантровића.¹²² У то доба већ је блистала звезда најстрашнијег уљцињског гусара Рамадана (погинулог 1673. године).¹²³ Крајем јула капетан Јадрана добио је задатак да пресретне пет фуста које су изашле из Уљциња; да би то постигао, дати му је и брачка галија и неке од најбољих галеота.¹²⁴ Уљцињске бродове није било тешко открити, јер су се они сами оглашавали штетама које су остављали за собом.¹²⁵

Фебруара 1663. Нови је задесила озбиљна несрећа — пожар је уништио бојеву мунџију, која се састојала од 320 буреда барутног праха, 22.000 пушчаних метака и веће количине фитиља за пушке и топове. На тај начин ослабљене Новљане је млетачки провидур галија Донадо месца јуна приморао да спали једну своју фусту којој су наменили задатак да узнемирава пловидбу.¹²⁶ У то време хајдучки харамбаша Шћепан Поповић ухватио је свог старог двојника чувеног новског гусара Хусталић рајса; на његовој фусту десеторица је одсечена глава а дванаесторица су као сужњи бачени у которске тамнице; рајс Хусталић није задржан у Котору, него је још месца јула експедиран у Задар.¹²⁷ Хватање фусте обављено је пред дубровачком обалом, код Молунта; том приликом су се заробљени хришћани са Хусталићеве фусте разбежали по дубровачкој територији.¹²⁸

¹¹⁹ ASV, Senato, Prov. da terra e da mar, filza 377, № 66, Задар 21. II 1666, в. м.

¹²⁰ Исто, № 116, Задар 3. III 1661.

¹²¹ ХАД, АСММ XVII с, св. XXXV, № 1773/18 од 19. I 1662.

¹²² ХАД, Div. fog. XCVII, 153—3' од 14. IX 1612 (Алтин Ковачевић).

¹²³ А. Стречић, Ушви османских гусара у предјеле ладарских отока, Задарска ревија, бр. 1/1954, 47.

¹²⁴ ASV, Senato, Prov. da terra e da mar, filza 378, № 12, Kotor 28. VII 1662.

¹²⁵ Исто, № 71, Задар 27. V 1663.

¹²⁶ Исто, № 55, Задар 29. II 1662 м. в.; № 79, Сплит 24. VI 1663.

¹²⁷ Исто, № 81 и 86 од 3. и 7. VII 1663.

¹²⁸ ХАД, АСММ XVII с, № 1774/30 (25. VI 1663), 31 (2. VII 1663). —

Према једном дубровачком извештају Хусталић, који је био приморан да преда свој брод, био је окован и од Маљкове и Сланог спроведен у хајдучки логор (Lett. Lev. XXIV, 119—9'; Р. Самаринић, Један покушај предаје Котора Турцима 1667, Историјски гласник, бр. 3—4/1951, 53).

Новљани су били учешши Улцињана. Разбојник Белачић искрпао је, на пример, своју дружину са бродова (1660) па је напао на францусачки самостан св. Петра у Бадији (крај Корчуле) и страховито га похарао.¹²⁹ Слично корсарима из Албаније и са јонских острва, Новљани нису уважавали дубровачку акцију о забрани заробљавања Дубровчана и о обавезном њиховом ослобађању. У друштву са стражарима са Неретве априла 1662. одвели су четири особе са Пељешца; од ових су двојицу погубили а две девојчице су из Неретве упућене у Сарајево и потом као ројкиње у Нови Пазар и даље према Косову, како би им се приметно траг да не би биле ослобођене.¹³⁰ Јануара 1663. људи са фуста Сулејмана Главовића хватали су код Цавтата дубровачке рибаре; одузели су им прибор за риболов и 200 дуката у готову, а затим су их заостављали и повели у Нови.¹³¹ Маја месеца неки новски „змићи“ у друштву старије браће из Улциња и Санта Мауре робили су дубровачке полашике.¹³² Месеца јуна помениути Хусталић заробио је 28 особа; четрнаест од ових били су Дубровчани.¹³³ Главовић је отимао дубровачку чељад и у пролеће 1664. године. Марта наредне године два фратра и неке дубровачке људе које је одвео са Мљета продао је Улцињанима.¹³⁴

Савремени турски путописац Евалија Челебија (1664) оставио је коректан запис о новским пиратима. Он је дословно забележио: „Њихов капетан ага одлази често са својим фрегатама и 300 момака да пљени и пљачка градове из залива Вериге до града Кастела у вилајету Пуља [...] Већина се бави пљачкањем на мору. Сјелају у своје фрегате и залијећу се у Клименте (тако!) и међу Црногорце који се налазе на супротној страни. Исто тако пљени обале отока (тако!) Пуље, обале шпанске Клоре (= Калабрије) и обале Сицилије и грабе пљен. Каткада се у појединим случајевима потајно залијећу у пристаниште Росе, које се налази према западу Новог и тако уграбе пљен.“¹³⁵ У сваком случају, Новљани су радије гусарили, повезани са арбанашким пиратима, него што су се прихватили уобичајених занимања и трговине.¹³⁶ Податак да су долазили у својим

¹²⁹ А. Вучетић, п. д. 8.

¹³⁰ ХАД, АСММ XVII с, св. XXXV, № 1773/20 (доклисарима у Цариграду 20. IV 1662).

¹³¹ Б. Храбак, Херцег-Нови, 73.

¹³² ХАД, Lett. Lev. LVIII, 243—4' од 1. VI 1663.

¹³³ ХАД, АСММ XVII с, № 1774/30 (25. VI 1663), 31 (2. VII 1663).

¹³⁴ Б. Храбак, Херцег-Нови, 734.

¹³⁵ Евалија Челеби, Путопис, превео Х. Шабановић, Сарајево 1979, 434-5. — Поморски ага имао је само 30 морнара с којима је пљачкао по мору (П. Сагер, Коментар и допуна опису Херцег-Новог и Боке по Евалији Челебији 1664. године, Бока, IV (1972), 216.

¹³⁶ Г. Станојевић, Султанопа наређења против улцињских и новских гусара између кандинског и морејског рата, Гласник Цетињских музеја VI (1973), 250.

подухватима и до Сицилије показује да су тада већ сасвим примали искуство Улцињана и других.

Већ првих дана 1664. године нека новска фуста (са 14 веслачких клубна) дала је доказа напалачког умећа: ухватила је неку будванску барку и сусрела бокељску фрегату којом је заповедао Пераштанин Марко Братковић.¹³⁷ Месеца јула 1664. нека друга новска фуста код Молунга сабрала је више лаба из Которског залива; неке су потопљене а посаде са тих бродова склониле су се у дубровачку Виталину.¹³⁸ Крајем лета у исто време и координирано изашле су на пучину једна фуста из Новог и једна са ушћа Неретве.¹³⁹

С пролећа исте године Пераштани су заробили пет улцињских Муслимана када су били на пловидби, довлачећи се у свој град. Да се освете, пет улцињских фуста ухватило је гартану Виценца Цифре из Бокве, кад се, исто тако, враћао са товаром из Албаније; пшеницу са брода су однели, 15 људи су убили а седам засужњили. И једна друга которска фрегата била је преретнута на истој рути, али се на време извукла из клошке и склонила на сигурно место.¹⁴⁰ Такво обезбеђено склониште за муслиманске гусаре био је Улцињ. Кад је, октобра исте године, млетачки провизур Јадрана ушао у траг двеју фуста и почео да их топи, оне су нашле заклона у граду близу ушћа Бојане.¹⁴¹ Иначе, крајем маја једна улцињска фуста ухватила је неку марцилијану из Кјође. Почетком јула неке муслиманске фусте плениле су око Ластова и Мјета. У првој декади августа једна улцињска фуста пришла је будванској луци а потом се отиснула у непознатом правцу.¹⁴²

У унутрству поклицарима у Цариграду јуна 1665. дубровачка влада је рекапитулирала стање односа са гусарима Улциња и Санта Мауре: са мало плода завршила се експедиција која је толико стајала, а предузета је у Албанији са султановим ферманом; обећања која су Улцињани дали под заклетвом нису имала ефекта, јер су они поново крстарили, изнова заробљавали поданике и отимали бродове. Ипак, како опорозак лека тој болци није било, морали су се тражити нови фермани који на терену нису уважавани ни извршавани. Поклицари су имали да се жестоко жале на гусаре Улциња и Санта Мауре.¹⁴³ Улцињским фустама зимско време и поћ су били савезници. Једна њихова фуста била

¹³⁷ ASV, Senato, Prov. da terra e da mar, filza 378, № 127, Слант, после 12. I а пре 9. II 1663. м. п.

¹³⁸ ХЛД, Lett. Pop. XXIV, 226—6' од II, VII 1664; Б. Храбак, Херцег-Нови, 74.

¹³⁹ ASV, Senato, Prov. da terra e da mar, filza 378, № 175, Закар 7. IX 1664.

¹⁴⁰ Исто, № 143, Слант 27. IV 1664.

¹⁴¹ Исто, № 191 од 13. X; 19, XI 1664.

¹⁴² Исто, № 152, 161 и 167 од 6. VI, 10. VII и 3—4. VIII 1664.

¹⁴³ ХЛД, АСММ XVII с. св. V, № 541 (9. VI 1665), № 539.

је касно увече, једног дана крајем новембра 1665, опкољена код Цавтата на пловидби ка северу; стража је одмах дала уобичајен знак ватром и димом.¹⁴⁴ Само неколико дана касније две уљинске фусте су избациле део своје посаде на Мъет код Бабиног Поља; њени борци су уграбили 12 људи и једну жену, не рачунајући чељад коју су затекли на мору.¹⁴⁵

Године 1666, уљинске фусте плениле су чак у Кварнеру. После огорченог отпора засужњиле су и грофа Алберина Сабинија, коме су после дали условну слободу да би сакупио велики откуп.¹⁴⁶ У водама Истре септембра исте године био је ухваћен и један млетачки брод који је потом одведен у плен.¹⁴⁷ Поменута година посебно је карактеристична по присуству Уљинана у северном делу Јадрана. На воденом простору од Истре и Кварнера до Мъета, Сусша, Палагруже и Анконе крстарили су многобројни наоружани млетачки бродови, контролишући све лађе на путу и обавештавајући се о појављивању и кретању пирата.

Ни Новљани нису мировали. Под Полицама (на дубровачкој обали) две фусте наоружане у Новом (једна Сулејмана Главовића а друга Хасан-аге Махмудбашећа) сукобиле су се са три барке хајдука; хајдуци су били премоћнији, мада их је било мање и мада су се налазили у лошијој борбеној позицији, тако да су могли бити сви посечени; Новљани су морали напустити своје фусте и спасавати се на копну; бежали су преко Оброва и успели да се извuku од хајдучких потера само зато што су заварали траг, те су хајдуци ударили у погрешном правцу; најпре се избавио са својим пратиоцима Главовић, који је од Дубровчана означен као најнемирнији бунтовник кога је Нови икал имао, човек који је на дужи имао тисућу кривица, разбојништва и пљачки и хиљаду људских живота, против кога су била издата три смра да му се скине глава.¹⁴⁸

О Главовићу се морало јављати поклицарима на Порти и марта 1666. год. јер је отео неку вуњу намсиену Дубровнику. Плен је Главовић и у другим случајевима у пола цене продавао Пераштанима и Которанима.¹⁴⁹ Констернацију са великим земљотресом 6. априла 1667, који је општео и Нови и Котор, настојали су да искористе Главовић и његов ортак Мураг-ага. Са пет фуста и 150 бораца изашли су из новског пристаништа 23. априла. Искрцали су се у Соланама (у жупи Грбаљ) па су из једног села извели 20 људи. Фусте су се вратиле у залив, а Новљани

¹⁴⁴ ХАД, АСММ XVII с, № 2128/75 (Цавтат 23, XI 1665).

¹⁴⁵ ХАД, АСММ XVII с, № 1794/38, поклицари у Једрену после 28. XI 1665.

¹⁴⁶ Fr. Difnico, *Historia della Guerra di Dalmatia*, fol. 225.

¹⁴⁷ ASV, Senato, Prov. da terra e da mar, filza 605, панредни провидур Котора Корнер 8. X 1666.

¹⁴⁸ ХАД, АСММ XVII с, св. XXXV, № 1775/6, 22. X 1665, Б. Ив. Палотићу и Марину Фр. Бунћу.

¹⁴⁹ Исто, № 1775/10, 18. III 1666, истима.

су продужили у Црну Гору, Мебутим, у теснацу код села Мирац дочекали су од Мирчана, Грбљана и Пангровића; у окршају су изгубили двојицу четовођа и робље које су водили а њих 16 је ту и засужњено.¹⁵⁰ Нешто касније, 29. јуна у Кумбору повели су се преговори између Новљана и Млечана, коме су присуствовали и новски дизлар, паши и хџаја и Ахмет-ага Хаџалић, један од познатих првака; расправљало се о неком хајдучком плену и о склањању погодбе о употреби луке у Рисну и Габели.¹⁵¹

У години велике грешње за Дубровник су настале нове опасности. Један дубровнички поданик који је побеглао из ропства реферисао је да га је новост о удесу од 6. априла затекла у Скадру. Чим се раширио глас о дубровачкој несрећи, Улцињани су се одмах припремили да искористе моменат па су у свој град почели доводити уграбљено робље.¹⁵² Управо то отимање људи који су прегла да се ухвате у коштан са последицама природне стихије се примало као осетна настала негативна околност.¹⁵³ Док су Новљани упадали копном у Конавле, Улцињани су пленили бродовима на мору и одвели многобројну чељад, заробљавајући и племиће и показујући намеру да похарају и дубровачки предграђа.¹⁵⁴ Мада највише забављени око унесрећеног Дубровника, Улцињани су стигли да оилене и Дути Оток у далматинском архипелагу.

Плачке Улцињана и Новљана нису престале ни у следећој години. Око првог фебруара 1668. у Улцињу су одведени многобројни осиромашени дубровачки поданици. Малобројним преосталим сенаторима се причинјавало да је реч о истребљењу, затвору њихове државе. Ништа друго нису, међутим, могли предузети него да у Цариград упуте свице о новој заплени једног грипа, цатовареног вуном који је путовао у Венецију а који је био одвучен у Улцињ. Влада је поручивала: ако се не стане на пут осиноним корсарима, сви ће постати робље Улцињана.¹⁵⁵ Ипак, кад су се под Комајом средином фебруара појавиле

¹⁵⁰ Историја Црне Горе, III—1, 149; Б. Храбак, Херцег-Нови, 74.

¹⁵¹ М. Злоковић, Прилози за историју поморства Кумбора, Годшњак Поморског музеја у Котору, XVIII, Котор, 1969.

¹⁵² ХАД, АСММ XVII с, св. XXXVIII, № 1794/21, упутство поклицарима у Једрене 29. V 1667; Р. Самаршић, Борба за останака после великог земљотреса 1667. г., Београд, 1960, 111 (29. V 1667).

¹⁵³ ХАД, АСММ XVII с, св. XLVII, № 1842/2, копија фермана султана Мехмеда упућена румелијском беглербегу и скаларском санџак-бегу.

¹⁵⁴ Ј. Радонић, Дубровачка акта и повеље, III—2, извештај Јакете Палмотића Сенату 2. II 1669.

¹⁵⁵ ХАД, Lett. Pop. XXVII, 116—6' од 3. II 1668 (Палмотићу и Бушићу у Цариград — Интервенција код кајмакама, тј. заступника великог везира уследила је марта 1668. због нових штета (АСММ XVII с, № 1979/2, Једрене 26. III 1668). — Док су Улцињани одвличили брод с вуном којим је заповедао Фрапо са Хвара, пашицао је у правцу Албаније брод на коме је био капетан Томаш Ник, Германец из Пучања; није притекао у помоћ, мада су за њим пловиле две филуке; главни оштећени био је дубровачки патриције Антун Јуџ. Растић (ХАД, Lett. capc. XLV, 152—3').

једна фуста, четири тартане (фрегате) и једна маринлијана, сви новски Турци из тога десанта били су побијени на кошовској обали. Желећи да се обрачунају са суседном Републиком, Новљани су припремали велику војну акцију, покрећући и Црногорце, Ришњане и друге, који су имали напасти са копна. Сами Новљани су на брзину окатранисали шест фуста и чекали једну велику уљцињску фусту, како би били у стању да напад изврше и са морске стране. Дубровчани су према својим првим суседима ипак били најљивији: приликом предаје годишњег харача султану (у Трнову, месеца новембра) поклансари су поменули непрестане пљачке које над дубровачким поданицима сироводе Уљцињани и они из Санта Мауре.¹⁵⁶ У првој половини децембра добијено је у Дубровнику обавештење из драчког пристаништа о припремама за најезду новских „злића“ и Уљцињана на дубровачку територију; о томе су јављали и посланици у Трнову, с напоменом да би се против поменутих пустахија Република најбоље заштитила преко босанског паше.¹⁵⁷

Видећи да је Дубровник запао у беду, власници дубровачких суџања у Уљцињу почели су ове продавати, ненадајући се да би ускоро могли видети откуп. Тиме је знатно погоршан положај заточених, јер су у Уљцињу ипак били близу својих кућа, с којима су некако одржавали контакт. Двојица су, на пример, јавили својој влади да их њихови власници продају неком јаничару који жели да их одведе у Скалар а потом у Берберску. Њихови господари, Јусуф рајс и Мурат чауш тражили су за сваког од њих по сто дуката, у ком би случају развргнули купопродајни уговор са јаничарем.¹⁵⁸

У току године погинуо је обестан уљцињски пиратски вођа Моро рајс са својим присталицама. Његовом херојском смрћу Уљцињани су били поносни, па су удвојили своја отимачка прегнућа и крстарења и у воденом простору даалматинске провинције. Такве акције храбриле су и подстицале и друге муслиманске гусаре, у првом реду Новљане.¹⁵⁹ Сукоба са млетачким наоружаним бродовима Уљцињани су имали нарочито код Корната.

Ни следеће године Млетчани нису штедели главне узнемириваче у Јадрану. Заповедник Асканио Бустинијани, који је безобзирно поступао и са Дубровником, будући да је раније робовао у Уљцињу, испловио је са својом галијом из Гружа и нагло се појавио под уљцињским бедемима па је ту наочиглед свих уграбио и обесио једног потурину.¹⁶⁰ Двадесет истог јуна 1669.

¹⁵⁶ Р. Самаршић, Борба, 273 (16. II 1668), 308 (12. IV 1668), 388 (20. XI 1668).

¹⁵⁷ ХАД, АСММ XVII с, св. LXVIII, № 2081/14 (поклансарима у Трнову); Р. Самаршић, Борба, 400.

¹⁵⁸ Р. Самаршић, Борба, 340—41.

¹⁵⁹ Fr. Difnico, *Historia della Guerra di Dalmatia*, fol. 256-7.

¹⁶⁰ А. Вучетић, и. д., 78.

перашки хајдуци отиснули су се нешто даље на море, те су напали Улцињане који су пловили у Драч по со. Аге и „магистри“ Улциња су писмено скренули пажњу перашкој општини да су такви поступци супротни султановој вољи и да је драчка лука слободна за Муслимане али и за хришћане.¹⁶¹ Показало се да Улцињани лако гусаре, али тешко примају пиратске нападе, јер моменат изненађења је сваки наоружан поморац могао извести. Постали су урачунавиви само кад су њихови конвоји били угрожени.

Почетком 70-их година корсари из Улциња и Санта Мауре имали су прихватне станице на источној јадранској обали почев од Неретве. Зато је флотовања Молино добио (почетком лета 1671) наређење да далматинске области ослободи пиратског притиска и да поврати отете бродове и људе. Тешку епизоду представљало је искрцавање (1672) 200 Улцињана у црквеној држави; њихов наступ пратили су пожари, пустошења и одвођење људи. Тада су, на велика жалања Млечана, турски функционери пристаји да се пиратске фусте ставе.¹⁶² Улцињани су већ 1672. године сакупљали гусаре ослобођене заточеништва на млетачким галијама,¹⁶³ и стварно се припремали за нове ударе. Улцињани су те године пљенили чак крај око Ријеке и Бакра.

Млетачки сенат је свом баилу у Цариграду уз дукаат од 29. јула 1673. означио старешине трију новских фусту; били су то: Хомат Саровић (са фустом од 10 веслачких клупа), Барбовић (са 12 клупа) и Ибрахим Сашковић (са 9 клупа). Почетком следеће године као власник једне фусте поменуто је Мехмед-ага Бабовић, који је са две млетачке барке тих дана однео многе пакете робе, уља и други спаш. У једном наређењу новском кадији и херцеговачком санџак-бегу Порта је, свакако на основу баиловог исказа, подробно описала напад једне од новоизграђених фусту на лађу млетачког трговца Караванића која је превозила 300 барила уља, боба, пасуља, лука и семена од аниса, у вредности (са бродском спремом) од 200 цекина. Током 1674. и наредних година Млечани су на Порти настојали да ову приволе да нареди спаљивање новских фусту и уопште искоренивање пирата у Новом.¹⁶⁴ После је тражено и спаљивање свих фусту у Улцињу, Санта Маури, Валони и Лепанту. Анквидацију гусарства ни у самом Улцињу није било лако спровести. Улцињани су били војнички и финансијски јаки и тесно повезани са околним, нарочито муслиманским становништвом. Поред тога уживали су заштиту код локалних команданата гарнизона и код скадарских паша, јер су овај учествовали у оствареном плену, добијајући

¹⁶¹ МПАО, књ. XVI, Улцињ I, VII 1669 (са 17 потписа и мухура).

¹⁶² D. Levi-Weiss, *Le relazioni fra Venezia e la Turchia dal 1670 al 1684 e la formazione della Sacra Lega*, Venezia 1926, 22, 55.

¹⁶³ ASV, *Bailo a Costantinopoli*, busta I, Venezia 27, VIII 1672.

¹⁶⁴ В. Храбак, *Херцег-Нови*, 74-5.

богате поклоне у заплeненој роби или новцу. Најзад, снажан поморски гарнизон у Новом, Улцињу и у другим поменутиим лукама био је потребан и Порти.

У окршају који се догодио између Задра и Шибеника (1673) изгубио је живот чувени улцињски капетан Рамадан, потурчени Далматинац, дугогодишњи пљачкаш Јадрана.¹⁶⁵

Априла 1674. цариградски баиал обавестио је своју владу да је велики везир излао наредбу да се улцињске и новске фусте спале; наредба је омах, под утицајем заинтересованих кругова, ублажена, па је одређено да се у потпуности уништи свега десет улцињских фуста. По наредби о спаљивању само су оштећене неке улцињске брзопловке, што најбоље потврђује чињеницу да су у то исто време улцињски савезници из Санта Мауре били у могућности да нападну једну млетачку маршилијану и да побију део посаде.¹⁶⁶

Следеће 1675. године, кад се у Улцињу појавио Портин чауш с наредбом о спаљивању фуста, био је убијен. Такве спорадичне наредбе нису много мењале ствари, јер су, примерице, улцињски гусари привремено, чак и са сужњима, својим најсигурнијим капиталом, прелазили да живе у Новом, Превези и Санта Маури. Септембра исте године једну млетачку барку која је укрпавала камен на Ластову нашале су три сантмаурске фусте, те је посада морала да се спаси бекством а барка је била узапћена. Нису много помогла слична спаљивања фуста ни августа 1676. године, јер су се у исто време понављале друге пиратске епизоде. Током исте године морејски паша, заинтересован да се развије трговина, дао је да се спале неке фусте из Санта Мауре и Лепанта; остали гусари су се спасли бекством. Велики везир те године такође је био неумољив, па не само што Улцињанима није дозвољавао да граде нове пловне објекте, него су са Порте стигле свеже заповести да се и фусте које су се одржале под Улцињем и Скадром предаду пламену.¹⁶⁷

Да су Улцињани сматрали саставним делом турске поморске силе а њихов пљачкашки вид ратне тактике Османлија најбоље се види по томе што је велики везир (1676) послао известан број фуста из Улциња и Санта Мауре на ушће Неретве, да чувају обалу.¹⁶⁸

У лето 1678. неке фусте из Санта Мауре, Улциња и Новог допрле су до Корчуле.¹⁶⁹

¹⁶⁵ Енциклопедија Југославије III, Загреб 1958, 641. — О гусарским изненађењима у Јадрану вид.: ASV, Bailo a Costantinopoli, b. 1, 6. IV 1673, Домешико Контарини.

¹⁶⁶ D. Levi-Weiss, н. л., 23, 55.

¹⁶⁷ Исто, 55-6, 24.

¹⁶⁸ ХАД, АСММ XVII с, св. XLI, № 1807/4, упутство поклицару тепералном провидуру П. Чиврану.

¹⁶⁹ ASV, Bailo a Costantinopoli, busta 2, Н. Сагредо 4. IX 1678.

Једно излагање которског фискала пред которским канцеларом поводом ослобађања робља даје низ имена уљшињских Муслимана који су држали сужње и препродавали их. У Уљцињ је доведено робље ради лакшег откупа и из Берберске и Санта Мауре. Заточеницима су нарочито располагали: Мустај-паша и Сулејман-паша (једино су они имали робље из поменутих удаљених гусарских база). Мањи власници робља били су: Мустафа, Хусејин Коза, Бали-бег, Халил-ага, заповедник Уљциња Мурат, Ресул-ага Сориф, Мурат чауш, Сулејман Бербер, скадарски јаничар Халил-ага, скадарски емин Али-бег, Мустај Баста, Суле Работ, Ресул-ага (за Синаи-пашу), Абди Скура, Кара Курт, Елез Ђехаја, Суле Дугачки, Хајредин Оруџ Хоза, Ибро Харалић и само један прави гусар — Јусуф рајс.¹⁷⁰ Међу препродавцима било је Муслимана разног језика — Турака, Арбанаса, људи српског језика, Бербера. Јасно је да је са потискивањем гусарства морало лоше да иде кад је међу сопственицима робова било и људи као што су заповедник гарнизона, Ђехаја, јаничари из суседног Скадра, паше из града и са стране. Праву корист остваривали су не гусари него управо ови накупци људске робе. Као у сваком трговачком послу, постојале су у вези с том браншом и компаније. Највећи део сужања припадао је Италијанима, и то Апулијцима, мушкарцима али и женама. Скадарски емин Али-бег и ортак му Али-хоџа давали су пословним пријатељима из Котора сужње и на кредит.¹⁷¹ Бали-бег, син Респа Челебије, у име двојице компаниона (Суле Дугачког и Абди Скуре) појављивао се и на которском суду против неких Которана, свакако откупљивача робља због неуредних исплата дуга.¹⁷²

На деценију пре пада у руке Млечана и Нови је стагнирао као завидно средиште гусарске делатности. Маја 1674. године банл у Цариграду жалио се на штете које чине фусте из Новог и Бара. Због тога је Порта послала двојицу ага да на лицу места спрече такве поступке.¹⁷³ У то време Нови је постао свратиште уљшињских гусара, који су у ту своју резервну базу довозили уље и другу храну из Албаније. Са две новске галсоте Уљшињани су харали под Будвом, априла 1684. године, а у заливу Боке месец дана касније. Седмог априла 1685. ноћу новски гусари су изашли ка Молунту да сачекају бродове. И ту су Новљани били у дослуху са Уљшињанима. Последње године дејства новских корсара биле су у знаку утицаја јачих и мање угрожених суседних Уљшињана. Последњу годину своје егзистенције у Новом, тамошњи Муслимани дочекали су са три фусте. Сувише преслаби да се у Боки носе са моћним Пераптанцима и хајдуцима, они су

¹⁷⁰ Историјски архив Котора, SN CVIII, 297—99 од 4. X 1672.

¹⁷¹ Исто, 408—8' од 6. VI 1673.

¹⁷² ИАК, SN CXIII, 422 од 4. IX 1676; CXII, 197' од 24. VIII 1678.

¹⁷³ ХАД, АСММ XVII с, № 1935/58, Баба 19. V 1674.

радије излазили изван завичајног фјорда. Изгледа да гусари нису дочекали млетачко искрцавање око Новог у свом пристаништу, него су отпловили у Улцињ.¹⁷⁴ На измиреније Новљана и Ришњана са Пераштанима радио је у лето 1682. године Кристифор Змајевић из Пераста.¹⁷⁵ Око 1. јуна 1683. године у трунку луку стигле су две филуке из Пераста и по једна фуста из Паптровића у намери да гоне муслиманске гусаре.¹⁷⁶ Три године касније у дубровачке воле дошле су три фусте и четири галеоте, опремљене у Перасту, по наредби которског ванредног провидура за борбу против Улцињана.¹⁷⁷

Када су султанове трупе кренуле ка Београду на походу за Беч (1683), изашли су на море и бродови наоружани у Улцињу и Новом да опљачкају хришћанске крајеве Јадрана.¹⁷⁸ Исте године Улцињани су напали на острва Сусак и Уније а следеће године цернирали су истарску обалу, околину Шибеника и отоке Осор, Премуду и Молат. Када је рат претворен и у морејски уласком (1684) у борбу и Млетачке Републике, Улцињани нису показали довољно решности, вероватно зато што су се суочили са јаком дужлевом морнарицом. Они су се, истина, више пута отискивали на лебело море и знатно штетили, али су стално били гоњени од снажних млетачких бродова.¹⁷⁹ Млетчани су одмах притиснули и сам Улцињ и у борбама око њега заробљени су неки млетачки војници родом из Сенигалије, Анконе и Сења.¹⁸⁰ Новембра исте године две улцињске фусте упутиле су се против дубровачког отока Мљета.¹⁸¹ Крајем августа те године Пераштани, Будвани и Паптровићи својим филукама и баркама претражили су сав водени простор, почев од Цавтата трагајући за три фусте Новљана. Ове су, међутим, отишле у Пертеву, не очекујући подршку из Улциња који је и сам био под опсадном ватром. Две галеоте из Котора, пак, једне ноћи прве половине октобра 1684. пошле су ка Новом да у тамошњем пристаништу спале неке шајке.¹⁸²

Године 1685. обновљено улцињско бродовље на Мртвом мору опљачкало је већи број млетачких трговачких лађа а на простору између даалматинских острва и италијанске обале садејствовало је снагама које су допловиле из северне Африке. Зато је хришћанског робља и даље било доста у Улцињу. Ту је,

¹⁷⁴ Б. Храбак, Херцег-Нови, 75-6.

¹⁷⁵ МПАО, књ. XX, 106/II, А. Тјеполо из Котора 25. VII 1682.

¹⁷⁶ ХАД, Lett. Pon. XXXIII, 81 од 4. VI 1683.

¹⁷⁷ ИАК, УРМ III, 476 од 15. IV 1686.

¹⁷⁸ ХАД, Lett. Lev. XXXIII, 75' од 17. V 1683.

¹⁷⁹ Г. Станојсвић, Далмација у доба морејског рата 1684—1699, Београд, 1962, 165.

¹⁸⁰ ИАК, УРМ I, 331—I' (1684).

¹⁸¹ Исто, 554 (I. XII 1684).

¹⁸² Б. Храбак, Херцег-Нови, 75-6.

на пример, било 40 утамничених поланика Дубровачке Републике, која је те године тражила дозволу од генералног провидура Далмације и Боке да пошаље свог повереника да доведе у завичај људе ухваћене од уљинских фуста. У преписци са которским провидуром Антопијем Зеном невоље од муслиманских бродова стављене су упоредо са скандалом који су тога лета хајдуци приредили код дубровачког села Кобана.¹⁸³

Априла 1686. године догодило се занимљив случај да су становници села Божаве на Дугом Отоку узаптали једну уљинску галеоту. Она се са пленом враћала из северног Јадрана. Јака олуја бацила је лађу на један оточић близу Велог Рата, којом приликом су се јавиле многобројне рупе на дну насуканог брода. Локални жупник сакupiо је сељане, наоружане аркибузима, те је околио гусаре. После краћег ватреног контакта, пирати су се предали. Било их је 67. Хришћанско робље на броду пуштено је кући а Уљинђани су спроведени у Задар. Но већ следећег дана четири друге уљинске фусте отеле су 25 људи са отока Сракана (код Лошња у Кварнеру). И те бродове је при повратку сусрела јака бура код задарског оточја. Опет се десило да је једна фуста била ухваћена, да је засуђињено 63 гусара а да је село хришћана ослобођено.¹⁸⁴

И поред рација које су Перангани и други Бокељи приређивали против муслиманских гусара у дубровачким водама у пролеће 1686. уљинске фусте су се у јесен исте године појављивале око Ластова.¹⁸⁵ У време млетачке опсаде Новог (1687), дуждеве галије су блокирале и Уљинђ, како Сулејман-паша не би могао да преко Уљинђа шаље помоћ опседнутој тврђави на изласку из Боке. За време залета које су приређивали те године око Истре, њих је водно један њихов друг, родом из Пирана, који је примио ислам. Том приликом отели су градоначелника Новиграда и његову породицу (за чији су откуп примили чак 4000 цекина).¹⁸⁶

Занимљива је у то време била сарадња Уљинђа са гусарима из северне Африке. У првој половини јануара 1681. једна без сумње магребска фуста боравила је у речини Арима, чекајући других пет брзопловки из Лепанта с намером да заједно укрцају 200 Уљинђана и побу у похару апулијске обале.¹⁸⁷ Маври су априла 1685. припремали десет фуста у Уљинђу и две гасе

¹⁸³ ХАД, LcII, Lev. XXXIV, 99, 111—1'.

¹⁸⁴ А. Срегачић, Божављани заробили уљинску галеоту, Радови Института ЈАЗУ у Задру, VI—VII, Загреб, 1960, 181-3, 185.

¹⁸⁵ ИАК, УРМ III, 476 (15. IV 1686).

¹⁸⁶ ХАД, АСММ XVII с. № 2131/71, кнез Лопуда II, X 1686.

¹⁸⁷ Г. Диедо, и. д., III, 399.

¹⁸⁸ Б. Храбак, Северноафрички гусари на Јадрану од почетка XVI до почетка XVIII столећа, Историјски часопис, XXIV, Београд, 1977, 137-8.

у Новом.¹⁸⁸ Испадало би да Улцињани нису имали довољно парали предузимаљивости да искористе своје људске потенцијале.

Чак и у време пада Новог у руке Млечана (1687) један харамбаша је у некој кули заробио седам Новљана који су раније одржавали везу са Улцињанима.¹⁸⁹

Херцег-Нови налазио се у турским рукама готово једно столеће пре него што су Османлије ушле у Улцињ. У Новом је било и дотад гусара, али је он ипак претежно био поморска база трговачких и државних бродова. У освојени Улцињ смештено је 400 алжирских гусара да се појачају војне познице и омета млетачки трговачки транзит. Тиме је муслиманско гусарство на Јадрану у целини добило на снази, па је и новско гусарство примило нову димензију. Док су према Млечанима Улцињани одмах показали шта знају, са Дубровачком Републиком су водили трговину, те су само повремено, почев од 1587. године отимали товари њихових лађа. Главни терен пљачке Улцињана дуго времена била је северна Албанија, на чијим су се пристаништима многи хришћани снабдевали житарицама, вуном и другим производима. Нови је, међутим, био оријентисан ка северу, у дубровачке воде (Ластово, Молунат — гусарско стениште) и на координацију са борбеним чамцима на ушћу Неретве. У Новом је обично било три до пет фуста, а највише је забележено 1625, кад их је било девет. Улцињани су много више градили бродова, јер су били под мањом нажњом Венеције и Дубровника него истурени Нови.

Од избијања кандијског рата, а посебно од око 1650. године настао је велики век улцињског гусарства. С том хронологијом се поклапају велике могућности у трговини и Перапгана. Није чудно што су Улцињани и Перапгани били главни ривали у Албанији. На захтев хришћанских сила Порта је неколико пута спаливала део улцињског бродовља (1652, 1674, 1676), али су се Улцињани увек изнова подигли. За њихово брзо подизање била је значајна њихова врло тесна сарања (нарочито од 1652) са пиратима Санта Мауре. Од око 1660. Улцињани су стално залазали и у северни Јадран све до Кварнера (1666) и Истре. Ту су им путовође били тамошњи конвертити. Тада су у Улцињу делали велики гусари Моро (†1667) и Далматинац Рамалани (1673). Од око 1650. године Улцињ је постао велики трг робова односно место откуца за робље и других гусара. Ту функцију

¹⁸⁸ ХАД, Lett. Pop. XXXV, 41—1' од 17. IV 1685.

¹⁸⁹ Б. Храбак, Трбшње, Полово и Доња Неретва у хајдучком војсвању за време морејског рата, Прилози Института за историју XVII, Сарајево, 1980, 79.

стварно је наследио од Новог. Трговину сужњима обично нису водили хватачи, рајсеви, него посредници, закупши, међу којима је било и паша, локалних војних заповедника и јаничара. Тек кад се нашао угрожен током кандијског рата, посебно од хајдука из Херцеговине који су 1649. сишли у Бок у највише живјели у Перасту, новски гусари су се почели удруживати са снажнијим Улцињанима. Продор Улцињана у северни Јадран створио је боље перспективе и гусарима Новог. Ипак, као да после Рамаданове смрти више није било изразито одважних вођа па ни власника капитала који би више инвестирали у проширење пловног парка и у учесталије подухвате. У то доба често гусари Санта Мауре преузимају улцињске гусаре (чак и по 200 људи) или финансирају њихову припрему за излазак на дебело море.

Кад је избио морејски рат (1684), улцињски гусари су појстали пред млетачким државним галијама, снажнијим и са бољом артиљеријом. То је утицало на даљу стагнацију и новског гусарства. Приликом млетачке акције око заузимања Новог, морао је бити блокиран и Улцињ (1687), мада су се многи новски гусари раније извукли и своје базе пребацили у Улцињ.

„Секторисана“ делатност ширата двају суседних градова показује жељу да сваки самостално граби на свом „терену“ и да га у неку руку монополише. „Сектори“ би били збрисани да су било Улцињани или Новљани постигли врхунски домет акција, које не би могле познати ничије забране и никакве границе.

Summary

HERCEG-NOVI AND THE PIRATES OF ULCINJ

Dr Bogumil HRABAK

A whole century before Ulcinj got under the Turkish rule Herceg-Novi had already been occupied by the Turks. There were occasional pirates in it, but it was mainly a state port used by the Navy. The occupied Ulcinj was inhabited by 400 Algerian pirates. That enforced Moslem piracy in the area. While the pirates of Ulcinj immediately showed their ability to the Venetians, they had a fairly long period of trade and friendly relations with the Republic of Dubrovnik. The main area of the raids by the pirates of Ulcinj was the north of Albania with the ports in which Christian merchants loaded their ships with grain, wool and other products. Herceg-Novi, on the other hand, was directed towards Dubrovnik area and coordination with the battle boats in the mouth of the Neretva. There were usually 3 to 4 boats, in 1625 9 were registered in Herceg-Novi. The pirates of Ulcinj built many more boats as they were less controlled by Venice and Dubrovnik.

From the breakout of the Crete War, in particular from 1650 the great era of the piracy of Ulcinj began. The same period was the era of the development of the grain trade in the Venice governed town of Perast. Therefore it is no wonder that the pirates of Ulcinj and the merchants of Perast were the most frequent rivals in the ports of northern Albania. At the demand of the Christian forces the Turkish government had a part of Ulcinj boats burnt (1652, 1674, 1676), but the pirates of Ulcinj kept recovering. Their prestige was helped by the coordination with the pirates of Santa Maura. From 1660 on, the renegades of Ulcinj took those as far as the coast of Istria. It was the time when the known pirates Moro (1667) and Ramadan (1673) lived in Ulcinj. At the time Ulcinj became a large slave market. The slave trade was not actually run by the pirates themselves but the agents who sometimes happened to be pashas, janissaries and local military commanders. During the Crete War Herceg-Novi had troubles and had to turn to Ulcinj for help. At the time Ulcinj itself seemed to lack money or enterprising people because the boats of Santa Maura often took the crews from Ulcinj or equipped its boats.

With the Morea War (1684) the pirates of Ulcinj began losing their power and those of Herceg-Novi stopped developing when left without support. During the Venetian action against Herceg-Novi Ulcinj had to be controlled as its pirates cooperated with Herceg-Novi. The «regional» activity of the pirates of the two neighbouring towns shows the wish of both to exploit their own «ground», and that they did not reach the level when the area of the weaker partner could be overtaken and the borders wiped out.

МИРКО КОМНЕНОВИЋ

Ревизијална штампа Боке которске,¹ која је почела излазити 1952. године, до сада је донијела већи број биографија заслужних Бокеља. Са територије херцеговске општине штампане су опширније биографије: Саве Владиславића, Марка Војновића, Петра Желалића, Мата Мрше, Спиридона Голчевића (старијег), Васа Иванковића и Александра Павковића.

Херцеговљанин за кога сматрамо достојним и заслужним да се његова успомена освјежи, приликом прославе 600-годишњице његовог родног града, је Мирко Комненовић, рођен 21. IX 1870. године, умро 28. III 1941. год. у Херцег-Новоме.

Пошто је био изузетна личност, чији је плодни радни вијек трајао преко пет деценија, повезан судбоносним историјским збивањима, налазимо за корисно да овај рад — поред увода — Комненовићеву дјелатност подијелимо на раздобља: Од завршетка студија до I свјетског рата; Први свјетски рат; Од завршетка рата до смрти.

По Накићеновићу, Комненовић² су „од села Пилатована из Опутне Рудине, а преселили се прво у Маглај (зато се и звали Маглајевићи), па у Бањане, одакле су овамо дошли са Владиком Саватијем. Били су велики јунаци у борбама против Турака, те им је Млечић даровао земљиште и чардак на Топлој који се и данас зове „Чардак Комненовића“. Овдје се истиче калуђер Јосип Комненовић као велики приложник Цркви Савинској.“

На другом мјесту Накићеновић помиње (око 1701) Мијата Симовића „који је при овамо дошао, а био друг Комнена Пилатовића од кога потјечу Комненовићи“.

¹ То су: Годишњак Поморског музеја, Котор од 1952; Бока, Херцег-Нови од 1969; Зборник Секције Друштва историчара, Котор, од 1970; Зборник Вине поморске школе, Котор, од 1974.

² Поп Сава Накићеновић, Бока, етнографска студија, издање Српске краљ. академије, Београд 1913. Фототипско издање, Херцег-Нови, 1982, стр. 444.

Између четири главара који 1718. године иду у Млетке „са молбом на дужда, у којој између осталог моле да им се допусти установити на Топли комунитал“ палаци се Михаило Комненовић, речени Маглаевић.³

Професор Универзитета у Олеси Григоровић, између заслужних Бокеља, који су били „докретачи и унапређивачи трговине и поморства“ у руским црноморским лукама, помиње и Комненовиће. Тада су, под руском заставом и пловили бродови: Комненовића, Цотића, Иванковића, Накићеновића, Бурасовића, Целалића, Илића, Матковића, Поповића, Мрша, Перовића⁴ и др.

Као је 1687. год. Херцег-Нови био ослобођен од Турака, становници топаљске (затим херцеговске) општине почели су да се интензивније баве поморством. У томе су их слиједили и нови досељеници из Херцеговине и Црне Горе који су се од краја XVIII вијека, све више склањали на херцеговски териториј, штитећи се тако од турског терора. Они се од старосједилаца брзо научили поморском занату и привикоме поморском животу. Првих година XVIII вијека налазимо велики број помораца — овог дијела Бококорског залива — који су на мањим и већим бродовима пловили дуж Далмације и Истре до Трста, а на југу до албанских пристаништа.

Комненовиће као поморце налазимо од 1779. године, када Михаило Комненовић својим бродом типа к е ч плови за Анкону. — Године 1797. кап. Александар Комненовић је заповједник бризантина *Vespa Vergine di Savina*, чији је власник кап. Васо Бурасовић из Кумбора. Нешто касније као сувласник (1/3) овог брода је кап. Марко Комненовић. Године 1806. капетани Митар и Марко Комненовић купују неке земље у околини Херцег-Новога.

У списку „патентираних“ капетана Лучке капетаније Росо, од октобра 1807. год. налази се Петар конте Комненовић. Исти се 1803. год. помиње као власник б р и к а.

Кап. Марко Комненовић је 1810. године заповједник полаке *С л а в а* 350 т. носивости са 15 чланова посаде, 30 пушака, 20 тромбона и 15 сабаља. Овај једрењак је био власништво Јована Куртовића из Трста.

Јован Комненовић⁵ је 1825. год. власник једрењака *М а л и М а р к о*. По једном каснијем податку кап. Јован је заповиједао брик *К а р л е т о*,⁶ који је пловио под руском заставом.

³ Томо К. Поповић, *Херцег-Нови (1382—1797)* изд. 1924, стр. 141. У овој депутацији поред Комненовића били су: Илија Цвијетовић, Никола Злоковић и Драгутин Магазиновић.

⁴ Поповић, исто, стр. 151—153.

⁵ Јованов син је Марко, а Марков син је Мирко.

⁶ Петар Шеровић, *Подаци о поморству Херцеговске општине*, *Годишњаци Поморског музеја*, бр. II 1953, стр. 49, и бр. III — 1955, стр. 109.

Мирко Компановић

Када подсјетимо да се 1879. год. помиње Љубо Комненовић⁷ као „утицајни херцеговски трговац и предсједник Управе Заводне школе“, а да је Мирко био на народним пословима до своје смрти (1941) може се утврдити да су — почев од Мијата — Комненовићи били борци и предводници народа два и по столјећа.⁸

Мирко Комненовић је рођен у Херцег-Новоме 21. септембра 1870. год. од оца Марка и мајке Љубице, рођ. Иванковић. Основну школу завршио је у Котору. Отац му је рано умро (1843—1880), па га је узео к себи у Трсту ујак кап. Борбе Иванковић и бринуо се о његовом школовању. Поред учења у Трсту (првенствено италијанског језика) завршио је трговачку академију у Марибору, гдје је имао могућности да добро научи и њемачки језик. Затим је дипломирао школу страних језика у Chateau de Lucens у Швајцарској.⁹ Познавао је: руски, француски, италијански и њемачки језик. Као и многи други, који су потицали из поморских породица, и Мирково школовање није било усмјерено према поморским, већ према високим стручним или синеобразовним школама. Јер, „златна епоха“ обнове бокелског бродарства (толико настрадаога у наполеонским ратовима, 1797—1814) била је краткотрајна, од 1850. до 1870. године. Као што је познато, главни носилац ове епохе био је Спиридон Готчевић из Пода, с њим су пословно били повезани Квекићи, као и велики број помораца из херцеговске ошине. Криза је почела Готчевићевим пословним крахом 1856. године који је био проузрокован кримским ратом. Наравно, све се ово тешко осјетило у читавој Боци и ослабило све гране њеног развоја, који је и онако био у зачетку, јер је аустријска управа — за 103 године њеног владања — са Далмацијом и Бокосм мађехински поступала.⁹

Поменуто раздобље поморског просперитета (1850—1870) осјетило се и у Херцег-Новоме у развоју привредног и просвјетно-културног живота. Постаје трговачки центар па који гради тирају сва насеља предњег дијела Бококоторског залива, до Верига, к томе Конаван и сусједни дијелови Херцеговине. По свом положају је прва лука у Заливу, па и свратиште паробродарских линија: обалне и локалне пловидбе.

⁷ Максим Злоковић, Херцеговски дани Сима Матавуља, Бока, 10/1978, стр. 24.

⁸ „Бокелска зора“, политичко-привредни седмички лист, Херцег-Нови, бр. 1—30, априла 1935.

⁹ И. Зл., „Кап. Марко Бурковић“, Годишњак Поморског музеја, Котор, XXVII—XXVIII/1979-80, стр. 119—120.

Године 1850. отвара се Српска читаоница око које се окупи-
љају трговци и поморски капетани, које Матавуљ помиње, а
касније и шири народни слојеви.

Велика народна тековина била је и Српска фондациона
поморска школа која је била отворена 1858. год. (прва помор-
ска школа на нашем Приморју у којој су се предавања одржа-
вала на српскохрватском језику кроз коју су — до њеног посто-
јања 1914. год. — проишле многе херцеговске генерације.¹⁰

Мирко Комненовић је наслиједио од својих предака одваж-
ност и борбеност, а на школовању у Швајцарској — тада мати-
ци политичких избјеглица и родољуба из разних европских зе-
маља — приградио је слободољубивост и демократске идеје ко-
јима је остао вјера и досљедан кроз читав живот.

Своје бављење у иностранству, поред осталог, користио
је да много тога види и научи, и да корисно примјењује у свом
родном крају. Није тешко помислити колику је заосталост и
недостатке осјетио у свом родном граду, када је почео правити
планове о његовој обнови. Мислим да му је то био најмилији и
најгоднији посао. А радио га је постепено и систематски у пу-
ном увјерењу да ће успјети, јер је знао да његов град посједује
све услове да постане оно што је данас.

Када се коначно ријешило да остане у Херцег-Новоме — ми-
слим да су то биле последње године прошлог вијека — прилике
у Боки нијесу биле ружичасте. Неуспјех другог бокељског устан-
ка из 1882. оставио је у народу дубоке трагове. Већи број устан-
ника морао се са породицама склонити у Црну Гору. Исељава-
ње у Америку постадо је чешће и бројније. Аустријска управа
појачавала је своје гарнизоне, нарочито у Котору и Херцег-Но-
вome. Поправљала је старе тврђаве и градила нове. Појачала је
број жандарма и полицајаца, видљивих и тајних. Давала им је
пословне концесије, па су као пензионери овдје и остајали. То
је важило и за чиновнике. Привилегисала је трговце и занат-
лије странце. Сељацима градови постају одвратни. У њима су
сретали војнике који су говорили њима туђим, непознатим је-
зицима. Код „Претуре“ (суд) и „Комесара“ (среска испостава)
морало се долазити по позиву. Народу су била одвратна мрка
и издмена лица ових царских људи.

Једино је своје људе налазио у општини (или — како су је
називали — комуни). Неугодно се осјећао кад је на пазар доно-
сио своје производе, јер су арогантне „госпође“ ових туђинаца
обезвредивале његову робу и хтјеле да купују у бесцијење. Нај-
сретнији је био кад се налазио у свом селу, међу својима, гдје
је могао слободно говорити о својим тегобама, недаћама и на-
дама. А представници аустријске власти посјећивали су га само

¹⁰ Максим Здоковић, Томо Крстов Поповић — књижевник и исто-
ричар, Бока, X. Нови, 8/1976, стр. 273-74.

једанпут годишње у лицу „Децимадуре“ (сакупљача пореза) који би се из далека видио јер му је била на глави висока царска капа.

Мирко је најприје планирао да постепено сељака привуче граду, и да га увјери да је он и ту свој на своме. Да би их на то подстакао, откупио је од једног странца радионицу сола-воле, и неко вријеме је он лично водио, па је уступио Тодору Перчиновићу. Исти је случај био и са посластичарницом.

Настојао је да родитељи своје синове шаљу „Привреднику“ — у Загреб, који их је упућивао на изучавање разних заната, а довео је у Херцег-Нови занатлије из Мостара: Риста Руџа, лимара, Тома Јањића и Луку Обрадовића, дрводјелце, који су отворили радионице, успјешно пословали и спремали занатлијски подмаадак.

У тим годинама дошао је у Херцег-Нови, и радио као адвокат, др Руди Сардслић који је — поред одличне правне спреме важио као добар економиста и врстан организатор. Олмах је почео помагати Миркова настојања и заједнички су израђивали план о привредном препороду Боке которске, које је требало да дође одозго, из народа, јер се била потпуно изгубила вјера да може доћи одозго, наиме од аустријских владајућих кругова.

Ови послови били су усредсређени у Котору. Израђен је опсежан привредни план, којему је стајала на челу индустрија и туризам — о којима се сада први пут говори — слиједи поморство, рибарство и задругарство, првенствено земљорадничко.

Носиоци овог покрета били су: др Руди Сардслић, Мирко Комшенивић, др Филип Лазаревић, Буро и Божо — браћа — Вукотић, др Јово Стефановић и др Ардоје Јововић. Око њих је био окупљен већи број учитеља и свештеника, као и виђенијих људи из разних мјеста Боке.

Најприје је у Котору основана Српска бокешка штедионица 1901. г. Затим 1904. Српска кредитна задруга у Херцег-Новоме, чији је М. Комшенивић био иницијатива и управник. Овакве задруге основале су у Рисну 1908. и Будви 1911. године.

Српске земљорадничке задруге основане су у слиједещим селима: Бијела, Брајини, Беновић-Кумбор, Главати, Градиште, Кавач, Каменари, Кути, Камено, Маине, Мокрине, Мојдеж, Моринь, Новосеље, Подострог, Пријеради, Радованићи, Спич и Сутвара. По оснивању најстарија је била у Каменарима, основана 1902. године, затим 1904. у Главатима, Главатицићима, Кумбор-Беновићу и Мокринама. Посљедња је основана у Маинама 1914. године. Уљарске задруге су биле основане у Режевићима и манастиру Прасквиши. Све су оне издржале у успјешном пословању до почетка рата 1914. године, осим оне у Каменарима која је била раније распуштена.

Поред настојања око оснивања, Мирко Комшенивић је надзирао рад ових задруга, присуствовао њиховим скупштинама и

давао упуте за рад. Најуспješније је пословала задруга у Мокринама која је у мају 1914. свечано прославила десетогодишњицу рада. Послије задруге у Мокринама са успješним радом се истицала задруга у Каменом која је бројила 44 члана. Послије лужих припрема основана је 1906. године Рибарска задруга са сједиштем у Баошћу, чији терен су још били Јошца, Бијела и Кумбор. Оснивање ове задруге представљао је већи привредни захват, јер је уговором са предузетом Браћа Мардешкић из Комиже, саграђена у Бијелој, и оспособљена за рад, Творница за прераду рибе. Започела је са радом 1907. године под фирмом „Браћа Мардешкић“. Запошљавала је око 60 радника највише женских, и много допринијела да рибари не дају рибу у бесцијење. На овом послу били су ангажовани Мирко Комненовић, тадашњи лужки капетан у Мељинама Вл. Ширљуга, и учитељ у Беновићу Никола Злоковић, који је све до почетка рата (1914) био агилни задружни пословођа.

Све ове задруге биле су учлањене у „Савез српских привредних задруга на приморју“ чије је сједиште било у Дубровнику. Савез је имао одвојену установу, тзв. „Централну касу“ која је финансирала и помагала оснивање и пословање задруга. У помениути Савез биле су учлањене и задруге осталих мјеста тадашње Далмације, и то: Плавно, Полача, Бискупија, Славница (код Имотског), Смилчић, Биљшани, Косово, Опишић и др.

Као гласило овог покрета, почетком 1908. год. почео је излазити седмични лист „Бока“ (гласило за опће интересе Бокеља). Штампано се ћирилицом и латиницом. Издавач је др Филип Лазаревић, а уредник др Руди Сарделић. Годину дана прије била је набављена, и започела са радом „Бокешка штамарија“ у Котору.

Покрет за удружење опћина није успио; мјесто тога је била основана „Господарска задруга“ за цијелу Боку, од Херцег-Новога до Спича, са сједиштем у Котору. Предсједник је био др Руди Сарделић.

У августу 1908. год. одржан је у Дубровнику „Први збор српских привредних задруга на Приморју“ гдје су све задруге послале своје представнике. Задружни савез тадашње Краљевине Србије представљао је Михаило Аврамовић, предсједник Савеза. На овој запаженој манифестацији задружне свијести узео је активног учешћа Мирко Комненовић који је био изабран за потпредсједника Савеза.

Прво „Бокешко трговачко друштво“ основано је у Ригу у марту 1914. године.

Упоредо са пословима на развоју задругарства, у Дубровнику је постојало просвјетно и привредно друштво „Српска зора“ које је помагало оснивање задружних библиотека, ширило

народну просвјету и стипендирало вриједне ученике учитељских и стручних школа.¹¹ Орган овога Друштва је истоимени лист.

Дон Нико Луковић (1887—1970), један од најбољих познавалаца Боке нашег времена, почиње свој нарис о Херцег-Новом овим ријечима:¹²

„Према улазу у Бококоторски залив на обронку високог бријега, између шума и перивоја, палма, паранача и маслина, уздиже се над обалом Херцег-Нови у највеличанственијем амфитеатру природе, на мјесту гдје је јужна флора нашла најповољније услове на нашој обали.“ Даље наводи што су поједини путописци и пјесници написали о Херцег-Новоме, почев од Еванђе Челебије па на овамо.

Свијестан овога, М. Комненовић је скоро свој читав радни вијек посветио развоју свог родног града, сигуран у његову блиставу будућност.

О зацесима овог рада, отварамо календар „Бока“ за 1913. годину који пише:

„Слика на стр. 49. приказује нам овај дивни хотел у Херцег-Новоме који има централни огрев, вруће купели у хотелу итд. Ограђен је на најљепшем мјесту у Херцег-Новоме одакле се ужива величанствени поглед на море и чаробна околна мјеста бокешка.

Ко је и једном помњиво прегледао хотел Боку, тај са потпуним правом може да честита друштвеном предсједнику г. Мирку Комненовићу и његовом замјенику др Рудолфу Сарделићу, који су знали, хтјели, смјели и могли, а што је најглавније и успјели да савладају све оне тешкоће које ометаху градњу овог хотела. Данас је његова егзистенција и рад осигуран.“¹³

Када писац помиње „све оне тешкоће које сметаху градњу овог хотела“, мисли на бирократске закучке које је практицирала аустријска управа свим корисним иницијативама које су потицале из народа. Пошто су монополисали бродарство са привилегисаним предузећем „Аустријски Лојд“, сличне планове су кројили и за туристичку привреду. Њемачки и мађарски

¹¹ Податке за страшице о задругарству црпили смо из полумјесечника „Српска Зора“, листа за просвјету и привреду.

На почетку свог излагања је истакао: „Настојаћемо да наш народ живи у миру с браћом Хрватима, као синови једног и истог народа“. Штампано се ћирилицом и латиницом. Почео је излазити 20. јануара 1907, а задњи број је штампан 15. јуна 1914. (Иво Перић, Дубровачка пернотика од 1848. до 1918. године, Дубровник, 1980, стр. 367.)

За исписе из разних годишта листа „Српска Зора“ — који се налазе у Научној библиотеци у Дубровнику — дугујем пријатељску захвалност другу Винку Иванчевићу — И. З.

¹² Бока Которска, — културно-историјски вођ, Цетиње, 1951, стр. 52.

¹³ Календар „Бока“ излазио је у Котору од 1909. до 1914. год. под уредништвом Дионисија Миковића.

капиталисти куповали су, за јефтине паре, погодне туристичке терене дуж читаве наше јадранске обале и градили хотеле.

Када се помиње хотел „Бока“, не може се мимоићи парк који представља његов драгоцјени дио, од стручњака назван „Ботанички врт на Јадрану“. Постављање овог парка почело је 1910. године. О овоме парку много се писало и говорило. Многи наши и страни ботаничари су се о њему најоохвалније изражавали. „Човјек, који је највише допринио да овај парк заузме мјесто најљепшег парка на нашем Јадрану, односно у цијелој земљи, то је г. Мирко Комненовић. Он није жалио ни труда ни свог сопственог новца да овај парк што лепше уреди. И дандас он је најактивнији у раду око одржавања парка, као и доношења нових и скупоцјених биљака.“¹⁴

Упоредо са туризмом, поменута радна група изграђује прво индустријско предузеће у Боки: „Творницу гашених производа“ у Кртолима код Тивта.

Налазећи да тадашњи дотрајали бродови не задовољавају, оснивају „Паробродарско предузеће за локалну пловидбу“, са првим паробродом „Драва“ који, 1910. год. предузима свакодневну вртну Тиват — Котор.

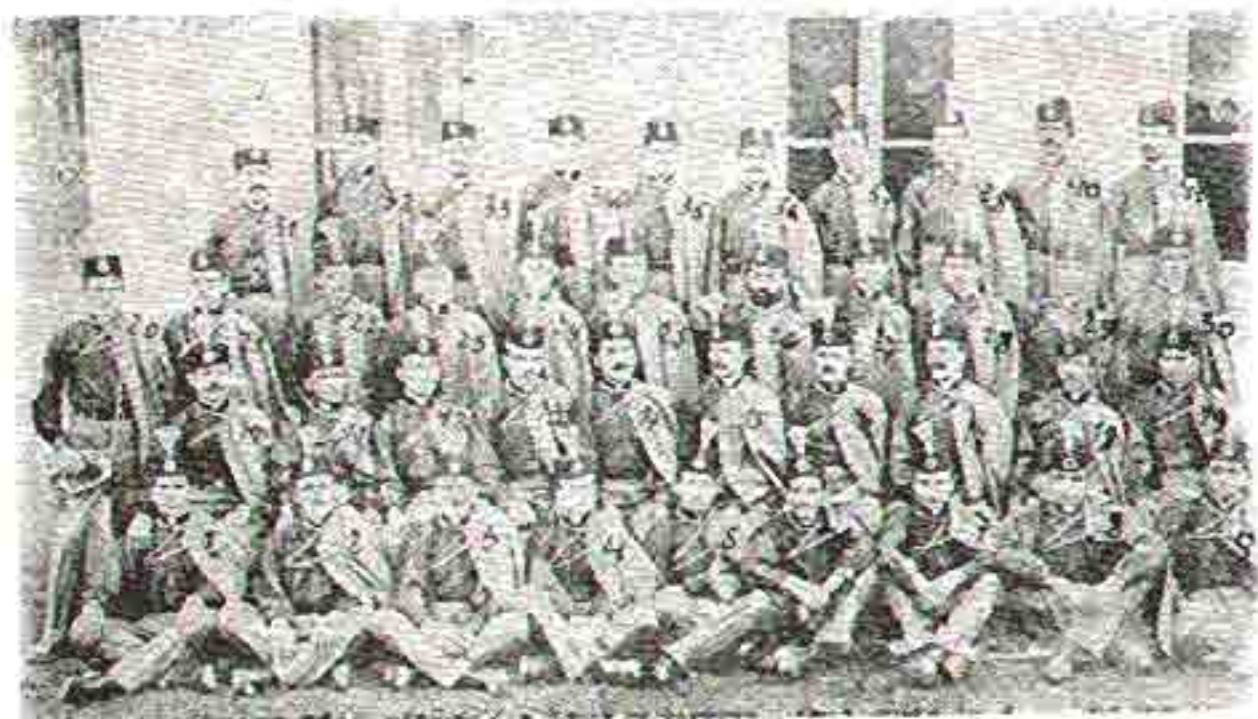
Овим би завршили са сарадњом Мирка Комненовића на привредној обнови Боке. Користим и ову прилику да изразим своју жељу, да ово кратко али значајно раздобље бокељске прошлости — које је зауставио I свјетски рат — нађе свога истраживача и обрађивача. То је данас могуће боље него до сада, јер имамо богате и срећене архиве у Котору и Херцег-Новоме. Увјерени смо да би марљивим истраживањем овај покрет добио мериторну историјску оцјену, као и људи који су у њему сарађивали. Ово и стога, што је овај покрет привредне обнове Боке био опћебокељски јер су у њему сарађивали бокељски Срби и Хрвати. О томе свједочи и писање „Бокe“ (гласника за опће интересе Бокеља) од његовог првог до посљедњег броја. У јуну 1909. измијењено је Уредништво „Бокe“ које приликом преузимања уредништва, између осталог, објављује:

„Нећемо се бавити политиком вишег стила јер је у великим питањима наш глас одвеш слаб. Давати ћемо само мишљења и одушка нашим осјећањима у националним питањима, према потреби устајати на одбрану народних интереса и заговарати начело јединства Срба и Хрвата.“¹⁵

Према овоме, у овом раздобљу — које је трајало до почетка рата (1914) Мирко Комненовић је привредна питања држао изнад политичких. У гледању на национално питање спздао је у ред оног мањег броја наших народних првака који су били

¹⁴ М. Вукелић-Десански „Ботанички врт на Јадрану“ — „Бокељска зора“, Херцег-Нови, 26. IV 1935, стр. 2—3.

¹⁵ Бока — Котор, 26. VI 1909.

„Српски Соко“ Херцег-Нови, Бока Которска 1910. год.

1. —; 2. Нико Радонић; 3. Душан Коњевић; 4. —; 5. —; 6. Јаков Мијајловић;
 7. Вељко Матковић; 8. Саво Мијајловић; 9. Буџо Бубало; 10. —; 11. Лука
 Беранић; 12. др Крсто Поповић; 13. Ристо Рупао; 14. Мирко Коменковић;
 15. Јово Секуловић; 16. Митар Мусећ; 17. Божо Тршковић; 18. —; 19. Тош
 Обрадовић; 20. Мићо Војаковић; 21. Никола Краљевић; 22. —; 23. —;
 24. Божо Лумбардић; 25. Никола Коњевић; 26. Мирко Бакочевић; 27. —;
 28. Никола Вучковић; 29. Јово Мијајловић; 30. Лазар Беко; 31. Станко
 Матић; 32. Милан Шкурлић; 33. Милан Матковић; 34. Петар Тошић;
 35. Ганго Годушин; 36. Враковић из Беновића; 37. Саво Терзовић;
 38. Вељко Раповац; 40. —; 41. Симо Секуловић.

Задругари Српске Земљорадничке задруге у Мокринама

дошли до потпуног увјерења да са Аустријом не може бити компромиса. Према томе, треба у народу подгријавати ослободилачки рат, гасдати преко границе на наше слободне државе Србију и Црну Гору и подржавати везе са њиховим водећим људима. Балкански ратови, и догађаји иза њих, дали су им за право.

Са анексијом Босне и Херцеговине 1908. године Аустро-угарска влада — нарочито њени војни кругови — окружени јефтиним добијеном битком постају снажнији и наертљивији. То изазива револт свих словенских народа Монархије и подстиче их на солидарност и заједничку борбу. Оснивају се легалне и илегалне организације борбеног и револуционарног карактера. Доста раније почело се развијати соколство. Матица му је била Чешка, из ње је прешло и у остале аустријске словенске покрајине. Под фирмом физичког васпитања, крила се свесловенска солидарност.

Почетком овога вијека соколство је допрло и до наших јадранских обала. Од 1908. године, препуне пркоса и незадовољства, соколство се шири бржим темпом. Иза Дубровника соколска друштва оснивају се у Херцег-Новоме (1910), у Котору (1911), у Рисну, Беновићу и Бијелој (1912). У Котору и Херцег-Новоме српски и хрватски; у осталим, поменутиим мјестима српски. У организацији и овог покрета Мирко Комненовић је био најзаслужнији активиста. Српско соколско друштво у Херцег-Новоме бира га за старјешину, а иза тога постаје и старјешина Српске соколске жупе на Приморју.

Чисте соколске приредбе изазивају све већа тубања у народу што појачава будност аустријске полиције. У септембру 1912. године одржан је у Котору заједнички слет свих соколских друштава Боке и Дубровника. То је била, до тада невидјена, манифестација братства и јединства, као и посљедња већа свечаност у предвечерје ратних збивања.¹⁶

Октроисано уставно стање у Далмацији, које је Аустрија увела 1861. године, дало је опћинама овлашћења ширег самоуправљања, и установило покрајинску скупштину, названу „Далматински сабор“ са доста ограниченим правима. Бока је за Сабор бирала пет посланика од којих је један припадао херцеговској опћини. Избори за опћинску управу били су прва политичка школа и за старе и новоприселице становнике Боке, нарочито градова. Као што видимо код Матавуља,¹⁷ и у Херцег-Новоме су те новотарије дошле више друштвене живости и интереса за јавне послове, али и јалове борбе, подметања, свађе и оговарања. О овоме требало би посебно писати. Толико знамо да су,

¹⁶ Српска и хрватска соколска друштва развијала су се по јединственим програмима и њихов рад био је узјаман.

¹⁷ Симо Матавуљ, Биљешке једног писца, С. К. З. Београд, 1939, стр. 54—83.

углавном, постојале двије струје: конзервативна, око које су се окупили старији, и напредна, у којој су били млади. Изгледа да је у овој другој Мирко био периферан, а ускркао у борбу када су била на дневном реду нека важна питања.

Прелиставајући седмичник „Бока“ који је помњиво пратио и регистрирао сва збивања у Боки которској, преносимо двије вијести у изводу.

У броју од 3. IX 1908. године говори се о процутовању за Цетиње, и повратак натраг — преко Херцег-Новог и Котора, познатог „крвнског свједока“ у познатом велеиздајничком процесу оптужених српских првака у Загребу. Приликом искривања из брода у Котору на обали био је дочекан погрдним узвицима и пљувањем. У Цетињу је био непожељан и под пратњом је ноћу кочијом пошао за Котор. Стигао је око пет сати изјутра, гдје га је чекала муљанска барка која га је повела у Зеленику. Дан и ноћ је провео у тамошњем хотелу, с тим да слиједесет дана незапажен отпутује возом. Ипак је био откривен и Новљани су имали времена да му планирају заслужени испраћај. Кад је воз стао у Херцег-Новом, „настаде ужасна вика и дерњава: дође, лушежу, кланетиче... Кад је воз имао да крене, око 40 омладинаца укришаше се у воз до Игала. Цијелим путем до Игала било је звиждање са разним узвицима на адресу Настића. На станици Игало у друштву са Игаланцима, приредилише опроштајне демонстрације, прије него ли Настић напусти нашу границу. Само за спомен омазаше га јајима, гњилим димунима и помидорама. Овако испратисмо злогласног Настића“. Организатори овог испраћаја морали су тада остати безимени, касније се дознало да је редитељ овог испраћаја био Мирко Комненовић.

У бр. 118. из 1909. године, под рубриком „Домаће вијести“ стоји:

„Др Т. (Томаш) Г. Масарик проф. прашке универзе, чешки посланик на Царевинском вијећу и чувени научењак, боравио је ових дана у Боки. У прошлу суботу 28. августа стигао је у наш убави Херцег-Нови гдје је имао присуствовати на Савиши.“

Поменутог датума била је уобичајена слава манастира Савине (Госпобиндан), па на другом мјесту наводи:

„Међу многим одличним и виђеним Бокељима, који добоше на Савишу, мило пам је било видјети и знаменитог чешког научењака и заступника на Цар. вијећу, заслужног проф. Масарика.“

Из слиједесег броја „Боке“ видимо да је Масарик посјетио Котор. Овај цијењени гост желио је да се упозна са свим нашим приликама, па вјерујемо да му је Мирко Комненовић био пратилац и један од главних саговорника. Ово потврђује и један

каснији податак. Када је након хапшења 1914. године Мирко био саслушаван, питали су га, између осталог, зашто је у бечком парламенту, 1910. године, посјетио народног посланика Т. Масарика.

Побједи Србије и Црне Горе подигле су духове и изазвале таласе народног одушевљења које није било могуће зауставити. Из Боке је прешао границу велики број добровољаца и ступио у редове црногорске војске. У борби је погинуо Саво Раловић из Рисна, а црногорску заставу на Тарабони први уздигао Леонтије Митровић — тада калуђер — из Пауштровића.

Када је српска војска стигла на албанску обалу, Мирко Комненовић је успио да дође с њом у везу. Дошао је до Мелове и команданту посаде мајору Селимиру Остојићу подио драгоцен извјештај војне природе. По другом његовом извјештају, српска војна полиција успјела је да заустави аустријски пароброд предузећа „Козулин“ накрцан пушкама за Албанију. Овај кријумчарски терет био је маскиран џаковима брашна. Оружје им је било заплијењено.

Комненовић је затим, навече, паробродом из Љеша кренуо и стигао изјутра у Котор. Полиција га је претресла и дуго испитивала. Сумњиво јој је било: зашто је донио „девет комада српског тајна“. Када је то донио у Херцег-Нови, скидао је на ситне комадиће и дијелио народу. Од овог момента може се рећи да је за њега рат почео, јер је досадашња будност аустријске полиције према њему била удиоштречена.

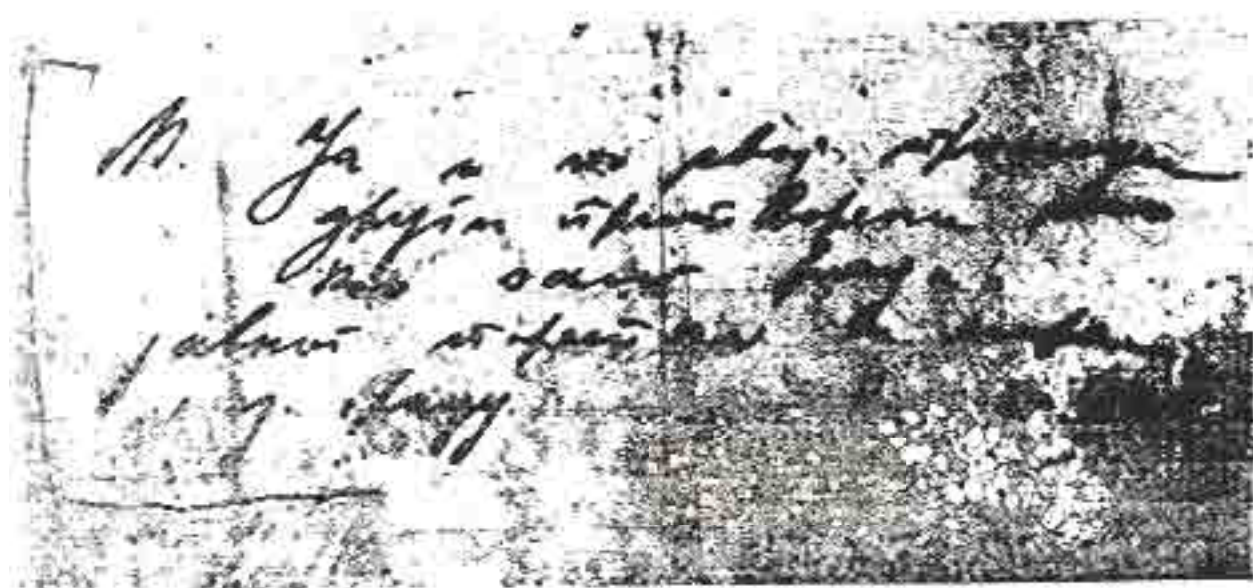
Послије погибије Франца Фердинанда, у Боки су на дневном реду: сумњичења, претечанице и протјеривања. По ријечима Комненовића: „Нап срез је стварио био један концентрациони логор, заокружен и начичкан на границама и унутра форонима и касарнама.“

Мобилизација аустријске војске, објављена 24. јула 1914. године започела је хапшењем народних првака, суспендовањем и забраном лагет рада свим привредним и просвјетно-културним народним установама и корпорацијама, рушењем и премазивањем ћириличких натписа и забраном ћирилице. Жаңдармима су били од помоћи домаћи издајници, тзв. шуцкори, који су се добровољно ставили на располагање војним и полицијским командама.

Поменутог дана Комненовић је први ухапшен са осталим херцеговским првацима. Одмах су спроведени на злогласно острво Мамула и предани њеном команданту.¹⁸

¹⁸ За ово што се односи на први свјетски рат користимо углавном „Биљешке Мирка Комненовића“ откуцане на писаћој машини. Ставни ми

На једном комадићу папира који је Мирко успио да пошаље са Мамуле — преко Лазара Доклестића у Херцег-Нови својој супруги Олги, између осталих порука, стоји: „Ја и по свој прилици и други притвореници смо као залог ради јавног поретка и мира у граду.“

Као што је познато Мамула је била најважнији стратешки објекат на овом дијелу Јадрапа и изазовна мета савезничке флоте (француске и енглеске) која је према аустријској била у великој превођи. У најтежој успомени затвореника остао је дан 16. VIII када је у водама, насупрот Булве и Паштровића, дошло до сукоба аустријске и савезничке флоте: „Наређено нам је — каже Мирко — да доинемо потрбушке. У том положају везаше нам ноге и руке са пријетњом да ће нам уста зачепити са већ справљеним материјалом ако пустимо од себе глас. У таквом

их је на расположење Мирков шурок Владимир Мариновић, који ми је помагао и неким осталим поданима.

Захваљујући овим заштитом у могућности смо да наведемо и остале гађање затворенике на Мамули: Јефто Тојковић, председник Општине, Иванја Антељевић, члан Општинске управе, прото Саво Накићеновић, Косто Станишић, Урош Машић — Херцег-Нови.

Олга Рачета, прото Јован Бућин, Бура Вукотић, заступник у Далмат. сабору, др Бошко Вукотић, посланик Бокс у Царевинском вијешу, Бура Вукасовић — Котор.

Кап. Александар Видовић, Мило Радовић, Нико Никовић, Славо Радовић, Марко Ковачевић, Симо Батовић — Рисан.

Лазар Гопчевић, Раде Ратковић, Јово Гопчевић, др Мирко Гопчевић (тада студ. мед.) — Орахован.

Дашко Миајловић, управ. Поште — Камениари.

Прото Никола Мишор (тада парох у Рисну) са сином Петром (тада ученик Наутике), Душан Сувић, Мило Неразић — Паштровићи.

Др Јерко Макиједо — Шибеник; Јуре Врцац, старјешина Хрватског сокола — Сплит; Нико Маскарић, новинар — Дубровник; Беговић — Книн; Перо Срдан — Трбиње.

ставу су оружаним војинцима стали поврх нас упереним пушкама. Лежали смо у очекивању наше судбине." Осјетили су по повицима „Ура“ да је битка свршена. Аустријске јединице су пуном брзином бјежале у Задив, остављајући на попришту ратни брод „Зенту“ потопљену испред Петровца. Затвореници су били одријешени и пуштени у двориште. Олакнulo им је кад су дознали за ово аустријско „јунаштво“.

Команда Мамуле је, иза овога, одлучила да се ослободи бриге о затвореницима, па је почело постепено расељавање; један од узрока је био и болест затвореника. Комненовић са Јефтом Гојковићем упућени су у болницу у Дубровник. Остали су били преведени на трговачки пароброд »Вуон радгс« који је био усидрен у Тигу.

Комненовић и Гојковић су и у болници третирани као затвореници: у посебним собама са стражаром пред вратима. К њима је могло приступити само болничко особље. „У болници нам је било релативно добро, благодарни брату Хрвату, управнику болнице, др Смолчићу, који нам је био и отац и мајка“, наводи Комненовић.

Имали су и неугодних посјета од неких дубровачких грађана — који су вјеровали у непобједивост Аустрије — и по жељи аустријских главара, настојали да их „преваспитају“.

Тако је један од њих једнога дана, ушао у собу Јефта Гојковића, који је поред болести био и у подмаклим годинама, и с њим зачео разговор: „Ви се после рата не смијете више звати Србима.“ „А да како?“, пита га Гојковић. „Хрватима“, одговорио му је посјетилац. „Зашто не ако је то на срћу Словена“, смирено је одговорио Гојковић, честити стариша, тада око 80 година, који се никад у животу није понизио ни поклекнуо.¹⁹

Са поразима на ратиштима терор у Аустрији је нешто попустио, таоци су дјеломично пуштени кући, док су народни прваци били конфинирани у појединим мјестима Аустрије; то нијесу могле бити Босна, Херцеговина и Далмација. Гојковић и Комненовић су изабрали Трст. На путу паробродом за Трст, у Задру су их сачекали жандарми и одвели у „Памјесништво“. Ту их је чекао вице-гувернер др Банда и волио с њима разговор о разним предратним „преступима“. Између осталог Комненовићу је пребацивао: зашто је као старјешина Соколске жупе стајао у вези са Београдом и Прагом. Напоменуо му је и посјету Масарика у Бечу, коју смо већ навели. Препоручио им је да унапред буду „добри Аустријанци“. На броду, којим су путовали из Задра за Трст, путовао је италијански конзул (у Трсту). Мирко је нашао начина да се с њим упозна и обави повјерљив разговор, молећи га да италијанску јавност упозна са грозотама које су Аустријанци починили у нашим крајевима.

¹⁹ Посјетилац, иако је носио звање доктора правних наука, постигао се и замукао — Комненовић, Биљешке, стр. 5.

Када су стигли у Трст, морали су се пријавити шефу полиције др-у Маховцу, старом знанцу, који је раније био на ралу у Котору. „У средини својих Словенаца био је много бољи Славен него код нас.“ Иако их је учтиво дочekaо, одмах им је изјавио да у Трсту дуже не могу остати и да ће он предложити да се врате натраг, или да буду конфинирани у неки град уже Аустрије. Инак је испунио жељу Гојковићу, да буде конфиниран у Задру. На заузимање Миркова пријатеља дон Франа Ортолани, Маховац је дозволио да Мирко за неко вријеме остане у Трсту ради лијечења. Истина, његово здравље било се много погоршало, Маховац и дон Ортолани сложили су се у томе: да му „живот неће бити дуг“.

Чим се мало опоравио, почео је смишљати план — како би могао прећи границу. Нашао је на Дубровчанина др Густа Мишетића, чиновника Намјесништва у Трсту, чији је отац био више година дворски лекар на Цетињу, а брат Роко до 1914. год. професор енглеског језика у Научној школи у Котору. Преко повјерљивих Мишетићевих људи Комненовић је, са својом супругом, сретно прешао аустро-италијанску границу и 3. новембра (1914) стигао у Болоњу. Овај пут није био лак ни једноставан. Био је дуже припреман, од групе смионих и сретних наших талашњих тршћанских родољуба, који су се били специјализирали за овакве послове.

Затвори, мршварење и узбуђења учинили су своје. Изнурен и оболло морао је помислити на дужи боравак и лијечење у Италији. Прво вријеме је боравио у Фиренци, а послерије у Риму, гдје је нашао неке пријатеље и познанике из Боке, као и познате политичаре Франа Сушила и др-а Анга Трумбића.

Пошто се прилично опоравио, планирао је пут за Србију. Са пријатељима др Љубом Милином из Прчања и Светозарем Видаковићем из Херцег-Новог кренуо је за Месину, баш у данима када је Италија објавила рат Аустрији. Ту се укратио на италијански нароброд на којему је нашао Јоцу Јовановића и Велизара Јанковића, политичаре из Србије, и народног првака из Босне др Милана Сршкића. Путовање по грчким водама је било доста опасно. Извјестан дио пута пратио их је један француски крсташ. Сретно су стигли у Пиреј, а затим у Солун. Из Солуна железницом у Ниш.

О доласку у Ниш преносимо дословце Комненовићеве ријечи: „Стигли смо. Оцима испитивамо срце и душу свакојета који нам се приближује. Расположење је озбиљно, али ведро, без имало разметања. Били смо раздрагани посматрајући колоне аустријских заробљеника: официра и војника. Одмах сам посјетио пок. Пашића и пок. Љубу Јовановића. Пријавио сам се као добровољац, без резерве да послужим Србији“.²⁰

²⁰ Комненовић: Биљешке, стр. 10.

Послије 20 дана, проведених у Нишкој бањи, позвао га је предсједник владе Н. Пашић и повјерио му дужност прикупљања и организовања добровољаца у Русији: Срба, Хрвата, Словенаца и Чеха. Из Ниша преко Кијевца дошао је у Прахово, одатле бродом до руске луке Рени и даље у Одесу, одакле је прослиједио за Петровград. Ту се пријавио тадашњем посланику Србије Спајлаковићу и чекао да му руски Генералштаб изда исправе за пут и рад. Иако је влада Србије сматрала ову мисију важном и хитном, поменути документа је чекао мјесец дана. Кад их је добио, пошао је за Кијев, гдје је у својству делегата Краљевске Српске владе на повјереном раду остао двије и по године.

Главни град и сабиралиште добровољаца био је Кијев, а велики логор заробљеника у селу Дарница, код Кијева. Понекад је ту било окупљено до 30.000 заробљеника.

Главни Мирков помоћник у сакупљању добровољаца био је проф. Блаж Рукавина, касније и други официри-добровољци који су били оспособљени за ове послове. „Наш рад је“ — наводи Комненовић — „био тежак и напоран. Радила се од јутра до мркле ноћи. Одржавао нас је морал и света идеја за коју смо радили. Узвишено је и пријатно било радити за народно ослобођење и уједињење. Аустријанци су држали рекорд по броју заробљеника. Само за вријеме Брусиловљеве офензиве дотјерало је њих преко 400.000.“ Све трошкове око сакупљања и допремања југословенских добровољаца сносила је руска влада.

До доласка у Русију проф. Масарика, који је у иностранству стајао на челу чехословачког покрета за ослобођење, Чехословаци су се прикључивали нашим добровољачким јединицама. По договору Масарика и руских мјеродавних кругова, била је легализована и чехословачка мисија за сакупљање добровољаца. Иста је показала велике успјехе.

По одобрењу руске војне команде, Комненовић је окупљао и Французе из Елзаса и Лорене, заробљене као њемачке војнике. Било их је упућено на француско бојиште 7500 војника.

Слично је поступљено и са румуњским заробљеницима.

Завршавамо ово поглавље са Мирковим редовима: „Логор „Дарница“ представљао је праву слику и прилику Аустро-Угарске монархије. Сви њезини народи, осим Њемаца и Мађара, ступају на очиглед аустријских генерала у редове савезничке војске. У овом логору се најбоље испољавала пропаст Аустрије и апсурд њезиног постојања.“²¹

²¹ Уз Комненовићеве „Биљешке“ користили смо дјело: Др Никола Поповић, Југословенски добровољци у Русији 1914—1918, Београд, 1977. Ово дјело садржи 423 стране и велики број фотографија. Издање „Удружења добровољаца 1912—1918“. Поднаслов је „Зборник докумената“ са тумачењима. Писац је користио документа из: Војноисторијског института, Дипломатског архива Секретаријата иностраних послова — Београд, Југосла-

У јануару 1919. године Комненовић се повратио у домовину. Био је примљен у Београду од тадашњег регента Александра којом приликом је био одликован „Орденом Белог орла IV ст. са мачевима“. Концем јануара повратио се у свој родни крај. Народ из цијеле Боке приредио му је у Херцег-Новоме величанствен дочек.

Године 1923. као и 1925. био је биран за посланика Боке которске у Народну скупштину у Београд на листи Љуба Јовановића.

Године 1930. постављен је за предсједника херцеговске општине. То је било у добар час, јер је Херцег-Нови све више привлачио пажњу домаћих и страних туриста. Зато је требало стално и солидно ријешити нека витална комунална питања која су тражила смислене и смјеле захвате и јача финансијска средства. Са овим се могао ухватити у коштац Мирко Комненовић и успјети да Херцег-Нови за вријеме његовог предсједниковања измијени своју физиономију и сврста се у атрактивне приморске градове. Предсједници општине нијесу примали плату већ су им додјеливане тзв. паушалне накнаде. Комненовић је читаву своју награду за 1930. годину, у износу од 12.000 динара, дао за електрификацију града.²²

У мају 1935. године Комненовић је и по трећи пут изабран за посланика Боке у Народну скупштину. Као „замјеник“ на листи, био је његов пријатељ и сарадник др Милош Дробњаковић.

Иза ових избора нову владу је формирао Милан Стојадиновић. Он је створио нову политичку партију „Југословенску радикалну заједницу“ у коју су ушли политичари из раније опозиције, Корошец и Спахо. На другој страни збијала је своје редове Удружена опозиција са вођама ранијих политичких странака: Мачеком, А. Прибићевићем, Ацом Станојјевићем, Љубом Давидовићем и Јоцом Јовановићем.²³

Када је Стојадиновић састављао своју владу, у јулу 1935. године, настојао је да придобије за своју политику Аца Станојјевића, предсједника Главног одбора Радикалне странке, јер је знао колико је у Србији популаран овај стари народни трибун.

пепске академије знаности и умјетности — Загреб и Централног војно-историјског архива — Москва.

²² М. Комненовић се помиње на странама: 4, 38, 50, 51, 56, 77, 261—4, 299, и 366. ове књиге.

²³ Марија Црнић-Пејовић, Организација и рад Општинске управе Херцег-Новога (1870—1940), Бока, Херцег-Нови, 12/1980, стр. 44, 68, 69; Бокељска зора, стр. 3.

²⁴ И. Божић, С. Бирковић, М. Екмечић и В. Делијер, Историја Југославије, Београд, стр. 440.

Послије међусобних преговора, поменути „Главни одбор“ одређује два своја члана да уђу у Стојадиновићеву владу. Избор је пао на Мирка Комненовића и Билоша Бобића. Али, ова комбинација није била дуга вијека, јер су, крајем децембра исте године обојица напустили Стојадиновићеву владу; наравно у споразуму са Главним одбором своје странке, дали су оставке на министарске положаје, јер се нијесу слагали ни са спољном, ни унутрашњом политиком којом је био кренуо овај фатални човјек.²⁴

Мирко Комненовић, као активни министар за социјалну политику и народно здравље, упућује свом предсједнику владе „огорчено и протестно писмо којим устаје против полицијског терора сопствене Владе против прогона напредних елемената, против стварања злогласног логора код Вишеграда гдје је Стојадиновић потрпао и тешко зостављао низ еминентних носилаца комунистичког покрета у Југославији.“²⁵

За овим је дошло tzv. „конкордатско питање“ које је Стојадиновић врло неспретно водио, изазвао револт у народу и још више наоштрио нападаје „Удружене опозиције“ против њега и његове владе. По жељи кнеза Павла, Стојадиновић је 21. јула 1937. изишао „конкордат“ пред Народну скупштину на одобрење.

Један од говорника против изгласавања „конкордата“ био је Мирко Комненовић који је говорио у име Радикалног клуба народних посланика. Преносимо неке релове из тог говора, који је био смишљен, садржајан и убједљив. Доказујући да је „конкордат“ изнешен пред Скупштину у незгодно пријеме, рекао је: „Зашто да се не сачека док наш народ сунце не обасја, док се не среде наше жалосне прилике и док у овим клупама не видимо слободном вољом народа окупљене народне представнике цијелокупног народа.“

О вјерској толеранцији: „Можемо се у Боки которској поносити, да нема краја у држави гдје римокатолички и православни живаљ сложеније живи. У Боки су српско-православни

²⁴ Све теже прилике, које су се послје општа низале, биле су узрок да се није сазнало: што је Стојадиновић био обећао А. Станојевићу. Али, једно би могло бити сигурно да га је Стојадиновић хтио изиграти. Јер то су била времена кад неким политичарима није било тешко одрећи се својих начела за министарски положај. Но, овдје се трлао преварно. Комненовићу и Бобићу плескало је све што је било родољубиво и напредно у Југославији. То је био његов први неуспјех, убрзо су наступили и тежи.

²⁵ Из говора М. Бакочевића, одржаног на спроводу пок. Олге Комненовић — супруге пок. Мирка — која је умрла у Херцег-Новоме 1971. године. Из поменутог говора преносимо: „Читав тај Мирков пут, пут је истовремено и Олгин. И она је била малтретирана од аустријских власти и она је заједно са Мирком у свим његовим покретима судјеловала, дијелила судбину, а када су били разавојени — њега је упорио и вјерио чешка. И она је заједно с њим из Трста побјегла у Италију, па у Русију, из које се такође враћа заједно са својим мужем.“

манастири уступали бесплатно земљиште за изградњу римокатоличких цркава, у Боки је римокатолички свештеник, по православном обреду, крстио дјецу у одсутности православног свештеника и обратно.“ Помиње цркве са два олтара „један према истоку, други према западу“ као Црква св. Текле у Спичу.

Говори о „прекјучерашњим јуришима жандара на литију пред Саборном црквом, бацањем евангелија и домљењима рипида и крстова, хапшењем српско-православних свештеника и премлаћивањем српских православних архијереја ... Ово што се данас догодило пред Саборном црквом, то се није догодило никада и нигдје у бившој Аустрији.“

Пајјачи аргумент против изгласавања „конкордата“ био је што „га изгласава Скупштина која није изабрана слободном вољом народа и представници римокатоличког дијела нашег народа недостају у овом дому“ (мисли на Мачекову Хрватску сељачку странку).

Још много родољубивих, демократских и напредних Комненовићевих мисли из овога говора могли бисмо навести: Задржаћемо се на једној:

„Ми савременици не смијемо мјерити својим животом, већ животом народа, који је вјечан и којему треба да припремимо услове за опстанак и развитак за велику будућност.“²⁶

Самовољан и неспретан поступак приликом изгласавања конкордата, а још више неријешено „Хрватско питање“ осјетио су пољумали позиције Стојадиновићеве владе. Сматрао је да их новим изборима може појачати, јер је рачунао на своју снагу и популарност. Избори за Народну скупштину, одржани у децембру 1938. — и поред тога што му је октроисани изборни закон давао велика преимућства — донијели су му пораз. Стојадиновић је добио 1.643.783 гласа, а Мачек — Удружена опозиција 1.364.500 гласова.²⁷

Кандидат опозиционе изборне листе за срез бококоторски био је Мирко Комненовић, а његов замјеник Никола Ђурковић, првоборац и народни херој. И поред јаког терора добили су већину, али обманљивачка изборна рачуница није му додијелила посланички мандат. Као што је познато, изборни неуспјех Стојадиновића убрзо је допринио његовом паду.

У овом времену Мирко биљези још један витешки подвиг, посљедњи у животу. Када је у Европи домиширао Хитлеров бијес против Чехословачке, југословенско јавно миљење је било узбу-

²⁶ Говор Мирка М. Комненовића, народног посланика, бив. министра, председника Југословенског радикалног клуба народних посланика, члана Главног одбора б. Народне радикалне странке — одржан у Пленуму Народне скупштине дана 21. јула 1937. приликом дебате о конкордату закљученом између Св. Столице и Краљевине Југославије. Изд. Сремски Карловци, 1937, стр. 8 до 30.

²⁷ Историја Југославије, стр. 441.

бено, поготово када се знало да то југословенској влади није било поћудно. Рачунало се да ће Чехословаци дати Хитлеру отпор, па је било — код нас — планирано окупљање добровољаца за Чехословачку. Мирко Комненовић и Руди Бунио²⁸ упутили су писма председнику Чехословачке Едварду Бенешу и ставили се на располагање, његовој влади, као добровољци.

Разлози због којих је Комненовић изашао из Стојадинићеве владе пребрзо су постали стварност. Пад Чехословачке, Пољске, инвазија у Француској и околним земљама, све је то тешко утицало на — и ипаче тежко — његово здравље. Постепено се гасио његов живот. Умро је 28. III у предвечерје Хитлеровог и Мусолинијевог напада на Југославију. Његов сировод (29. III) био је последња, предатна, опћебокељска манифестација, жалосна и достојанствена — свјесна да губи свог заслужног првака, а и великих ратних искушења која су се приближавала.

У величанственој погребној поворци, поред Бокеља, налазиле су се делегације из Београда и Цетиња, пријатељи и знанци из разних крајева Југославије, одред војске и Сокола. Покопан је у гробницу својих предака код Парохијске цркве у Топли.

М. Комненовић био је одликован: Орденом Бијелог орла с мачевима, Светог Саве II и III степена, Југословенском круном IV ст. (југословенски), Орденом св. Владимира IV ст. св. Станислава V ст. и св. Анс II ст. (руски), Легијом части (француски), Официрским револуционарним крстом (Чехословачка).²⁹

* * *

Мирко Комненовић је своју кућу, наслијеђену од предака, тестаментом завјештао народу, као задужбину са хуманим и просвјетно-културним циљевима. Као што је познато у њој је — од почетка свог постојања — привремено смјештен Завичајни музеј. Све већим развојем града Херцег-Новога, упоредо је расла и потреба да се за музејске, галеријске, архивске и библиотечке установе створе погодни и стални смјештаји. Обзиром на потрес из 1979. године, то питање дошло је — и нешто раније — на дневни ред. „Одбор за прославу 600-годишњице оснивања Херцег-Новога“ преузео је реализовање овог пројекта. Знамо да није лак ни једноставан. Али, може се рећи да је успјешан и сретан почетак обнова „Архива Херцег-Новога“.

²⁸ Р. Б. Прчањ (1884—1959). Студирао у Прагу. Један од вођа револуционарне студентске омладине. Касније члан чешке „Мафије“ затим публициста и друштвено-политички радник. Заслужан за развитак поморства и туризма.

²⁹ Бокељска зора, стр. 3.

Вјерујемо да ће, у поменутом плану, Задужбина Мирка Комненовића коначно наћи жељено и одговарајуће мјесто; настојећи, да својом намјеном овјеконјечи успомену свог заслужног завјештача. Било би спојиво и корисно да Спомен-дом Мирка Комненовића буде уједно и репрезентативни дом града Херцег-Новога. За ову намјену говори старијски стил ове куће и њен доминантан положај; како Накићеповић написа: „земљиште и чардак на Топлој који се и данас зове „Чардак Комненовића““³⁰

³⁰ Поред већ помнутих Вла. Мариновића и Ст. Иванчевића помогли су ми при овом раду; Централна библиотска „Б. Црнојевић“ — преко Библиотске Пом. музеја — Котор — позајмљеним књигама; др Љубомир Дурковић, Марија Црнић-Пејовић, Брана Доклестић, прото Данило Марић и Јоко Паладачић, подацима и напоменама. Нека овим примс моју захвалност — И. За.

Summary

MIRKO KOMNENOVIC

Ignjatije ZLOKOVIC

On the occasion of the 600th anniversary of the town of Herceg-Novi (1382—1982) it is fit to remember the people who fought for its survival and freedom when it was necessary.

One of them was Mirko Komnenović (1870—1941) meritorious people's leader, a renovator of his native town (Herceg-Novi) and other settlements in the Bay of Kotor; a soldier in the World War I.

During Austrian rule he was the founder, or one of the founders, of national institutions and firms of economic or educational and cultural kind: saving banks, cooperatives, sports and cultural societies. At the same time he was one of the pioneers of tourism and industries. He was the leader of a group of persistent workers who carried out that task with success, always supporting the resistance against the foreign authorities who were oppressing the people and trying to make them lose their national identity.

When World War I started Komnenović was, with a large group of patriots, put in prison in the notorious island fortress Mamula. Being seriously ill he was moved to hospital in Dubrovnik and later on confined in Trieste. Getting help he escaped to Italy. From Italy he went to Salonika and finally reached Niš to join as a volunteer the Army of the Kingdom of Serbia. As an experienced organizer and a person who spoke foreign languages, he was sent by the Government to Russia, where he stayed for two years and a half executing responsible and well organized work: gathering volunteers among Yugoslavs and other Slavs (who were taken prisoners of war as Austrian soldiers on Russian — Austrian front lines.). In Kijev they were organized in units and sent to fight at Dobrudža and later to Salonika.

After the War he was the representative of the Bay of Kotor in the National Assembly in Belgrade. For a short period he was a member of the Milan Stojadinović government. Born and brought up in democratic environment, he soon left that government because of its cooperation with the Axis Powers (1935).

From 1930 to 1935 he was the mayor of Herceg-Novi. He was responsible for the building of important communal objects in the town and its region, in particular for the planting of Mediterranean and tropic cultures which have become one of the main attractions of Herceg-Novi.

He was decorated with Yugoslav, Russian, Czechs and French orders.

His house in Herceg-Novi, left by his will to the people, is now the Regional Museum of Herceg-Novi.

ПРОТА САВО НАКИЋЕНОВИЋ
бокељски историчар и етнограф
(1882 — 1926)

Од половине прошлог и почетком овог вијека појављују се више Бокеља који својим знањем, ентузијазмом и писаном ријечју дају значајан допринос науци и белетристици свога краја. То је тешко вријеме прозелитског притиска Аустро-Угарске и народног бунта, израженог кроз познате устанке и у штампи. Један из млађе генерације ових врло заслужних интелектуалаца је и прота Саво Накићеновић.

У оквиру прославе 600-годишњице постанка Херцег-Новога навршава се и 100-годишњица његовог рођења. Зато је ово најпогоднија прилика да се прикаже његова личност и стваралаштво.

I

БИОГРАФИЈА

Братство Накићеновића давно се доселило у Куте из села Љубомир код Требиња. А оваје је дошао из Србије. О томе казују само сачувана предања. Према подацима из херцеговског катастрика неки од њих су учествовали у освајању града од Турака 1687. г., истакли се у борбама и добили од Венеције намество. У неким документима се Накићеновићи називају старосједиоцима Кута, који су дошли много прије миграција на крају 17. в. Прота Саво спомиње више знаменитих људи из свога братства.

Рођен је у Кутима 25. јануара 1882. г. од оца Јована и мајке Љубице Чуквас. Поред њега, имали су још шест синова и седам кћери. О своме селу даје сликовит опис: „Савило се између кршева и гора... Посреда села пољице, које има по сата у дубини, а толико и у ширини. У близини кућа деру зими велики потоци, који становима не наносе штете, али донекле наносе пољу... Клима блага, оштрија је само по врховима гора.

Најтоплије је гаје живе Накићеновићи, јер је тај део у завјетрини... Село има доста земље за обрађивање и њена родност зависи од врсте земљишта... За данашње становништво велика је већина дошла из Херцеговине свршетком XVII в., кад Млечић Нови освоји."¹

По свршетку основне школе редовно је учио шест разреда класичне гимназије у Котору. Још прије гимназије, а по завршетку Више основне школе, једну годину похађао је наставу у „Поморској школи у Србини, више Херцег-Новога“. Нешто доцније приватно је дао све испите из седмог и осмог разреда гимназије „са испитом зрелости“. Ансолвирао је теолошке науке у Задарској богословији 5. јула 1904. г., да би нешто касније и дипломирао са одличним успјехом. У своме „Животопису“ напомиње и о својим покушајима на перу: „Тад сам се почео бавити књижевношћу“.² Први његови чланци су били о угледним личностима из свога краја као што су о очевом робаку Јову Накићеновићу и о народном добротвору Јову Павковићу са Пода. У пролеће се спрема за службовање. У септембру 1904. г. ступа у брак са Вукосавом Новаковић из Кишна. У Котору је рукоположен истог мјесца у чин свештеника од надлежног епископа Герасима Петрановића, познатог црквеног писца, и ступио на дужност пароха у Сасовићима. Уз то администрира привремено и парохијом у Кутима.

Још у фебруару 1906. г. Српска краљевска академија у Београду примила му је антропотографски оглед „Општине херцеговска, рисанска, перашка и Суторина“ за Етнографски зборник „Насеља српских земаља — расправе и граба“ — и хонорисала је са 300 србијанских динара. На жалост, овај његов први оглед из области којом ће да се бави читавог живота, никад није самостално угласио свијета. Њега ће доцније да прерали и уклопи у грабу свога главног дјела, студије о Боки. Исте године постао је члан Матице српске у Новом Саду.

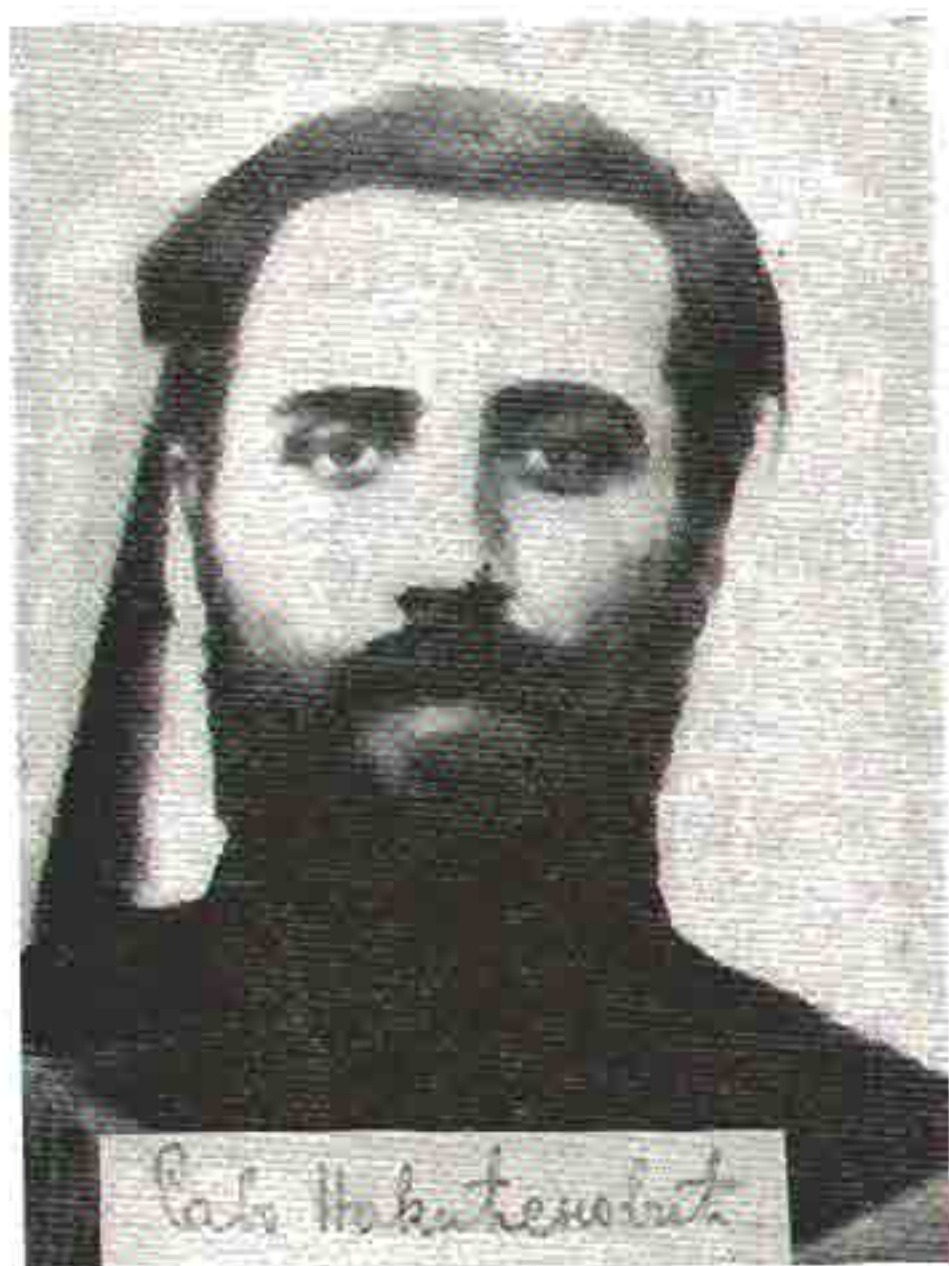
За нешто мало више од двије године врши дужност помоћног учитеља у основној школи у Кутима. О томе раду писао је доцније: „Старије власти бијаху мојим радом потпуно задовољне.“³

Прота Саво оваје биљски све догађаје у породици. Тако описује и смрт очевог робака Јова ријечима: „Мом добротвору и стрицу, који ме је школовао било је име Јован, а у првом Накићеновићу који је у Куте дошао.“ Он је био „тајник општине херцеговске и заступник на сабору... Преминуо је на уставке Никољ-дана 1903. и сахрањен у гробљу топањском. То је мој

¹ С. Накићеновић, Бока, 1913, 466—469.

² Животопис попа Сава Накићеновића, рукопис (Архив Српске академије наука и уметности (АСАНУ), 10386), с. 2.

³ Животопис, 3.

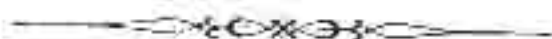
ВОИ САВА НАКИБЕНОВИЋ

БОКА

АНТРОПОГЕОГРАФСКА СТУДИЈА

Из Етнографског Зборника, књ. ХХ.

У БЕОГРАДУ
1913.

други отац. Лака му земља!"⁴ Тако биљежи и очеву смрт 30. јула 1909. г. У шездесетој години живота ријечима из некролога: „Био је Бокељ и Србин старог кова — карактер и јунак — учествовао је у ратовима за ослобођење Херцеговине, те код Дужи умало не погину."⁵

У рукопису аутобиографских података детаљно излаже и свој рад на књизи као и страдање под туђинском влашћу. Денунцијације га прате још од 1909. г. до завршетка рата и таоштва. По својој дужности стално се кретао по селима, а уз то почео је био да купи податке о насељима, становништву, миграцијама, привреди и топономастици за своје главно дјело. Тако „рад мојих антропогеографских проучавања ниске и подле душе денунцираше ме војној власти да сам велиздајник, да тежим и купим потписе да се сјединимо са Србијом... Пошто пак надлежни увидели да сам невин, денунција стављена ад аста“.⁶

У прољеће 1910. г. позвао га је Јован Цвијић на конституисање Географског друштва, на којем је изабран за члана. Још знатно раније почео је да води преписку са Цвијићем која ће да траје с прекидима до смрти. Штета је да се велики дио те преписке, а особито писма Цвијићева и других наших научника, изгубио. У једном од сачуваних писама Накићеновићевих Цвијићу од 13. октобра 1906. г. пише му: „Ево Вам шаљем опис Суторине да га прегледате. Примео сам прве свеске Насеља и Атласа. Баш ће ми добро послужити за расправу. Хвала Вам. Пошто би лако могло бити да из ових крајева новом годишном премјештен будем, то Вас молим да бисте чим прије прегледали опис Суторине, те ми све описе повратили да их обралим у форми расправе док сам још у крајевима које описујем, пак ћу Вам тако и расправу до првог од године послати. Већ неке њене дјелове почео сам обрађивати.“⁷

Почетком маја 1910. г. обавијестила га је Академија да је примила његову антропогеографску студију о Боки и „да ће је штампати ове године у осмој књизи Насеља, мени даровати

⁴ Животопис, 4. Јован Накићеновић је потпомагао херцеговачке устанике. Написао је двије књижнице: 1. „Лука Вукаловић, херцеговачки велики војвода“, Летопис Матице српске, Нови Сад, 1874, 116. Репринт издање „Наш живот“, 1970, приликом откривања споменик-бисте Л. Вукаловићу у парку Требиња, рад вајара Луке Томановића. 2. „Поријекло Зимоњића породице и поп Богдан Зимоњић, војвода гатачки, сабрао Јован Накићеновић, секретар општине ерцеговске 1878.“ Нови Сад, 1880, издање Арсе Пајсвића. Био је предсједник Друштва српске омладине. Са предсједником општине Херцег-Нови Борћем Војновићем организовао помоћ за херцеговачке устанике. Ове, као и низ других података дао ми је старији син протге Сава Јован С. Накићеновић, адвокат из Београда за које му и овом приликом захваљујем.

⁵ Бока, гласник за ове интересе Бокеља, Котор, VI/1909, бр. 16, 2.

⁶ Животопис, 5.

⁷ Писмо Сава Накићеновића Јовану Цвијићу од 13. X 1906. (Архив САНУ 13484/I).

25 штампаних комада, а у исто вријеме и хонорар“.⁸ До штампања није тада дошло. Рукопис ће да чека још три године. Тек „у августу 1913. штампана Српска краљевска академија моју антропогеографску студију „Бока“ у XX Зборнику Насеља и исту хонориса са 70 листара од штампаног табака... Књига би награђена по одлуци предсједништва Академије наука са 1938.10 дин. Још ми је дато на дар 30 сенарата, а књига износи, без атласа, 27½ табака. Ради ове књиге био сам деунициран и оптужен као велелездајник. Дне 2. јануара по новом 1914. извршили су ми два полицајна комесара потпуњу кућну преметачицу. Однијели су ми сенарате Боке, књигу новчаних улога и неколика писма од Академије наука и Географ. друштва из Београда“.⁹

Још у априлу 1910. г. Српско Географско друштво га је изабрало за свога повјереника, „чега се ја и примих“.¹⁰

И поред молбе да се разријешн учитељске дужности у своме селу, на тражење власти остао је до 15. септембра 1910. г. када је разријешен коначно. О томе раду добио је похвалницу Котарског вијећа за просвјету у којој му се одаје признање на „ревном и у сваком погледу похвалном заузимању за напредак повјерене школе“.¹¹

Те године му се нуди дужност капелана православне парохије у Дубровнику, коју је одбио. Прота Саво се од ране младости читаним својим бићем дубоко и трајно све до смрти везао за своју родну груду и народ који га је веома поштовао.

У септембру 1910. г. лобија Упутства за секције Српског Географског друштва из Београда и прима се великог посла да прикупља „грађу за Југословенски топографски рјечник“.¹²

За све ово вријеме и даље до краја живота врло савјесно врши своје парохијске дужности, пише и држи проповиједи и вјеронауку. Ипак је желио да дође за стално у Куте да се посвети тихом породичном животу какав је и сам био по својој природи. Требало је још панора до коначног мира и слободе у родној земљи. О службовању у Сасовићима забиљежио је у поменутом рукопису: „А 1. 10. 1911. бих премјештен са парохије Сасовићи у моје родно мјесто — Куте. Нек се зна служих на парохији Сасовића седам година. Народ ме добро хтио и волио“.¹³ Још није имао тридесет година старости, а већ је био написао два значајна дјела и више чланака. О тим радовима биле су објављиване и стручне, врло повољне, оцјене. Остаје у родним Кутима све до смрти, иако су му, као што ћемо видјети, биле

⁸ Животопис, 5.

⁹ Животопис, 9.

¹⁰ Животопис, 6.

¹¹ Животопис, 6.

¹² Животопис, 6.

¹³ Животопис, 8.

Грб Накієсновіца

нуђене високе прквене дужности. Чини нам се као да није марио за положајем у друштву него за својим миром и радом који су га привлачили у сеоску тишину. Осим тога, то је било и врло бурно вријеме балканских ратова, који су наговјештавали свијетски пожар. Био је стално под присмотром полиције. Не постоји више његове преписке са Цвијићем и научним установама у Београду са којима није престајао да сарађује без обзира на политичку ситуацију и оптуживања.¹⁴ Ту је показао ријетку храброст и снажну вољу да остане вјеран идеалима свога народа без обзира на све посљедице.

Од 1911. г. стални је сарадник листа Српска зора у Дубровнику. Уредништво је цијенило његов прегалачки рад на књизи, па га је и позвало „за сарадника главног“. Исте године позива га Управа Матице српске у Дубровнику „да јој уступим коју моју овећу радњу за њена издања и ја јој одговорим да хоћу“.¹⁵ Матица је издавала књиге за народ популарно писане из фонда свога оснивача Константина Вучковића. По свему изгледа да је Накићеновић свој повећи рад, на 63 странице рукописа на папиру кашцеларијског формата, под насловом „Херцег-Нови“ био спремио за ову установу. Она студија из историје нашега града од постанка до ослобођења 1918. г. пронађена је у пројектима Српске зоре. На завршетку рукописа наглашава о томе: „Боже лај, да Херцег-Нови, око којег су се много пута пролили потоци крви, да се покаже и унапријед достојним свога великог оснивача — Твртка краља, а садашњи нараштај да се још боље пригрли, бар на културном уједињењу, а у колико је дозвољено, и у осталом, двоименог народа — Срба и Хрвата. Ово је једна страница Српског Приморја, за напредак и просвјету кога све је своје завјештао, велики народни добротвор Константин Вучковић, те њему благодарехи излази ова моја радња.“¹⁶

Ратне неприлике спријечиле су публикурање овог Накићеновићевог рукописа и сама установа била је укинута.

На више страница спомиње рад у парохији, оправке храмова и своје ангажовање у другим општим потребама као што су оправке пута и моста у Жлијевима и Кутима. А о својим неуспјесима у том послу забиљежио је и ово: „Још бијех израдио, у два маха, припомоћ за поправку пута од Зеленике до Сасовића, али извјесни елементи то осујетише.“¹⁷

Они који су се противили његовом немарском дјелу у свима потребама народног живота, углавном су стајали у другом

¹⁴ Писма Цвијићу (АСАНУ, 13484/1—16).

¹⁵ Животопис, 7.

¹⁶ Херцег-Нови, рукопис (Архив Херцег-Нови). Цитирамо дио текста са посљедње непaginиране странице.

¹⁷ Животопис, 8.

табору. Одатле су му, изгледа, и долазиле све патње. На жалост, таквих је било међу и сарадницима и колегама. Због њих је био принуђен да доказује и оно што није хтио из скромности, свој рад на обнови Цркве св. Илије у Ластви: „У хатар истине нека се зна да се та црква обновила за пријеме моје, док сам ја био на парохији Сасовића и ја сачинио молбе и купио прилоге.“¹⁸

У јесен 1912. г. постављен је за сталног пароха „и моја свечана инсталација би 16/29. септембра 1912. у Цркви св. Тројице у Кутима“. Одлуком Школског среског вијећа у Котору те године је именован за надзорника мјесне основне школе.

Из Животописа дознајемо да је поодавно био почео да ради на скупљању грабе за студију о Конавлима. Немогуће је данас да се прати сав овај његов рад на овом дјелу, јер недостају архивски подаци. По свему судећи ова студија била је, садржајно и методолошки, слична његовој антропогеографској студији о Боки, јер је рађена под надзором Цвијића и његових стручних сарадника и требало је да се појави у истој едицији Српског етнографског зборника. Биљежи да је пред крај 1913. г. ишао у Конавле да прибира грабу. На повратку та је зауставио полшајак на жељезничкој станици у Херцег-Новоме и приликом преметачине одио му „све потице о Конавлима, јер да тобоже, денунцираше ме, испитујем брда, воде, положаје, утврде и др., те све то реферишем Србији и много тому слична што се човјеку не би у снау снало. Али, нека их!“¹⁹ Нове патње на почетку 1914. г. већ смо напријед поменули.²⁰

Још у јулу ове године био је проглашен за ратног таоца села Куте, а 14. августа ухапшен и везан одведен на Мамулу. Тамо је нашао „лијепу китву Бокеља“. Из Херцег-Новога су били затворени Јевто Гојковић, Мирко Комненовић, Урош Мандић и Илија Антељевић. Спомиње поименично и остале затворенике из Паштровића, Будве, Котора, Рисна, Ораховца и Каменара. Међу њима је била само једна жена, Олга Рачета из Котора, која се врло храбро и пркосно држала. Ту се сусрео и са младим поморским капетанима Миланом Срзентићем и Филипом Хаџијом, који су убрзо били стријељани на Шпањоли. Описује детаљно сва малтретирања солдатеке на Мамули и завршава ријечима: „Везивали су нас и свакојаких мука мучили.“²¹

Са Мамуле је пребациван у друге затворе да би ускоро био пуштен, „али из куће и из парохије нијесам смио све до маја 1918“.²²

¹⁸ Животопис, 9.

¹⁹ Животопис, 9.

²⁰ Животопис, 9.

²¹ Животопис, 10. С. Накићеновић, Листак из моје интервјује 1914. Јадранска стража, Беновићи, 16. 8. 1924.

²² Животопис, 9.

Из рата је изашао нарушеног здравља, али још увијек снажне воље за нова прегнућа. И даље га је чекао велики посао. И он му је приступао савјесно и са доста одрицања. Бриге о породици притискале су га цијелог живота, јер је службонао стално у сиромашним парохијама. Сав свој мукотрпни рад као свештеник и интелектуалац, позван на просвећивање свога народа, од првог дана схватио је озбиљно. У том смислу је и сав његов дуготрајни научни рад, жива ријеч и однос са људима.

У току ратних година ништа није могао да напише, јер су га као и све тада мучили немангина и болести, а осим тога малтретирања полиције, таонство и интернација.

Зато забринуто биљежи: „Кроз вријеме рата нијесам ништа написао, а многи су ми рукописи и у земљи сагњали. Не знам што је са мојим исправама за прошлост Херцеговске крајине што сам их послао Гласнику Земаљског музеја у Сарајево, као ни са монографијом Херцег-Нови, коју сам у Београд послао. Ваљда су и оба ова рукописа пропали.“²³

Цвијић је цијенио његов допринос изучавању народног живота у Боки, а посебно и страдања под губином, па га је предложио за одликовање. Тако је 10. 1924. г. одликован Орденом св. Саве. Уз то га је позвао на даљу сарадњу. Накићеповић је прихватио да у лето 1920. г. проучава и даље Копавле и скупља грађу на терену. На Цвијићев предлог Академија му је додијелила 500 динара за трошкове. А уз то проучава и Клишску крајину и скупља грађу.

Још у септембру 1919. г. иницијатор је за оснивање ниже гимназије у Херцег-Новоме. У томе има истоминиљеника и сарадника. Формиран је одбор у који су ушли поред њега још и прота Петар Рафаидовић, Душан Прњат, Јово Секуловић, Васо Бурвић, Нико Доклестић, Илија Антељевић, Лазар Доклестић, Душан Перчиновић и доп Јозо Вујовић. На њихов меморандум издат је Регентов указ од 16. децембра 1919. г. којим се оснива нижа приватна реална гимназија која ће се издржавати из средстава општине. У школској 1920—21. г. прота Саво је предавао историју, географију и калиграфију. Коначно, 9. августа 1922. г. „поста Нижа реална гимназија у Херцег-Новоме државна — испуни се и то за чим смо сви у новском крају жудили, а ја са мојим друговима наставницима и толико труда уложили“.²⁴

Културно-просвјетно друштво „Просвјета“ из Сарајева именovalo га је својим пошреником у овом крају. О храмовној слави манастира Савине одликован је чином протојереја од страше тадашњег епископа Кирила Митровића. Указом Регента постављен је за члана замјеника у Врховном управном савјету

²³ Животопис, 10.

²⁴ Животопис, 11—12.

Српске православне цркве. Нуђено му је мјесто судије Епархијског суда у Котору, на чему се захвалио.

Од 1920. г. почео је опет да објављује. Спремао је за штампану студију о Кињској крајини и Конавлима. Оболио је од парализе у априлу 1924. год. Подносио тешку болест, умро је 25. априла 1926. г. у 45. г. живота.²⁵

II

НАУЧНИ РАД

А) Историја

Своје прилоге из ове области радио је на основу архивских материјала и познате документоване литературе. У овоме су му помогли добро знање појединих друштвених наука, а особито познавање језика. Класично образовао, говорио је оба античка језика, а од живих добро је познавао италијански и њемачки. Приликом проучавања његових радова, то се одмах примијети.

Да би створио повољне услове за израду извјесних тема из домаће прошлости, објављивао је прво грађу. У рубрици „Старине“, какву је имао Шематизам бокоторске епархије, публиковао је више докумената који се, углавном, односе на крај 18. и прве деценије 19. вијека. Такву рубрику је имао и велики илустровани календар „Бока“, који је издавао и уређивао познати наш родољуб и писац архимандрит Дионисије Миковић, настојатељ манастира Бања код Рисна.

У Накићеновићевој монографији „О херцеговским Војновићима“, још увијек јединој и непревазиђеној студији о овом братству, наведено је доста архивске грађе. О томе и сам аутор пише у предговору ове књиге: „Главна грађа с којом сам се за ову радњу користио, била је сва исобјелодањена. А то су: родословне Војновића, читуље, записи, документи из архиве општине херцеговске, који су били својина бивше општине топаљке и

²⁵ У последњем писму Цвијићу, датираним 10. септембра 1924. г. пише му, поред осталог, и ово: „Болујем од парализе (узетости), проширења срца, бубрежне болести и велике несвијести. Болест иде све на горе. Мене, добро видим, све је већ издало и оставило. Очи се блијеште те не могу већ ни читати... Не замјерите, добри Јоване, што ја овако слабо и на овакој хартији пишем ово писмо — вјерујте ми пишем већ четири дана“ (АСАНУ, Етнографски зборник бр. 375/56—1). Једно вријеме се лијечио у Сарајевској болници, али због врло лоших услова хоспитализације пред смрт се вратио кући. Сахрањен је у породичној гробници у гробљу код Цркве св. Андрије у Кутима. По казивању савременика био је средњег раста, доста мршав, њежног здравља, тихе и благе нараш, а врло храбар и постојан. У народу је био веома омиљен и обично су га звали „поц Саво“. Он је то радо прихватио и тако се и потписивао на свим својим радовима.

О. ХЕРЦЕГНОВСКИМ
ВОЈНОВИЋИМА

НАПИСАНО ПОП
СЛАВА НАКИЋЕЛОВИЋИ.

НАКЛАДА И ИЗДАЊЕ
ПИШЧЕВО.

Цијена Кр. 1.40.

ДУБРОВНИК.
СРПСКА ДУБРОВАЧКА ШТАМПАРИЈА
1910.

фискалне коморе у Херцег-Новоме, затим документи из архиве задарске (односно слијетске), дубровачке, млетачке, које све бјеше пок. Борбе (Војновић), кад је тражио потврду своје племенске титуле, марљиво сакупио; даље породични списи Војновића, матице парохије Савине и топаљске, извјешћа и писма о Војновићима у Русији, као и свега другог што дознадох.³⁶ Уз то се користио и фундаментално архивским збиркама као што је дипломатски кодекс збирке *Monumenta Ragusina*, издање ЈАЗУ у Загребу. Такав метод рада, мање-више, задржао је и код писања других историјских расправа и огледа. Издашно се користи литературом. Цитира Јиречека, Апендинија, Хамера и друге. Употребљава и добро очувана предања и народну поезију. Поред општинског катастрика служи се и књигом приложника ман. Савине, важним извором за познавање насеља и братстава у овом крају.

Књига садржи, поред увода, и низ поглавља која расправљају о пореклу Војновића и њиховим миграцијама. Од посебног су значаја биографије њихових првака од првих помена до последњих познатих њихових изданака. Као што је истакнуто на корицама и насловном листу, књигу је штампао о свом трошку. То је био врло ризичан подухват како да се трошкови штампе подмире. Ова студија је одлично примљена, уз похвалне стручне оцјене.

Мали историјски оглед о Топаљској општини под млетачком управом први је научни допринос познавању ове домаће самоуправне институције. И овдје је употребљена оригинална архивска грађа и поуздана литература. Истина, ослања се, углавном, на богату општинску архиву, драгоцјену за познавање ондашњих прилика. Наводи села која се, по овим изворима, налазе на територији старе жупе Драчевица. И овдје се, као у претходном раду, служи Општим листом (књигом приложника) ман. Савине с краја 18. в. Ове податке о Драчевици потврђује познатим истраживањима код Јиречека. Збирка дукала је добрим дијелом употребљена да би се боље освијетлиле повластице општинске самоуправе. Одатле потиче и навођење породица досељеника, које су се, по дозволи дужда Марка Антонија од 21. септембра 1688. г., населиле. Ова самоуправа је прокламована 14. јула 1718. г. која није била потпуна, како су је народни представници тражили.³⁷ Зато с правом наш народ каже, цитира Накићеновић, да је Млетачка Република „хитрином (дукавством) живјела и на врху од неге да је била кадра рупу учинити“.³⁸

³⁶ О херцеговским Војновићима, Дубровник, 1910, 3—4. Лијепе оцјене А. Војновића и Н. Милаша.

³⁷ Општина топаљска, велики нацртурани календар „Бока“ за 1912, 36—48.

³⁸ Општина топаљска, 37.

Описује књигу датих привилегија писану италијанским језиком на пергаменту.

Како је овај рад писан у вријеме балканских ратова прота Саво напомиње: „Уредовни језик био је српски ћирилицом. Њима је то дозвољено било прије 200 година, а ћирилица још и данас на силу се трпи.“ Ово је пишчева алузија на бечку политику према нашем народу. Ове, назови, привилегије Млечићи су сами газили. Описује избор председника, четири „суђе“ и тајника (секретара) комунитати на Топаљу, који се вршио сваке године. Све функције у општини биле су бесплатне. Према неким биљешкама, којим се аутор користи, област ове општине се простезала до Бијеле, Јошнице и Крушевица. Имала је нешто преко 5200 становника. На двије странице штампаног рада исписује презимена и имена свих капетана (председника) комунитате од 1719. до 1796. г., њих 48. Посљедњи је под Млечићима био Остоја Црногорчевић. Отада се Топаља припаја Херцег-Новоме коме је тада на челу Александар Војновић.²⁸ Напомиње да се за овај оглед користио до тала необјелодањеном архивском грађом. По његовим ријечима „Топаљска општина живјела је људски вијек (1718—1797), а ја је, ево, изнесох да је отмам забораву, а може да послужи лијешим прилогом за историјску грађу миле Боке“.²⁹ У даљем проучавању Топаљске општинске самоуправе овај Накићеновићев прилог је веома значајан материјал за све оне који се овим буду бавили.

У рукопису је остала студија о Херцег-Новоме. Данас је немогуће објавити, јер знатан број страница недостаје. И овдје се служи старим опробаним методом припреме: скупљање и проучавање докумената и литературе. Писан са тенденцијом да буде популарно и тиво за народ, ипак је задржао научни манир закључивања, последије испитивања материјала и упоређивања познатих извора.

Види се из његовог излагања да је доста тога проучио прије него што је почео да пише. И ондје употребљава познате приручнике и хронике, као и споменичке збирке (Миклошић, Фарлати, Белчић) и нешто страних писаца. Нијесу му били познати венецијански извори о Херцег-Новоме којим се користе

²⁸ Исто, 43.

²⁹ Исто, 47—48. О Топаљској општини су касније писали: Владимир Боровић, Топаљска општина код Херцег-Новог у првој половини XVIII в. Гласник Географског друштва, XV, Београд, 1929, 1—15. П. Шеровић, Из архива старе Топаљске општине код Х-Новог, Гласник Етнографског музеја, Београд, 1933, VII, 146, 46—59. Исто, Стара Топаљска општина у Б. Которској, Историјски записи, 1957, св. 1—2, 189—210. Д-р Борђе Д. Миловић, Прилог проучавању кривичних судова добрих људи у Комунитати топаљској (Млетачки период), Историјски институт Црне Горе, Цетиње, 1959.

Томо К. Поповић, Шеровић, А. Милошевић и други.³¹ Цитира, као и ош, Евлију Челебију према београдском издању Јована Радошића.³²

За разлику од Тома Поповића почиње кратким уводом о Идирима и кретањима њиховог огранка Енхелеја (јегуљара), о којима имамо доста података код античких писаца. Овај рад има пет поглавља у којима се обрађују поједини периоди из живота града (I, Идирско доба, кретања Словена и жупа Драчевица, II, Оснивање града и управа краља Твртка, Саудаља Хранића, Стефана Косаче и његових насљедника, III, Турски период, IV, Млетачка управа и V, Тонаљска општина и аустријска власт). За разлику од других, који пишу историјски живот Херцег-Новога, Накићеновић поставља врло широке оквире у описима догађаја који му одузимају простор за детаљније податке о овоме граду. Има детаља код њега које не налазимо код других писаца. Знао је да влада том огромном материјом историјских збивања и да их претаче у одребене видове излагања. Посебно су интересантна његова излагања о Драчевици, као и у претходном раду, која се слажу са осталим ауторима. Пише да је жупа Драчевица „заузимала најљепши дио Боке, од Суторине до Кумбора“, па додаје „у њој се спомињу ова села: Жвиње, Сустјепан, Мокрине, Камено, село св. Николе (Жлијеби?), Кути и Херцег-Нови. А г. др К. Јуричек још је нашао Полостро, Пољша и др.“ Затим се осврће на књигу приложника ман. Савине у којој су назначена села на терену Драчевице и то: Мојдеж (Потпланина), Ратишевина, Сунђепан, Требесин, Мокрине, Црвено брдо, Жлијеби, Сасовићи, Казимир, Миоче брдо, Поли, Брајковина, Савина, Зелени дуб, Тонла, Жвиње, Кути, Пресјека, Ластва, Рујево, Убам и Буновићи. Према томе „жупа Драчевица обухватала је од данашње општине херцеговске ове кнежине: Мокрине, Мојдеж, Ратишевицу, Сунђепан, Требесин, Поле, Камено, Сасовиће, Жлијебе, Куте, Топлу и Савицу. Од општине рисанске бар неки дио Убала и Буновиће, и од Суторине Жвиње“.³³ Са оваквим закључцима слаже се и књига Тома К. Поповића.³⁴

Један рад посвећен је проучавању читуља, рукописних књижица у којима се спомињу живи и умрли чланови породица.

³¹ Т. К. Поповић, Херцег-Нови, 46—65. П. Шеровић, Борбе с Турцима око Херцег-Новога до његовог коначног ослобођења 1687. г. Годишњак Поморског музеја, Котор, IV/1955, 5—28. Антон Милошевић, Херцег-Нови у Бочи Которској, Гласник Народног универзитета Б. Которске, Котор, IV/1938, 1—2, 12—20.

³² Јован Радошић, Путовање Евлије Челебије по српским и хрватским земљама, Годишњаци Николас Чушића, XXXI/1912. Глиша Елезовић, Евлија Челебија, свјетски путник и путописац, Српски књижевни гласник, XXXIV/1931, 7, 532—554.

³³ Херцег-Нови, рукопис, 5—6, 7—8.

³⁴ Т. К. Поповић, н. д., 8—9. М. Змоковић, Словенска жупа Драчевица, Бока, зборник радова из науке, културе и умјетности, Х-Нови, 1/1969, 53—72.

Овакве књижице предавале су се за дуго у ман. Савину ради богослужне употребе. Оне су данас веома корисне за изучавање становништва са подручја већег дијела Боке.³⁵

Други је посвећен дескрипцији писаних и штампаних књига српско-словенске рецензије. Њих је било у Боки доста. Добрим дијелом су отуђене куповином за стране збирке. Овај мали рад је веома користан прилог археографском истраживању на нашем терену.³⁶

Б) Етнографија

Знајући да цијени вредност наших умотворина, почео је доста рано да скупља бокелске народне „приповијести, заговјетке и обичаје“. У књизи о Војновићима објавио је нека предања и поезију који се односе првенствено на ово братство.³⁷ Препоручио је Цвијићу да откупи велику збирку народних пјесама од једног Дубровчанина.³⁸ У једном писму из 1920. г. му пише: „Ако икад, то данас треба да прослиједимо проучавање насеља српских земаља... и да тако „бранимо и штитимо националне, културне и економске тековине“ свога народа.“³⁹ Предлаже му да лично Цвијић проучава сјеверну Далмацију и да ће га он радо на том путу да прати. Тако исто, представља му неке своје познашике, интелектуалце који би се прихватили да, према упутствима, скупљају етнографски материјал и врше антропогеографски материјал и врше антропогеографска испитивања на појединим проученим теренима.⁴⁰

У духу народног десетерца написао је једну епску пјесму о погибији Јокана Катића, кога су Французи на превару ухватили и погубили.⁴¹ Приликом скупљања фолклорног блага написао је једну приповијетку за коју каже да је написана „урав онако како народ говори са вјерованством, обичајима и мишљењем народним из овога краја. У њој нема ништа мога. Ако Вам се допадне, подајте је тамо да се штампа да потакнемо и друге на сакупљање народног блага“.⁴²

Пише му у мају 1920. г. да скупља податке за допуне својој студији о Боки „као епилог који је неопходно потребит, јер сам је писао под притиском црно-жуће авети“.⁴³ Рукопис је послао Цвијићу и данас ништа о њему не знамо, па ни то колико

³⁵ Неколико читуља из ман. Савине, Библиографија, бр. 12.

³⁶ Србуље у Боки, Библиографија, бр. 39.

³⁷ О херцеговским Војновићима, 3—4.

³⁸ Писмо Ј. Цвијићу од 27. 3. 1922. (АСАНУ, 13484/4).

³⁹ Писмо Ј. Цвијићу од 25. 5. 1920. (АСАНУ, 13484/2).

⁴⁰ Писма Ј. Цвијићу, горе цитирана.

⁴¹ Смрт Јокана Катића, Библиографија, бр. 3.

⁴² Писмо Ј. Цвијићу од 27. 3. 1922.

⁴³ Писмо Ј. Цвијићу од 25. 5. 1922.

је и како Накићеновић радио и урадио на допунама помешуге студије. Он је увиђао да је потребно извршити не само ревизију текста него га и допуњавати новим архивским и литерарним подацима до којих онда није могао доћи.⁴⁴

Као што смо видјели Накићеновић је још 1910. г. предао Академији наука у Београду своју антропогеографску студију о Боки. Било је обешано да ће да буде штампана исте године.

Добро је познато да је на предлог Стојана Новаковића 1894. покренута у Академији научна едиција „Српски етнографски зборник“ са два разреда или одјељења издања и то Насеље и порекло становништва и Живот и обичаји народни. Поред тога Цвијић је први код нас увео антропогеографију као науку и на томе много учинио. Позивао је и окупљао интелектуалце на селу, свештенике и учитеље, да му помогну у скупљању грађе о пореклу становништва и насељима. За овај рад написао је упутства, која је у новим издањима допуњавао. То ће доцније да ради и да му помаже Јован Ердељановић. Он је увиђао да је код нашег живља добро сачувана традиција о поријеклу и досељавању, о обичајима и усменој књижевности. После првог свјетског рата почела се губити. Његовом позиву су се одазвали. У издањима Срп. Етнографског зборника сарађује више свештеника и учитеља.⁴⁵

Тако је написао опсежно дјело и прото Саво и бринуо све до смрти о њему како би се допуне могле објелоданити у новом издању до којег није дошло. Приликом појаве из штампе студије о Боки писао му је Цвијић: „Ваш рад, чије је штампање почело пре ових наших славних ратова, сада је потпуно довршен. Међи се особито допао специјални део, који је набијен драгоценим подацима и ја Вам на овом одличном раду најсрдачније честитам.“⁴⁶ То је тзв. „Опћи дио“ у коме су изложени описи и главне црте земљишта, клима, фауна и флора, кратак историјски преглед Боке, економске прилике, посједи, обрађивање и сточарска кретања и рибарство. У овом одјељку имају посебна поглавља о насељима и именима насеља. Затим слиједи „Историјат насеља и поријекло становништва“. Обрађена је народна самоупра-

⁴⁴ Петар Шеровић је памјеравао да изврши ревизију података о насељавањима и поријеклу становништва прегледом старих општинских катастрика. У томе је успио да уради само за Бијелу (П. Шеровић, Бијела у Боки Которској, Старице и порекло становништва, Споменик САНУ, CV (Зборник извјештаја о истраживањима Б. Которске), II, Београд, 1956, 185—193.

⁴⁵ Др Павле Вујовић, Јован Цвијић, Сарајево, 1928, 16. Б. Дробњаковић, Антропогеографија, Народна енциклопедија СХС, књ. I, 65—66. Тихомир Борбевић, Учитељи и проучавање народа, Наш народни живот, књ. X, Београд, 1934, 151—158.

⁴⁶ Животопис, 9. Штета да Накићеновић ово писмо није сачувао. Ушпштио га је у затвору, бојећи се нових малтретирања. У биљешкама се сачувао само овај одломак.

ва, просвјета, култура и школство. Послије кратког увода о постанку села даје преглед поријекла становништва по историјским изворима и народном предању. Од особите вриједности је одјелак о етнопсихичким особинама Бокеља и народним вјерским и световним обичајима. У склопу описивања народних обичаја, посебно у краћим цртама, пише о неким нарочитим установама као што је „Братска“ и „Крвно коло“. На крају даје кратак опис народне ношње са разликама које постоје између насеља.

Уложио је много труда и знања док је све ово прикупио и написао. О неким обичајима, каже, да је добио највјерније податке од свога покојног оца. У погледу оцјењивања етнопсихичких особина Бокеља био је сасвим оригиналан и није се поводио за оних што су други о нама писали. Истиче да је Бокељ „здрав и вићен, разборит, бистар, хитар, домишљат и јуначан. Лако се зна прилагодити захтјевима живота, пробије се кроза свијет неком лакоћом. Радишан је, брз, окретан, глатко му све од руке иде. Лако упаце у погрешку, али се из ње непримијетно извуче... Тешко дозвољава да му ко други соли памет, јер се прекомјерно поуздана у свој здрави разум, бистро схваћање и познавање свијета... Зна бити и заједљив, али чим почну круће уврседе палати, ту суди пушка и нож... Радо политизира, воли новац, али ријетко да је Бокељ „опанком свој образ крпио“. Не да се окренути, буди је неовисне, слабо трпи јарам... Многе је владавине искусио, јад, невоља и муке му кроз кости ушле, зато је према многима неповјерљив“.⁴⁷

Данашњи истраживач треба да се замисли над овом студијом колико је требало посједовати грађе и литературе о њој, колико енергије и ентузијазма да би се написала оволика књига. Ни данас није могуће превазићи овакве методе излагања у етнографским радовима. Осим тога, Накићеновић је ово дјело радио у изузетно тешким околностима, оптерећен великим породичним обавезама и притиснут денуцијама и истрагама.

И стручнији научни рад као свако људско дјело, а камо ли овакав аматерски, свакако да пати од погрешака и недоречености. То је, како смо напоменули, и сам писац увиђао кад је Цвијићу послао „Допуне“. На њега се могу примијелити ријечи којима је скоро проф. етнологије др Мирко Барјактаровић оцијенио опсежну монографију проф. Јована Ердешановића: „Истица је да је Ердешановић у овом обимном раду давао превелики значај народним казивањима (традицији). Зато се његова излагања, добрим делом, и с правом, не допадају историчарима.“ Осим тога није познавао довољно архивску грађу, јер није била онда тако

⁴⁷ Бока, с. 303—304.

доступна. А и стање етнологске науке у његово вријеме било је у развоју.⁴⁸

Галантни београдски етнологи Ердељановић и Т. Борђевић цијенили су овај велики труд прота Саве. Зато он спомиње у Аутобиографији њихова писма, као и других научника, поводом појаве студије о Боки. Ердељановић истиче Накићеновићеву топографску номенклатуру која му је помогла у научном раду.⁴⁹

Рада на Југословенском топографском рјечнику, на који је био позван још 1910. г., сачуван је баш у овој студији, у номенклатури под насловом „Преглед географских имена“ (Бока, с. 839—866).

У прољеће 1920. г. пише Цвијићу да ће „можда и овог љета“ проучавати „жуцу Конавле“. У марту 1922. г. обавјештава Цвијића да му је поручио др Тихомиру Борђевићу како је „зготовио студију о Конавлама“... Али, уз то, додаје да му је само потребно да прегледа Дубровачки архив ако би наишао документа с пописом конављанских породица. Сигурно је у првом реду мислио на катастике. О томе овако продужава: „Ако такав попис нађем био би од неизмјерне вредности.“ А 1. септембра исте године шаље му рад о Конавлама и пише: „Ево Вам, напокон, шаљем Конавле са Додатком о Боки. Надам се да ћете радњом бити задовољни. Закаснио сам мало, али рад радље је боље.“ Цвијић му је послао студију о Конавлама натраг да би извршио исправке по упутствима проф. Боривоја Милојевића. У писму Јова Накићеновића, његовог старијег сина, којим обавјештава Цвијића да је његов покојни отац бринуо за рукописе о Конавлама и Книну (датирано 7. јула 1926), пише: „Рада о Конавлама, како рекосте, код Вас је, али и овђе нешто има што је црвеном штампом од Академије исправљано (можда штогод код Вас фали о Конавлама?).“ У допису Академије од 14. октобра 1924. г., упућеном проти Саву, пише да је Академија „одобрела да Вам се изла 2.500 динара на рачун награде за спис Конавле“. У посљедњем писму прота Саво пише Цвијићу: „Шаљем Вам Конавле да их према приложеном писму исправите, јер ја не стигох још ни ову ситуацију да исправим.“⁵⁰ Овај рукопис и онај о Допунама „Боке“ нестало је вјероватно у оставининок. Цвијића или у архиву Академије, а рад „Конавли“ већ је био хонорисан и спреман за штампу (САНУ, 1215/24, од 14. X 1924. г.).

Како је у прољеће 1922. г. био извијестио Цвијића да је завршио рад о Конавлама и Допуне „Боки“, прихватио се новог посла, да изради сличну студију о Книноској крајини. У ту сврху

⁴⁸ Поговор проф. др Мирка Барјактаровића књизи др Јована Ердељановића, Стара Црна Гора, фототипско издање, Слово љубве, Београд, 1978, с. 899.

⁴⁹ Ј. Ердељановић, Стара Црна Гора, 20—21.

⁵⁰ У посљедњем писму моли га: „Штампајте моје Конавле и хонорар ми пошаљите.“ Писма С. Накићеновића Ј. Цвијићу (АСАНУ, 13484/1—16).

му је Академија упутила на рачун хонорара за ова нова испитивања 3000 динара.

Јавља му се дописницом из Книна 8. јула 1923. г. како већ неколико дана по терену прибира црабу: „Из овог до сад прикупљеног изгледа да је ово насеље свим дијелом насељено у XVI в. из Босне. Свакако овамо традиције нијесу свјеже као у Боки.“ Овај рад није успио да среди за штампу, јер га је у томе болест претекла. Преписивао га је његов син Јово и доставио Цвијићу. Надази се у Архиву САНУ.⁵¹

У неколико радова описује народно сујевјерје и обичаје. То су чланци о вјештицама и изгону тенаца (вампира) као и приказивање народних обичаја о умиривању крвне освете (Крвно коло), о врсти народне самоуправе (Брашка), о празновању Божића, крсне славе, о свадбама и сахранама. Неке од ових обичаја описивали су старији етнографи-аматери.⁵²

Накићеновића је веома живио интересовао његов народ у свима облицима егзистенције и стваралаштва. Зато се и посветио проучавању његове психе, традиције и духовног наслеђа.

III

БИБЛИОГРАФИЈА

Прве поуздане податке за израду Накићеновићеве библиографије налазимо у његовом Животопису. Ту се спомињу скоро сви објављени радови и већина у рукопису. Писац је цитирао наслове својих расправа и чланака, називе часописа и листова, године издања и бројеве свесака ових едница, али је изоставио да наведе нумерацију страница. Изгледа да није мислио на библиографију својих радова, него је хтио да у Аутобиографији сачува помен о своме стваралаштву. Ови подаци су значајни, јер упућују истраживача да лако дође до самих радова и наведе незабиљежену пагинацију.

Још раније, док ми није био познат овај његов рукопис, објавио сам само десетак његових радова у чланку којим сам комеморирао четрдесетогодишњинцу протине смрти. (В. Ивошевић, Свијетла успомена проте Сава Накићеновића, Весник Са-

⁵¹ Писма (АСАНУ, 13484/1—10).

⁵² О крвном колу код нас су писали Вук Врчевић, *Крвно коло*, Српско-далматински магазин, 1844, с. 62—64. и Димитрије Васиљевић, *парох убаљски*, *Описаније како треба мирити за мртву главу или метати крвно коло*, обичај у овом предјелу још од памтивјека уведен што и данас сљеде, *Срп. далматин. магазин*, 1844, 64—73. О вјештицама је писао П. Шеровић, *Неколико архивских података о вјештицама*, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, Београд, 1958, св. 3—4, с. 247—258.

веза удружења правосл. свештеника СФРЈ. Београд, 1966, бр. 411—12, с. 5.

Југословенски лексикографски завод у Библиографији расправа и чланака из историје питира само седам његових прилога. (IV Хисторија, А—О, 1965, бр. 14246—47; IV/2, 1968, бр. 11849—53)³³

А) Објављени радови

Књиге

1. О херцеговским Војновићима, написао поп Саво Накићеновић, наклада и издање пишчево, Српска Дубровачка штампарија, Дубровник 1910, с. 105.

2. Бока, антропогеографска студија, Српска краљевска академија, Српски етнографски зборник, књига двадесета, Насеља српских земаља (Расправе и грађа), књига IX, уредио д-р Јован Цвијин, Београд 1913. Штампано у Државној штампарији Краљевине Србије, с. 189—632 + 1 табла „Нацрти и пресеци кућа у „Боки“.

Фототипско издање, издаје Одбор за прославу 600. годишнице оснивања Херцег-Новог у сарадњи са Архивом Херцег-Новог, тираж 1.500 примјерака, Херцег-Нови, 1982. Штампарија Требиње.

Расправе и чланци

1903.

1. Јово Накићеновић, лист Дубровник, XII/1903, 38, 2—3.

1904.

2. Јово Павковић, Српски глас, XV, 42, 3—4.

1907.

3. Пјесма о смрти Јокана Катина, Срб, VI, 8, 35—38.

4. Старине (Литургијар Божидара Вуковића из 1554. г.) Шематизам православне епархије бокочоторске, дубровачке и спичачке за 1907, 37—38.

1908.

5. Старине у цркви св. пророка Илије у Ластви, Шематизам, 35—37.

1909.

6. Говор над гробом Луке Ратковића, Дубровник, XVIII, 26, 2—3.

³³ В. Ивошевић, Свијетла успомена протe Сава Накићеновића, Весник Савеза удружења правосл. свештеника, 1966, бр. 411—412, с. 4; Југословенски лексикографски завод, Библиографија расправа и чланака, IV, Хисторија, Загреб, 1965, бр. 14246—47. IV/2, Загреб, 1968, бр. 11849—53.

7. Старине (Стари аптимине црногорског митрополита Василија Петровића из 1764. у цркви св. Андрије у Кутима, Шематизам, 37—39.

8. Српске монахиње у Боки (1500—1800), Хришћански весник, Београд, XXVI, 11, 796—803.

9. О херцеговским Војновићима, (подлистак) Дубровник, XVIII, 41, 2—3, 42, 1—2, 43, 1—2, 44, 1—2, 45, 1—2, 46, 1—2, 47, 1—2, 48, 1—2, 49, 2—3, 50, 2—3, 52, 2—3, 53, 2—3, 54, 2—3, 55, 2—3, 56, 2—3, 57, 1—2, 58, 2—3, 59, 1—2, 60, 1—2, 61, 2—3, 62, 1—2, 63, 1—2, 64, 2—3, 65, 2—3, 66, 1—2, 67, 1—2, 68, 1—2, 69, 1—2, 70, 1—2, 71, 2—3, 73, 1—2.

1910.

10. Старине у цркви св. Спаса у Топлој (Мишеј или Зборник Божидара Вуковића из 1538. г. и Апостол, рукописна србуља), Шематизам, 36—39.

11. Руски прилози за грађу манастира Савине, Хришћански весник, XXVII, III, 199—203.

12. Неколико читуља из Манастира Савине, Гласник православне цркве у Далмацији, Задар, XXVII, II, 64—66, III, 81—84, IV, 97—100, V, 113—116, VI, 129—133, VII, 142—144, VIII, 160—164.

13. Хроника цркве у Боки и Дубровнику, Хришћански весник, VI, 138—139.

14. Старински проглас: Стеван Санковски позива Бокелце на оружје, Босанска вила, XXV, 18—19, 200.

15. Стари црквено-народни обичаји у Савини, Хришћански весник, XXVII, 10, 702—706.

16. Прогањање вјентница, Гласник православне далматинске цркве, XXVII, 11, 178—182.

1911.

17. Старине (Писмо митрополита Петра I Петровића игуману Григорију Буђићу са Стањевића 28. 4. 1797, Окружница Петра I Петровића о архимандриту Стефану Вукотићу из Грбља о његовим кривицама, упућена архимандриту Инокентију Дабовићу у манастир Савину из Стањевића 9. 5. 1805. г., Писмо Стефана Санковског капетану и суџама у Херцег-Новоме и Апостат Санковског Спиридону Војновићу од 17. 8. 1807. г. за његову борбу против Француза), Бока, велики илустровани календар, Котор, 57—59.

18. Крвно коло, Српска зора, Дубровник, V, 4, 3—5.

19. Римски олтари у православним бокешким црквама, Гласник правосл. цркве, XXVIII, II, 21—25; III, 41—46.

20. О изгону тенаца, Гласник XXVIII, V, 75—79.

21. Три писма митрополита Петра I Петровића савинском архимандриту Синесију Дабовићу, Гласник XXVIII, VI, 92—94.

22. Стање наше цркве у Боки и Далмацији, Хришћански весник, XXVIII, VI, 85—87.

23. Брацка и примање у исту, Српска зора, V, 17, 4—7.

24. Ношење крста у Боки, Хришћански весник, XXVIII, 9, 573—575.

25. Нега и сада, Српска зора, V, 24, 2—3.

1912.

26. Старице у цркве св. Тројице у Кутима (Литургијар Божидара Вуковића из 1519. г. и Јевањђеље из Мркшине цркве из 1552. г.), Шематизам, 41—43.

27. Опћина топаљска, Бока, велики илустровани календар, 36—48.

28. Помагање сирота, Српска зора, VI, 1—2, 3—4.

29. О пограничним народним споровима, Српска зора, VI, 11, 5—7.

30. Освећење иконостаса цркве св. Андрије у Кутима, Шематизам, 37—38.

31. Занат је златан алат, Српска зора, VI, 8, 4—5.

1913.

32. Старице (О смрти архимандрита Рајовића, Писмо Бокеља Сабору хрватско-славонском, Бока, календар, 68—70.

33. Хотел „Бока“ у Херцег-Новоме, Бока, календар, 114.

1914.

34. Старице (Писма Аксентија Гавриловића и Јована Даниловића), Бока, календар, 55—57.

1920.

35. Бока за народно уједињење од почетка 18. вијека до 1918. г., Застава, Нови Сад, бројеви 52, 1—2, 53, 1—2, 54, 1—2.

1921.

36. О пореклу крсног имена, Весник Српске цркве, Београд, XXVII, II—III, 220—230, VII—VIII, 299—311.

1922.

37. Јосиф Троповић, учитељ Његошев, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, Београд, II, 1, 26—36.

1923.

38. Српске калуђерице у Боки, Весник Српске цркве, XXVIII, 3—8, 56—68.

39. Србуље у Боки, Весник..., XXIX, 9, 431—440; 11—12, 529—555.

40. Листак из моје интернације 1914, Јадранска стража, I, 1. Бенковићи, 10. август 1924, 5—6.

Радови у рукопису

1. Опис села Кута, Сасовића, Кумбора, Бенковића и Баошића.⁵⁴
2. Суторина.⁵⁵
3. Опшине Херцег-новска, Рисанска и Перанска.⁵⁶
4. Херцеговски одбор за страдајуће Херцеговце 1875. г.⁵⁷
5. Книнска крајина.⁵⁸
6. Конавли.
7. Животопис.⁵⁹
8. Допуне антропогеографској студији „Бока“.
9. Херцег-Нови.⁶⁰
10. Исправе из прошлости Херцег-Новске крајине.⁶¹
11. Чији су потомци херцег-новски Војновићи?⁶²

⁵⁴ Бока, 193.

⁵⁵ Бока, 193.

⁵⁶ Бока, 193.

⁵⁷ АСАНУ, 7244/Г.

⁵⁸ АСАНУ, 10385.

⁵⁹ АСАНУ, 10386.

⁶⁰ Архив Херцег-Нови (без сигнатуре).

⁶¹ Животопис, 10.

⁶² Писма (АСАНУ, 13484/2).

S u m m a r y

**ARCHPRIEST SAVO NAKIČENOVIC, HISTORIAN AND ETHNOGRAPHER
(1882—1926)**

Vaso J. IVOŠEVIĆ

Archpriest Savo Nakičević began to write fairly early. For many years he worked gathering the material for his studies under the supervision of Dr Jovan Cvijić. He wrote the study »Boka« published by the Serbian Academy of Science and left in the form of manuscript similar studies on Konavli and Knin. He wrote several ethnographic articles on folk customs, beliefs, tradition and way of life. He also produced some remarkable papers on history.

ZDRAVSTVENE USTANOVE U HERCEGNOVSKOM KRAJU ZA VRIJEME MLETAČKE REPUBLIKE

Oslobodenjem Herceg-Novoga i njegovog područja od Turaka 1687. godine, počinje jedan novi period u njegovoj istoriji. Vjekovna borba naših ljudi da se oslobode turskog pritiska, ovdje na samom ulazu u Bokokotorski zaliv, napokon se ostvarila. Otuda se i daje razumjeti onoliko veliko prisustvo naših ljudi u borbi za oslobođenje, a naročito Peraštana, koji su svojim brodovima dali naročito velikog udjela u borbama, ne samo za oslobođenje grada, već i čitavog njegovog područja, uključivši i Risan.

Sam glavno komandujući, generalni providur Jeronim Korner u jednom svom izvještaju mletačkom duždu, između ostalog kaže: «Uređenje ove varoši, glavnog mjesta Hercegovine, njezin na daleko raširen dobar glas, položaj i mnogostruke posljedice opravdavaju njezino osvajanje... To su okolnosti koje združene s plodnošću njenog vrlo prostranog područja, koje njezino zauzeće čine sve više vrijednijim».¹

Mletačka uprava je odmah po oslobođenju Herceg-Novoga morala potpuno ponovo da organizuje, ne samo upravnu i zdravstvenu službu, već i trgovinu, zanatstvo, pomorstvo itd. One upravne institucije koje je imala turska vlast, za više od 300 godina vladavine ovim krajem, nijesu odgovorile ni duhu vremena, ni načinu života novih stanovnika, kao ni novih gospodara grada. To naročito važi za zdravstveno-higijensku službu, kao i za organizaciju iste.²

Istina, turski feudaleci su silazili iz zaleđa u Herceg-Novi da se odmire i nađu sebi lijeka. Turski putopisac Evlija Čelebija u svom putopisu iz 1548. godine, opisujući Herceg-Novi, kaže: «Na

¹ Petar Šerović — Tri izvještaja Generalnog providura Kornera nakon zauzeća H. Novog godine 1687. — Godišnjak Pomorskog muzeja Kotor (u daljem tekstu: GPMK), br. 13, 1965, str. 51, 52.

² Isto — Nekoliko podataka o pomorstvu Hercegnovske opštine XVIII i XIX v. — GPMK, br. 11, str. 49.

zapad vodi Jalijska-obalska kapija, koja je gvozdena i veoma velika. Kroz nju vodi veoma živ saobraćaj. Ovdje se skupljaju ljudi koji traže rasonodu i naučnici da se nadišu svežeg vazduha, jer ova kapija vodi na luku i more».³

Dubrovački dokumenti govore o mnogobrojnim odlascima gradskih ljekara i hirurga u susjedni Herceg-Novu, kao i ostale susjedne turske krajeve. Tako godine 1557. liječio je u Herceg-Novome dubrovački ljekar Amatus Luzitanus hercegnovskog emira, koji je bolovao od «čira na bubrezima».⁴ Nemamo podataka u dokumentima da je Herceg-Novu u tursko doba imao lazaret ili sličnu ustanovu, premda je obavljao vrlo živu trgovinu sa zaleđem. Za vrijeme mirnog perioda, luka je bila puna peraških i dubrovačkih brodova. Evlija Čelebija kaže, da se han nalazio u blizini male džamije Sulejman-age Ramovića (mečet) i to nedaleko od glavnih gradskih vrata (danas Sat-kule). «Taj han bio je okružen otvorenim dvorištem i okolnim zgradama u kojima su bila skladišta i konačište za putnike i kiridžije.»⁵

Dubrovački agent Kuveljić, koji je za turskog doba živio u Herceg-Novome u svojim «novskim pismima» napominje da je u gradu postojala neka vrsta zdravstvene administracije. Spominju se sanitetski činovnici zvani «prikuznici» koji su pregledali mrtvace i određivali sanitetske mjere. Dezinfekcija se vršila «ventižanjem» (provetravanjem).⁶

Mletačke vlasti u Herceg-Novome morale su potpuno iz početka početi radom i organizacijom zdravstvene službe, što to nije bio slučaj u Kotoru, jer je ovaj grad u tome naslijedio mnogovjekovnu tradiciju koja vuče svoje porijeklo još od rimskih vremena. Istina, mletačkoj upravi u H. Novome, ovdje je uglavnom pomoglo bogato iskustvo gradova Kotora i Perasta.

Imajući u vidu da je Herceg-Novu na samom ulazu u Zaliv i da je kao takav najpogodniji da bude centar za sanitetsku službu Boke Kotorske, mletačke vlasti već 1700. godine grade Lazaret jugozapadno od Burovića kule na jednom omanjem brežuljku poviše samog mora (i danas se taj lokalitet u Herceg-Novome zove Lazaret). U Lazaretu su putnici održavali kontumaciju, vršio se pregled put-

³ Jovan Rađonić — Putovanje Evlije Čelebije po srpskim i hrvatskim zemljama — Godišnjica Nikole Čupića, knj. 21. Beograd 1912. — Vidi naš rad: Turci u Herceg-Novom, «Boka», br. 2, H. Novi, 1970, str. 55—79.

⁴ Jurica Bačić — Doprinosi liječnika Dubrovačke Republike u zbrinjavanju urološke bolesti u Crnoj Gori tijekom XV i XVI stoljeća — Acta Historica Medicinac, Pharmaciae Veterinae — Beograd, 1974/XIV, br. 2, str. 56—57.

⁵ Petar Sager — Komentar i dopuna opisa H. Novoga i Boke po Evliji Čelebiji 1664. godine — «Boka», br. 4, H. Novi, 1972, str. 30.

⁶ Đuro Orlić — Komentar Dubrovačkih vijesti o epidemijama u Bosni i Hercegovini u XVII vijeku — Acta Historica Medicinac, Pharmaciae Veterinae — Beograd, 1961/I, br. 1, str. 98—99.

nika koji su dolazili iz zaleđa (Turska). Ovdje se vršilo raskuživanje dovezene robe, itd.⁶

Prvi pomen o hercegnovskom Lazaretu je zabilježen 4. jula 1703. god. u kome se kaže, da je Prodan Magazinović iz Tople prodao jedan komad zemljišta u blizini Lazareta u Herceg-Novome, Ivanu Bartola Batisti za 18 dukata.⁷

Sljedeći dokumenti nam ilustruju rad Lazareta u prvim godinama njegovog postojanja. Patrun Nikola Baltić iz Perasta, koji je svojim brodom stigao iz Albanije u Herceg-Novome luku i izdržao potrebnu kontumaciju ispod Lazareta, moli dozvolu na dva aprila 1705. godine, da može poći u Perast, i da se snabdije potrebnim materijalom i namirnicama.⁸

Prvi putnici, na čija smo imena naišli bili su: Vladika hercegnovski Savatije Ljubibratić i njegov sinovac Arhimandrit Stefan »sin Matijin«, koji su se vraćali iz Jerusalima, gdje su dobili naslov »hadžija«. Vladika Savatije je došao 18. jula 1705. godine i u Lazaretu održao kontumaciju od 33 dana. Ovo je prvi nađeni dokument koji govori o putnicima koji izdržavaju kontumaciju u hercegnovskom Lazaretu i o dužini trajanja iste.⁹

Dekretom Zdravstvenog magistrata iz Venecije postavljen je 18. februara 1699. godine za ljekara u Herceg-Novome Nikola Brankadir (Brancadoro). Dužnost apotekara i bolničara obavljali su fratri kapucini, koje su Mlečani doveli odmah poslije oslobođenja grada.¹⁰

Ove godine pominje se u Herceg-Novome i hirurg, ovdje je riječ o vojnom hirurgu. Ovaj vojni hirurg bio je istovremeno i upravnik vojne bolnice, koju su Mlečani uspostavili odmah prve godine vladavine ovim krajevima. Vojna bolnica je služila u prvom redu za liječenje oboljelih vojnika i milicionara, a zatim služila je i za pružanje ljekarske pomoći i ostalom stanovništvu.¹¹

U jednoj prijavi iz 1699. godine kaže se da će vojni hirurg Pietro Garzoni početi da liječi jednog bolesnika ranjenog u nekoj borbi. Godine 1710. pominje se u gradu i gradski fizik Giordano Chiersini, za koga se navodi da je bio doktor medicine. Zdravstvene

⁶ Miloš Milošević, Zdravstvena kultura u Boki Kotorskoj za vreme mletačke vladavine (1420—1797), *Acta historica Medicinae, Pharmaciae, Veterinae* — Beograd, 1974/XIV, br. 2, str. 33.

⁷ Arhiv H. Novoga (u daljem tekstu: AH), — Puma, Političko-upravni mletački arhiv (u daljem tekstu: PUMA), L. T. № III, br. 8, str. 179, br. 1.

⁸ AH — PUMA — Fascikla (u daljem tekstu: F.), 25, str. 1, br. 1.

⁹ Petar Šerović — Zapisnik o jednoj sanitarooj proceduri u Lazaretu u H. Novome iz godine 1705. — GPMK, br. VIII — 1955, str. 137—138 — vidi: Miliivoje Milošević, O pomorsko-zdravstvenim ustanovama na Crnogorskom primorju — *Pomorski zbornik*, Zadar, 1964, tom II, str. 561.

¹⁰ AH — PUMA, F. br. 59, str. 23, br. 1. — Vidi naš rad: Mletačka uprava u H. Novome, »Boka«, br. 3, II. Novi, 1971. godine.

¹¹ Relja Katić — Srednjevjekovne bolnice Crnogorskog primorja, *Istorijski zapisi*, Titograd, 1960/XIII, knjiga XVII, sv. IV, str. 740.

vlasti iz Herceg-Novog podnijele su 1710. godine jedan izvještaj vanrednom providuru u Kotoru u kojemu se iznosi da je vojni hirurg Pietro Garzoni liječio Dragutina Vojinovića od povreda zadobijenih u tuči i Stojana Grbića iz Svetog Stefana (Sušcepan više Herceg-Novog), koga je sin kneza Vuka (po svojoj prilici Vojinovića) u svadi udario gvoždem po glavi. Vidimo dalje, da je hirurg Garzoni 1711. godine liječio neke ranjene vojnike, a izgleda ostao je u Herceg-Novome do 1740. godine što se vidi iz jednog izvještaja kotorskom providuru.¹²

Mnogi brodovi, koji su izvršili sve propisne zdravstvene preglede u hercegnovskom Lazaretu, tražili su da izvrše potrebnu kontumaciju u Bijeloj ili ispod Gospe od Škrpjela pod Perastom. Tako se 29. oktobra 1705. godine obraća lučkim vlastima u Herceg-Novome kapetan Grgo Burović iz Perasta, koji je stigao svojim brodom iz Venecije, da može izvršiti potrebnu kontumaciju na sidrištu pod Bijelom.¹³

Godinu dana kasnije stigao je u Hercegnovsku luku kapetan Marko Martinović iz Perasta, svojim brodom punim razne trgovačke robe iz Krfu. Pošto je prešao sve potrebne zdravstvene preglede moli na 29. avgusta 1706. godine dozvolu od hercegnovskog providura da može izdržati karantin na ostrvu Blažene Gospe od Škrpjela pod Perastom.¹⁴

Pored ovoga manji Lazaret je postojao još od 1623. godine i na ostrvu Sv. Gavrila (Stradioti) u Tivatskom bazenu, a ispod Krtola. U jednoj predstavi građana kotorskih mletačkim vlastima oko 1466. godine, kaže se, da je plemstvo uzurpiralo ostrvo «zato se moli, da rečeno ostrvo koje je uvijek pripadalo cijeloj komuni i u doba epidemije služilo im za sigurnost da se na njega sklone, i dalje ostane vlasništvo opštine».¹⁵

Patrun Savo Šarabaća iz Tople, zajedno sa patrolom Vukom Mićovim, poslije jednog povratka sa trgovačkog putovanja, a nakon propisno održanog kontumacija otpušteni su iz hercegnovskog Lazareta na 3. jula 1706. godine.¹⁶

Admiral luke u Herceg-Novome kapetan Vicko Bronza dozvoljava kap. Krstu pok. Nikole Kolovića iz Perasta da slobodno može iskrcati neku robu sa svoga prenakrcatog broda, koji je usidren u Hercegnovskoj luci. Po saslušanju admirala luke, hercegnovski pro-

¹² Rejja Katić — Hirurzi staroga Kotora u vremenu od 1326. do 1779. godine — *Acta historica Medicinae Pharmaciae Veterinae* — Beograd, 1774. g., godina XIV, br. 2, str. 25.

¹³ AH — PUMA, F. br. 25, str. 45, br. 2.

¹⁴ AH — PUMA, F. br. 2, str. 112, br. 1.

¹⁵ Gligor Stanojević — Spor oko školja Sv. Gavrilo sredinom XVIII vijeka — *Mješovita građa (Miscellanea)*, Istorijski institut — građa, knj. 8, Beograd 1980, Prosveta, str. 93.

¹⁶ AH — PUMA, F. br. 25, str. 135, br. 2.

vidur dozvoljava da se roba može smestiti u magacine Lazareta i to 10 bala vunc. Roba je smještena na 28. oktobra 1706. godine.¹⁷

I pored vrlo strogih naređenja lučkih vlasti i rigoroznih kazni, dešavalo se da pojedini brodovi izbjegnu sve zdravstvene i lučke formalnosti i samovoljno nastave svoje trgovačko putovanje. To je uradio 1710. godine i patrolin Petar Čelović iz Risna. On je, da bi izbjegao čekanje u luci, plaćanje lučkih taksa, kao i izdržavanje propisanog karantina, napustio luku i tako prokrijumčario, svojim brodom, robu za Albaniju.¹⁸

Svi brodovi koji su željeli ući u unutrašnji Zaliv Boke, tj. koji su željeli napustiti sidrište pod Lazaretom, ili od zdravstvenih vlasti određeno sidrište, mogli su to uraditi, jedino u pratnji državnog broda, na kojemu se nalazio sanitetski organ. To vidimo iz jedne dozvole lučkih vlasti u Herceg-Novome izdate kapetamu Petru Baltiću iz Perasta, da u pratnji čuvara Lazareta, a po izdržavanju propisanog kontumacija, može posjetiti crkvu Blažene Gospe od Škrpjela na otočiću pod Perastom, radi polaganja zavjeta učinjenog na moru, a prilikom jednog velikog nevremena 1719. godine.¹⁹

Takođe i kap. Ivan (Zuane) Bronza iz Perasta, koji je stigao svojim brodom (vašclom) iz Soluna u Hercegovsku luku, moli lučke vlasti da uz pratnju sanitetskih i lučkih vlasti pođe do Perasta 25. aprila 1724. g. Isti kapetan Bronza, mjesec dana kasnije, 24. maja 1724. godine, na putu iz Venecije za Bari, svraća u Hercegovsku luku i moli da uz pratnju istih može svojim brodom poći do Perasta, da bi na brod ukrcao neke prazne bačve iz svojih magacina.²⁰

Patrunima: Luki Matijaševiću i Vuku Bjelopavliću, obojici brodovlasnicima iz Tople, lučke vlasti odobravaju da mogu isploviti iz Hercegovske luke za Drač, jer su izdržali propisnu kontumaciju u hercegovskom Lazaretu, avgusta 1724. godine. Mjesec dana zatim, vraća se iz Drača u Herceg-Novu patrolin Vuko Bjelopavlić svojom tartanom »Madona di Rosario« punom trgovačke robe i ponovo izdržava potreban kontumaciju u hercegovskom Lazaretu.²¹

Vanredni providur Boldu, u jednom svom naređenju od 20. februara 1726. godine poziva providura Herceg-Novoga da naredi braći Palikuća iz Tople, koji su stigli svojim brodom iz Albanije u Hercegovsku luku, da moraju propisno izdržati kontumaciju u gradskom Lazaretu.²² Ovo je ujedno i posljednji dokumenat, do kojega smo došli, koji govori o Lazaretu u samom gradu.

¹⁷ AH — PUMA, F. br. 25, str. 244, br. 3.

¹⁸ AH — PUMA, F. br. 38, str. 1—64, br. 59.

¹⁹ AH — PUMA, F. br. 70, str. 196, br. 1. (Vidi: Miloš Milošević, rad pod br. 6.)

²⁰ AH — PUMA, F. br. 329, str. 10—12 i 21, br. 3, 4/3.

²¹ Isto, PUMA, F. 329, str. 24—26, 30—33, br. t.

²² Isto, PUMA, F. 320, str. 41—46, br. 6.

Sava Nakićenović u svojoj (veoma značajnoj) antropogeografskoj studiji — Boka — govoreći o Herceg-Novom između ostalog kaže: »Glavne su mjesnosti za Mlečića u ovom gradu bile: Porta marina, Castel da mare, Casa del Governador dell'Armi, Chiesa ed Ufficio R. R. P. P. Capucini, Ospital delle Milizie, Casa dell' Ospitale, Chiesa Parocchiale di San Girolamo, Casa assegnata al Parroco, Muracca diroccata, Pallazzo (za providnike), Prigirone, Camera Fiscale, Casa del Cancellier, Pretorio, Munizion da Polcre Quartiere per Soldati, Castel da terra, Porta Borgo, Terraforma i Munizion del Biscotto.« Nakićenovićev nam rad pomaže da tačno odredimo i lokaciju gdje se nalazila ova nadležstva, jer nam pisac kaže: »Ovo sam izvadio iz Arhive općinskog u Herceg-Novomu, iz knjige 'Catastico di Castelnuovo'«. ²³

Prema ovome ispravna je tvrdnja dr Katića da je vojna bolnica osnovana u Herceg-Novome odmah poslije njegovog oslobođenja od Turaka, a služila je u prvom redu za liječenje oboljelih vojnika i milicionera. ²⁴

U Herceg-Novome spominje se u razdoblju od 1729. do 1741. godine hirurg Jovan Nikićević, sin kotorskog hirurga Nikole Nikićevića. On je već 1729. g. po svoj prilici bio hirurg bolnice u gradu, gdje je liječio Petra Vidojevića iz Miočevića, te Đura Lučića, kojega je bio ranio Boško Kovačević. Vidojevića i Lučića nalazimo u jednom spisku milicije prilikom razdiobe beškota.

U ovom dobu tj. od godine 1734. nalazio se na radu u Herceg-Novome i Antonije Nikićević hirurg. On je bio savremenik Jovana Nikićevića, a možemo slobodno reći njegov saradnik. Antonije je liječio Mijata Kučanina, pandura u Herceg-Novome. Takođe je liječio 1734. g. slijedeće: Jovana Đurišića, te Nika i Stijepa Đonovića koji su bili teže ranjeni u glavu. Antonije se posljednji put spominje 1750. godine. ²⁵

Javna bolnica u Herceg-Novome spominje se i 23. maja 1762. godine u jednoj presudi Suda dobrih ljudi — koji u svom rješenju pod tačkom 6 donosi slijedeću odluku: »VI-o (šesto), osuđujemo, koja parta (strana) nebi poslušala ovu setenciju da ima platiti dukata 50 i ospedalu publikome u grad novski, dukata 25 da imaju podijeliti ubozijem«. ²⁶

Za osoblje bolnice Tomo K. Popović kaže: manastir Sv. Frana započeo je sa izgradnjom u prvim godinama mletačke vladavine i to 1688. godine, na razvalinama jedne manje džamije. Manastirska

²³ Sava Nakićenović — Boka — Antropogeografska studija — Beograd, 1913, str. 432—433.

²⁴ Relja Katić, n. dj., br. 11.

²⁵ Relja Katić, Hirurzi starog Kotora u vremenu od 1326. do 1779. g. ..., str. 25—26.

²⁶ AH — PUMA, F. br. 209, br. 227 (vidi: Dr Đorđe Milović: Prilog proučavanju sudova dobrih ljudi u Komunitadi Topaljskoj — Mletački period), Istorijski institut NR Crne Gore, Cetinje, 1959, str. 31.

Lazaret

crkva bila je prvobitno posvećena Sv. Bogorodici (Sv. Marija), a zatim Sv. Franu. U manastiru su bili smješteni fratri kapucinskog reda koji su radili u obližnjoj vojnoj bolnici.²⁷ Ovu bolnicu Korner je podigao do samog manastira.

Nakićenović nam поближе označava smještaj Lazareta i između ostalog kaže: »Varoš (misli na novi dio grada Herceg-Novog — M. Z.) se proteže u duljini 1 km, a najznamenitija je u njoj zgrada »Srpski Hotel«, na mjestu, gdje je nekada bio »Stari Lazaret« (Lazareto vecchio) za Mlečića».²⁸

Ovdje se sigurno radi o prostoru gdje je danas hotel Boka sa parkom. Mi smo napomenuli da se stari Lazaret nalazio jugozapadno od kule Burovića koja je bila svojina hercegnovskog dizdara Mahmuta Bašića. Oko kule se prostiralo veliko imanje. Baš na jugozapadnom dijelu »Burovine« nalazio se prostrani Lazaret sa svim potrebnim zgradama i nužnom opremom. U prilogu našoj tvrdnji govore i sljedeći dokumenti:

Patrun Andrija Gorakuća, zvan Albanac iz Tople moli da mu se proda ili izda u zakup komad zemlje u Starom Lazaretu. Odlukom hercegnovskog providura Grimani od 1. maja 1735. godine, odobreno je patru Gorakući kupovina zemljišta.²⁹ Ovo je ujedno i prvi dokumenat, na kojega smo naišli, gdje se hercegnovski Lazaret pominje kao »Stari Lazaret«.

Jovan Jovanović izbjeglica iz Hercegovine (Turska) moli mlečačke vlasti, da mu se dodijeli jedna kuća za stanovanje u Starom Lazaretu. Hercegnovski providur Grimani, svojom odlukom od 1. maja 1735. godine udovoljio je molbi pomenutog Jovanovića.³⁰

Zatim patrun Luka pok. Ivana Putnikovića iz Sibenika prodaje majstoru Vuku Androviću iz Starog Lazareta jednu kuću za stanovanje koja se takođe nalazi u Starom Lazaretu za cijenu od 834 lire. Ugovor je potpisan i odobren od Hercegnovskog suda na 11. maja 1785. godine.³¹

Kapetan Nikola pok. Marka Đonovića iz Herceg-Novoga, sačinio je dana 11. marta 1790. godine kod Hercegnovskog suda darovni ugovor kojim dariva svojem šuri Petru Lale iz Tople jednu ozidinu u Starom Lazaretu.³²

Iz naprijed izloženog se vidi koliko je prostora bilo u Starom Lazaretu, a koliko je i danas prostora na mjestu bivšeg »Srpskog Hotela«. Tomo Popović nam kaže, govoreći o Lazaretu sljedeće: »Pošto je Stari Lazaret sagrađen 1700. niže katoličkog manastira Sv. Antuna . . .«³³

²⁷ Tomo K. Popović — Herceg-Noví — Dubrovnik, 1924, str. 109—110. Vidi: Niko Luković, Boka Kotorska, Narodna knjiga, Cetinje, 1951, str. 62.

²⁸ Sava Nakićenović, n. dj., str. 433.

²⁹ AH — PUMA, F. br. 56, str. 231, br. 1.

³⁰ AH — PUMA, F. br. 56, str. 228, br. 1.

³¹ AH — PUMA, F. br. 34, str. 83—84, br. 1.

³² AH — PUMA, F. br. 37, str. 75—76, br. 1.

³³ Tomo Popović, n. dj., str. 99.

Nakon nepune 3 decenije uspešnog rada Lazareta u gradu, postavilo se pitanje njegovog preselenja, jer je teren u «Burovini» počeo da klizi. Dr Miloš Milošević, tačno primjećuje: «Ali nije se radilo samo o zgradi. Mletačka koncepcija je bila da od Herceg-Novoga na ulazu u Bokokotorski zaliv stvori veći trgovački centar kao konkurenciju Dubrovniku, pa je slično Splitu, trebalo podići reprezentativni lazaret za pomorsku i karavansku trgovinu šireg južnog područja. Mjesto je nađeno u Meljinama gdje je između 1728. i 1732. godine izrađena impozantna kamena zgrada koja postoji još i danas. Tako je otpao jedan od ubedljivih argumenata Kotora o nepodesnosti hercegnovskog lazareta s navigacionog stanovišta. Ali, Republika je i inače bila odlučila da žrtvuje ranije privilegije i tradicije Kotora i da u ovom pogledu pruži apsolutnu podršku Herceg-Novome».³³

Interesantno je napomenuti, da su mletačke vlasti, prilikom gradnje novog Lazareta u Meljinama, odnele sav isklesani kamen, koji su kaluđeri pripremili za gradnju velike manastirske crkve na Savini. Kaluđeri su se žalili 1732. godine mletačkim vlastima.³⁴ Za vodovod novog Lazareta u Meljinama Nakićenović kaže: «Manastirska voda. Nju su kaluđeri našli i doveli bili do Mlinice, gdje su im nekad kmetovi stali. A mletačke vlasti od te vode učinile vodovodu do zgrade pomorske uprave — tad se mlница manastirska zabatalila». — Natpis na ovoj vodi glasi:

MDCCXLI
MARC QUIRINI PROV-EXTR.
CURA
PERENNEM HUNC FONTEM
IN LOECONIUM
DEDUXIT . . .»

U dvorištu ove impozantne građevine nalazi se kapela Sv. Roka, građena 1730. godine, baš u razdoblju građenja i samog Lazareta. Crkvice je generalno opravljena 1892. g.³⁵

U središtu ovih impozantnih građevina od klesanog kamena ograđenih zidom sa dvoja vrata i tri dvorišta sa nekoliko manjih zgrada za raskušivanje, magacina i stanova, dovedena je voda u zgrade lazareta. Fontana je postavljena posred dvorišta sa natpisom:

»MERCATORUM COMODO
MARCUS QUIRINI PROV. EXTR.
SEN. CONS.
POSUIT
MDCCXLI

³³ Miloš Milošević, n. dj. (kod pod 6), str. 34.

³⁴ Petar Šerović, n. dj., br. 9.

³⁵ Sava Nakićenović, n. dj., str. 500.

Više glavnih vrata lazareta između gornjega i donjega sprata sačuvao se ovaj natpis:

A EDES ISTA
A PETRO ANGELO MAGNO
PROVAE NRAE EXTRIO EMERET — MO
AUCTAS
ANNO MDCCXXXII
CUM VIDERIS CANE
MAGNUS EST QUI FECIT
IDEO MAGNA SUNT
QUAE CERNIS
ENARRANT LAPIDES
GLORIAM EIUS.

Ispred ove imponantne zgrade nalaze se dva pristaništa, jedno veće sa lukobranom i manje ispred zgrade, po svoj prilici za stanovanje. U samom pristaništu su se nalazile i razne sprave za vezivanje brodova.^{35a}

Mletački providur Stefan Balbi u svom proglasu od 14. februara 1733. godine, koji je sadržavao 21 tačku, naročito u svojoj 9. tački naređuje: »Posada sa brodova koji stižu u zaliv iz bilo kojeg mjesta, ne smije se mješati sa mjesnim stanovništvom, bez naročite dozvole sanitetske inspekcije, a isto tako ne smije se bez odnosne dozvole ni iskrcevati prispjela roba sa brodova.«³⁶

Interesantno je napomenuti da u HercegNovskom arhivu imamo nekoliko dokumenata koji govore o gradnji novog Lazareta. Tako opština Lušička potražuje od providura Herceg-Novoga iznos od 2283 lire, za isporuku kreča, koja je uslijedila 1730. godine, za izgradnju novog lazareta. Račun je datiran 1731. godine.³⁷

Iste godine je i opština Krtoli poslala račun hercegNovskom providuru za isporuku kreča, cigle i zemlje za potrebe izgradnje novog Lazareta. Obračun je takođe datiran 1731. godine.³⁸

Pored ova dva računa nalazi se i potvrda Petra Vukova Ivoševića iz Krtola, kojom tvrdi da je primio od providura Herceg-Novoga 120 lira za isporuku kreča za gradnju novog Lazareta 1731. godine.³⁹

Otvaranjem novog Lazareta u H. Novom, odnosno u Meljima 1732. godine bilo je odlukom Senata u Veneciji zabranjeno izdržavanje kontuminacije brodova u bilo kojem mjestu Dalmacije i Boke izuzev u Lazaretima Splita i H. Novog. Istom odlukom funk-

^{35a} Tomo K. Popović, n. dj., str. 252.

³⁶ AH — PUMA, F, br. 75, str. 3—12, br. 1.

³⁷ AH, F, br. 105, str. 25, br. 1. Vidi moj rad: Prilozi za istoriju Lušičkog poluostrva — GPMK, knj. br. XI, 1963, str. 151.

³⁸ AH, F, br. 105, str. 43, br. 1.

³⁹ AH, F, br. 105, str. 31, br. 1.

cije kotorskog Magistrata za zdravstvo i kotorskog Lazareta bile su svedene na kopnene inspekcije na području grada i čitave područne teritorije, uključivši Dobrotu, Prčanj, Stoliv i Lušticu i Grbalj⁴⁰

Mletačke vlasti bile su uvjerene da će izgradnjom novog Lazareta u Meljinama spriječiti prolazak brodova kroz Bokokotorski zaliv, te njihovo pristajanje i iskrcavanje trgovačke robe po raznim privatnim kućama, prije nego se izvrše sanitetske formalnosti, polože vlastima računi o putovanju i plati porez i dužne pristojbe. To izbjegavanje H. Novskog Lazareta oko 1740. godine izazvalo je strahovitu reakciju sanitetskih organa. Vlasti su svojim uredbama predvidjele vrlo rigorozne kazne za neizvršavanje svih ovih propisa. Sanitarni propisi odnosili su se na brodove, ljudstvo i robu koja je dolazila morem ili kopnom na ovu teritoriju.⁴¹

Poznato je da je kuga naročito harala tokom XVIII vijeka. Epidemija je zabilježena od 1702. do 1730, a zatim i 1758. god., kao i nešto kasnije. Jedno od glavnih žarišta ove bolesti bio je Levant sa Carigradom na čelu. Glavni prenosioci ove zaraze bili su pomorci i trgovci, koji su dolazili iz Turske jer u toj zemlji posebnih odredaba o karantinskim mjerama nije ni bilo. Radi toga je Mletačka, kao i Dubrovačka Republika organizovala čitav niz ustanova koji se brinuo o pregledu, liječenju, raskuživanju prispjelih putnika, mornara, brodova, robe itd.⁴²

Teret sa prispjelih brodova bilježio se komad po komad u knjige, i ako nije bio iz sumnjivih krajeva, izdavalo se zdravstveno uvjerenje o nastavku plovidbe. U koliko je teret bio iz već sumnjivih krajeva bila je procedura složenija. U zapisniku je trebalo naglasiti koliko dugo se roba nalazila u skladištima, na koji je način prekrčavana, prevožena itd.⁴³

Dr Hrvoje Tartalja navodi: »Svi putnici morali su se prijaviti karantinskom uredu, pokazati zdravstveni list (teskeru) izdatu od inspektora ili sanitarnog liječnika. Postojali su kao i drugdje čisti, sumnjivi i ružni. Čisti potvrđuje da zadnjih 30 dana nije bila u polaznom mjestu zaraza, pa je time bio odmah dozvoljen ulaz. Sumnjivi zdravstveni list značio je da unutar 15 dana nije bilo zaraze, u kojim je slučajevima putnik ostajao 10 dana u karantinu. Svi putnici koji su doputovali u roku kraćem od 15 dana od zadnje infekcije, ostajali su 15 dana u karantinu. Tu su bili podvrgnuti dizinfekciji, već prema stepenu moguće zaraze. Ako je u lazaretu putnik pokazao neke simptome zaraze postupak se produžio. Svaki

⁴⁰ Slavko Mijušković, *Zdravstvo u Kotoru — Kotor* (monografija, str. 143), Zagreb, 1970.

⁴¹ Miloš Milošević, n. dj., str. 35.

⁴² Hrvoje Tartalja — *Turske karantinske odredbe* — *Pomorski zbornik*, Rijeka, tom XVII, 1979, godina XVII, str. 435—436.

⁴³ Kao pod 41, str. 34.

putnik bez zdravstvenog lista tretirao se kao sumnjivi. Prevoznici su morali prijaviti svaki slučaj smrti prigodom putovanja te opisati simptome i sve detalje koji mogu otkriti njen uzrok.⁴⁴

Još godine 1736. okolne opštine u Boki tražile su na 15. IX da se kontrola izdržanog karantina ne drži samo u Kotoru, već da to čine i vlasti u H. Novom (la pratica del colegetta Castel di Nuovo). Sa ovim odlukama složio se i sanitetski odbor u Kotoru (Consilio alla Sanità) u Kotoru, Budvi i H. Novome postojali su karantini za ljude. Upravnik hercegnovskog karantina Giuseppe Cilla piše 12. IX 1739. godine vanrednom providuru da su dopremljene 22 vreće vune svojina Marka Markovića, i da čeka kada se sve nakupi da izvrši dizinfekciju. Godine 1739. nalazio se u hercegnovskom karantinu Nikola Pivljanin sa njegovih 15 volova koje je dotjerao na klanicu i da ih proda u gradu.⁴⁵

Providur H. Novoga donio je 23. IX 1739. godine odluku da svako lice i svaki brod koji nije izdržao karantin na teritoriji Boke Kotorske mora ponovo da ga izdrži. Takođe je donijeta odluka da ne važe potvrde o izdržavanju karantina donešene iz Dubrovnika te da se kontumac mora ponovo izdržati u mjestu dolaska.⁴⁶

Sličan slučaj se dogodio 31 X 1795. godine, kap. Mitru Đurasiću iz Kumbora, koji je stigao svojim brodom na Rose, teretom trgovačke robe za Solun iz Venecije. Na brodu mu je umro mornar Vuko Zloković iz Bijeće. Lučke vlasti su naredile da brod usidri ispod Lazareta Meljine, gdje su sanitetske vlasti izvršile sve potrebne uviđaje.⁴⁷

Još jasniji je slijedeći slučaj. Vanredni providur Kotora svojim aktom od 6. jula 1784. godine traži od providura H. Novoga da mu odmah uputi u Kotor slijedeće: Anta Laketića i Gliga Gopčevića, oba iz Tople, dioničare trabakule kojom upravlja kap. Aleksandar Janković iz Tople. Brod je isplovio iz Aleksandrije te se na njemu pojavila zarazna bolest od koje je pomrlo više članova posade. Vanredni providur ih poziva da se zajednički dogovore, kako će spasiti brod i preostalu posadu, te da nađu načina da se brod dovede u Lazaret Meljine.⁴⁸

Naročito je bila interesantna procedura raskuživanja, sredinom XVIII vijeka. Za raskuživanje su upotrebljavali: so, ocat, dim i vatru. Kroz vodu i so ispirala se domaća i divlja perad, živa i zaklana, te svi živi četvoronožci, jaja, vosak i metal. Posebna dizin-

⁴⁴ Kao pod br. 42, str. 437.

⁴⁵ Dr Relja Katić, o mjerama za suzbijanje epidemije na Crnogorskom primorju u periodu od XVI do XVIII vijeka. Istorijski zapisi, Cetinje, 1958/XI, str. 78—79.

⁴⁶ Isto, str. 78.

⁴⁷ AH — PUMA, F. br. 315, str. 363—364, br. 2.

⁴⁸ Isto, AH — PUMA, F. 278/II, str. 210, br. 1.

fekcija je postojala za svinjsko meso, koje se raskuživalo vatrom. Pismene pošiljke i papir se raskuživao takođe dimom. Svježe meso se moglo unositi u grad samo ako je zaklano u prisustvu sanitetskog organa. Naročito se pazilo na vunene konce, vezice i mjebove. Za vunení materijal svileni, laneni i pamučni te kožni postojala je u doba opasnosti i zaraze, kategorična zabrana uvoza.⁴⁷

Slično naređenje izdao je ekstra providur Vicenco Griti iz Kotorá, providuru Herceg-Novoga 1747. godine da javi brodo vlasnicima i trgovcima iz Herceg-Novoga i to: Gligoru Pavkoviću, Matiji Mirkoviću i kontu Vojinu Knježeviću, svi iz Tople da do dalje naredbe obustave utovar vunc u njihove brodove. Naređenje je izrečeno zbog nepropisnog raskuživanja vune.⁴⁸

Slijedeći nam dokumenat jasno predočava, koliko su mletačke vlasti pridavale značaja zdravstvenim pitanjima. Tako magistrat V savjetnika iz Venecije javlja 22. juna 1760. godine da je patrola broda »Sv. Nikola i Sv. Spiridon« kap. Grgo Janković iz Tople, dobio odnosnu patentu od zdravstvenih vlasti i treba mu izdati potrebno uvjerenje da može slobodno putovati.⁴⁹

Lazareti su za raskuživanje još koristili tamnjan, hobice od smreke, katran i slično. Naročita je strogost bila predviđena za postupak sa lješom preminulog. Magistrat je odlučivao da li će se lješ sahraniti među zidinama lazareta ili na neko drugo mjesto, obično zapušteno seosko groblje.⁵⁰ O tome govori slijedeći dokumenat.

Kap. Zorzi Bevilacqua, doplovio je svojim brodom s teretom sira iz Tebe u Hercegnovsku luku, pa izveštava lučke i sanitetske vlasti o pojavi kuge i o smrtnim slučajevima na njegovom brodu. Lučke vlasti su 5. jula 1792. godine brod odmah uputili pod Lazaret u Meljine, odredili mu mesto sidrenja i preduzele najrigoroznije mjere oko raskuživanja i sahrane umrlih.⁵¹

Brod patrola Marka Lipovca iz Prčanja, došao je u Hercegnovsku luku pun kukuruza iz Albanije. Lučke vlasti zabranjuju patrolu Lipovcu istovar kukuruza i ječma bez prethodne dozvole lučkih i sanitetskih vlasti. Po obavljenom poslu u Lazaretu, brod je iskrcio robu i produžio svoje putovanje za Trst, 7. januara 1782. godine.⁵²

Miloš Milošević u svom navedenom radu iznosi, da se dizinfekcija žitarica vršila pomoću drvenih cijevi sa ekserima pričvršćenih sa protivne strane. Žitarice su prolazile kroz takve cijevi, a na vrhovima eksera zaustavljali su se razni ostaci robe, pređe, konaca itd.⁵³

⁴⁷ Kao pod br. 41, str. 35.

⁴⁸ AH — PUMA, F. br. 163, str. 45, br. 1.

⁴⁹ AH — PUMA, F. br. 321, str. 115—116, br. 3.

⁵⁰ Kao pod br. 41, str. 35.

⁵¹ AH — PUMA, F. br. 304, str. 511—512, br. 2.

⁵² AH — PUMA, F. br. 271/II, str. 6, br. 1.

⁵³ Kao pod br. 41, str. 35.

I pored svih dobro organizovanih straža i nadzora mletačkih kao i domaćih vlasti dešavali su se pojedini prestupi i nedozvoljene radnje. Tako kap. Luka Kamenarović iz Dobrote, Antun Grabar iz Perasta i Matija Đurović rečeni Grilo, falsifikovali su dokumente hercegnovske sanitetske službe, otplovili, ali ih je hercegnovski providur poslije izvjesnog vremena pozvao na odgovornost i to 18. avgusta 1779. godine.⁵⁴

Pored zdravstvenih pitanja ljudi u Lazaretu su imali i ovakav slučaj. Godine 1769. kap. Kavalijer Antun Zerman iz Prčanja izgubio je svoj brod usljed eksplozije i požara. Brod je plovio iz Venecije sa teretom municije za Krf i nesreća se dogodila na sidrištu ispod Lazareta u Meljinama. Poginuo je kap. Zerman, zapovjednik broda i nekoliko mornara posade, koja je brojila šesnaest ljudi. Lučke kao i sanitetske vlasti, koje su se nalazile u Meljinama, priskočile su u pomoć i spašavale mornare i brod.⁵⁵

Sličan je podatak o sudbini broda i tereta i ovaj dopis kojim providur H. Novoga Aleksandro Semitekolo naređuje lučkim vlastima da se izvrši procjena brodskog pribora, kao i ostalog inventara nasukane trabakule kap. Aleksandra Živkovića iz Tople kao i prenos istog u javne lazarete. Zatim procjenu robe skadarskog trgovca, koja je bila ukrcana na nasukanoj trabakuli, te prekrcaj posoljenih jegulja koje su takođe bile na brodu. Poslije detaljno izvršenih svih zdravstvenih i pomorskih formalnosti, roba je drugim brodom otpremljena za Dalmaciju.⁵⁶

Kap. Luka Zloković iz Bijele, polaže na sud hercegnovski 15 zlatnih talijera u korist njegovog bivšeg mornara Krsta Vujičića iz Baošića koji se nalazio u hercegnovskom lazaretu (Meljine) na izdržavanje kontuminacije, a na imc neisplaćene prinadležnosti i doplatka. Novac je deponovan kod suda na dan 9. juna 1796. godine.⁵⁷

Kapetani: Marko Ilijin Kamenarović iz Dobrote i kap. Kristofor (Kriše) Kolović iz Perasta prekinuli su svoje namjerno putovanje i u Herceg-Novome prodali teret i to Kamenarović 18. jula 1796. godine, a Kolović 1. septembra iste godine. Naime, kap. Kamenarović pretrpio je nezgodu na moru svojim brodom »S-ta Trinita«. Brod je bio pun žita koje je vozio iz Soluna za Đenovu. Svratio je u Hercegnovsku luku i nije prosljedio za Đenovu, jer je čuo da su Englezi svojom flotom blokirali Đenovsku luku i da je Alžir namjestio rat Mletačkoj Republici. Poslije svih sanitetskih formalnosti, dozvolom lučkih i državnih vlasti, kap. Kamenarović je istovario i prodao žito u H. Novom. To je isto i iz istih razloga i pod istim okolnostma uradio mjesec i po dana kasnije i kap. Kolović iz Perasta.⁵⁸

⁵⁴ AH — PUMA, F. br. 27, str. 6—8, br. 3.

⁵⁵ AH, F. br. 34, str. 196—215, br. 17.

⁵⁶ AH — PUMA, F. br. 198, str. 73, br. 1.

⁵⁷ AH — PUMA, F. br. 319, str. 291—293, br. 3.

⁵⁸ AH — PUMA, F. br. 317, str. 76, br. 5 i str. 425, br. 1.

Ovo nekoliko dokumenata jasno ilustruje mnogostranu aktivnost hercegnovskog lazareta. U Herceg-Novom su ljekari uglavnom bili Talijani, mnogi među njima i doktori medicine. Od domaćih ljudi u XVIII vijeku su se bavili liječenjem rana Nikola i Đorđe Nikićević Hercegnovljanin, (Nikola je jedno kratko vrijeme radio i u Perastu), zatim Petar Gaćanin, Vidić Vučić iz Trebinja, nastanjen u Herceg-Novom itd.⁵⁹

I pored ovako relativno dobro organizovane zdravstvene službe, narod je pribjegavao ljekovima koje je dobivao od vidara i travara. Francesko Ronkali Parolino (Franciscus Roncalli Parolino), u svojoj knjizi: »Europae Medicina« štampane u Breši (Brescia) 1747. godine u naslovu »Spoljni lijek za pleuritis« piše: »Kod bolova u slabinama Hercegnovljani u ovoj provinciji odmah koriste smolu od bora, koju narod naziva »ragija«, pa njom pokrivaju čitave bolesne grudi, tako da je priljube uz njih slično nepropustljivom oklopu, da bi iz grudi izvukli bolove, te da bi ih ojačali. Što se mene tiče, bar ja ne vidim da bi se time mogao postići neki siguran ili bar vjerovatan uspjeh. Zato ću se uzdržati da dam svoj sud o tom sredstvu, nego ću radije propustiti konačan dokaz o uspješnosti djelovanja ovog lijeka budućim ispitivačima«.⁶⁰

Od naročitog značaja bilo bi, kad bi se našao neki stručnjak za zdravstvo koji bi proučio sve stare knjige tzv. »ljekaruše« kao i zapise o liječenju, kojih još ima po mnogim mjestima Boke Kotorske. Istina, mnogo je toga nestalo tokom posljednjih ratova, ali vjerujemo da još postoje pismena i usmena sjećanja o narodnim ljekarima tzv. »vidarima«.

Od ostalog osoblja Lazareta naišli smo na dvojicu po svoj prilici Mlečana i to čuvara i gvardijana Lazareta. Po njihovim imenima vjerujemo da su Venecijanci: Lodoviko Mazalin (Mazalino) čuvar Lazareta u H. Novome imenuje prokuratorom Antuna Giovanni Picini i opunomoćuje ga, da ga zastupa u svim sudskim parnicama. Punomoć je Piciniju izdata 19. jula 1743. godine.⁶¹ Zatim Petar Ongaro, gvardijan Lazareta, takođe imenuje svojim prokuratorom pomenutog Antonija Giovanni Picinija, da ga zastupa pred sudom u svim eventualnim raspravama. Punomoć mu je Ongaro izdao isto 19. jula 1743. godine.⁶²

Vidjeli smo da su Mlečani imali, od svog dolaska u Boku Kotorsku, dobro organizovanu zdravstvenu službu. U ovoj organizaciji glavnu ulogu imali su Magistrati za zdravstvo, Zdravstveni kolegiji i Lazareti. Magistrat je u Kotoru osnovan još 1437. godine, dakle prvih godina Mletačke vladavine. Odmah poslije oslobođenja

⁵⁹ Miloš Milošević, n. dj., pod br. 41, str. 41.

⁶⁰ Slobodan Đorđević: »Neki podaci o zdravstvenim prilikama i liječenju u našim krajevima u prvoj polovini XVIII vijeka« — Acta Historica, Medicinac, Pharmaciae, Veterinae — Beograd, 1961/I, br. 2, str. 142.

⁶¹ AH — PUMA, F, br. 80, str. 56—58, br. 1.

⁶² AH — PUMA, F, br. 80, str. 60, br. 1.

H. Novog od Turaka, kompetencije kotorskog Magistrata protežu se i na hercegnovski kraj, osobito u pogledu izdržavanja karantina brodova i putnika. Zato je H. Novi već 1732. godine dobio svoj Zdravstveni kolegij (Collegeta di sanita). Svoje potpune organizacione oblike ovaj Kolegij dobio je 1735. godine, kada je počeo sa radom i Lazaret u Meljinama. Godinu dana ranije 1734. osnovan je i u Perastu Zdravstveni kolegij. Za oba ova kolegija kaže se da su otvoreni zato što je Boka »za posljednjih osvajanja (Karlovački i Požarevački mir) postala takav trgovački centar, da zaslužuje da mu bude posvećena naročita pažnja«. Zdravstveni kolegij u H. Novome imao je u 18. vijeku prvorazredni značaj. Bez dozvole kolegija nije smio uploviti nijedan brod u Zaliv, jer vlasti su za svaki prekršaj izricale oštre kazne, a nije bila isključena ni smrtna kazna.⁶²

Godine 1747. susrećemo kao hirurga u H. Novome, po svoj prilici domaćeg čovjeka iz Prčanja i to: Mihaila Lazari o kojemu se govori u jednom izvještaju o liječenju većeg broja vojnika ranjenih u borbi protiv dezertera. Lazari je bio 1754. godine upravnik mjesne bolnice («Del Publico ospitale»). Lazari je kao hirurg ostao svega 10 godina u H. Novome, jer se posljednji put spominje u jednom izvještaju iz 1757. godine. Lazari se odlikovao i radom u Baru, gdje je išao da ispita stanje oboljelih od kuge.⁶³

Interesantno je obrazloženje mletačkih vlasti o ovim preduzetim sanitetskim mjerama, a koje nam navodi dr. Mijušković:

»Zdravstveni magistrat iz Venecije u naredenju izdatom generalnom providuru za Dalmaciju i Albaniju Zorzi Grimani od 25. septembra 1733. godine, a u pogledu organizovanja zdravstvene službe u Boki Kotorskoj između ostalog kaže: ... — poslije dugih raspravljanja došlo je do uvjerenja da je Herceg-Novii najpodesnije mjesto za Lazaret, jer bi tu sva trgovačka roba koja dolazi morskim i kopnenim putem morala, radi obezbjeđenja provincije, biti podvrgnuta sanitetskim mjerama. Takođe je pravilno da se te mjere tu primenjuju i da se otkloni sve ono što bi predstavljalo opasnost za provinciju, utvrđivanje stanja i raskuživanjem.«

U citiranom naredenju dalje se navodi, da se u nedostatku Lazareta u H. Novome, moralo propuštati brodove do Kotora, što je predstavljalo opasnost po zdravlje stanovništva. Pomenuto naredenje dalje glasi:

„Pošto je, dakle, ponovo otvoren Lazaret u Herceg-Novome u mjestu koje je blizu ulaza u Boku — a u kome je i sjedište vanrednog providura, koga je, iako potčinjen generalnom, državna mudrost smatrala potrebnim postaviti na čelo uprave ovoga kraja — odlučno zahtjevamo da tu, radi primenjivanja sanitarnih mjera, pristaju svi brodovi kako bi odatle oni koji bi bili oglašeni zdravima, mogli nastaviti putovanje, dok bi oni koji bi bili oglašeni

⁶² Miloš Milošević, n. dj., pod br. 6, str. 32—33.

⁶³ Dr. Relja Katić, n. dj., pod br. 25, str. 12. i 25.

sumnjivima ostali tamo a radi izdržavanja karantina, i to ako bi bili osposobljeni za takovo izdržavanje, ili bi pak, primili naređenje radi deponovanja trgovačke robe i odlaska u stanju »sumnjiv« ili radi iskrcavanja neosetljivih artikala u cilju snabdjevanja kraja.

Pošto će tamo takođe pristizati i trgovačka roba iz Hercegovine kopnenim putem, potrebno je da se tu osnuje zdravstveni ured, koji će se vremenom sasvim osposobiti i na toj strani vršiti iste funkcije kao i onaj u Splitu i Dalmaciji.

Ovaj grad (Herceg-Novi) nije bez ljudi zato sposobnih. Svuda gdje se stvori trgovačka luka, stižu se ljudi iz raznih krajeva i zasnivaju svoj dom, te i zbog ovoga treba da postoji zdravstveni ured, o čijem osnivanju je potrebno povesti naročitu brigu.«

Dalje se u ovom naređenju kaže, da sve pomorske inspekcije će se rješavati u Herceg-Novome. Odakle neće niko smjeti ni brodovi, ni posade, ni putnici, ni roba, isploviti niti preći na obalu, ako ne dobiju od nadležnih vlasti dozvolu o slobodnom isplovljavanju, odnosno o slobodnom kretanju na kopnu i prenošenju dovezene robe.⁶⁴

Iz ovog naređenja jasno se vidi kakvo je mjesto Herceg-Novi kao luka i kao trgovački grad zauzimao na našem primorju, a naročito u mletačkim političkim i privrednim planovima.

Mletačka vladavina nam je ostavila dovoljno spomenika koji govore o prosvjeti, trgovini, pomorstvu i privredi uopšte. Spomenici koji nam govore o medicini takođe su znatni i oni zaslužuju još bolje i detaljnije proučavanje.

⁶⁴ Dr Slavko Mijušković — Mletačko osnivanje (1734) i francusko uki-
danje (1810) Zdravstvenoga ureda u Perastu. — Acta Historica, Medicinæ,
Pharmaciae, Veterinac — Beograd, 1961/1, br. 2, str. 46—47.

Summary

MEDICAL INSTITUTIONS IN THE REGION OF HERCEG-NOVI IN THE TIME OF THE REPUBLIC OF VENICE

Maksim ZLOKOVIĆ

During Venetian reign in the Bay of Kotor all already existent medical institutions in Kotor and Perast were improved and reorganized. Having liberated the area of Herceg-Novi from the Turks Venetian authorities introduced there the same system of medical regulations and institutions as those of Kotor and Perast. During the Turkish reign there was hardly any health service in the town of Herceg-Novi. The Venetians had to start the organization from the very beginning. The rich experience of Kotor and Perast proved to be very useful. In 1700 a quarantine was built in Herceg-Novi to place and examine the passengers who came from the hinterland and to disinfect the goods.

On 18th Feb. 1690 Nikola Brankadir (Brancadoro) was appointed the physician of Herceg-Novi by the Health Magistrate of Venice. The work of chemists and sick-attendants was performed by the monks of Capuchin Order. In the same year a military surgeon by the name of Pietro Garzoni was registered as the manager of the military hospital. The military hospital, established in 1690, was first of all used for the treatment of Venetian soldiers and militiamen, and then also the civilian population. Public hospital of Herceg-Novi is mentioned on 23rd May 1762.

The quarantine was located to the southwest of the former Burović house and St Antun's Monastery Church. Today the whole locality is called Lazaret (quarantine). This quarantine stopped working in 1728.

A new good looking quarantine was built at Meljine in 1732. The Meljine quarantine consisted of several buildings, warehouses, lodgings of the staff, offices etc. In front of the buildings there were two wharfs: a larger one with a breakwater and a smaller one in front of the residential buildings. This large block of buildings was surrounded with a wall containing two gates, and there were three yards; in one of those there was St Rok's Chapel, another contained a large fountain.

All the passengers coming to the Bay of Kotor had to report at quarantine office and show their medical paper issued by an inspector or physician. Salt, vinegar, smoke, fire, incense, juniper berries etc. were used for disinfection.

We can also read about Nikola and Đorđe Nikičević who practised treating wounds, then Petar Gačanin and Vidić Vučić who came from Trebinje and settled in Herceg-Novi. There was also Mihailo Lazari who was known for his medical practise, he probably came from Prčanj.

Venetian authorities endeavoured to develop and improve medical institutions in Herceg-Novi and to bring them to the level of those in Kotor, Perast and Dubrovnik.

О ТОПОНИМУ ХЕРЦЕГ-НОВИ

Састав ове сложенице није прост, па се на први мах не види нека логичка веза између њена два дела. Тек кад се узме у обзир да се под придјелом *нови* подразумева синтагма *нови град*, сложеница постаје јаснија, али још остаје атрибут *херцег* (нем. Herzog — „војвода“) који се логички не слаже с именицом град, јер се односи на људе а не на градове. Међутим, ни ову компоненту не треба схватити дословно. Она је постала најпосом од посвојног придева *херцегов*, што се види из историје постанка ове речи.

Као што је познато ово место добило је име по херцегу Стјепану Вукчићу који је обновио и побољшао утврде града. До скраћивања *херцегов* у *херцег* дошло је ханолошком дисимилацијом због понављања истих гласова у овој речи -ов-ов, а и иначе у сложеним речима гласовни састав често скраћује. Дакле, читав синтагма из које је настао овај назив гласила је или се замисљала: *Херцег-нови град*.

Што се тиче атрибута *херцег* сигурно је да се почео употребљавати од времена Стјепана Вукчића будући да је он носио ту титулу. Што се тиче компоненте *нови* може се мислити, као што је у науци и примљено, да је и тај назив постао у то време, јер ово изгледао нови град према његовом старијем изгледу, али није искључено да се тај назив и раније употребљавао за овај град са утврдом, тадањи *Свети Стефан*, који је „основао“ Твртко, јер се и пре тога ту могло налазити неко мање насеље са барем примитивним грађевинама, према којима је ово ново саграђено већ тада могло добити у народном говору име Нови.

Ово се може претпоставити кад се узме у обзир да је Херцег-Нови на важном месту где се од давнина састају путеви из залеђа и са страна, а народу је, особито сточарима, одувек била потребна међу осталим и со ради конзервирања меса као и за употребу у јелу (упореди о томе сачуване писмене уговоре које су дошнје правилни млетачки представници са Црногорцима у Котору). Реч град, како је познато, имала је у то доба много шире значење него данас, означавала је и мале грађевине, утврде

и др. Име Свети Стефан по својој гласовној форми казује само да се употребљавало у књижевном, службеном језику, а не доказује да се употребљавало у народном, јер глас *ф* није тада у њему постојао, због чега се у речима примљеним из страних језика изговарао као *п* или *в*, па и као *хв* (Стјепан, Шћепан, Стеван), а у народним умотворинама то име за ово место није оставило трага. Међутим у другачијој форми оно је оставило траг у топонимастици. То је име локалитета Сушћепан, које се налази више Игала. Почетно су- у овој речи постало је од ранијег *sanct*, *сан* (лат. *sanctus*) као у другим познатим именима места која су добила име по цркви. И у време када је Твртко основао град ту је вероватно још била црква по којој је овај локалитет добио име, а по њој и нови град. Траг романског језика у овој речи сведочи о постојању ранијег романског насеља у овом крају.

Ова реч писала се и у форми *Херцегнови*, тако је записана и у Рјечнику Југославенске академије. Под утицајем књижевног језика говорило се и *Херцегнови*, али је обичнији изговор *Ерцегнови*, а и *Рцегнови*, али је највише у употреби проста форма *Нови*, подржавана из ње изведеним речима: новски-а-о, Новљанин, Новкиња, Новљанка:

Порасла је у Пови паранча,

Гојила је Новкиња дјевојка (народна пјесма, Вук Караџић, књ. VI, стр. 534).

Соко лети окодо Новога (исто, 468).

И експлицитно Његошеви стихови из Горског вијенца:

Нови Граде, сједиш на крај мора...

AKTIVNOSTI HERCEGNOVSKOG LAZARETA I ZDRAVSTVENOG KOLEGIJA 1766. GODINE

U toku 1766. godine započinju pripreme za popravak¹ herceg-
novskog lazareta koji je završen 1732. godine.² Prior lazareta Kon-
stantin³ u svom pismu vanrednom providuru, od 26. avgusta 1766.
godine, navodi da je neophodna generalna popravka lazareta, o če-
mu je obavještavao i providurovog prethodnika.⁴ Prije navođenja
tih planiranih popravki da se podsjetimo na zgradu lazareta:
«... oblik joj je pravougaoni, dužine 35 sežanja a širine 29. Sastoji
se od 3 dijela: centralnog dvospratnog dijela, 2 jednospratna krila
(desnog i lijevog) i 2 prizemna krila, spojena sa lijevim i desnim
jednospratnim krilima. Ima tri dvorišta u kojima se nalaze: kapela,
jedna jednospratna i jedna prizemna zgrada... U centralnom dije-
lu, koji gleda prema moru nalaze se glavna vrata...»⁵

Generalni providur iz Zadra, na vijest vanrednog providura
o potrebi popravke hercegnovskog lazareta, traži da se tačno utvrdi
stanje u kojem se lazaret nalazi, vrijeme za koje se može popraviti,
kao i visina troškova. On nije siguran da li bi tu akciju trebalo
započeti po nalogu Magistrata za sanitet ili Magistrata pet mudrih
za trgovinu u Veneciji.⁶

¹ Radovi na obnovi lazareta završeni su 1768. godine kao što to stoji
na natpisu iznad glavnih vrata, Milivoj S. Milošević, Lazareti na crnogorskom
primorju, Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru (GPMK) VIII, Kotor,
1959, str. 61.

² Slavko Mijušković, Hercegnovski lazaret i zdravstveni kolegij, «Bo-
ka» 4, Herceg-Novi, 1972, str. 7.

³ U potpisu stoji: Costantin Co: dalla Xma Prior, tj. sa razrješenjem
skraćenicama, Costantin Conte dalla decima Prior. Istorijski arhiv Kotor (IAK),
fond Upravno-politički spisi Mletačke Republike (UPM), fascikla XCVI, do-
kumenat 972 i 441.

⁴ «... che abbisogna d'un pronto generale ristauo in tutte le parti
del continente suo intiero, ridoto quasi in rovina come rassegnai più volte
anco all' Eccellentissimo Signore di Lei precesore...», IAK, UPM, XCVI—792.

⁵ Milivoje S. Milošević, op. cit., str. 61.

⁶ «... ed in forza di qual comando, se del Magistrato Eccellentissimo
alla Sanità, oppure del Magistrato Eccellentissimo de cinque Savi alla
Mercanzia...», IAK, UPM, XCVI—148.

Da se utvrdi tačan stepen oštećenja lazareta, angažovan je inženjer Antonio Mozer (Antonio Moser) koji o tome podnosi izvještaj vanrednom providuru u Kotoru. Iz tog izvještaja se vidi da priorova prethodna tvrđenja o lazaretu koji je »... ridotto quasi in rovina ...« nijesu bila pretjerana. Inženjer takođe navodi da je lazaret jako oštećen i skoro pogibeljan zbog krovova i tavanica koje treba odmah popraviti da bi se izbjegle veće štete koje bi mogle uslijediti. U dva ograđena prostora Moćenigo (Mocenigo) i Ruzini (Ruzini) koji služe za smještaj lica koja izdržavaju karantin smatra da je za sve sobe potrebna popravka stropova, kapaka na balkonima, podova, ognjišta i dr. Takođe i u skladištima treba popraviti krovove, jer prokišnjavaju. Po sugestiji priora inženjer predlaže da se u ovom ograđenom prostoru, s obzirom na razne vrste karantina koje se u njemu izdržavaju, dvije prostorije smještene iznad male carinarnice podijele tako da u njima treba napraviti ognjište i dimnjake, jer Turci koji tu borave pale vatru na pločniku i nanose mu štetu, a to predstavlja i opasnost trgovačkoj robi smještenoj u carinarnici.

Druga dva ograđena prostora Pizani (Pisani) i Grimani (Grimani), gdje su četiri velike nadstrešnice smatra da je neophodno poduprijeti, popraviti ogradu i gvožđariju.

Prostor za barke potpuno je otkriven, treba izraditi novi krov. Na zgradi priorata nedostaju vrata i kapci za sve balkone, krovu treba opravka. Još jedanput po sugestiji priora, inženjer predlaže da se na jednoj strani lazareta, koji je dobro očuvan, otvore još jedna vrata koja bi služila samo za ulazak robe i osoba koje izdržavaju karantin, da bi se izbjeglo miješanje sa osobljem lazareta.

Česmi, sa koje se snabdijevaju vodom svi koji izdržavaju karantin, potrebna je generalna popravka, jer su joj cijevi za dovoz vode oštećeni. Inženjer smatra da bi ovu trebalo srušiti i izgraditi novu i bolju.⁷

Za sve navedene popravke Mozer prilaže vanrednom providuru i predračun⁸ sredstava, potrebnog materijala i alata. Tako je za kreč i njegov dovoz potrebno 35 cekina, za zemlju i dovoz 15, za dovoz pijeska 10, za ugalj potreban za kovanje 15 i za metalne ploče za cijevi česme 20 cekina. Za plaćanje radnika, poslovođe, zidarā, stolarā, kovačā, kamenorezaca i ostalih koji su potrebni za posao, 500 cekina.⁹

⁷ Ovdje se vjerovatno misli na česmu čiji je natpis dao Milivoje S. Milošević u op. cit., str. 62, gdje stoji da je sagrađena 1741. god.

⁸ »Fabbisogno del denaro, Materiali, Ferramenta ed Utensili per il Restauro de Pubblici Lazaretti di Castelnovo...« IAK, UPM, XCVI—151.

⁹ Interesantno je bilo navesti ovaj jedini dio predračuna gdje su naznačene cijene radi upoređenja visine iznosa sredstava za potrebni materijal, što je 95 cekina i visine iznosa sredstava za plaćanje izvođača tih radova, što je 500 cekina. Neobično je da nema među navedenim, cijene poslova

O namjerama za popravak ubrzo je obaviješten Magistrat za sanitet u Veneciji.¹⁰ U februaru 1767. god. iz Magistrata¹¹ traže od vanrednog providura da povjeri pouzdanoj osobi izradu predračuna poslova, s tim da svaka stavka predračuna obavezno sadrži i cijene. Posebno traže da se navedu troškovi za popravak česme, jedine u lazaretu za potrebe lica koja izdržavaju karantin. Kako je Magistrat i ranije obavještavan o lošem stanju u kojem se nalazi lazaret Herceg-Novog, kako od sadašnjeg vanrednog providura tako i od njegovog prethodnika a i priora lazareta, to smatra, zbog izuzetne važnosti ove institucije, da bi je trebalo obnoviti.

Tako je i najviši forum kompetentan za rad lazareta pozitivno ocijenio potrebu njegove popravke. Međutim, do kraja prve polovine 1767. godine nije evidentirano u kancelariji vanrednog providura u Kotoru da su radovi i otpočeli. Za to vrijeme u lazaretu je obavljana redovna djelatnost i pored svih navedenih oštećenja i problema koji su se zbog toga pojavljivali.

U avgustu 1766. godine u lazaretu su izdržavale karantin četiri čete vojnika, reda »milizia«. U svom redovnom dnevnom obilasku lica koja izdržavaju karantin prior lazareta utvrdio je da među vojnicima, prispjelim sa mletačkog Levanta, ima više oboljelih sa povišenom temperaturom koje bi trebalo da pregleda javni ljekar. Pored toga vojnici su slabo snabdjeveni dvopekom, pa su oficiri tražili dozvolu od priora da sa svojim barkama pođu u luku i snabdiju se potrebnim, naravno uz sanitetski nadzor i opreznost.¹² Za oba slučaja prior traži od vanrednog providura shodna naređenja.¹³ Septembra mjeseca prior javlja da je preminuo vojnik Sime Milošević (Sime Milosevich) iz čete kap. Marka Radanovića koji su prispjeli sa mletačkog Levanta. U novembru još dva smrtna slučaja zabilježena su u lazaretu Herceg-Novog. Kćerka od devet mjeseci kaplara iz čete kapetana Gorizija (Gorisio) prispjele sa Krfa, kao i jedan stariji vojnik.¹⁴

samog inženjera Mozera, kao i cijena potrebnog željeza koje je navedeno dalje u predračunu. Tada bi odnos bio precizniji, kao i konačna suma za sve radove. (IAK, UPM, XCVI—150, 151.)

¹⁰ Dilema generalnog providura ko je nadležan u ovom slučaju da izda nalog za popravku, o čemu je tražio mišljenje vanrednog providura, (bilješka 6) otklonjena je obraćanjem Magistratu za sanitet.

¹¹ Naređenje Magistrata za sanitet u Veneciji, upućeno vanrednom providuru u Kotor, potpisao je Francesco Savorajau (Francesco Savorgnan) providur za sanitet i kolege IAK, UPM, XCVI—152.

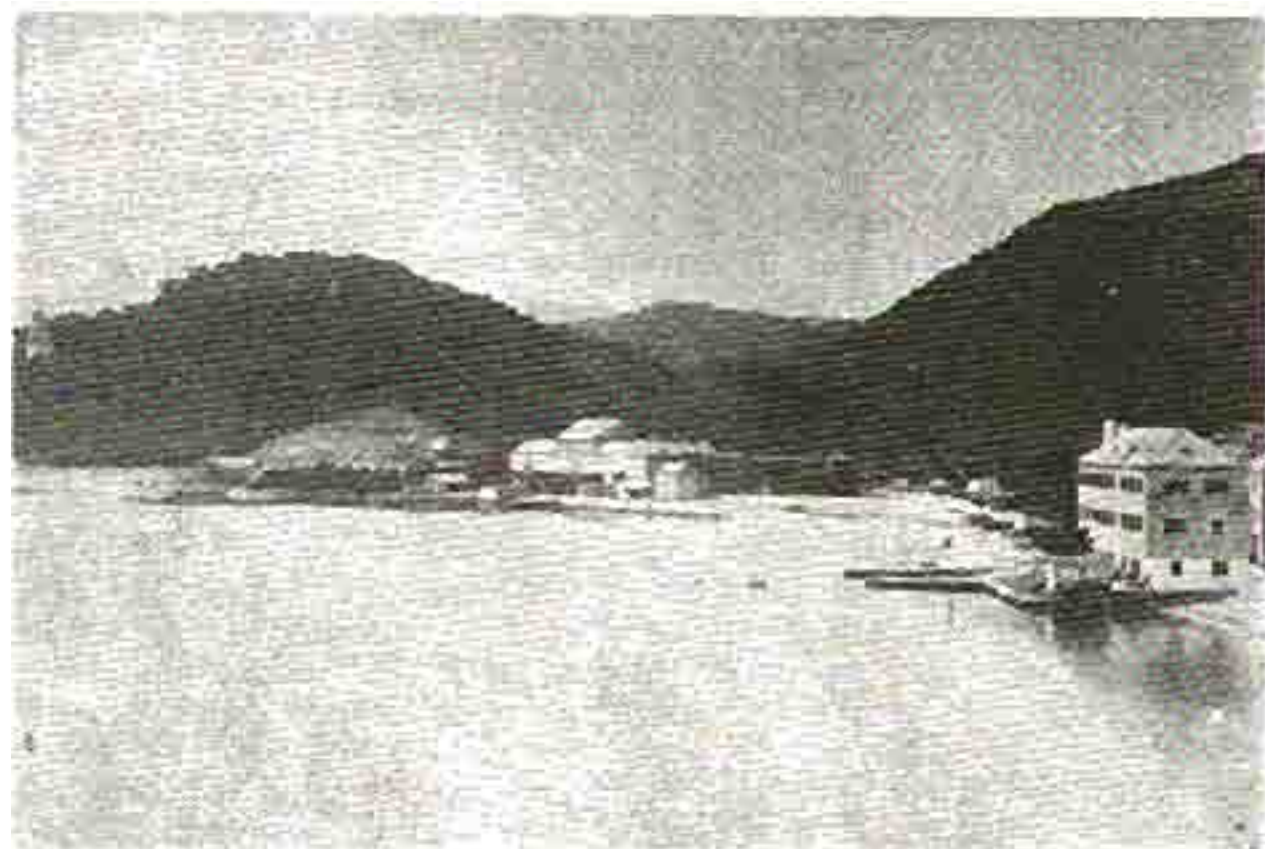
¹² IAK, UPM, XCVI—796, 798.

¹³ Vanredni providur (Provveditore straordinario) postavljen je u Boki kotorskoj 1684. god. Djelovao je kao predstavnik mletačke vlasti pored postojećeg rektora i providura, a bio je nadležan uglavnom za pitanja vojske i diplomatsko-političke poslove. U ovom periodu vanredni providur bio je Lorenzo Paruta (Lorenzo Paruta), rektor i providur Kotora Marko da Riva (Marco da Riva) i providur Herceg-Novog Andrea Korner (Andrea Corner). IAK, UPM, XCVI.

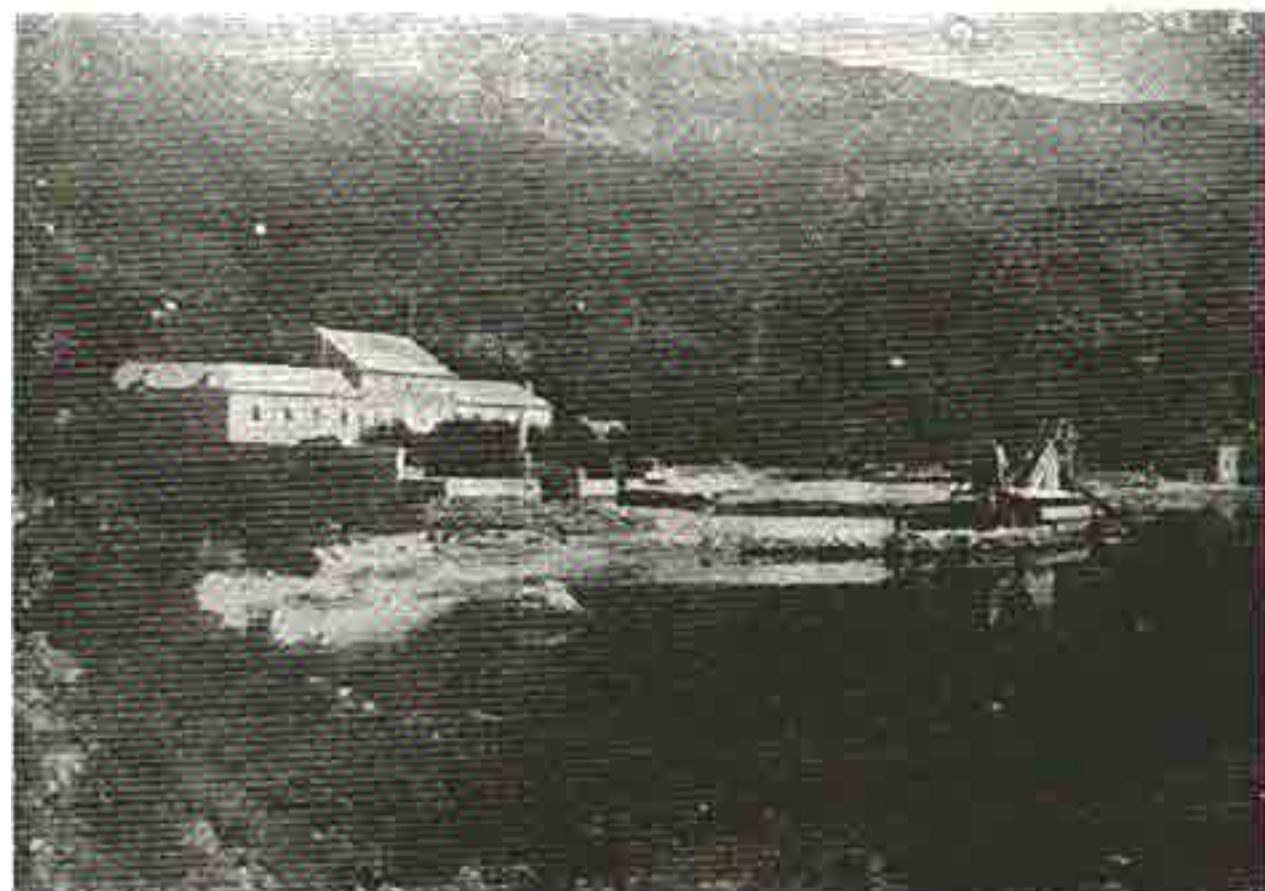
¹⁴ IAK, UPM, XCVI—407, 408, 409.

Meljine prije izgradnje Lazareta

Lazaret u Meljinama poslije ustanka 1869. god.

Prva zgrada Lazareta u Meljinama

U obavljanju svoje dužnosti prior je imao izvjesnih nesuglasica sa osobljem lazareta. Jedan događaj detaljno opisuje, kada je poslije prijema brodova sa vunom iz Albanije, vlasništvo turskih trgovaca, zaključao sva vrata prema utvrđenim propisima i došao u sukob sa kaplarom straže lazareta, koji je želio da zadrži ključeve. Zbog drskog ponašanja zatvorio ga je u prostoru gdje borave »prekomorske«¹⁵ čete. Zaleći se providuru na ovaj slučaj, on mu prilaže kopiju naredbe koja se odnosi na pitanje držanja ključeva lazareta i pojedinih njegovih dijelova, vremenu zaključavanja i otključavanja. Kopija naredbe glasi: »Copia di Capitolo delle Comessioni a Stampa consegnate dall' Eccellentissimo Magistrato alla Sanità di Venezia al Prior Constantin Conte dalla decima, a carte numero 7:

Omissis

A questo debito va accopiato l'altro di tener sempre presso di se tanto le chiavi de Lazaretti, quanto quelle delle stazioni delle contumazie. Dovendo tutte le Porte restar sempre serrate con chiavi et esser aperte solo per le occorrenze delle contumazie medesime, e sempre con la vostra assistenza, ne possono per Legge esser le medesime aperte prima del levar del sole la mattina, ne doppo suonata l'Ave Maria della sera cosi per admettere dentro, come per mandar fuori persone o robba di sorte alcuna, e questa e legge inalterabile, che non admette modificazioni.

Omissis.¹⁶

Ali i pored jasno preciziranih dužnosti i ovlašćenja u lazaretu, kojih se prior revnosno držao, u ovom periodu još je jedan slučaj nesuglasica sa osobljem lazareta. O nepravilnostima u radu stražara lazareta Matije Bortoli (Mattio Bortoli) prior je obavještavao providura Herceg-Novog, prethodnog i sadašnjeg, kao i vanrednog providura u Kotoru. Između ostalog, stražar se bavio nedozvoljenom trgovinom sa turskim trgovcima koji su izdržavali karantin u lazaretu i često im dugovao, što je izazivalo posebne neprilike. Radi renomea koji uživa lazaret, kao i radi izbjegavanja daljih nepravilnosti u radu i brojnih neprijatnosti od strane turskih trgovaca, koje iz toga proizilaze, prior je prema odobrenju vanrednog providura zatvorio stražara u samom lazaretu.¹⁷ Ne čekajući konačan ishod ovog slučaja, jer je ubrzo stražar sproveden državnom felukom vlastima u Kotor na ispitivanje i dalji postupak,¹⁸ prior,

¹⁵ »...Compagnie Oltramarine...«, IAK, UPM, XCVI—410. Prema mletačkoj vojnoj organizaciji to je jedna od tri vrste trupa u pješadiji koje su pretežno bile formirane prema nacionalnoj pripadnosti. Pored ovih postojale su italijanske trupe i »prkobrdske«, »... ove »prekomorske« trupe sačinjavali su uglavnom vojnici iz raznih krajeva naše obale ili zaleđa...«, Miloš Milošević, »Vojna organizacija u Boki kotorskoj za vrijeme mletačke vladavine«, »Boka«, 10, Herceg-Novi, 1978.

¹⁶ IAK, UPM, XCVI—411.

¹⁷ IAK, UPM, XCVI—1001.

¹⁸ IAK, UPM, XCVI—1002.

koristeći se svojim pravom,¹⁹ uzima u službu novog stražara. Da ipak slučaj nije tako brzo zaključen, započet novembra 1766. godine, potvrđuje podatak da u junu 1767. priort raži od vanrednog providura potvrđivanje prijema tog novog službenika koji je neophodan u tekućem poslu zbog brojnih trgovaca i njihove robe.)

Kako su se sanitetski propisi strogo poštovali od predstavnika sanitetske vlasti dokaz je i slučaj šest tartana prispjelih sa Levanta, koje su u vodama Herceg-Novog izdržavale karantin. Prema odluci Senata od 29. septembra 1766. sa Levanta su upućene u Kotor na raspolaganje vanrednom providuru šest, o državnom trošku naoružanih tartana.²⁰ Prve su stigle u Herceg-Novu 12. novembra tartane kapetana Antonija Lukovića i kapetana konta Đorđa Ivanovića, a ubrzo za njima tartana kapetana Đorđa Tripkovića i kapetana Boža Kamenarovića, 14. novembra. Tartane braće kapetana Vinka i Josipa Kolović stižu u Herceg-Novu 29. novembra. Providur Herceg-Novog, obavijest vanrednog providura od 7. decembra, da se prema senatskoj odluci sve pomenute tartane naoružane o državnom trošku upute u Kotor, prima 13. decembra, kada su već nad tartanama primijenjene odgovarajuće sanitetske mjere, s obzirom da dolaze sa Levanta. Na prve četiri tartane upućeni su sanitetski stražari na same brodove i određen karantin od četrdeset dana, s obzirom da dolaze iz Moreje. Za tartane braće Kolović određeni su sanitetski stražari u posebnim barkama.²¹ S obzirom na to da su ovi brodovi u nadležnosti vanrednog providura, providur Herceg-Novog ga obavještava da ih je sve uputio za Kotor uz već navedeni sanitetski nadzor. Za prve četiri tartane izdate su i sanitetske potvrde 22. decembra i poslate providuru.²² Sa potvrdama za brodove braće Kolović bilo je izvjesnih poteškoća. Odmah po dolasku u Herceg-Novu, prilikom davanja uobičajene izjave sanitetskim vlastima na već utvrđena pitanja, kapetani Vinko i Josip Kolović nijesu precizirali odakle tačno sa Levanta dolaze.²³ Iz tog raz-

¹⁹ «...io solo essendo responsabile di tutti li disordini e le inconvenienze che nascono nel Lazareto predetto, per questo motivo l'Eccellentissimo Magistrato alla Sanità lasciò in pieno mio arbitrio la scelta dei bassi ministri...» IAK, UPM, XCVI—1003.

²⁰ IAK, UPM, XCVI—2. Zbog oštećenosti dokumenta ne može se utvrditi ime lica koje sa Krfa obavještava vanrednog providura o etapnom upućivanju naoružanih tartana.

²¹ «...alle prime quattro tartane furono già assegnati li rispetivi Guardiani sopra cadauna di esse giusto alle Leggi per l'effetto della loro contumacia di giorni quaranta netti... alla ultime due... Guardiani di vista in Barche di libertà...» IAK, UPM, XCVI—5.

²² Potvrdu su izdali providur Herceg-Novog Andrea Korner i providur za sanitet Antonio Arnosti (Antonio Arnosti). Interesantno je da se jedna potvrda odnosi na dva broda, tako da su izdate dvije potvrde, IAK, UPM, XCVI—9, 10.

²³ «...e come provenirano dal Levante (senza però spiegarci ò se dal Veneto ò dall'Ottomano) sono stati loro assegnati Guardiani di scorta...» IAK, UPM, XCVI—7.

loga vraćaju se iz Kotora u Herceg-Novu da bi u luci ispred »sanitetske ograde«²⁴ ponovo dali detaljan iskaz. Iz tog, ponovo datog iskaza, se saznaje da je Kolović upravo došao iz Kotora u Herceg-Novu na svojoj naružanoj gaeti u prainji sanitetskog stražara kojeg mu je dodijelio Zdravstveni kolegij Kotora a po nalogu vanrednog providura, da bi objasnio tačno odakle je sa Levanta došla njegova tartana koja se sada nalazi u luci Kotor, a što je trebalo da navede u svom prethodnom iskazu. Sada navodi da je sa 17 članova posade došao u Herceg-Novu sa Krfa, nosio je poštu za vanrednog providura u Kotor. Prije toga bio je u vodama Albanije državnim poslom zajedno sa tartanom kojom je upravljao njegov brat Josip Kolović. Na tom putu nije niti na moru niti na kopnu sa nekim kontaktirao. Svoj iskaz kapetan Kolović je potpisao i potvrdio zakletvom. Dokument iskaza, prema tadašnjoj sanitetskoj praksi »nadimljen je«,²⁵ a zatim pohranjen u kancelariji Zdravstvenog kolegija u Herceg-Novom. Pozivajući se na odluku generalnog providura od 1. juna 1735. godine, donesenu prilikom osnivanja Zdravstvenog kolegija u Herceg-Novom, da se kolegij za izvanredne slučajeve, koji traže hitne mjere, mora obratiti starijim sanitetskim vlastima, providur Herceg-Novog podržava odluku vanrednog providura, inače delegiranog sudije o pitanjima saniteta, u ovom slučaju, kada je on odredio za kapetana Kolovića karantin od 28 dana.²⁶

Još jedan slučaj na samom kraju 1766. godine govori o strogom poštovanju sanitetskih propisa i blagovremenom donošenju konkretnih mjera od strane sanitetske vlasti.

Na vijest vanrednog providura iz Kotora od 29. decembra 1766. godine da se u Grahovu i Crmnici pojavila zarazna bolest, članovi Zdravstvenog kolegija Herceg-Novog odmah, 30. decembra, zasjedaju i utvrđuju mjere predostrožnosti koje će biti preduzete da se bolest ne prenese u Herceg-Novu. Na sastanku, koji se održao u zgradi suda, prisutni su Andrea Korner, providur Herceg-Novog i trojica providura za sanitet, Đordano Kaldarola (Giordano Caldarella), Mikiel Valeri (Michiel Valeri) i Antonio Arnosti (Antonio Arnosti).

²⁴ »... Il Capitano Vicenzo Collovich Direttore di tartana armata per Publico conto, quale venendo nuovamente costituito alla Marina, cioè alle Stangate della medesima...« IAK, UPM, XCVI—12.

²⁵ »... Ed il presente dopo sottoscritto dal sudetto Capitan Vicenzo, fu da chi spetta profumato e poscia restituito all'Offitio di Sanità...« IAK, UPM, XCVI—12.

»... Tako su sredinom XVIII st. pred Kotorom« nadintendanti u ogradenom prostoru« provodili proceduru raskuživanja solju, octom, dimom i vatrom, što se tada smatralo efikasnim dezinfekcionim sredstvima... Dim se upotrebljavao za dizinfekciju pisama i papira...« Miloš Milošević, Acta historica medicinae, pharmaciae, veterinae 2. Beograd, 1974, str. 31—46. Očigledno to je bila ustaljena praksa i u ostalim sanitetskim punktovima.

²⁶ »... che conoscersi abbia per Capo di Provincia e Giudice Delegato nella materia di Sanità la rispettabile Carica dell'Eccellenza Vostra, e che dai Collegati si ricerchino lumi alla medesima ne casi straordinarii per dispendere dalla di Lei volonta...« IAK, UPM, XCVI—14.

Odmah su propisali mjere za izolaciju grada. Zabranjuje se slobodno kontaktiranje sa Paštrovićima, Mainama, Pohorima i Braićima zbog njihove blizine turskoj granici i Crmnici. Ukoliko neko iz ovih krajeva dođe brodom u luku, mora biti zadržan u »sanitetskim ogradama«, a ako želi da ostane, mora u lazaretu izdržati karantin od 40 dana. O ovome treba da bude obaviješten i kapetan državnog broda u Rosama, kako bi svaki brod, koji bi došao iz tog pravca, dopratio do Herceg-Novog. Za granicu prema Grahovu, kako nemaju vojne snage za te svrhe, očekuju pomoć od vanrednog providura.

O ovim mjerama na sastanku se glasalo, pa pošto su jednoglasno usvojene, upućene su na znanje vanrednom providuru u Kotor.²⁷

²⁷ IAK, UPM, XCVI—219.

Summary

ACTIVITIES OF HERCEG-NOVI QUARANTINE AND MEDICAL STAFF IN 1766.

Mr Vesna VIČEVIĆ

The preparations for the repair of Herceg-Novi quarantine began during 1766. In order to find out the precise amount of damage engineer A. Moser was engaged and he provided all the demanded information in detail stating that the quarantine was dangerous because of the poor condition of its roof and ceiling which needed immediate repair. Due to the extreme importance of the institution the Medical Council in Venice, the highest forum in charge of the quarantines, gave the consent for the repair. However in spite of serious damage it was not reported to the Governor's Office in Kotor that any work really began to be carried out till the middle of 1767. In the meantime the quarantine in cooperation with the Medical Staff did the usual duty respecting its authority and sanitary regulations.

In August 1766 there were four units of soldiers in quarantine causing numerous troubles and there were some cases of death too. In that period the manager of the quarantine was not always able to keep the discipline of the staff who broke the regulations of work and carried on forbidden trade with the Turkish merchants staying in quarantine.

In September and November six boats armed by the state and in command of captains A. Luković, Đ. Ivanović, D. Tripković, B. Kamenarović, V. Kolović, and J. Kolović on their way from Levant to Kotor to be placed at the emergency governor's disposal, arrived in Herceg-Novi. After the application of the sanitary measures four of the boats reached Kotor followed by the sanitary licence. Two boats had troubles with obtaining their licence because their captains did not give precise data in their declaration. Therefore they were sent back from Kotor to Herceg-Novi to make a precise declaration properly signed and confirmed under oath. According to the regulations of the time, when salt, vinegar and smoke or fire were used as efficient means of disinfection, the mentioned document was smoked and then deposited in the offices of the Medical Staff in Herceg-Novi.

In December 1766 the representative of the sanitary authorities took all the necessary measures of precaution to keep out of Herceg-Novi the contagious disease that appeared in the vicinity of the town.

СТО ДВАДЕСЕТ ПЕТА ГОДИНА ОД ОСНИВАЊА ХЕРЦЕГНОВСКЕ ПОМОРСКЕ ЗАКЛАДНЕ ШКОЛЕ У СРБИНИ

Ако се зна да је традиција основ сваког напретка, импулс за даљи развој и богаћење, онда не треба порицати њене свијетле примјере у ширењу просвјетитељства, особито васпитања младих генерација у доба када наши народи робују под аустро-угарском влашћу. Посебно када се жели указати на значај Српске поморске закладне школе у Србини, у Херцег-Новом, мора се омах устаћи да су стаповини овога древног града показали увијек високу националну свијест и пожртвовање за очување традиција, и то не ради традиције, већ ради сигурнијег учвршћивања и стварања перспективна бржег прогреса и подстицања револуционарних кретања. Увијек су настојали да према својим снагама, знању и политичком увјерењу помажу савремене токове, да буду у матици свих збивања која су значајније утицала на коријенитији преображај. Важан датум из те прошлости, везан је за оснивање поменутог школе. Сто двадесет пета година на историјској стражи једног града, једне нације и временски представља велики период, значи много за живот једног народа брутално прекиданог у свим видовима развоја.

У њима су уткани изванредни напори да се у свим областима друштвеног, економског и културног живота узмату корак са онима, који су због повољнијих историјских околности били далеко одмакли напријед. У том разлобљу је концентрисано више догађаја и хтијења него што низови столећа доносе. Данас када слаavimo 600-годишњицу оснивања града, јубилеј који дјелује упечатљиво и коме се могу придружити мали број градова, с поносом и поштовањем говоримо о тежњама за просвећивањем из његове прошлости. Ова школа снага у ред установа које су удариле темеље нашој поморској прошлости, а одиграла је пионерску улогу у развоју просвјете и школства у нашој средини.

Прешла је различите етапе, а бројне друштвене промјене су утицале на њен рад. Прослава 600-годишњице града прилика је не само за пријеђећање на њен тежак и частан рад и успјехе, већ и за свестраније сагледавање даљег развоја, мјеста и улоге школе у нашем друштву.

Прву мисао и дио материјалне основе за отварање једне такве школе у Херцег-Новом дао је 1838. године бивши херцеговачки грађанин Јован Бошковић, тада богати трговац у граду Смирни у Турској. Колика је важност те идеје — потврђује каснији развој поморства Херцег-Новог, које заузима истакнуто мјесто у прошлости Босне и у историји југословенског поморства уопште.

Херцег-Нови и мала околна села, која припадају његовој општини, дали су не мали број истакнутих поморских капетана, без обзира на бројне окупације Босне.

Намјера оснивача је била изричита и дубоко патриотска: школа са јасно израженим народним карактером, која васпитава будуће поморце у „српском духу“.

Завјештају Јована Бошковића придружују се нешто касније Буро Буровић и Јевросима Лакетић, рођена Владиславић.

О постанку и развоју задужбине Ј. Бошковића, Б. Буровића и Ј. Лакетића у Првом извјештају о српској морепловској закладној школи у Србини, школске године 1884/85. пише Томо Кр. Поповић, прво наставник ове школе, а доцније и њен управитељ. Користећи се овим прилогом, даћемо неке биографске податке о поменутих легаторима.

Јован Бошковић је рођен у Топлој, општина Херцег-Нови, 9. јула 1761. године. Као и многи други Херцеговљани, отишао је у свијет ради зараде. Укрцао се на неки брод и стигао у Смирну, у Малој Азији. Имао је срећу да се ту упозна са једним својим земљаком, Јованом Куртовићем, трговцем и богаташем, који га је братски прихватио и запослио. Ускоро је Бошковић постао врстан и чувен трговац, један од најимућивијих људи у Смирни. Био је врло правичан, поштен и привржен цркви, стално дијеломилостињу ради чега су му нудили старјешинства у друштву на која се стално захваљивао. Умро је у 71. години живота, јуна 1832. године. Породици је оставио велико богатство, али није заборавио ни „сироту своју отаџбину“. У његовој опоручи из марта мјесеца 1826. године се каже: „Сва моја добра у Боци, којима је подмирио свој дуг Андрија Јанковић и жена му, остављам мојој милој отаџбини, да се пригодом истих осује и издржава школа српскога и италијанског језика и морепловства“. У истом завјештају назначио је да оставља по 1.000 „лијастара“ двијема црквама у Херцег-Новом, а „сиромасима ове околне три хиљаде“. Бошковић предвиђа могућност неостваривања опоруче због недостатка средстава, те у том случају његови насљедници

стичу сва права да се поменутих добрима користе по својој вољи. Уколико буде прикупљено на сличан начин још средстава која би омогућила отварање и издржавање школе, наследници губе право на оставинска добра, пише у извјештају Тома Крста Поповића.

Оснивање школе Херцеговљани су схватили као културно-економски просперитет, али су се истовремено прибојавали да се та замисао неће успјешно реализовати. Одувијек су се жртвовали за величину рода свога, па се није смјело дозволити, кад већ постоје реалне могућности, да се њихови синови школују ван свога града, него да имају своју школу. Но, тада је услједила препорука „и. к. далматинског намјесништва“ од 14. фебруара 1838. под бројем 505/101, којом се позивају пмућнији људи из свих општина Боке да својим прилозима употпуне средства која недостају. Иако се позиву олазвао велики број угледних и богатих Бокела, средства за ту сврху још нијесу била осигурана, али су, како је предвиђао покојни Бошковић, послужила као потстипај другим родољубима да му се придруже племенитој намјери. У том, можда пресудном тренутку за судбину школе, стигла је вјиест да је у Трсту умро Буро Буровић (августа 1838), који оставља двије своје куће чије вриједности намјенује у просвјетне сврхе и за свој грал.

Буровић је рођен средином 18. вијека на Жлијебима, у селу изнад Херцег-Новог, чији се родитељи преселише на Тонлу гдје се Буро „лучно књизи“ код неког православног свештеника. Младалачке дане проводи у родном крају, а потом, по старом бокелском обичају, постаје поморан. По завршетку тешког поморског живота настављује се у Трсту и бави се трговином. Како није имао дјеце, тестаментом од 1838. године, пошто се сјетио пријатеља и родбине, црква и манастира, на завршетку долаје: „Двије пак моје куће у овом граду, које данас давају чиста прихода фор. 1260 остављам да се приходом истих оснује и издржава у Херцег-Новоме школа српскога, италијанскога и њемачког језика“.

Оставинска и прикупљена средства имају исту намјену и још више подстичу грађане да што прије добу до жељеног циља. И док се ангажовано ради на изналажењу средстава, у Србини, изнад Новог, умрије Јевросима Лакетић, рођена у трофовској породици Владиславића. Било је то 27. маја 1847. године. Ни она није имала породе, те одалучи да ићи дно имовине остави за добро просвјете.

Жеља свих ових фондатора и великих добротвора овога краја има једну заједничку и основну мисао везану снажном нити: да оснују школу у којој ће се, у првом реду учити српски језик. Они својим завјештајима удовољше великој потреби дијела српског народа, Бокелу коме је по некој општој судбини морска лучина „равно поље, гдје се и оре, и копа, и сије, и бљачи, и

жње". Тиме су се они за оно доба, испољили као значајни сарадници на ширењу просвјетитељства и националног осјећања, са надом да ова пикола, како су је неки давно називали „српским расалишком“, развије пламен и снажну буктињу која ће око себе растјерати мрак и гућине. Овај посљедњи лародавац, Јевросима Лакетић, то јасно и недвосмислено у оставинском писму изражава ријечима: „Ова моја кућа, у којој живим, и баштина околу куће, те ми је трећи дио остао од очинства, а два дијела купно почивши мој муж од нашљедника покојног мог оца, желим да буде у ползу школе, која се благонадежно очекује да се установи по завјештајима почивших Јована Бошковића и Георгија Буровића, на српском дијалекту словима кирилицјанским или нашијем црквенијем буквама ради ползе наше младежи“.

Школа која у свему и по свему нема народна обиљежја неће испунити основне патриотске поруке, што су и оснивачи претпостављали, или — како то проф. И. Злоковић каже у прилогу о Српској поморској закладној школи у Србини: „Из овога се види оправдана бојазан Лакетићке, да се младеж не ошароди у гућим школама, јер су тада народне школе биле врло ријетке и то само основне.“ Но, њен допринос васпитању, образовању и култури, посебно развијању родољубља је непроцјењив, а њена прошлост је, уствари, историја развоја школског живота наше средине. Расла је и развијала се заједно са истакнутим представницима културног и друштвеног живота, не само домаћим, већ и југословенским.

Све троје завјешталана својим насјама и хуманитарним поступцима баш као и многи ученици и наставници ове школе, бјеху испред свога времена, окренути будућности, или — како је то један посјетилац у Споменници овога Завода, дана 26. јуна 1900. године уписао: „Народ, који рађа добротворе школске, и поред мрачне садашњости, може смјело да гледа у сјајну будућност.“

Пошто добротвори имаху једну исту жељу, бијаше лакше постићи замисао о оснивању школе. Налања грађана посташе сигурнија. Тадашње општинске власти упутише молбу Марку Квекићу, бродовласнику у Трсту, године 1851. да од уштебеног новца и прихода Буровићевих кућа обнови те куће и тако повећа средства намијењена за школу.

У међувремену надлежне власти дозволише продају оставштине Ј. Бошковића и тим путем остварише 4.880 форинти. Тако стеченим новцем обновила је кућа Јевросиме Лакетић, те је тако послуже доста мука и ангажовања у прикупљању новца ријешено питање школског простора.

Како је већ речено, Квекић се заузео и као прави патриота обавио свој дио посла. Живио је у Трсту и био познати бродо-

власник. Родом је са Пода близу Херцег-Новог. Од ове познате породице потиче прногорска кнегиња Даринка Данила I. Познате су Квекићеве заслуге за чување и подизање словенске културе у Трсту. Особито се залаже и ради на развоју тамошње српске православне црквене општине. Тако се још један Херцеговљанин, таст кнеза Данила одужио родној групи и уписао у историју ове просвјетне установе.

Пошто је школско знање осигурано, требало је израдити статут и поднијети га Министарству на увид и одобрење. Израда статута школе повјерена је адвокату Шпире Петровићу, првом предсједнику Далматинског сабора, о чему је претходно прибављена сагласност надлежног министарства, коју је лично Александар — Лесо Павковић добио у Бечу. Поменути Ш. Петровићу и А. Л. Павковићу, предсједнику Општине и угледном Новљанину, бјеше повјерено да израде тај правилник. Израбени правилник је предвиђао да се у школи организује рад у два одсјека: одсјек за језике и одсјек за поморство. У одсјеку језика треба да се предаје српски ћирилицом, италијански и њемачки, и то сваки језик „да предаје дотични учитељ башка за пуна три године“ као и то да још предаје неке предмете. Новљани и Бокељи уопште обрадоваше се Школи, а посебно отварању одсјека за поморство јер је учење истога било изван Боке и тиме везано за велике трошкове.

Избор предавача припао је Општини Херцег-Нови, уз сагласност православног владике, о чему је требало обавијестити Далматинско намјесништво. Одлуком Министарства бр. 8882, од 22. јуна 1855. године, одобрен је статут и предат Павковићу на реализацију. Истина, до коначног отварања школе доста се чекало. Окупаторске власти су намјеравале реорганизовати постојеће основне школе: једне у којима ће учити само дјеца католичке вјероисповијести и друге за само православне ученике. Оваквн систем и начин школовања могао би довести до раздвајања херцеговског живља, што до тада није био случај. Одвајаали су их само вјерски обреди, а грађани живјели „у свему другом компактно и сложено“.

Намјера одуговлачења постаје све јаснија. Због тога се А. Павковић опширним писмом на италијанском језику обраћа православном ординаријату да овај утиче на Намјесништво у Задру. Ако ни послије тога не дође до почетка организованог наставног рада, одабрана група Новљана ће ићи у Беч да се жали цару. Напокон, престане административне и бирократске сплетке и рад у настави отпоче 1. фебруара 1858. године. Дакле, од идеје за оснивање школе до почетка њеног рада прошло је више од 22 године.

Први њен наставник и управитељ био је Мато Мрша, истакнути родољуб, поморски капетан, до тада професор Поморске

школе у Задру, родом Перантинин. Ни његово постављање није ишло без тешкоћа. Није било стручњака за поморске предмете ни у Задру, па су власти отсале његово отпуштање из Задра, са намјером да одложе почетак рада школе.

Како је већ речено, окупаторске власти траже да школовањем развоје дјецу, а оно тада неће служити, како давно рече свештеник Петар Рафаиловић, касније први директор ниже реалне гимназије, у Споменици ове школе, „на страх врагама а на корист потлаченог народа“. Сличну мисао, у истој књизи, уписао је 20. фебруара 1903. и један посјетилац (нечитак потпис), који овако каже: „Школа је мач са два сечива, од којих је једно отровно; ако се ово употреби, онда се уноси у народ отров, који, нарочито малим још неуједињеним и несталоженим, народима може и главне доћи.“

Први школски дан, на велику радост Херцеговљана, и свечаност приликом отварања школе описао је њен први управитељ Мато Мрша: „На 19/31. јануара“ — пише он — „сподајући тај дан недјела, сакупише се из јутра у опћинској сали, на позив опћинског представништва, сви сеоски главари и друга одлична лица ове опћине, а на челу им тадашњи мјеста начелник канетан Стефан Милашиновић са опћинским савјетом, те у одређено вријеме упуте се сви скупа по тадашњег претора, преставника политичке власти, и заједно с њиме олу на Топлу у вознесенску цркву, гдје мјесни парох одслужи торжествену литургију и парастос за упокој душа блаженопочивших добротвора Бошковића, Буровића и Лакетићке. По свршеном црквеном обреду пречасни парох Христифор Ломбардић држао је ту сходно слоно о бесмртним тим добротворима, који себи завјештајем својим подигоше вјечити споменик. По томе крену сви истим редом у школско здање, гдје прво мјесто заузме претор, с десне стране му опћинско престаништво, а с лијеве школски одбор. Најприје узе ријеч мјестоначелник Милашиновић и са неколико ријечи објави радосну вијест, да се са срећом одсјек морепловства послаје толико мука и тегоба отвара, те позва присутне да кликну „Живио“ Њ. В. Ђесару Франу Јосипу I који је најмилостивије удостојио дозволити, да се завјештаји поменутих добротвора у дјело приведу. За Милашиновићем претор представи околостоећим језгровито користи, што ће из поменуће школе поморство и Бока црптити, те и он закључи са „Живио Његовом Величанству. При свршетку узе ријеч Мато Мрша, захвали се на повјереној му части и обећа да ће се својски заузети около повјерене му младежи еда се достојан покаже народног повјерења, те при крају изрази жељу, да што скорије види у дјело приведен и одсјек језика на што све већу дикку и корист Боке.“

Почео је са радом само наутички одсјек, а вршене су организационе припреме и за почетак рада одсјека за језике. И кад

готово све бијаше припремљено, дође глас да Далматинско намјесништво дописом од 19. јуна 1858. године, вол бр. 10500/2569, укида ранијом одлуком Министарства од 29. маја 1858. године, под бр. 7160, одобрени статут и одређује лопуну: „... да се српски има учити објема словима, то ћирилицом и латиницом...“, а православном дијецезалном владици ограничава власт над школом дајући је сву Далматинском намјесништву. Године 1858, 9. октобра, бан на дан рођења престолонаследника Рудолфа Новљани упутише „прошњу“ којом траже враћање првог статута, али без резултата. Након тога се поновно ангажују православни владика, преосвештени Стефан Кнежевић, и Стијепан Митров Љубиша. Љубиша је био заступник Бокеља на Царевинском вијећу. Њиховим утицајем бјеше одобрен нови статут 26. јуна 1867. године. Иако не са потпуним задовољством, ипак се пришло отварању одсјека за језике. Одабраше за учитеља српског језика Риста Ковачића (Ришњанина), а за учитеља италијанског језика Станка Бркаковића тек 1872. године.

Према неким изворима, Мато Мрша је био једини наставник поморских предмета пуних 15 година, а у времену од 1858. до 1864. са само још два вјероучитеља (православног и католичког) држао је читаву школу.

Мрша је био у сталном сукобу са аустријским властима и због тога оне желе да га се ослободе. Године 1872. био је просто истјеран из школе. Аустријске власти достављају писмени захтјев у коме траже да Мрша полаже професорски испит, — у противном ће бити расписан конкурс за његово радно мјесто. Одговор је требало дати за свега три дана. Неpravедне су ондашње власти према Мрши, јер ни остали наставници немају прописану школску спрему. Био је 1852. препоручен од поморске владе као да ступао на дужност у Србинску поморску школу, а био је приликом одласка из Задра испраћен са признањем. Све је ово узалуд Мрша писмено и опширно образлагао. Овим су се власти само правдале знајући да 76-годишњи старац неће полагати професорски испит. Тако је Мрши, послане 14 година рада у овој школи, дат писмени отказ, а 3. октобра 1872. и званично је предао дужност. Тада је престао да ради научички одсјек, који је отворен поново 1874. године. Због недостатка средстава и нових закона о поморском школарству, август 1875. онет је престао да ради и више није отварао. Од тада до 1914. године био је организован рад само одсјека за језике када је услед ратних догађаја прекинут рад школе. Други и посљедњи њен управитељ био је Јосип Белушић (од 1. јануара 1874. до 31. августа 1875), касније професор у Копру.

Мрша, као истакнути патриота, поморан и педагог, има велике заслуге за развој нашег поморства. Зато ћемо у наставку рећи нешто више о њему.

Рођен је у Перасту 1796. године. У оближњем манастиру Бањи стекао је прву писменост. У родном мјесту је учио неку врсту основне школе, у којој су се изучавали и страни језик и основе поморских предмета. По завршетку ове школе, подстакнут својим поморцима — суграђанима и наставницима, зажелио је да се дошколује. Тако је досио до Енглеске, гдје је завршио одговарајућу школу и положио капетански испит. Према неким претпоставкама, прва искуства из поморства стекао је на бролу свога оца.

Дуга је била његова пловидбена пракса, а море науцита средином 19. вијека. Добио је признање стручног савјетника при Поморској влади Трста. Био је командант флотиле од 25 бродова коју су сачињавале разне народности у вријеме француске експедиције против Алжира. За своју поморску храброст добио је златни прстен од цара Фердинанда I. Године 1853. постаје наставник Поморске школе у Задру.

Истицао се у познавању поморских предмета и као педагог. У вријеме службовања у Херцег-Новом добро је опремио кабинет поморства и школску библиотеку. Познавао је шест језика, био цијењен од својих Бокеља, који су му пудили кандидатуру за посланика у Далматинском сабору. Учесник је грчког устанка (1822—1829). Умро је у Херцег-Новом 1879. године, гдје је и сахрањен.

Веома ласкаво мишљење о Мрши износи и познати књижевник Симо Матавуљ у својој књизи „Биљешке једног писца“ (страна 73; 94): „Ја сам имао срећу да затекнем тога чувеног старца у животу, здрава и необично крепка у 80-тој години! Био је стари поморски капетан и одличан математичар. У свом вијеку пијесам видео човјека од 80 година са необичним намћењем, са свјежином осјећања и правом младалачком душом. Могу се подицити да сам уживао љубав тога честитог старца и да сам се доста користио у опћењу с њим. Он је у најмањим ствари памтио грчки устанак. Говорио је и читао француски, енглески, талијански, шпански, грчки и руски, а како је много читао и све памтио, то су његови разговори били за чудо разнолики и поучни.“

Матавуљ је у овој школи провео око 7 година, тј. од 1. новембра 1874. до 30. септембра 1881. године. Те исте године на предлог Општинског вијећа овлашћен је Одбор Завода у Србији „да исплати госп. Учит. С. Матавуљу фор. 100 изванредне награде...“. Годину раније добио је награду од 60 форинти „за обучавање дјецe у гимнастички течај“.

С обзиром на чињеницу да нема сачуване документације о тадашњем изгледу школске зграде, цитираћемо Матавуљеве ријечи из горе поменутог дјела: „Школа је старинска, стамбена и пространа двобојница, са ограђенијем двориштем сприједа и великом градином у позадини. На доњем су боју учионице, мађун-

шина, кујна, а на горњем шест соба и дворница. Са јужнијег прозора видик је на море, на пијелу Боку, на црногорске и херцеговачке планине."

Из извора и прилога којим смо се користили види се да је школа имала различите називе. Једни је зову Српска поморска закладна школа, према другима је Фондационална школа наутике и језика, неки је називају Благодјетелно заводно училиште језика и морепловства, па даме Српска морепловска заводна школа, Scuola nautica compinale, Scuola nautica et di lingue, Завод Србина и сл.

Пратећи развој школе, можемо уочити њено доста брзо напредовање и потпуно осамостаљивање и срећност. Опремљеност школе училима и библиотеком сасвим је задовољавала ондашње потребе. Наставно особље су сачињавале познате личности из ондашњег културног и друштвеног живота. Да је то тако, потврђују многа њихова имена. Овдје дајемо податке о свим наставницима од 1858. до 1914. године.

Мато Мрша, поморски капетан, педагог, први управитељ ове школе, учесник у грчком устанку, за храброст добио назив „Филхелен“.

Христофор Ломбардић, протопрезвитер, православни катихет, активно је помагао херцеговачки устанак 1875, добровољац и учесник у бици на Вучјем Долу, наставник ове школе од 1. фебруара 1858. до 30. јуна 1882. године.

Поп Стијепан Радимири, католички катихет, радио у школи од 1. фебруара 1858. до краја августа те исте године.

Поп Томо Триповић, католички катихет, радио у школи као наставник од 1. новембра 1858. до краја априла те године.

Отац Данило Бертоли, реда св. Фрања, католички катихет, радио у школи од 1. маја 1865. до 30. маја 1866. године и од 13. децембра 1868. до 13. јануара 1870. год.

Поп Вицко Скарпа, ондашњи митроносни абат у Скралину, католички катихет, радио у школи од 31. августа 1866. до 12. децембра 1868. године.

Ристо Ковачић, историчар и књижевник, касније професор на Универзитету у Риму, сарадник у II бокељском устанку, радио у школи од 2. новембра 1867. до 31. августа 1871. године и од 1. новембра 1871. до 31. марта 1875. године.

Стево Мрван, касније православни катихет у которској гимназији, радио у школи од 1. новембра 1871. до 31. марта 1875. године.

Станко Бркановић, каснији општински секретар у Скралини, радио у школи од 1. новембра 1872. до 31. августа 1874. године.

Симо Матавуљ, књижевник једно пријеме управитељ школе, учесник и добровољац у невесињском устанку 1875. и 1877. у рату Црне Горе са Турском, 1881. прешао у Црну Гору и на Цетињу био професор Гимназије, затим надзорник школа, уредник Гласа Црногорца и васпитач кнежевних синова. У школи радио од 1874. до 1881. године.

Јосип Белушић, каснији професор у Каподистрији, од 1. јануара 1874. до 31. августа 1875. године.

Доктор Милан Јовановић, лекар и српски књижевник у вријеме херцеговачког устанка у Херцег-Новом отворио болницу за рањенике, ради у школи од 1. јануара 1875. до 10. јула 1876. године.

Стево Гојковић, и. к. службени пристав у Дубровнику, радио у школи од 1. марта 1875. до 31. августа 1875. године.

Стево Чутурило, учесник херцеговачког устанка, добровољац у рату против Турака, уредник Гласа Црногорца, затим главни школски надзорник на Цетињу, радио у школи од 12. јануара 1876. до 1. јула исте године.

Трипо Радоичић, доктор богословије, тајни коморник Њ. С. Лава XIII, витез реда Фрање Јосифа, дописни члан Повјереиства у Бечу за чување хисторичких и археолошких споменика, радио од 1885. до 1888. године.

Томо Кр. Поповић, дугогодишњи управитељ школе у Србани, писац и библиотекар школе, радио у школи од 1883. до 1921. године.

У школи су још радили као наставници: Николе Михаиловић, Косто Кулишић, Јеротеј Бордан, Душан Јовановић, Александар Микулић, Милосав Бурасовић, Антони Буриновић, Милутин Радуловић, Марко Поповић, Франо Анђић, Крсто Тунџ и Франо Фагута.

Управни одбор, наставно особље, наставне предмете, као и седмични фонд часова за школску 1884/85. годину приказује факсимил: (стр. 195).

Из „Прегледа предавања“ утврдили смо да је седмични фонд часова за 1. и 2. разред ондашње Морскаловске закладне школе био подједнак и износио по 28 часова. У оба разреда су изучавани скоро исти предмети и са истим седмичним износом часова, с тим што је 1. разред изучавао природопис, а други физику. (Изгледа, а како се види из претходног прегледа, да је седмично оптерећење наставника остало до данас непромијењено.)

Мијењали су се ваши, професори, директори, наставни планови и програми, али се није никада мијењало оно што је давало важно обиљежје, суштину рада ове установе, није се мије-

СТАРЈЕШИНЕ И УЧИТЕЉСКО ОСОБЉЕ ОВЕ ШКОЛЕ.

а) Опћинско представништво херцеговско

преко свог управитељства, кога су данас чланови:

Начелник Симо капетан Милиновић и пресједници: Мићо капетан Квеквић, Глиго Петроваћ, Мићо Гудељ, Лука Павковаћ, Перо Вулаћевић и Ђуро Вуковић.

б) Управљајући одбор закљадом:*)

Мато Ђурановаћ пресједник, Јово Накићеновић благајник, Лако Перчиновић члан.

в) Учитељско особље:

Име и презиме учитеља	Предмет који предавају	У којој разреди	Колико ури седмично
ДУШАН ЈОВАНОВИЋ управитељ	Математику Њемачки Гимнастику Физику Талијански	I, II. I, II. I, II. II. I.	20
ТРИПО РАДОНИЧИЋ доктор Богословије, тајни коморник Њ. С. Лева XIII, витез реда Франца Јосифа, дописујући члан повјеренства у Бечу за сачување историјских и археолошких споменика, парох и декан херцеговски	Католички вјеронаук	I, II.	4
ТОМО КРСТОВ ПОПОВИЋ	Српски Талијански Земљопис Пољст Природопис Калиграфију	I, II. II. I, II. I, II. I. I, II.	20
ЛЕСО МИКУЛИЋ капелан Топалски	Православни вјеронаук	I, II.	4

*) Овај се одбор изијема свако три године, а изабира га опћинско изијеће.

њала непоколебљива жеља, да се што више допринесе uzdizaњу и очувању националне културе и љубави према отаџбини.

Наставници и ученици ове школе у бројним приликама истицали су родољубива осјећања личним учешћем у ратним окршајима, а сада установа претварана је у складишта оружја и муниције. Њена зборница често је била мјесто акционих договора за одбрану слободе и остваривање људских права. Своје мисли о томе изразио је у Споменници ове школе 26. јуна (9. VII) 1900. године пјесник Алекса Шантић ријечима:

Нивњаци су се поносили тако чувеним људима, књижевницима, лекарима, поморским капетанима, и тада утицајним представницима цркве и родољубима који далише снажан импулс развоју и напретку свога града.

Нијесмо могли доћи до података о броју уписаних ученика за првих 10 година рада ове установе. Судећи према подацима којима располажемо из 1868/69. школске године број уписаних ученика није био велики јер, поменуто године у оба одсјека било је уписано свега осам ученика, од којих само два у научички. Овом приликом ћемо поменути њихова имена: Мишлић Тошо и Матковић Марко. Одсјек за језике похаћали су ови ученици: Бошњак Премислав, Драгомановић Широ, Бурић Андрија, Ломбардић Урош, Павковић Миленко и Чепрић Лука. Од 1869. до 1889. године број ученика био је више година испод десет, а од тада до 1914. године тај број је прилично устаљен, ријетко испод десет ученика, а најчешће преко двадесет. Током оног читавог периода школовало се око 600 ученика које је обучавало тридесетак наставника. Запажа се да међу ученицима нема девојака све до 1919. године, а из приказа о наставном особљу школе види се да нема ни жена предавача.

Територија коју је „повезивала“ школа била је велика иако је број ученика у школи релативно мали. У њој су се школовали, углавном, ученици из Боке и из Далмације. Школска година је почињала 1. октобра.

Треба претпоставити да је социјална структура ученика садржавала тадашње друштвене односе и материјалне могућности.

сти, а и тежњу да се дође што прије до круха. Неки су школовани, међу њима и сиромашни, узозима добротвора.

Краћи дио Извјештаја о Српској морепловској закладној школи у Србини односи се на један вид завршног рачуна школе, приказан овако:

При закључку навести ти још овдјес и данашње стање ове школе, а нарме: имовину јој, приход и расход. Имовина састоји јој се:

I. У државним облигацијама укњиженим на име завода	Ф. 8550
II. На вересији са прописаним залогом	» 5079
III. У непокретним добрима т. ј. двије куће у Тријесту, и то једна у улици „Malcantonè“ под бројем 39 5 у вриједности	» 15000
а друга у „Via Androna“ под бр. 157 2 у вриједности	» 10.000
и кућа у Србини са дотичном башчом, гдје је завод, у вриједности	» 10.000
	Свега фор. 48629

Средњи пак приход годишњи од све ове имовине по коначном рачунима је од форинти 2132:23, од кој се годишње троши на одржавање школе форинти 1901:94.

Томо Крстов Поповић.

Издржавање школе од уплаћивање школарине, ниске државне субвенције, узимање позајмица ради добијања плата за наставнике и сл. свједоче о незавидном материјалном положају наставника.

Како немамо школских каталога из тога времена о успјесима ученика не можемо детаљније говорити. Овом приликом само приказујемо имена ученика 1-ог и 2-ог разреда као и одличне ученике из 1885/86. школске године.

У Ч Е Н И Ц И

из ове школе 1).

у I. разреду:

1. Бронзивић Лазар,
2. Дубовић Јероним,
3. Јанковић Спирос,
4. Модлигба Владимир,
5. Накићеновић Ђуро,
6. Репнић Нико,
7. Сјерковић Цанго,
8. Ђеранић Милан,
9. Ђеранић Перо.

у II. разреду:

1. Ацалиновић Иво,
2. Гојковић Пипко,
3. Консолари Дуђи,
4. Консолари Фортунато,
5. Лазаревић Обрек,
6. Мандић Урош,
7. Русовић Лесо,
8. Тушун Душан,
9. Тушун Мирко
10. Тушун Нико.

1) Имена крупнијем словима су оних ученика, који добише први ред одликом

Судећи према приказаним резултатима другог разреда 40% ученика имају одличан успјех, што је вриједно истаћи.

Ова установа је од најранијих дана имала своју библиотеку, коју је основао Мато Мрша, најприје књигама које је сам дао школи, затим годишњом куповином у износу од 15 форинти, а добар дио поклонима појединаца, друштава и издавачких кућа, као што су: „Слав. Српско Учено Друштво“, из Биограда, Слав. Матица Српска из Новог Сала, Славно друштво св. Јеронима и Слав. Матица Хрватска из Загреба, високопреосвештени влалика господин Герасим Петрановић, високоучени др. Николин Милаш, високопоштовани Марко Драговић, тајник Министарства просвјете и црквених дјела у Црној Гори, Шпиро Гојковић, Лесо Микулић, Душан Роговић, Јеротије Борлац, Томо Поповић и др.

Према насловима књига може се закључити да су биле заступљене све научне гране. Реконверзијом се да утврдити да је у библиотеци било око 500 различитих наслова, што је износило близу двадесет књига по ученику, чиме се ни данас не могу похвалити многе школе. Има страних издања, највише на руском, а знатно мање на италијанском језику.

Истакнути радници... „ове једине у Српству чисто српске поморске школе“ били су запажени својим радом на ширењу просвјете и културе. Повезали су школу са свим значајним установама у земљи, што је знатно допринијело и обогаћивању школске библиотеке.

На основу тада богате школске архиве 1884/85. године управитељ ове школе Томо К. Поповић штампао је извјештај о овом заводу. Према писању професора М. Злоковића, те исте године

ПРВИ ИЗВЈЕШТАЈ

О

СРПСКОЈ МОРЕПЛОВСКОЈ ЗАКЛАДНОЈ ШКОЛИ

БОШКОВИЋ - ВУРОВИЋ - ПАКЕТИЋИЋЕ

У

БЕРЛИНИ

КРАЈ

ХЕРЦЕГ-НОВАГА

ШКОЛСКЕ ГОДИНЕ 1884-85.

У ДУБРОВНИКУ
Штамарија Другуша Претиера
1885.

је уведен обичај да се у школи прославља Савиндан, што су прихватиле и околне школе. Школа је имала и своју заставу, на чијој је једној, црвено обојеној страни био приказан лик св. Саве са пригодним стиховима.

Неки познаваоци прошлости овога далеко познатог Завода тврде да је Георгиј Чајка, руски избјеглица и наставник цртања у овој школи, уништио богату школску документацију користећи је за потпалу. Нијесмо имали прилике увјерити се у то, али је истина да је Чајка радио у овој школи, чему свједочи фотографија са изложбе радова Бака Учитељске школе и Гимназије школске 1926/27, на чијем доњем дијелу пише: „На слици наставник цртања Господин Георгије Чајка“. Прича се да је становао у школској згради, што повећава сумњу у истинитост горе поменуте тврђе о сулбини дијела архивске грађе, а овај учитељ је и отпуштен из државне службе 30. новембра 1929. године без права на отпуснину.

Из првог извјештаја о Српској морепловској школи у Србији за школску 1884/85. годину на страни 23. дат је статистички преглед, који у цјелости и аутентично доносимо.

СТАТИСТИЧНИ ПРЕГЛЕД.

Било је ученика	I. Раз.	II. Раз.	Свега
1. На броју:			
јавних почетком школске године . . .	22	9	31
приватних	—	—	—
изванредних	—	—	—
јавних на сиршету школ. године . . .	18	8	26
приватних	—	—	—
изванредних	—	—	—
2. По вјери:			
православних	17	8	25
римо-католика	5	1	6
3. По народности.			
Срба	21	9	30
Хрвата (с. Влса)	1	—	1

Развојем школе наставни планови и програми су се мијењали и прилагођавали савременијим потребама. Тежња је била да ученици добију свестрано знање из поморства и страних језика и да похађају све споредне предмете. Ради вјеродостојности приказујемо факсимил из дијела наставног програма школске 1884/85. године.

Какви су програмски садржаји и поруке ондашњег друштва у смислу спровођења његових идеала и модела, оптерећења ученика наставом, најбоље илустрuje исјечак из поменутог извјештаја школе (стр. 202).

На крају овог дијела доносимо насловну страну поменутог извјештаја.

Школу су често посјећивале угледне личности из друштвеног живота: учитељи, професори угледних школа широм Југославије, професори универзитета, књижевници, пензионисани школски радници и други.

Треба посебно истаћи веома лијепа дугогодишњу праксу ове школе да води Споменницу посјетилаца Завода у Србини, која је истинит свједок свега горе реченог. Завео ју је у мају 1894. године Томо Крстов Поновић, учитељ и управитељ ове школе, а те исте године 6. маја први се уписао епископ жички Никанор Ружицић, призивајући „светосавски благослов за све“. Од тога датума до 26. јула 1940. год. када се посљедњи потписао Франо Пасковић, професор Средње господарске школе у Крижевцима, школу је посјетио велики број грађана, а око 200 њих је уписало своје импресије и мишљења јасно и недвосмислено, анострофирајући: „народна школа“, „народни учитељ“, „на корист своје пароду“, школа је „извор просвјете, а просвјета народ кријепи“, школа ће „послужити своје роду на понос и дик“, „... без следовите разлике вјере и закона“, а „на учитељима и свештеницима је, ма које вере они били, да добро схвате народну мисао и своје ученике за њу спреме“, школа треба „да буде што боље у саму корист народу“, „васпитавајући грађане који ће знати и умјети чувати криво стечену имовину: слободу и уједињење“ итд., итд.

Студент медицине Буро Ј. Димовић 6. маја 1895. године уписује у Споменницу утиске о Боки, гдје, између осталог каже: „Растргана, дивна и славна, један народ у њој живи, а разне га боје красе, по љепоти може Босфор да засрами.“

ПРЕГЛЕД ПРЕДАВАЊА.

I. Разред

Колико
ура на
недељу

2	Вјеронаук православни. О основној науци вјере и кратки катахизис, по књизи Николе Вукићевића.
2	Вјеронаук католички. О вјери, о божићим и прикљеним заповједима и о гријеху.
4	Српски. Мала српска граматика од Ј. Павловића. Лијепо и разговјетно читање и анализирање из читавке књига Ј. Јов. Живковића, као год и учење на памет лепших вјесница умјетних и народних из исте читавке. Сваког мјесеца по двије школске и једну домаћу задаћу (приповјетнице и кратки описи, затим покраја пјема својти и пријатељима).
4	Талјански. Ортографија, правилни облици, превађање усмено и писмено, учење ријечи и реченица на памет по грам. Вучетића. Сваког мјесеца по двије школске и једну домаћу задаћу.
2	Немачки. Правилно читање и писање, правилни облици именица, придјела и глагола. Учење ријечи и реченица на памет по Кобенцлу. Сваког мјесеца по једну школску и једну домаћу задаћу.
2	Земљопис. Сва три дијела географије по „Земљописној роџетници“ од Streera.
2	Историја. Српска историја од П. Вукићевића, стари вијек оаће историје по књизи «Слике из светске повестице. Панчево 1882.
4	Математика. а) Рачуница: декадни бројни систем, четири врсте темељних рачуна са цијелим и десетинским бројевима, систем и четири врсте рачуна простих разломака, дјеливост бројева по Др. Мочнику. Једну школску и једну домаћу задаћу. б) Геометрија: Увод, о тачки, цртама, површинама, тијелу, кружници и њеним дјеловима,

Прва генерација ниже гимназије са наставницима (1919).
У позадини школска зграда.

„Са особитим задовољством прегледах данас школу којој ова Књига припада и са жељама да се заиста развије у велики садник српске мисли и српских осећања, ја се у њој потписујем“.

Први свјетски рат је прекинуо рад ове значајне установе. Покушај поновног оживотворења учињен је 1919. године, али је остао без резултата. Те године отворена је нижа приватна гимназија. Сталне тежње за унапређење просвјете уродиле су плодом, па је 15. септембра исте године гимназија отпочела са радом. Министарство просвјете 17. децембра 1919. године дала је одобрење за рад гимназије, „коју ће о свом трошку издржавати Општина Херцег-Нови“. Од 15. до 22. септембра обављени су пријемни испити и упис ученика у први разред, одржана сједница школског одбора, који је извршио избор наставног особља, одредио њихова примања и мјесечну школарину од 50 круна по ученику. Затим су извршени остали организациони послови, а наставни рад је почео 22. септембра. Тога дана се обавише и уобичајени религиозни обичаји, а након тога прочиташе и протумачише школска правила и распоред часова. Прва генерација уписаних бројила је 53 ученика. Двоје су одбијени као неспособни, а друго двоје зато што им родитељи нијесу могли да плаћају школарину.

Прве године школске 1919/20. њен управитељ је био Петар Рафанловић, а поред тога обављао је посао наставника православног вјеронаука. Остало наставно особље сачињавали су Јосип Вујовић, наставник за католичку вјеронауку, „Томо К. Поповић, наставник за талијански и српски језик, Милосав Бурасовић, наставник за математику и латински језик, Саво Накићеновић, наставник за математику и историју, Никола Власов, наставник за цртање, Лука Цигановић, наставник за гимнастику и Н. Миловић, наставник за француски језик и пјевање.

Након три године, указом од 30. јула 1922, на предлог Министарства просвјете, приватна четвороразредна нижа гимназија претворена је у државну четворогодишњу нижу средњу школу. Од 1919. до 1930. године наставу је изводило око 40 наставника.

Сачувана документација за период од 10 година показује да је школу завршило 238 ученика. Како по годинама није дат број уписаних, не можемо говорити о успјеху ученика и школе. О томе нешто потпуније податке имамо за школску 1929/30. годину. У сва четири разреда била су уписана 184 ученика, од којих су 33 ученице. На крају школске године остало је 165 ученика, а свега је завршило разред 77 (54 мушкарца и 23 дјевојке). Дакле, завршило је разред око 46% ученика.

Изасланик Министарства просвјете и заступник начелника Просвјетног одјељења у Цетињу те године је извршио преглед школске зграде и утврдио да је врло стара и да не одговара захтјевима и потребама школе. „Стога је неодољна потреба да се за гимназију подигне нова школска зграда“, констатовао је

Јеленко Михаиловић, професор и управник Сеизмолошког завода у Београду. Прије 50 година извршена је скромна адаптација зграде. У периоду од 1919. до данас школа је стално радила као општеобразовна установа различитог нивоа. У њој је до земљотреса (15. априла 1979) организовала наставни рад Основна школа „Милаш Вуковић“, а није тешко закључити да зграда није одговарала духу ни времену садашњем.

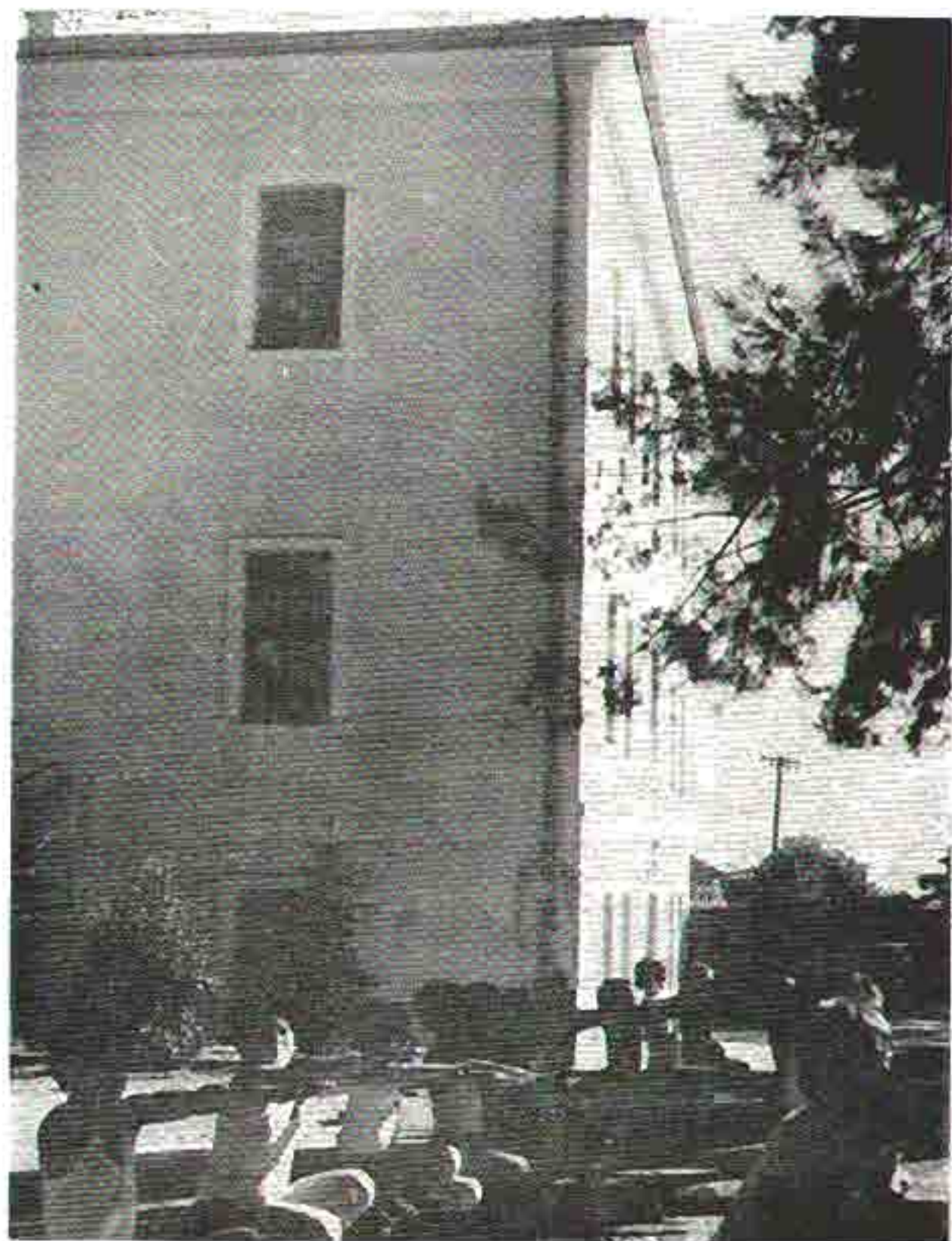
У Заводу се нијесу само школовала дјeca, већ су се ту прецимали и сви друштвени догађаји и промјене током протеклих 122 године. Зато је стали и непрекидни свједок и активни учесник у свим збивањима свога времена. Школа се успјешно развијала борећи се са тешкоћама које су долазиле са различитих страна, олодијевала је тегобама различите природе и истрајала пред свим настртајима од 1858. до 1944. године.

Издржала је, дакле, бројне ослове настртаје окупатора и фашизма, одржала народни дух и одиграла значајну политичку улогу. У више прилика њени ученици и наставници су изражавали своја родољубива осјећања, развијајући југословенску заставу по многим морима и океанима, у многим ранијим биткама нашим и током посљедњег рата. Њени баца су израстали у поштене људе, интелектуалце, умјетнике, раднике, ратнике и народне хероје.

Напредна омладина школе била је врло ангажована у свим збивањима у граду и на терену. У народном устанку 1941. нашла се са старијим генерацијама у првим устаничким редовима. Има много поучних и потресних примјера борбе, залагања и жртвовања омладине ове школе. Током народноослободилачке борбе и револуције поинуло је доста њених ученика, комуниста, револуционара и првоборца који дадоше, са многим друговима ове школе, богату жетву „пређе рока“ да би садашње генерације слободно живјеле и радиле. Међу њима и Милаш Вуковић, учитељ. Многи су патили и страдали по логорима у земљи и широм Европе, а многи у борби израсли у истакнуте војне и политичке руководиоце, а неки у послјератном периоду постали истакнути стручњаци и угледни културни и друштвено-политички радници.

Активност школе никада није била затворена само на усни ученички рад и школовање, већ је својим стручним и педагошким радом, родољубљем и истакнутим вриједностима југословенства постала својеврстан, неизбрисив и неуништив чувар свега драгоцјеног из прошлости нашега града.

Неоспорно њено значење је то више, што су ратна разарања и друге непогоде уништавале многа вриједна историјска документа, о њој на основу солидно обрађене, добрим дијелом сачуване историјске грађе и битних архивских докумената можемо дати тумачења и освјетљавања историјско-педагошких чињеница, обратити зачетке и развитак ове просвјетне установе.

Зграда Школе у Србима
Ул. Сима Матавџа 66 (1975)

Сериозним неопходним методолошким поступцима у изучавању вјероватно би нам помогао у адекватнијем вредновању педагошке прошлости, развоју садашњости и на основу тога свестрањне пројекције наше педагошке будућности.

Послије ослобођења школа је наставила рад и у општем полету и ентузијазму историјског тренутка пришла унапређењу живота и рада. Бачке организације постају веома ангажован фактор у њеном животу и живом активношћу показују се као достојни настављач рада напредних предратних нараштаја. У данима обнове џени Баши масовно учествују на радним акцијама широм земље.

Прије три године земљотрес је знатно оштетио зграду и тиме онемогућио рад у њој. За школу се сада гради нова зграда на Савини, а старо оронуло здање чека боље дане. Збивања неких појава и поступања око овог херцеговског споменика културе тешко може објаснити било које вријеме.

Данас школа, иако нема све потребне услове за рад, организује наставне и ваннаставне облике рада на завидном нивоу. У школи данас живи и ради 570 ученика, распоређених у 24 одјељења, и колектив од 32 наставника и 12 осталих радника. Школа брижљиво одржава праксу укључивања ученика у све корисне манифестације друштвеног и културног живота града. Вриједности рада разноврсних облика бачких секција и друштава у школи потврђују бројна признања, почев од општинских до републичких и међународних. А то и јесте најљепши прилог обиљежавању 600-годишњице града и 125-те године њеног постојања и плодног рада, скроман прилог данашњих младих генерација једном великом јубилеју.

Основна школа „Милан Вуковић“ даје допринос велике вриједности као мисионар васпитно-образовних утицаја, расадник младих будућих кадрова и тако улаже значајан прилог самоуправном социјалистичком развоју нашег друштва.

*24 април 1976. Школа је извор просвете и просвјетна
породица и вођа демократије. За то школа је
свата основачница овог просвјетног града, који
запамти сваки народ, овај демократски народ, сваког
грађанина!*
Борислав из Бачке (Бачки)
Милан Вуковић
грађанин

Бресте раднице у једу у ево, храм Науке и
исправне, се се сити парадатак инјеру инсирати
и наравнаше струду, и раду б. б. Матавуља-уни-
стива и нашта бригади. Нека је вјерога ушомега
неуларши дубровничарина - семиларина евога ин-
бора живе ружици, која те од мамкаана инво-
риши реситније срди и вјеи грађане. Дао бог
да сваком ушомеку моту рети са елиши вјер-
дане и побудни вјеран и надан:

Ма гдје био Србина буди,
Ма што био српски гуди...

Dr. Владимир А. Радовичић, Станишана Велар,
из Кошграда 29 - 11. Октобар. Миленис 1976. године.

ЛИТЕРАТУРА

- Симо Матавуљ: Биљешке једног писца, Нови Сад, 1969.
- Јован С. Накићеновић: Неколико детаља о оснивању и раду поморске
закладне школе у Херцег-Новом, Бока, 4, Херцег-Нови, 1972.
- Годишњи извјештаји Српске поморске закладне школе из 1884/85. и
1885/86. године.
- Извјештаји Државне реалне гимназије у Херцег-Новом за школске годи-
не 1929/30. и 1930/31.
- Из архива Основне школе „Милан Вуковић“ у Херцег-Новом.
- Архив Херцег-Новог, Фонд о Српској поморској закладној школи у Србини.
- Владимир Радовић: Прилог о Српској поморској закладној школи у Србини
у Херцег-Новом (1858—1914), Котор, Зборник Више поморске школе
у Котору, 1974.
- Игњатије Злоковић: Капетан Мато Мрша, поморац и педагог, Поморски
зборник 14, Ријека, 1976.
- Максим Злоковић: Томо Крстов Поповић — књижевник и историчар,
Бока, 8, Херцег-Нови, 1976.

Summary

THE 125th ANNIVERSARY OF THE ENDOWMENT NAUTICAL SCHOOL AT SRBINA

Mr Dušan MANDIĆ

The supplement on the Serbian Endowment Nautical School at Srbina in Herceg-Novi presents the establishment and development of the School in a fairly long period (1858—1982). The work is based on the archives material, literature and the cooperation with the people who had the evidence and documents important for the matter.

The long development of the School from its early days to the present is presented in the work.

The Serbian Endowment Nautical School began working in the beginning of 1858 thanks to the benefactors and patriots of the region in particular the donors: Jovan Bošković, Đuro Đurović and Jevrosima Laketić.

The idea and the first financial support were provided by J. Bošković in 1838 — he was a wealthy merchant of Izmir. Later he was joined by Đ. Đurović a merchant of Trieste and J. Laketić born Vladislavić. The wish of the founders and benefactors was to establish a school where first of all the Serbian language would be taught and which would produce qualified seamen.

The occupation forces kept delaying the opening of the School for twenty years, so that it began working only in 1858. The work was organized in two departments: first the nautical and then the language one.

The first teacher and headmaster was Mato Mrša of Perast, an outstanding patriot, naval captain and till then a lecturer at the Nautical School of Zadar. He was dismissed after 14 years of work as he had a conflict with Austrian authorities and they wanted him to leave. When he left the nautical department was closed and reopened in 1874 to be closed again after a year. From then on there was only the language department which was closed in 1914 because of the World War I.

Among the teachers of the School there were: the writer Simo Mataulj for seven years, a part of the time as the headmaster; the outstanding persons such as the historian and writer Risto Kovačić, physician and author Milan Jovanović M.D., Kosto Kulišić and the others.

The School had its library from the early days and they also kept a book of the visitors of the endowment which was established by the headmaster Tomo Krstov Popović in 1894.

The School was not opened again as a nautical one, but began to work as a public secondary school in 1919. Three years later it became a state secondary school with only four lower grades and at present it is an eight year elementary school named »Milan Vuković«.

The work of the school from the foundation to the present has never been strictly limited to the work in the classroom and schooling, thanks to the wider educational and patriotic activity it became a particular and steady keeper of the treasures from the past of Herceg-Novi.

ХЕРЦЕГНОВСКИ ОДБОР ЗА „СТРАДАЈУЋЕ ХЕРЦЕГОВЦЕ“ 1875.¹

Да би се лакше сагледао сав значај „Херцеговског одбора за страдајуће Херцеговце 1875“ (у даљем излагању Одбор), поменимо најпре историјски оквир у који се сместила „невесњска buna“, како је назван овај трећи по реду босанско-херцеговачки устанак. Сетимо се такође узрока и последица тих историјских збивања. Нема сумње да је Одбор био нераздвојни део ове буне, у поводу које је и настао и одмах постао њена „жила кувачица“. Одиграо је, дакле, пресудну улогу у њој, посебно у организовању и усмеравању овог општег националноослободилачког оружаног покрета, у ком правцу се buna убрзо распламсала. Веома запажен је био рад Одбора на популаризовању устанка, као и на свестраном прикупљању помоћи, како за саме устанике тако и за све остале „страдајуће Херцеговце“ (рањенике, старце, жене, децу, болесне...). Осим тога, Одбор је био

¹ На сугестију Архива Херцег-Новог, коме је било познато, да се у САНУ чува нека преостала архива овог Одбора (Архив САНУ, рег. број 7244/1—85), коју је Саво Накићеновић послао др Ј. Цвијићу још 1923, уз дјелимични приказ невесњске буне, — Саво син Јован прибавио је и предао Архиву Херцег-Новог фотокопије свих тих сачуваних списа.

На прелог редакције зборника „Бока“ Јован је, репродукујући тај приказ, самими дјелимичне изводе из неких, по његовом мишљењу интересантнијих примјерака те прилично обимне документације, уз извјесна своја запажања, која у цјелини доносимо.

Редакција сматра корисним, да ову грађу, макар и непотпуну, овдје прикаже (из приказа је видљиво, да је доста списа пропала). Надамо се, да ћемо овим потстаћи неког заинтересованог историчара, да цјеловито обради и овај устанак, уколико се временом пронађу још неки списи осталих одбора, што евентуално није обухваћено постојећом историографијом ових босанско-херцеговачких устанака. — Осим тога, сматрамо да је и ово дио културно-историјске баштине Херцег-Новог.

Архив је већ формирао фонд овог Одбора, а чине га наведене фотокопије и списи Тршћанског одбора, које су Архиву предали наследници пок. Велимира Ломбардића, Новљанина, који је руководио тим Одбором (Архив Херцег-Новог, историјска збирка, група I, II и III).

Редакција

центар за прикупљање сваке врсте помоћи из целе Европе, коју је он дистрибуирао и дотурао устаницима преко Суторине и Зубаца. Све ове чињенице проистичу из самих докумената Одбора, који ће овде бити у изводима приказани, уз незнатне напомене.

Ова неспорна заслуга Херцег-Новог била је високо цениена од стране ондашње хумане Европе, док је код нас, нарочито данас, недовољно позната, чак и старијим Бокељима. Тиме је управо и мотивисан овај спис, тј. да би зборник „Бока“ све то отрглао од заборава.

Поменимо још и чињеницу, историјски утврђену, да је не-веснињска buna, у својој крајњој конзеквенцији, из основа изменила ондашњу геополитичку карту целог Балканског полуострва. Наравно, она је била само повод, а не узрок свих тих историјских збивања, која су уследила и довела до распада Турске на Балкану (његови корени су далеко дубљи и даљи...).

Наведену делимичну документацију овог Одбора пронашао је Саво Накићеновић (С. Н.) у заоставштини свог стрица Јована Накићеновића (Ј. Н.), благајника и тајника Одбора и ондашње општине, те са приказом доставио др Ј. Цвијићу још 1923. године у свом писму (Архив САНУ, 13484/9), називајући овај свој приказ рада Одбора „раљницом“, С. Н. напомиње следеће: „Ако је за Академију, штапајте је, а ако није, нека стоји тамо. Доћи ће вријеме кад ће бити кому од потребе.“ И ето — добе 600-годишњи јубилеј Херцег-Новог, да би и овај спис утладао светло дана, као илустративан фрагмент његове часне прошлости.

Кад су Турци основали Босански пашалук (ту највећу област у свом пространом царству...), временом су бивали све безобзирнији у исламизацији, ратним пустошењима и експлоатацији, нарочито раје по селима, служећи се и верским антагонизмима. Народ се често дизао на устанак и буне, но неорганизовано, па их је Омер-паша Лагас (лички потурџа) лако у крви угушивао (у Босни од 1833. до 1859; у Херцеговини 1836. и од 1852. до 1863). Интересантно је то да је у сваком херцеговачком устанку учествовао и Херцег-Нови. Поменимо овде најпре Лака Вукаловића, који је из Зубаца морао да бјежи у Херцег-Нови (1839), на Бурбезо брдо (где је сада вила „Галеб“). Ту је Лако, уз помоћ Суторине и Херцег-Новог, припремио и подигао устанак у суседном делу Херцеговине, но њега је ускоро намамио и отровао Омер-паша. Посебно треба истаћи успешно и добро организовање устанка од стране његовог сина Луке Вукаловића, који је као пушкар живео у Херцег-Новоме и ту се свестрано припремао за устанак.

По кад ни Лукин устанак није успешно доведен до краја (Лука је 1863. морао да одступи, па је бродом испод Пераста

ХЕРЦЕГОВАЧКИ БЕД УНИЦИ
(У. Предлић)

отпловио за Русију, где је и умро 1873), Омер-паша Латас све је безобзирније спроводио зулуме, па је тако и дошло до невесињске буне. Најпре је група Пере Тунгуза, 23. јуна 1875, у кланцу Бишина напала један турски караван, а четири дана касније дошло је до јачег сукоба у близини Невесиња. Затим се, 9. јула, једна организована група од 80 наоружаних сељака, на челу са Јованом Гутићем, сударила на брду Градац са јачим потерним одредом Турака, који је безуспешно претресао шуме у потрази за Тунгузом, те био потучен.

Устанак се веома брзо ширео на све стране, што указује на његову организованост, а Тунгузова група је вероватно била нестрпљива, па спонтано напала наведени караван. Борбе су прво захватиле цео невесињски крај. Устанике је предводио пош Богдан Зимонић, војвода татачки, који је увек први јуришао на Турке, па су они веровали „да га пушка неће“, а у народу је иначе важио као необично хуман, праведан и мирољубив човек (в. „Поријекло Зимонића породице...“, Ј. Н., Нови Сад, 1880). Видни су били и успеси устаника, које је предводио организатор устанка, Мићо Љубибратић, школован у Дубровнику, но ускоро је морао да одступи, због раздора и неслоге (пored ових списа, в. „Биљешке једног писца“, С. Матавуљ, Цетиње, Обод 1975). Устанак је брзо захватио не само билешки и столачки крај већ и добар, део остале Херцеговине, као и веће пределе Босне (али под веома тешким околностима, јер Босна није имала одбор, сличан херцеговском). Највише је успеха било у граничном појасу према Црној Гори, где су, већто користећи границу, црногорске устанике и добровољце предводили храбри прото Миња Радонић и легендарни војвода Пеко Павловић. Турци су трпели пораз за поразом, уз велике губитке у људству, оружју и храни. Као пример може да се наведе „бој на Муратовици“, маптовито описан од стране непознатог учесника, чији опис дајемо на крају приказа (према енциклопедијама, Турци су у овом боју имали 1325 мртвих и безброј рањених, уз неупоредиво мање губитке устаника).

Док су се народи Европе дивили успесима устаника и њиховој борби за слободу, политичаре Европе све је то забринуло. Њиховој „комбинаторици“ нису конвенирали ови успеси, јер су се прибојавали да се Турска не распадне, иначе очигледно немоћна да савлада устанике. Отпочела је жива дипломатска активност политичара, камуфлирана тобожњом мирољубивошћу, настојећи да се умешају и поберу плодове устаничке борбе. Чак је и цар Фрањо, приликом тадашње посете Далмацији, настојао да изигра српске главаре из Херцеговине, које је примио у аудијенцију. Но они се нису дали заварати (тражили су, као услов за мир, међународне гаранције).

Следеће године, под притиском јавног мњења, владе Србије и Црне Горе склапају савез и одмах затим објављују рат Турској (18. VI 1876). То следеће године чини и Русија.

Као што је познато, из последица невесињске буне изродило се такозвано „Источно питање“, из кога је вешта дипломатија Аустро-Угарске извукла највеће користи. Наиме, немоћна Турска је са Русијом закључила санстефански мир (3. III 1878), који је предвиђао Велику Бугарску, углавном на штету Србије (припали би јој Ниш, Пирот, Врање . . .). Овакав мир Русији је обезбеђивао продор на Балкан и излаз на Јадранско море. То се косило са интересима и плановима велики сила, па су ускоро сазвале берлински конгрес (13. VII 1878), који је ревидирао наведени мир, тако да је, поред осталог, Аустрији дао право да окупира Босну и Херцеговину. Она је 1908. и анектирала ове две јужнословенске покрајине, те себи обезбедила продор на исток.

Павешћемо, узгред, да су за време ових збивања неки социјалдемократи из II интернационале сматрали да Турску и статус кво на Балкану треба по сваку цену сачувати, јер да би распадом Турске Русија добила знатну предност код православних, који су у већини на Балкану. Они су још истицали да балкански народи треба да сачекају да им слободу донесе победа европског пролетаријата . . ., а да иначе није ни вредно да дође до светског рата због „значајне примитивних Срба у Херцеговини“ (ноторно је, да су ови социјалдемократи били словенофоби, а нарочито србофоби).

Међутим, Маркс и Енгелс сматрали су ово резоловање погрешним, истичући сасвим супротну тезу (в. „Борба“, 1910, Д. Туговић, односно „Политика“ од 20. IV и 13. V т. г.). Наиме, у њиховом тадашњем чланку се истиче, да би бранећи опстанак Турске и статус кво на Балкану, самим тим било и даље одржавано непогодношљиво утијетавање Јужних Словена, што би их аутоматски терало у загрљај Русије („заштитнице“ православних . . .). Међутим, ако би Србија и даље јачада распадом Турске (она иначе није чекала да је други ослобађају, а одмах је по ослобођењу завела уставно уређење западног типа . . .), она би постала узор и подстрек за слободу осталих Јужних Словена. Уместо, дакле, закључују они, да се снагом гурају под окриље руског аутократизма (самовлашћа), Југословени би се (како нас већ тада правилно називају Маркс и Енгелс, сагледавајући једино целисходан и неминован историјски ход Јужних Словена), листом окренули западној култури и цивилизацији, што малена Србија већ успешно чини (а још ће брже, чим се буде саградила железничка пруга до Београда и даље).

И Крлежа истиче, посебно у Енциклопедији, традицију наших нековних устанака и буца против турбина, као „основни мотив наше историје“, која нас иначе није штела, а истиче и уворну традицију да очувамо нашу свеукупну самобитност, идентитет, што је све коначно верификовано у нашој револуцији.

После ових неколико напомена подсећања, прелазимо на сам приказ Одбора, онако како га је С. Н. сачинио и доставио у рукопису Српској академији наука у Београду (Архив рег. бр. 7244/—1-85):

ХЕРЦЕГНОВСКИ ОДБОР ЗА СТРАДАЈУЋЕ ХЕРЦЕГОВЦЕ 1875. од прота Сава Накићеновића

Невесинска буна, која је почела крајем мјесеца јуна 1875. одјекнула је свом Европом. Њени вође: Мићо Љубибратић, Пеко Павловић, прота Миња Радонић, Јефто Бјелобрк, серлар Томо Томаневић, поп Богдан Зимонић, Трифко Вукаловић, Лазар Социца, Баћо Мићуновић, Максим Баћевић, Софроније Сиремо, Борбе Радловић, Лука Петковић, Гангор Милићевић, Стојан Ковачевић, Дум Иво Мусић и др., са својим прогласом за слободу и борбом против зулума турских, обратили су били на се, не само поглед све Европе, него и сажаљење и помоћ од стране многих... — Тада се у Херцеговину установио одбор са: Борбем кнез Војновић, др Миланом Јовановић, Јовом Пакићеновићем и Јефтом Гојковићем.

Ова је буна захватила дуж бокелске и црногорске границе, као и дубровачког, сву Херцеговину — све до Скаларског језера. — Па и у Босни буна је планила, прво у округу Градишке, крај Саве и Врбаса, па у Дубничком, Костајничком, Новском округу, око планине Козаре и Пастирева. Сва су ова 4 округа устала 3. и 4. августа. — Буна је после захватила у Босни сав дугачки простор од реке Босне дуж Саве, Уне и унаоколо све међе све до херцеговачке границе, па југоисточно крај Босне и горе Романије, према Ужичком округу. Крви се у Босни највише пролило око планина: Матајице, Козаре, Пастирева, Рисовца, Грмеча, Црног Потока, Тишковца и Пролога. Вође устанка беху: Вид Милановић, Перо Крецо, Стева Алексић, Остоја Вејиновић, Мићо Шурлан, Перо Павловић, Вид Филиповић, Трива Амелица, Буидало, Петар Мркоњић (краљ Петар) и др.

Док је из Босне много бегунаца налазило заклона у Сјеверној Далмацији — Книну и другде, дотле херцеговачка нејач и сиротиња налазили заклона у Херцеговину, дубровачком и Црној Гори.

У Босни се устанак развијао спорије, него у Херцеговини, али, са напредовањем Херцеговачког, храбрио се и оживљавао и босански устанак. Главари херцеговачки: војвода бањански Максим Баћевић, Љубибратић, Социца, поп Б. Зимонић, Лука Петковић, Пеко Павловић и др., 13. августа 1875. одржали су

састанак у ман. Косијереву, на левој обали Требишњице, близу пригорске градице, а све да боље организују устанак и да поставе војни план. Усташе² су нападале у планинским кланцима на комору турску, отимали је и одводили у Зупце, Бањане и Пиву, да се за зиму снабдеју са храном.

Пеко и Љубибратић са 2000 усташа, изађу из Зубаца и у Прапратници дочекају, од Клека, 4 баталиона турске војске, те, иако била са 1600 људи од Мостара, поткрепљена, ипак усташе одузеше јој доста хране и чебане и убише око 500 људи.

Ова је усташка победа сваког Србина осоколила, те и босанским усташама поче стизати добровољна помоћ из Србије. Једну је такву чету одвео војвода Жарко Љешевих, преко Сјеништа и Увца, другу Панић, преко Дрише итд. Прву (Жаркову) нападе Мехмед-али-паша од Сјенице и разбије је 7. септембра.

Усташе херцеговачке бројиле су тада око 4000 људи. Повећавале су се доласком Срба, са свих страна, особито из Црне Горе и Боке. Придолазило је много и Гарибалдинаца. Све се усташе врзле око хране и чебане, обично у Дути, или око опсаде турских градова, да их Турци храном не снабдеју.

Од септембра имао је Девдин-паша око 16000 редовне војске, те, по његовом наређењу, Шефкет-паша удари на усташе 1. октобра, јужно од Граба, и заузме им положај, али их не мога прогонити због непроходна земаљишта. И сам се повуче у Требиње, кад му храна нестане, а усташе у Суторину, код Херцеговога.

У новембру је било усташа око 10000. Налазили су се у Зупцима, Бањанима, Пиви, Рудинам и Шуми, а, јер им се и оружје почело побољшавати (први тои набавио им др Лаза Костић и Јефто Гојковић, од Томановића и Каменаровића из Боке), почели су предузимати издате по Гацком, Пиви, и Дрини, јужно од Фоче; — нападали су и на турске куле, али им нису могли много наудити, јер не имали артиљерије.

Сврхом октобра Пеко Павловић и Лазар Сочина са 5000 борца напану турску тврђаву Горанско, а јужно одатле, у Дути кланцу 3000 усташа назило је тврђаву Никшић и пресекао јој везу са Гацком. Шефкет-паша оле да ослободи опседнуту тврђаву. Дне 10, 11. новембра око Горанског били су се крвави бојеви, где и усташа пало преко 450, а Турака много више, али Шефкет мора се, без успеха, повратити. Зато главни командант Реум-паша са 12000 људи и 12 топова крене да ослободи Горанско. Дне 24. новембра удари на манастир Пиву, а, јер усташе не могући се одупрети толикој сили, пуште Реум-пашу, да без отпора уђе у Пиву и унесе храну у Горанско. Тек на повратку турском у Метохију усташе су нападали Турке и штете им наносили.

² тако су се звали устаници.

Све до зиме око Никшића водила се крвава борба, и тад прекинуте операције (по прилици од половине децембра 1875 до марта 1876). Зима је била општра, хладан ветар, а по планинама велики снег. Усташки главари зимовали су у Суторини.

Место Реум-паше, дође за команданта Мухтар-паша, који стиже 1 јануара 1876 у Клек, а одатле у Требиње, где намести главни стан. — Од августа 1875 било је послано у Херцеговину око 3000 војника, а Мухтар (син Мешада) једва да је затекао за борбу 15000 војника. Узрок је тому, осим што војска гинула, и, јер немала подвозних средстава, лекара, лекова ни новца. Зато није ни он шта важна подузимао. И он, и усташе, мировали су до краја фебруара 1876.

Тад усташе, поткрепљени новцем, храном, оружјем и добровољцима, јављају се и отпочиње борба с новом снагом. Усташе су овако биле подељене: Трифко Вукаловић са 300 Зубана, архимандрит Мелентије Перовић са 300 из Шуме, Пеко Павловић са 1300 Бањана и Рудињана, поп Богдан око Гајка са 1000, Лазар Сочица на Пиви и Тари са 1200, Драго Обренов у Дути са 320 усташа, дум Иво Мусић са својим, тако и прота Миња Радонић. Било их око 6 — 7000 усташа, а Мухтар око 22000, али ни Мухтар не има против усташа успеха, јер их штитила граница, црногорска и даалматинска, која близу била. Највише је тежио, да унесе храну у Никшић, а усташе га ометали, те се били крвави бојеви у кланцу Дути, око утврђивали на Пресјечи 12 километара удаљеној од Никшића. Мухтар-пашина војска, после четир дневне борбе, тек продре до Пресјеке, где Мухтар остави храну, па се врати у Гајко, да се новом снагом поткрене, и тек, кад прикупи око 18000 људи, успе му, да унесе храну у Никшић, али је зато жртвовао сву теглећу маршу. Још је било озбиљнијих сукоба и око Требиња, Дријена, око Горанског. Мухтар се доиста мерио у јунаштву са: Социном, Пеком и поп Богданом.

Поодавно не бијаше међу њима љубибратића, јер између њега и Пеке Павловића изродило се неко трвење. Ради тога Љубибратић прво се беше повукао у Дубровник, а одатле у Габелу, где је био скупио нешто усташа, да подигне буну на десној страни Неретве до аустријске границе, јер се овај крај (католици) не беху придружили устанку, те да тако веже Херцеговину са Босном. Овај свој поход, 27 фебруара у пределу Имотског, држећи се аустријске границе заврши он преко своје воље. Њега ухвати један официр аустријски на граници и разоружа га на аустријском земљишту, а четници се његови растурао којекуда. Љубибратић буде интерниран у Бриш, а неки његови бојни другови у Анци.

И у Босни је растао устанак на више тачака. Валија Ибрахим-паша јављао је у Цариград, да се устанак распаљује јаче по у 1875. Ст. Јакшић образовао је био чете у околини Ливна, Голуб Бабић на Горњој Уни, Влајковић на Грмач планини око

Рисовца, Лазар Живковић на Доњој Уни око Ораховице, западно Бање Луке и између Сане и Врбаса, католички свештеници око Травника. Тих је чета било у априлу око 27, а могле су бројити око 12000 бораца. Оне су радиле без заједничког плана.

Знамо шта се тад кувало у Европи, — како су Србија и Црна Гора ступиле у савез (4. јуна 1876), а 18 јуна кнез Милан објављује ратну прокламацију са Делиграда, а већ 15 јуна Кнез Никола јавио је Црногорцима, да ступе у рат против Турске.

Тад многобројни добровољци Босанци ступају у српску војску. Како је овај рат сиршио, познато нам је, а према тому и устанак херцеговачки.

А сад да се вратим на главно, а горње сам у кратко изишо, рад бољег разумевања рада Херцеговског одбора.

Усташе су тријеле страховите оскулице, издржавале у истини мученичку борбу, особито босански, јер ни на којој страни не имали слободног земљишта за опрему и организацију, за одмор и промену, за набавку и доставку ратних намирница, док Херцеговини, здружени са Црногорцима и Бокељима и добровољцима из Италије, Русије и из других крајева, много су боље стајали. Била им за леђима Црна Гора, а готово и сва материјална помоћ од свих славенских и неславенских одбора, шиљана је највише херцеговачким усташима, и то преко Херцеговског одбора, преко ког је и велики Гарибалди и Римски одбор послао похвална писма војводи Мићу Љубибратићу, као и сажалење рад бесног стања херцеговачке нејачи и сиротиње.

А како ли је било тешко гледати порушене домове и села српска по Босни и Херцеговини, нејач јалну и жалосну, да се по белом свету потуца од немила до недрага, — како ли их беше гледати у часу бежања, — од непријатеља опкољене, — родитеље, где изгубили децу, а деца своје родитеље, — жене, да не знају за мужеве, сестре за браћу, — други, где налазе полу-смрзнуту децу, — тоде, босе, гладне и жедне, без крова, а повише света, како их аустро-угарске власти прогоне из села у село, из округа у округ. Па и они, што пребегли у Србију и Црну Гору, тешко им било, као и онима, што остали мирни код куће.

Херцеговски одбор главни је био у херцеговачкој буни. — Према од њега сачуваним списима, види се, да највише било добровољаца из Црне Горе, затим италијанских добровољаца, Бокеља, и то највише једно 20 из ошћине херцеговске, између којих је и мој пок. отац био, девет Браића и још погдекоји, неколико Срба из других српских крајева и Руси.

Овај је одбор био у вези са римским, дубровачким (Гундулић, Ковачевић Перо), цетињским (митрополит Иларион и Шп. Ковачевић), одеским (Вучетић, А. Катурсић), Новим Садом (Св. Милетић, Арса Пајевић, Подит), тршћанским (Велимир Ломбардић) итд., што се све види из писама и брзојава овог одбора, која се још сачувала, а ја их нашао међу списима мог пок. стри-

O kako mi je bilo sretno i neprijatno doživjeti gozbe u selu
 pri kraju sa Bosnom i Hercegovinom, najpr jezično i materijalno, da se
 sa velikom lakoćom odvijaju od neke do neke, - isto mi se
 bude gledati u ovaj domaći, - od neprijatnosti otkolice, - pozu-
 -vane, koje izgledaju dobro, a dobro bolje poznate, - misli, da se najpr
 na svrhu, misle na bratu, - prijatelji, koje namaze polucivilizovanu
 gozbu, - to je, dakle, magne i magne, des Erola, a, to bude i cela, kako
 mi izgleda - izgleda vlastitu prirodu usred i sela, u okruženju
 okruženja. Na i oni, misle prebivati u Srbiji i u ovom kraju, sretno mi bude,
 kao i otkolice, misle ostati mi pri kraju.

Izuzetnovala otkolice vlastitu je bio u neprijateljskoj duzi.
 - Priroda od koje samostalno nastaje, bio je, da najpr bude go-
 -brovovan u ovom kraju, misle i neprijateljsko doživljavanje, to je,
 a to najpr je gozba to mi ostaje neprijateljsko, usred, koja je
 u ovom selu ostala bio, gledi. Priroda i je ostala je, misle i gozba
 i gozba priroda vlastitu gozbu je otkolice bio u selu sa prirodom, goz-
 -brovovan (Priroda, Kolarovsko selo), neprijateljsko (neprijateljsko
 vlastitu i gozba Kolarovsko), otkolice (Priroda, A. Kolarovsko), Kolar-
 -ovsko selo (A. Kolarovsko, A. Kolarovsko, Kolarovsko), neprijateljsko
 (Kolarovsko Kolarovsko) misle, misle je da bude usred i
 gozba vlastitu gozba, koja je je ostala, a je usred i gozba
 vlastitu i gozba gozba, neprijateljsko otkolice Kolarovsko.
 - Kolarovsko je, da se je izgleda gozba usred otkolice, misle
 i gozba misle, da se bude i gozba gozba i vlastitu usred i
 gozba gozba i vlastitu gozba. Misle, koji gozba
 gozba, je usred i gozba misle.

1.

Priroda, vlastitu gozba je ostala i
 gozba na gozba 21/17 gozba 1875. - Kolarovsko
 je gozba i gozba gozba Kolarovsko, - gozba gozba.

Misle misle usred i gozba, gozba Kolarovsko,
 gozba gozba gozba i gozba gozba u gozba,
 gozba gozba gozba gozba, misle je gozba, gozba je gozba
 gozba gozba gozba, misle gozba gozba gozba gozba.

ца Јова, тадашњег одборског благајника, — Стално је, да се је изгубило доста списа овог одбора, али и по овоме, може да се види његов рад и важност списа за тачно упознавање невеснињског устанка. Списе, који до нас дошли, ја их у препису износим.

I.

Проглас „главног одбора за ослобођење“ и позив на устанак 31/19 јула 1875. — Саставио га мој стриц пок. Јово Накићновић, — својом руком.

Коме нијесу познати зулуми турски, ко није видио страдања и муке христјана у Турској, тај не може ни да појми, што је то раја, да ли је то какво животно бесловесно, или неки род људски, који је створен само да робује, да раја буде.

На срамоту овог просвјетног вијека и на љуту жалост цијелог славенства, данашња раја турска није нико други него српско-бугарски народ, огранак великог ставла славенског. Па дочим остали народи напредују у просвјети, језгро српског народа пропада у тами, губи се у ропству. Та чудна је ова коб, што српски народ гони, кад и браћа, по крви и вјери, неће да му пруже моћну руку, док страни народи находе штедре заштите код њих. Рекло би се као да наше муке и страдања не допиру до уши срећније наше браће, те, не знајући зла, која нас пљаве и не воде бриге о нама. Но толико се до сада говорило и писало, толико се мученичке крви лило, да би било узалудно више и ријечи трошити на доказивање мука и страдања јадниј христјана у Турској. Овај пут, једном за свагда, прегнула је херцеговачка раја, или, да јуначки на бојном пољу сва изгине, или да задобије слободу своју, без које даље не може живјети. Овијем, лакше, позивљу најприје своју браћу, која су у турском ропству, да устану и оружје лате, па што Бог да и срећа јуначка. Свакако нам је боље поштено умријети, него срамно животарити као до сада.

Доље потписани главари усташки даље позивамо браћу своју Србе у Црној Гори и кнежевини Србији, да нам далају братску руку помоћи, да се ослободимо ига турског, те тиме да ослаже себе и нас.

Молимо све остале славене по цијелом свијету, да би нам пружили помоћи, како би лакше скинули љагу са свога народа, што моћни Славен пунта, да му брат до саде робује, да турска раја буде.

Просимо помоћи од сваког, без разлике вјере и народности, поштеног човјека, који цијени слободу и поштује право.

На посљетку држимо да имамо и разлога тражити помоћи и саучешћа од свију народа европских, јер да није било српске мишице, која је сузбијала турску силу, да се не шири даље и не

поплави цијелу Европу, не би данас у просвјети и благостању толико од нас умакли. — Дугују нам, дакле, сви народи Европе, те с правом очекујемо, да нам зајам врате. При том негод се до данас крива за слободу мила, свуда је Србин, или други брат Славен, учествовао, и није штедио живот за извор општег добра, слободу. Нека претстави сваки себи, какво је то жалосно живљење, кад човјек сваки трен мера да стрши, кад ће му Турчин доћи, или да га убије, или да му имање однесе, или да му кћерку-жену, нејако дијете уграби, осрамоти, потурчи или напоследку из освете на комаде исјече. О жалосног живљења! О тешког злудума! Па се још наводи људи, који Турчина бране, који му подржавају истрошено здравље? Па такве би имали сви народи са свијета збрисати, да му трагу у роду људском не остане.

Човјечанство, тебе зовемо у помоћ, ти нам притеци и помози скинути тешке окове, што човјека до скота понижује; ти пробуди уснавано чувство братског осјећања и љубави христјанске; ти распали мржњу и гнушење спрам тиранства!

У надл да ће ове наше молбе одзива наћи код сваког поштеног човјека, остајемо у кривој борби, очекујући моћне и брзе помоћи.

У Херцеговини, 31/19 јула 1875.

у име:

Усташког одбора за ослобођење.

О. Софропије Спремо, игуман	Видак Копривица
М. Завале.	Раде Алексић, јузбаша Рудине.
Борбе Радуловић, из Мостара.	Раде Боснић, јузбаша.
Бобо Бурковић.	Баћо Мићуновић, Рудине.
Михаило Гучић, из Невесиња.	Лазар Шочица, из Пиве.
Илија Стевановић	Вуле Ашичић
Тришко Грубачић	Живко Шибалија.
Мијо Брстина, из округа Столачког.	Зуко од Алуге.
Лука Петковић.	Јоксим Кнежевић.
Глигор Милчевић, из Љубомира.	поп Богдан Зимовић, Гатачки.
Дамјан Папић.	Лука Канкараш, из Голије.
Дун Иван из Рамнога.	Бело Спајић.
Стојан Ковачевић.	Тришко Вукаловић, из Зубаца.
Томо Томашевић Крушевачки.	Никола Дерић, из Суторине.
Максим Баћевић, војвода Бански.	Гишан Миљанић.
Зекко Огњеновић, јузбаша.	Штаница Копривица.
	Благоје Копривица.
	Никола Копривица, из Бањана.

Page Daskul, sistema Pygune.
 Page Tocnut, sistema
 Căto Mubynolūt, Pygune
 Masap Corupa, us tube.
 Byre Anurūt " "
 Dikubro Mubarnj,
 Zylca oz Arnye,
 Jokean Kneublūt
 Moī Bogjan Jurocut, Tamarku.
 Zylca Kurbapam, us Torup.
 Belo Căajuh
 Mprūtis Pofkuroūt, us Zylca.
 Nikola Jernūt, us Cydopune.
 Turman Kubarnūt
 Măntănnu Kurbubuzo
 Căntozi Kurbubuzo,
 Nikola Kurbubuzo, us Barana.

2.

Măntănnu Kurbubuzo oțborz za osceparagune
 Kurbubuzo 1875 y namy cy bura: Jozef Kares Bogjanolūt, spreceozmūt
 Jokean Kurbubuzo, Masap Corupa u Jokean Kurbubuzo u Jokean Kurbubuzo.
 Moī Bogjan Jurocut na calyūtane, muno ore ormasa, za kura-
 gojzhe.

Burjanova, 28 gyna 1875.

Der muno ce kuroz ilae, ga cy namu drita buda
 Kurbubuzo Kurbubuzo Kurbubuzo Kurbubuzo Kurbubuzo Kurbubuzo
 ga ce jurno osceozza ormasa rodobana, umi der ga jurno na
 oborocnosty namy, kaz umi u oncho oborocnosty ga ce jurno
 drita, oțz ce jurno oborocnosty oborocnosty, kaz tē es drita
 jurno oborocnosty na umo oborocnosty jurno namu drita.

Jokean Kurbubuzo, Jokean Kurbubuzo u Jokean Kurbubuzo, Jokean
 cy ce jurno, ga jurno jurno jurno jurno, tē ce

Установа херцеговског одбора за пострадале Херцеговце 1875. У њему су били: Борбе кнез Војновић, предсједник, Јово Накићеновић, благајник и Др Милан Јовановић и Јефто Гојковић. Позивају родољубе на скупљање, што пре, прилога, за страдајуће.

Херцеговци, 28/14 јула 1875.

Тек што се просуо глас, да су наша браћа Срби у Херцеговини прихватили оружје и устали против дин-душманина, да се једном ослободе срамног робовања, или бар да јуначки на бојном пољу изгину, кад им и онако сваким даном грози смрт, — овђе се установио добротворни одбор, који ће сабирати добровољне прилоге на помоћ страдајуће јадне наше браће.

У одбору су ова лица: Борбе кнез Војновић, Др Милан Јовановић, Јефто Гојковић и Јово Накићеновић, који су се заузели, да скупљају подарке родољубиве браће, те да достављају помоћи, ће највеће и најпрече нужде узбуле.

Овијем се позивају сви родољуби, без разлике вјере, на позив, што је одбор разгласио путем јавнијех листова, да би се сваки, на свом крају, заузео око скупљања прилога, како би се, што прије бједнијем страдалницима могла пружити помоћ, да бар нејач не скапа од глади.

Света је дужност сваког поштеног човјека биједноме помоћи, а тим прије, што изгледа помоћи баш онај, који се највише борио, да азијатска неман не поплави цијелу Европу, као што је у цвијету своје снаге и намјеравала, да јој није стао на пут српски народ, који је потоцима крви своје сүзбијао азијата и пријечио му даље ширење.

Помозимо, дакле, биједнима, не гледајући, што дипломате мисле! Може бити, неко држи, да није сада згода устанку, те би рад био огањ угасити, али јадна раја не смије чекати згоде, јер је даншнице нестаје, и то с главе, на кал, по мишљењу дипломате, наступи згода, онда више неће бити раје, те се неће имати ко борити. Треба помислити, да у ово посљедње вријеме толико је нестало српског народа и у Херцеговини, да, ће су отрагу неколико година били чисти Срби, данас су половином насељени Турцима, или потурчењацима. Не оклевајмо, дакле, док смо на вријеме! А даље нећу, јер ријечи не помажу, него дјела; — на рад дакле свак, ко чиме може! — Омладино, доста си говорила, вријеме је већ, да почнеш и радити, на дјело, браћо, коме није српство празно слово, или копрена раскошно-рахатног живљења!

Добротворни одбор херцеговски за страдалнике хришћанске у Херцеговини.

Благајник:
Јован Накићеновић.

Предсједник:
Борбе кнез Војновић с. р.

Позив херцеговског одбора, преко новина, за помоћ пострадалим у Херцеговини.

П о з и в

У сусједној Херцеговини подигла се наша браћа, да оружаном руком извојују себи благодети грађанске слободе, која им се од више вјекова закраћује на поругу човјечанских права и на срамоту цивилизованих европских народа. Грађански је рат заврптао буктињу, која у рукама разгњевљених Турака грози, да проспе смртоносан огањ, над главама бијелне и пешине херцеговачке нејачи, и да уништи бједноме цароду хришћанскоме и у Херцеговини и оно мало земаљскога добра, што му је још оставила самовоља његових господара.

У таковој крајњој невољи света је човјечанска дужност, спасавати и хранити оне, који немају снаге, да понесу теготе очајне борбе, него склањају то живот изнад границе своје постојбине и ту траже руку помоћи у својој невољи.

За ове страдалнике, као и за рањене борце, састао се овђе на самој граници Херцеговине, добротворни одбор, који је себи ставио задаћу, да по могућству олакшава слабима и нејакима сносити тешку невољу, која их је постигла.

У тој својој човјекољубивој намјери одбор се обраћа на штедроту хришћанске браће, гђегоб је има, увјерен, да осјећају пуно саучешћа према својој страдајућој браћи, и моли у име хришћана невољника у Херцеговини, да то саучешће посвједоче дјелом, те да што прије притрче у помоћ биједним страдалницима, те да им помогну сносити оно мало гола живота, што им је још преостало.

И најмиње дарове, који се упућују на председника одбора, примају се благодарно и располагаће с њима одбор санјесно и правилно.

Добротворни одбор херцеговски за страдалнике хришћанске у Херцеговини.

Председник:
Борђе кнез Војновић.

* * *

Потребно је да се сада каже нека реч о осталим одборима, па затим да се настави даље приказивање докумената и кореспонденције Херцеговског одбора, које је С. Н. даље нумерисао од броја 4 до броја 63.

Као што је већ речено, постојали су и други одбори и комитети (римски, дубровачки, цетињски, одески, новосадски,

тришћански, те одбори уздуж нијеле Далмације, како рече С. Матавуљ у навесној књизи). Мишљења смо, ипак, да сада и овде, приликом ове јубиларне прославе Херцег-Новог, долази у обзир само приказ рада његовог одбора, чак и кад би било временски и технички могуће прикупити архивску грађу осталих одбора, уколико је она и сачувана, јер овај напис нема такав задатак, нити амбицију. Наравно, ко буде желио и могао да то све комплексно обухвати и обради, укључујући и устанак у Босни, има за то времена, јер то није везано за овај јубилеј.

Поред тога, као што рече писац, „Херцеговски одбор главни је био у буну“, а сви остали били су нека врста његових огранака — „истурених шалтера“, како би данас економисти сликовито рекла. У цитираном писму Цвијићу писац напомиње, да ове спадају и списи „лок. Вељка Ломбардића о Тришћанском комитету за Херцеговце 1875, јер је тај комитет у тијесној вези са Новоским био...“ — Међутим, из самог овог писма С. Н. протиче, да је он при обради имао у виду те списе Ломбардића, који се сада налазе, као што већ рекосмо, у Архиву Херцег-Новог. При њиховом лстимичном прегледу видљиво је, да се углавном ради о истој активности, инкорпорираној у укупно деловање Херцеговског одбора, који је и усмјеравао рад Новосћанска Ломбардића, односно Тришћанског одбора.

Такође смо мишљења, да не би имало потребе да се приказује целокупна кореспонденција Херцеговског одбора, која се сва односи на исту проблематику (пропагирање борбе, организациона питања, прикупљање и слање устаницима и народу сваке врсте помоћи, те избеглицама и рањеницима...).

Ипак — да би се могао сагледати пожртвовани рад свих учесника у овој помоћи, изнећемо изводе из неких писама и докумената, за које налазимо да су карактеристични, а неке ћемо дати у целини, као што је то већ урађено са документима број 1, 2 и 3. Ићи ћемо даље редом, како је све то у рукопису нумерисано, прескачући писма, која смо горе општено навели.

- 7 — Одбор брзојавља „Гласу Црногорца“ на Цетињу, да су Турци позвали главаре на тобожињи договор, па петину посјекли и девет заробили, те три села запалили, а дво војске затамничили у манастиру Дужи, која вапије, да је Мића (Љубибратић), са дружином, избави.
- 12 — Неки списак добровољаца (2 Србина из Граца, 1 Чех и 1 Талијан).
- 13 — Арса Пајевић из Новог Сада јавља 29. VIII Јову Накићеновићу (даље Ј. Н.), да све његове дописе објављује у „Застави“, као и све уснијехе, који их неизмјерно радују, те да шаље прилоге... итд.
- 14 — Ј. Н. брзојавља „Застави“, да је у боју на Зупцима погинуло 80 Турака, а само 3 устаника, те да су се Турци морали повући.

- 15 — Перо Ковачевић, судија из Дубровника, јавља Ј. Н. да је стигло 500 коња, као и 20 добровољаца . . . , те шаље новацита.
- 18 — Неки Радвановић пита Ј. Н. да ли је истина, да кнез Никола пропушта храну Турцима у Никшић, а Ј. Н. истог дана одговара: „Није истина. То су тенденциозна потварања, Добровољци Црногорци боре се око Никшића и Касабе . . .“ ита.
- 18а — Милетић из Пеште тражи да Ј. Н. набави сталног дописника „Заставе“ са бојног поља, уз хонорар, ако то већ није урадио Лаза (Костић).
- 21 — прота Миња Радонић пише из Богојева (19. IX 1875), поред осталог . . . , да враћа 50 форинти у банкнотама (треба му у злату и сребру); тражи још 220 добровољаца; јавља, да му је пребјегло 5 Турака, да се с нашим боре против турских зулума, те да их је оделом даривао; даље јавља, да су код њега везани Зека Стајић и Јоко Вице, те да ће и друге издајнике извести пред народни суд.
- 22 — Цетињски одбор јавља, да је у Црну Гору пребјегло преко 25.000 херцеговачке сиротиње и болесника, па тражи за њих зимску одећу и обућу, те лекове, посуђе и новац, а храну ће им они обезбједити. Потпис — Митрополит црногорски Иларион.
- 24 — Миња Радонић јавља, поред осталог, да је претходне ноћи (19. IX) морао да запали 100 зубачких кућа, а и још ће, да се у њих непријатељ не би уселио; даље јавља да је народни суд (у саставу: Гајо Стајић, Буро Вице, Обрен Вучуренић, Томо Милета, Тринко Радов Вучковић, Томо (Стеван) Томашевић, Никола Радонић, Вилиш Радановић и Вуко Беко) изрекао смртну казну Јоку Вици и Зеку Стајићу, те да ће бити јавно, пред народом, стријелани, да ће им се имаће одузети у корист народне војске, а куће биће спаљене; такође јавља, да је прошле ноћи извршена смртна казна над Симом Радонић из Крушевица; даље јавља да му придолази доста Црногораца, па тражи разну одјећу и опанке . . .
- 27 — Ј. Томашевић из Котора шаље 4000 капсула и 227 оловних пломби, те за будуће испоруке тражи паре унапријед, да би платио „чим вапор из Тријешћа стигне“.
- 28 — Миња (Радонић) јавља, да је Пеко (Павловић) побио 50 Турака, а изгубио само 4 борца, док их је рањено 16, па тражи лекова, хљеба и муниције.
- 29 — Моња тражи неког стручњака за топ и топшију, као и Булета.

- 30 — Бјелобрк Јефто опширно и детаљно пише о снабдијевању преко Суторине и шта му све још хитно треба.
- 31 — Бјелобрк јавља да је послао у Суторину три топије, те да Ј. Н. обезбиједи 100 људи, да би се избио топ на Зуше.
- 33 — Миња опширно пише о нападу турске војске, у јачини од 3 до 4 хиљаде, а устаника је свега 550, па су се морали повући, но главнишу су склонили у брда (храну и цебану), а Турци су сатрали све на што су наишли; детаљно износи план предстојеће битке и тражи робу за војску...
- 34 — Бјелобрк јавља, да су их Конављани уцјењивали, но ипак су тои пренијели (120 људи...).
- 36 — Бјелобрк тражи хитно објашњење о приспјелој лаћи под Мелине, а затим под Херцеговни... (прибојава се павла-ска Турака, уз провост Аустрије).
- 37 — Ломбардић јавља да шаље неке добровољце.
- 38 — Бјелобрк јавља, да је у великој оскудини са хљебом, да Мињи шаље дневно само по два коња, и да он даје хлеб само страним добровољцима...
- 39 — Капетан Перини Ф. тражи одело, да би се, због болести, вратио у Рим.
- 42 — Катурић из Одесе шаље за сиротињу на Цетињу 2000 форинти, а за Одбор (устанике) 3500 форинти (писмо од 7. X 1875).
- 43 — Бјелобрк опширно пише о завади Пека (Павловића) и Миће Љубибратића), наводно због хране и цеване, а уствари, да су они „двје партије, завањене до гуше“, па тражи инструкције од Ј. Н.; додаје, да су се жалили, тј. гужакали један другог војводи Петру на Грахово..., па док се они гложе, Турци могу да ударе и на Суторину, главну базу свих устаника...; још помиње нека 2 Црногорца, који на чудан начин планирају да запале турску кулу у Пресјеси.
- 45 — Лачић шаље Алексеја Гаврилова, добровољца из Одесе.
- 47 — Листа пописа неких добровољаца, уз трошковић (7 Талијана, 1 Чех, 1 Рус и 1 Србин из иностранства).
- 51 — Одбор дубровачких госпођа шаље рубље за рањенике.
- 52 — Римски одбор шаље преко Монталтиа (29. X 1875) писмо Гарибалди-а, упућено војводи Љубибратићу, са похвалама и бодрештем устаника, истичући своје ласкаво мишљење о устанку, кудећи италијанске добровољце, који су се вратили кући, а којих се стиди, а хвали Монталтиа и остале, који се боре за слободу Срба; савјетује Талијане, да буду према народу учиниви и пажљиви, да поштују Српкиње, као мајке и сестре...
- 54 — Клајић шаље Војновићу једног француског официра (Барби-а).

55 — Бјелобрк поново извјештава Ј. Н. о завади Миње (Радовића) и Мића (Љубибратића) „рад' хране...“, те извјештава да је стигло 40 врећа колача; каже да му се Мића жалио, да Миња сам прима сву храну и шаље је Пеку и Црногорцима, а да њему не даје ништа; Бјелобрк не зна шта да ради у таквој ситуацији, но ипак би слао Мињи (Пеку), јер га је влада послала.

57 — Монталти свечано изјављује да је решен да се бори за свету ствар Срба... (ваља у вези са писмом Гарибалдија?).

59 — Одбор пише „Застави“ и „Истоку“ („без наливка“, како примећује С. Н.):

„Консули Њемачки, Италијански, Аустријски, 6. септембра захтијеваху састанак (са) војводом Љубибратићем, Луком Петковићем, Трифком Вукаловићем, по налогу њихови влада. Састанак одређен 7. на Брањевнику. Војвода са главарима оде помоћи Пеку Павловићу. Групи са Спасом Асановић дочека консуле. Одговори: Да цела Херцеговина мора заједнички преговарат, да се све вође искупе; нужно примирје. Турцима давати дневно апровизиације, место — конференца црногорска или аустријска граница. Турска се не признаје; зато европска комисија без Турске. Уговорено, да изврше европски комесари.“

(Одбор)

60 — Фрагмент опширног боја на Муратовици (23. II 1876, у коме су се устаници сукобили са великом турском војском (са „9 табора“), на челу са Селим-папом (није познато, чији је ово опис); фрагмент гласи:

„Фрагмент једног писма. Бој на Муратовици, 23. фебруара 1876.“

II

23. фебруара.

Муратовица на истоме разбоју. Запуши се душманска крв. Турци се у јата стаскоше и нагло похиташе из Гацка у Горанско, да пронесу Чемерми Паши, бједној браћи Турцима, кој нијесу ништа друго него заточници у Горанску, као још неким мјестима, као Црквицама, Горанску, Никшићу итд. Турака је било при овом походу 9 табора, а пред њим Селим паша, као главни командант. Селим је похитао с његовом групом да за један дан у Горанско продре и онет (се) натраг поврати, гледећи преварит војводе усташке, које су се отаборили били у Голији до утеса, јер бо се Селим и прије опржио наглећи преко Муратовице 1. новембра, на тек му се ране замириле бијаху, а сад га већ друкче по срцу и образу чекају.

Селим паша бијаше пут свршио за у Горанско и таин проио, резерве војничке од Гацка до Горанског на све

главне позиције бјеше оставио за собом. А највишу резерву држане на гласовитој Муратовици, у тврдом кланцу. Међу њима бијаху 2 тона четверофунтовна острагуна и остала топовска опрема и мазге.

На положају сјеверо источно до Муратовице била му је II резерва у Шањима, сад при повратку Селимову и његове војске, кад уморен од пута маширање, без икојег страха од усташа, тада га изненади војвода Сочица с трубама, које је прије од Турака отео, с брада Међебе, с неколико момака, кој' хитро стигоше из крване Дуге, које би овим начином:

Хитра стража, која је стављена од стране Пивљана, да прегледа и пазн турске путеве, кад види Турке на равном до близу Муратовице, похита у Дугу и јави прво витешком соколу, војводи Лазару Сочици и витезу Пеку Павловићу. Оба ова храбра јунака хитро учинише глас у све војске, које бијаху по логору растављене на једну квадратну миљу, — тад истуре пушке, викну: Јунаци, браћо, сваки па ноге за Христову вјеру, и потеку 5 сата хода обичног. Од вођа при доспје војвода Сочица са 200 момака, те их раздијели у 4 одјелака по 50 друга и јави се Селим паши са четир стране оловом из пушака. Први одјелак од Папоса, други пресјеку Турке, док између Муратовице и Гласовите још војске стиже устанке. Турци се нагну бјежати, али не могу, док стигне и Пеко Павловић са 100 момака, које обје војске помијешају и Турке поломе, те им отворе пут, да могу бјежати у Гацко и усташа навалом Турцима с леђа. У то стигао бијаше и војвода бањски, Симо Баћевић, са још неколико војске Бањске, Пивске и Дробњачке (Пекове), које број износио до 800 стотина (очигледна тријешка) и до Попова посијеку Турскије 300 глава, а Турци све једнако падају као гора и у велики снијег провадаху, и већ је поћ била пала на земљу. Око Сочице и Павловића бијаху војници, и укочени од умора, и главама турским, оружјем, олијелом и сатовима окићени, — за један час, кад више не могоше гонити Турке од умора. Тад Сочица викне: напријед браћо, за крст часни, за образ, за слободу! Тад се освет по тамној ноћи напуште војске скуча усташке и потуку Турке до ноге и посијеку им глава 800, а мртвим и рањеним — није извјестан број, јер су Турци орли, па крију, и тако на уру пред поноћи већ у Гацко отму турске топове са свом опремом и све коње јахаће и мазге, па и самог Селим паше оба ата отму, па и сами Селим лоби три ране, а његова парипа јане сада војвода Лазар Сочица. И топови су занста крви обојени, јер су све топовије исјекли, између којих је први Василије Пивски перјаник посјекао управитеља топцијског.

Селим паша срам га било не постиже се оставити у Ниви до Гацка 800 низама, царски синова, све без глава, топове и коње, а не стиже се доћи пјеше у Гацко Муктар паши и то све трчећи кораком.

Усташа иратили су Селим пашу до уру по поноћи и срећом усташком није их више погинуло по само 6, а 7 рањеније. По том овака битка ријетко се догађа. У част нек служи и вјечити спомен Сочини, Павловићу и Јововићу и осталим момцима, који су у тај бој стигли.

Да је Бог дао и умор усташа од далека трчања и да је још стигао Зимонић, Радовић, Милићевић и друге које су 5000 војске, кој у по уре не моглоше стићи, не би отале жива Турчина утјекао од 9 табора.

Сад Муратовица постаје паклена гробница турска, ће их многе пророк к себи позва, а живијем (Турцима) страх задава, страх, страх!"

Број поубијаних Турака (300 + 800 = 1100), назначен у овом заиста сликовитом опису самог боја, вероватно сачињеног од неког учесника, скоро да се слаже, чак је и скромнији од енциклопедијских података, где стоји, да је на Муратовици погинуло 1325 Турака.

61 — Под овим бројем С. П. је унесо следећи документ:

„Томо К. Поповић учи у Топлој преко 80 дјецe Херцеговачких избјеглица.

Госп. Тому К. Поповићу, учитељу

Топла

Пошто сте Ви одма с почетка, чим је побјегла нејач херцеговачка од зулума и насилја турскога, доље међ нама, — уз све Ваше дужности као учитеља топлашког од своје воље примили у повјерену Вам школу преко осамдесеторо дјецe херцеговачке, што мушке, што женске, и обучавали их и узгајали преко двије године без и најмање какве награде; то се овдашњи одбор за пријомцање прибјеглој нам дјечи, находит побуђеним изразити Вам овим своју најтоплију благодарност на том Вашем лијепом и родољубивом дјелу, којим сте одиста показали како схватаете свој узвишени учитељски задатак и како сте као Србин знали да вршите своју патриотску дужност.

Херцеговини, 23. августа 1876

Пресједник одбора:
Борбе кнез Војновић

Чланови:
Јефто Гојковић...

62 — Писмо Одбора у Дубровнику (на италијанском), којим извјештава, да шаље за школску дјецу херцеговачких избјеглица, коју учи Томо К. Поповић у Топлој код Херцеговог, — 50 конуља, 50 капа и 50 школских књига (марта 1876).

63 — Ова је је наведен посљедњи документ, који је С. Н. пронашао у архиви тајника Одбора (Ј. Н.), а то је писмо аустријског комесара из Котора, у коме стоји (на италијанском): „Аустријска државна власт не противи се, да Томо Поповић учи и херцеговачку дјечу, док се то не би косило са државним законима и док не би било на штету повјерене му дјечу у Тонаљској школи.

Котор, 20. септембра 1876.

Капетан . . .”

На крају свог приказа Саво Накићеновић каже:

„Суторина је велику улогу у Устанку имала, ради свог положаја. У њој су усташки вође зимовали, — ту се за усташе храна и цебана доводила и одатле на положаје износила, — ту рањенике и болесне носили, као и комесар усташки и Одборов становао.”

Поред предње пишчеве напомене, из наведене документације и целе кореспонденције виљавно је, да је Суторина — захваљујући свом посебном граничном геополитичком положају — заиста одиграла битну улогу у овом трећем по реду херцеговачком устанку, а такође и у претходном, под руководством, као што је већ речено, Луке Вукаловића (в. „Бока“, С. II., репринт, Одбор за прославу 600-год. и Архив Херцег-Новог, Штампарија Требиње, 1982). — Ова чињеница намеће потребу, да се поопшто наведе и о тој улози Суторине, уз неколико претходних напомена.

Суторина, здружена са Зупцима, спопљиво је живела до 1852: имала је своју самоуправу, плаћала мали данак Турцима, управа је била у рукама главара, које је сам народ бирао (на збору Суторана), све спорове решавао је „Суд добрих људи“, на задовољство народа итд. Међутим, негде у то доба Турци почеше све више да киће и утњставају народ по Херцеговини, а и по Суторини. То је довело до буне и четовања Луке Вукаловића, за које се он све до 1857. припремао у Суторини, у договору са Новањанима, а уз сагласност и помоћ кнеза Данила, при чему му је главни организатор био Мићо Љубибратић. Уз помоћ Богдана Зимонића и пригорских главара („харамбаша“), Лука је те године отпочео устанак са запаженим успесима. Осим тога, уз помоћ 600 Бокеља и 8 Херцеговаца (остали су водили борбе око Зубана . . .), које су предводили суторински главари Никола Дерић и Шпиро Лучић, — Лука је освојио турску кулу у Суторини, задобивши велики плен, при чему су се Турци разбежали . . . Но, кад је Лука морао да притекне у помоћ борцима око Зубаца, аустријски генерал Гаврило Родић подмукло је ударио на Лукина небрањена утврђења, разорио кулу у Суторини, а плен однео, као и два гвоздена топа, набављена из Доброте. На

жалост, као што рекосмо, устанак је временом сасвим спласнуо, услед неслоге његових вођа, те зависти, сплетки и несугласица, у чему је имао удела и кнез Никола, апсолутиста и противник демократских слобода, мада је помагао устанике, као и његов претходник кнез Данило, први световни владар Црне Горе, убијен у Котору 1863. (в. „Лука Вукаловић, херцеговачки велики војвода“, Ј. П., летопис Нови Сад, 1874, репринтовано у Никшићу 1931. и у Требињу 1970, приликом откривања спомен-бисте Луке Вукаловића, рад вајара Луке Томановића).

Позивајући се на Пелагићеву „Историју херцеговачког устанка“, писац наводи да су и у овом невесињском устанку учествовали Срби из свих крајева, те још понеко, као и нешто страних добровољаца. Истиче да ни овај устанак није дао жељене резултате захваљујући вештој Андраши-Бизмарковој дипломатији, па су тако Босна и Херцеговина постале део Аустро-Угарске, која их је одмах почела плански насељавати, претежно католичким становништвом, у уверењу да ће јој оно бити верно. Тиме писац завршава свој приказ невесињске буне, сачињен на основу цитирање документације Херцеговског одбора за „страдајуће Херцеговце“.

Мада је сва ова сачувана преписка ишла на тајника и благајника Одбора, не би требало изгубити из вида улогу његовог председника, Борба кнез Војновића Ужичког, како се он потписивао. Према наведеним белешкама Сима Матавуља, Борбе Војновић је био, као најугледнији грађанин и потомак старе новске породице, биран за председника општине, а затим за делегата и председника Далматинског сабора у Задру. С обзиром на те његове квалитете, он сигурно није био само формални председник овог одбора.¹

Ако би требало дати неки резиме о учешћу у невесињској буну три њена битна фактора, вероватно би се могло рећи следеће:

1) за Херцеговце — да су дигли устанак и понели херојску борбу за слободу, те поднели највеће жртве;

2) за Црногорце — да су у устанку били најмногобројнији и најборбенији и

3) за Бокелце — да су спровели организацију устанка и пружања помоћи устаницима и „страдајућим Херцеговцима“.

Намеће се још једно опажање. Наиме, анстрахујући гуђински суверенитет над овим просторима (власт Турске и Аустрије), сам народ ових крајева око Зубаца и тремеће никад није осећао никакве вештачке границе и деобе, нити налазио, а још мање „трагао“ за ма каквим националним диференцијацијама — осећало се увек јединствено.

¹ Видети додатак на крају овог приказа, накнадно добијен од др Крунослава Спасића, научног радника САНУ.

Једнака осећања прожимају и ове наше послератне зборове „Братства-јединства“, испуњене још и социјалистичким патриотизмом, — који почетком августа окупилају, ове, на истој тремећи, братске народе трију наших социјалистичких република — Босне и Херцеговине, Хрватске и Црне Горе. Они ту прослављају онај августовски дан, иначе трагичне 1941. године, — кад су се — на позив КПЈ, а под руководством легендарног Саве Ковачевића — састали родољуби ових крајева, да се договоре о подизању устанка и организовању херојске борбе за слободу, и то на истим свим Зубачким Ублима, где су се њихови делови — знани и незнани заточници невесињске буне — непролазном славом овенчали.

Већ поменусмо марксистичку мисао о Југословенима и уопште о судбинској неминовности малих народа, чак и кад нису браћа, да се узајамно повезују, да би могли опстати. Можда изгледа депласирано уплитање те идеје у овај нарис, јер то превазилази оквир његове намене. Ипак, сматрамо да то није сувишно, јер наведено онажање важи и дан-данас за наше заједништво, без обзира на друкчију међународну констелацију (блоковски односи, несирстаност, Титова историјска мисија...). — Видели смо да је заједништво и те како било присутно у невесињској буну. Сетимо се само импресивног позива на устанак и директног апела за помоћ, који су, оба, уродили плодом. Ова два историјска документа, која су дала тон невесињском заједништву, сачињена су управо овде, у Херцег-Новом, у граду који никад није изневерио своју часну прошлост.

БИЉЕШКА О БОРБУ ВОЈНОВИЋУ*

Кнез Буро-Борбе Војновић, правник и политичар (Херцег-Нови, 1833 — Задар, 1895), стриц Ива и Луја Војновића, потиче према народном и породичном предању, као и врло документованом и савесно рађеном делу попа Сава Накићеновића *О херцеговским Војновићима* (Дубровник, 1910), од „рода Немањића“, то јест од познате и „врло јаке личности“, војводе Војна, ожењеног сестром цара Душана. Од њихових синова најпознатији је био Војислав. Он је око 1355. држао читаву област источне Херцеговине, од Конавала до горње Дрине са Сјеницом. Остао је веран цару Урошу. Имао је честе сукобе са Дубровником.

Каснији подаци о оним „ужичким“ Војновићима доста су оскудни, али се зна да су њихови потомци из Попова у Херцеговини прешли у Херцег-Нови када су овај град и околину крајем XVII века напустили Турци и заузели Млечини. Историја лозе Војновића кроз векове свакако је једна од најзначајнијих, најразноврснијих и најзанимљивијих из наше прошлости. Кроз њу се у малом огртава добар део неколико векова. У XVIII веку њихови потомци су израдили генсалошко стабло да би утврдили своје сродство са „ужичким“ Војновићима, а 1873. аустријска влада је признала право на титулу *conte* Бору (Борбу) и Косту Војновићу, стрицу и оцу Ива и Луја Војновића.

Буро Војновић је учио гимназију у Дубровнику а студирао у Палови и Бечу. Био је председник општине Херцег-Нови, њен посланик у Далматинском сабору од 1867. и његов председник од 1877. до смрти. Са Стјепаном Митровим Љубићем и још три посланика представљао је Боклу которску и Далмацију у Царевинском већу у Бечу. Један је од најзначајнијих вођа народног покрета у Далмацији. Помагао је кривошијске устанике и био посредник између њих и Аустрије, приводећи је да склопи

* Редакција је накнадно примила од др Крунослава Спасића ову његову биљешку о Борбу Војновићу, коју прилажемо овом приказу.

Др Спасић ће накнадно дати свестрану обраду лозе Војновића, чиме ће допунити рад Сава Накићеновића „О херцеговским Војновићима“ и родослов ове породице, који је сачинила Ксенија Војновић Ужичка, кћерка Луја Војновића (Загреб, Деметрова број 3).

повољан мир по усташике. За време црногорско-турског рата 1876. био је у главном штабу кнеза Николе и присуствовао бици на Вучијем Дољу.

После првог раздора у Народној странци 1873. приступио је „земљашима“, а после другог 1880. Српској народној странци. Према сопственој жељи сахрањен је крај свога оца поред манастира Савине, чији су добротвори бројни Војновићи као и српске цркве у Трсту. На њиховој надгробној плочи пише: „Свом милом родитељу Јовану Војновићу, потомку славне српске породице, у знак благодарности што му је крвљу у аманет предао љубав к српском роду, ону надгробну плочу положио и себи приправио син Борбе 1887.“

Др Крунослав СПАСИЋ

Summary

HERCEG-NOVI COMMITTEE FOR THE HELP TO SUFFERING PEOPLE OF HERZEGOVINA IN 1875.

Jovan NAKICENOVIC

The author presents as an integral part of the heritage of Herceg-Novi some insufficiently known facts about the participation of the people of Herceg-Novi in the Third Uprising in Bosnia and Herzegovina in 1875. First a historical review and the causes of the Uprising called «Nevesinjska puška» (the Rifle of Nevesinje) are given. They are followed by the review of the partly preserved documents of the Committee reflecting its complete work (the records are kept in Herceg-Novi Archives) Finally the well known fact that the Uprising hastened the solution of the so called «eastern problem», that is the decay of the Turkish Empire on the Balkans and the liberation of the enslaved people of the area, is mentioned. Unfortunately the people of Bosnia and Herzegovina, who suffered the greatest victims in this liberation struggle were again enslaved. At Berlin Congress the diplomacy of Austro-Hungaria got the consent to occupy Bosnia and Herzegovina (though it had hindered the struggle of the rebels). At last carrying on continual alienation of the native population, it annexed those purely Slav regions (1908). The presented records point out the decisive role of the Herceg-Novi Committee in the Uprising, first in its preparation and popularization, then in providing the rebels with weapons, clothes, food medicines etc, taking care of the wounded rebels and refugees; such a scene is presented in the impressive painting by Uroš Predić «The Refugees of Herzegovina.» (National Museum, Belgrade).

In the last part of the paper it is underlined that Zubački Ublj was the «epicentre» of the Uprising proving the united liberation struggle of the people of Herzegovina, Montenegro and the Bay of Kotor.

O NEKIM PROCESUALNIM INTERESANTNOSTIMA KRIVIČNIH SUDOVA DOBRIH LJUDI U HERCEGNOVSKOM KRAJU U XVIII VIJEKU

Herceg-*Novi* se u XVIII vijeku nalazio pod mletačkom vlašću. Naime, osnovao ga je 1382. godine bosanski kralj Tvrtko i od tada pa sve do 1482. godine bio je u vlasti bosanskih vladara. Te godine ga osvajaju Turci i pod turskom vlašću ostaje do 1687. godine, kada su odavde istjerani Turci i uspostavljena vlast Venecije. Od tada pa sve do propasti Mletačke Republike (1797. godine) Herceg-*Novi* sa svojom okolinom ostaje u vlasti Mletaka.¹ Nakon potpisivanja karlovačkog mira 1699. godine u odnosu na teritorije Herceg-*Novoga* i *Risna* izvršeno je između Mletačke Republike i Turaka detaljno razgraničavanje i fiksirane nove granice precizno utvrđene u posebnom dokumentu o razgraničenju, datiranom sa 14. februara 1701. god. Prema ovom dokumentu, ne samo Herceg-*Novi* nego i čitav hercegnovski kraj (sa prilično širokim zaleđem) definitivno je ostao u vlasti Mletaka.² Grad Herceg-*Novi* i čitav širi hercegnovski kraj bio je sve do 1718. godine bez ikakvih vidnijih privilegija pa se u tom periodu ovdje ne može govoriti ni o kakvoj samoupravnosti. Međutim, 1718. godine ovom kraju su date izvjesne privilegije. Naime, dukalom dužda Johanesa Kornelia od 14. jula 1718. godine za zasluge naroda ovoga kraja, pokazane u borbama, dozvoljava se narodu slobodno ispovijedanje pravoslavne vjere,³ odobrava se da im se dodjeljuje zemlja iz fondova opštinske

¹ Tomo K. Popović: Herceg-*Novi* (Istorijske bilješke), Herceg-*Novi*, 1924, 3—97.

Đorđe D. Milović: Herceg-*Novi* kao pomorsko-trgovački grad (Bosanski period njegove istorije), Godišnjak PMK (Pomorskog muzeja u Kotoru), V, Kotor, 1956, 13—24 (i tamo navedena literatura).

² Đorđe D. Milović: Odrzi Karlovačkog mira na teritorijama Herceg-*Novog* i *Risna*, Istorijski zapisi, sv. 1—2/1957, Cetinje, 1957, 243—252.

³ Narod ovoga kraja u to vrijeme je bio u ogromnoj većini pravoslavne vjere pa je utoliko ova odredba dukala imala veći značaj. Detaljnije o katoličkom življu »u predgrađu Herceg-*Novog*« (kako se u dokumentima

imovine, daje se oprost od carina za izvoz roba iz ovoga kraja i dozvoljava se da narod na svom zboru može izabrati svoje predstavničko tijelo, koje se sastoji od kapetana, tzv. kancelijera (tj. sekretara) i 4 sudije, a koje tijelo bi moglo suditi u građanskim (imovinskim) stvarima i to isključivo u prvom stepenu.¹

Iz naprijed izloženog vidi se da su privilegije ovoga kraja u sudskom pogledu bile svedene isključivo na to da domaći ljudi mogu suditi i pravovaljano presuđivati samo u građanskim (imovinskim) sporovima, pa i to samo u prvom stepenu. Što se pak tiče krivičnog sudovanja situacija je bila sasvim drugačija. S jedne strane, poznata je okolnost da nikakvim normativnim aktom mletačkih vlasti narodu hercegnovskog kraja (obuhvaćenom u tzv. Komunitadi topaljskoj) nije bilo dato pravo sudovanja u krivičnim stvarima. S druge strane, stoji činjenica da je vlast hercegnovskog providura sjedinjavala u sebi i upravnu i sudsku vlast. Iz toga jasno proizilazi zaključak da je jedino providur bio nadležan da sudi u prvom stepenu u svim krivičnim stvarima na svojoj teritoriji. Najzad, pošto hercegnovski kraj nije imao nikakvih drugih privilegija izvan onih koje su mu date dukalom iz 1718. godine, a pogotovo ne u zakonodavnom ili sudskom pogledu, to je providur, u okviru svoje sudske vlasti, u domenu krivičnog sudovanja primjenjivao venecijansko pravo. Domaćeg pisanog prava nije ni bilo (i samo se običajno pravo, nezapisano i nesakupljeno, kod domaćeg življa prenosilo s koljena na koljeno).²

Ipak, iako je pravo sudovanja u svim krivičnim stvarima u ovim krajevima (područje Komunitadi topaljske) u pravilu pripadalo isključivo providuru, u praksi se tokom duga vremena iskristalisala i jedna interesantna situacija iz koje je, naime, proizlazilo da je providur prilično često u pojedinim slučajevima (i pogotovo u sitnijim stvarima) ovo svoje pravo prenosio na domaće sudove »dobrih ljudi«. Ovo, naravno, u početku nije prerastalo u čvrsto pravilo i providur je ovakvu odluku (o prepuštanju pojedinih slučajeva na presuđenje sudovima dobrih ljudi) donosio samo od slučaja do slučaja. Međutim, ovaj presedan, kada je već stvoren, tokom duga vremena uticao je da se ovaj u početku izuzetak na

kaže) u godinama 1771, 1772. i 1778. (za koje godine su sačuvani odvojeni podaci o katoličkom i pravoslavnom življu), vidjeti, radi ilustracije, u mom radu: *Stanovništvo Tople u drugoj polovini XVIII vijeka*, Boka, 4, Herceg-Novci, 1972, 80—90.

¹ Dukal o kojemu je ovdje riječ sadržan je u rukopisnoj knjizi, koja se sada čuva u Zavičajnom muzeju u Herceg-Novom, a nosi naslov: *«Raccolta di Decreti, Terminazioni et Attestati emanati a favore della Fedelissima Comunità di Topla...»*

² U ovom pogledu između Kotora i Herceg-Novoga postojala je ogromna razlika. Kotor je, naime, u to doba (i još mnogo ranije) imao svoj vlastiti statut, koji je kao zbornik domaćeg partikularnog prava (bez obzira na ovakve ili onakve uticaje koje su i ovi propisi trpjeli, o čemu ovdje ne raspravljamo) sadržavao i veliki broj krivičnopravnih odredaba, prema kojima se narodu sudilo u krivičnim stvarima.

kraju krajeva pretvori skoro u pravilo. Mora da su i na jednoj i na drugoj strani (tj. i kod mletačkih vlasti, konkretno providura, i kod naroda ovoga kraja) postojali neki zajednički interesi da do ovakvog razvoja tokom vremena dode. Ne bismo mogli sa sigurnošću reći što je providure motivisalo da tako postupaju, ako li to, možda, nije bila sama okolnost da je sitnih i sitnijih krivično-pravnih slučajeva bilo mnogo pa, s jedne strane, providuru se nije htjelo da previše vremena odvoja na ovu vrstu sitnog posla, a, s druge strane, baš zbog prirode ovih sporova, nije nalazio nekog većeg političkog interesa da se mletačka vlast (uz primjenu strogih mletačkih kazni) miješa u takve sporove domaćeg življa. Možda je i strogost mletačkih kazni uticala na veću elastičnost providura, koji je morao uvijek računati i sa »eksplozivnim« karakternim crtama ovoga naroda (uvijek brzog na pušku i nož, brzog i da se buni i odupire, a čije su osobine mletačke vlasti uvijek rade okretale u svoju korist nego li protiv sebe, što su posebno postizali kada se radilo o zajedničkoj borbi protiv Turaka). Što se tiče druge strane, tj. naroda ovoga kraja, čini se da je tu do sigurnijeg zaključka mnogo lakše doći i da se on, zapravo, sam po sebi nameće. U krivičnim stvarima narod je mogao da bira: da li će svoje slučajeve (sve ili samo neke) iznositi na presuđenje pred providura ili će prihvatiti mogućnost iznošenja svog slučaja pred izabrani sud dobrih ljudi. Ako bi odabrali ono prvo morali su računati s primjenom njima tuđeg i neuporedivo oštrijeg venecijanskog prava. Ako se odluče da prihvate drugu mogućnost — makar i s mogućnošću da uvijek i u svim slučajevima i ne budu sasvim zadovoljni odlukom suda (jer su sudovi dobrih ljudi u svom krivičnompravnom sudovanju baratali u najvećoj mjeri vjersko-običajnim institutima kumstva i pobratimstva) — oni se istovremeno odlučuju i za primjenu svog vlastitog domaćeg običajnog prava, koje im je blisko i razumljivo i koje odražava njihovo lično gledanje na pravdu i pravicu, formirano i razvijano vijekovima na ovom području, pod uticajem vremena, prilika i širokih narodnih shvatanja. Mnogobrojni slučajevi o kojima postoje podaci u sačuvanoj arhivskoj građi (iz venecijanskog perioda ovoga kraja) svjedoče o tome da je narod (čak i u delikatnijim krivičnompravnim stvarima) rađe, pa čak i skoro redovito, prihvatao ovu drugu mogućnost: da svoje krivičnompravne sporove predaje na presuđenje izabranim sudovima dobrih ljudi. To je ujedno značilo i izbjegavanje da se mletačkoj vlasti i njenim zakonima omogući miješanje u narodni život i njegove uobičajene tokove, jer bi to neminovno remetilo njegova drevna pravna shvatanja. Najvjerojatnije je da u tome i treba tražiti ključ za razumijevanje ove pojave i njene toliko široke rasprostranjenosti. No, bilo kako bilo, postojanje i rad sudova dobrih ljudi u krivičnim stvarima svakako je imalo za posljedicu suzbijanje primjene mletačkog krivičnog prava u ovim krajevima i istovremeno široku primjenu starog domaćeg običajnog prava.

Da bi se proceduralne interesantnosti krivičnih sudova dobrih ljudi i njihovi principi (koji su se kroz dugotrajnu praksu iskristalizirali) mogli u cjelini sagledati — a to je i zadatak ovoga rada — mora se začeti u što više procesualnih detalja sve od iniciranja postupka pa do njegovog okončanja donošenjem definitivne presude. Te tragove mi ćemo ovdje pokušati da slijedimo i objasnimo.

Prilikom izbijanja nekog sukoba među pojedincima ili grupama građana, izazvanog krivičnim djelom, a da bi se od providura dobilo neophodno odobrenje za predavanje ovog predmeta u nadležnost suda dobrih ljudi, potrebno je bilo provesti izvjestan prethodni postupak. Prije svega zavađene su strane morale sporazumno i na jasan način izraziti želju i spremnost da dotični spor predaju na presuđenje sudu dobrih ljudi. U tom smislu zavađene stranke su trebale da u providurovoj kancelariji sastave i formalni sporazum, tzv. »kompromes«. Ovaj formalni dokument morao je obavezno sadržavati određene bitne elemente, koji su se pojavljivali kao *conditio sine qua non*. U prvom redu »kompromes« je sadržavao imena stranaka u sporu sa jasno izraženom njihovom zajedničkom željom da spor u pitanju predaju u nadležnost suda dobrih ljudi. Potom je potrebna pismena saglasnost stranaka o licima (sa naznakom imena i prezimena, odnosno imena i očevog imena) koja ulaze u sastav dotičnog *ad hoc* određenog suda dobrih ljudi. Na taj je način za svaki konkretni slučaj sporazumno od strane zainteresiranih stranaka određivan i sastav sudskog vijeća. Svaka stranka pri tom predlaže odgovarajući broj »svojih« ljudi (arbitara, dobrih ljudi). Najvjerojatnije se radilo ili o njihovim ličnim prijateljima ili o ljudima koji su uživali njihovo puno povjerenje da će stvar pravično presuditi i pri tom njihove interese zastupati pravično, a u isto vrijeme i objektivno. Naravno (i to pravilo nikada nije smjelo biti narušeno), svaka od stranaka u sporu imala je biti u tom sudskom vijeću zastupljena sa jednakim brojem »svojih« ljudi (arbitara). Ipak, ukupan broj članova sudskog vijeća nije morao (niti je u praksi bio) uvijek jednak. To je zavisilo takođe od volje i sporazuma stranaka. No, ovaj je broj za svaki konkretni slučaj morao biti posebno određen i u »kompromesu« fiksiran, vodeći, naravno, računa o tome da svaka stranka bude u sudskom vijeću zastupljena jednakim brojem ljudi.* U

* Iz ovoga bi se *ipso facto* nametao zaključak da je broj članova sudskog vijeća uvijek morao biti paran. To je zaista u najvećem broju slučajeva i bilo tako (broj članova sudskog vijeća iznosio je četiri ili šest). Ipak, mada u vrlo rijetkom broju slučajeva, u sačuvanoj arhivskoj dokumentaciji nailazi se i na primjere sa neparnim brojem članova sudskog vijeća (tri ili pet). Za ovu pojavu nemamo drugog logičnijeg objašnjenja (a arhivski izvori o tome ništa ne govore) nego da bi se tu moglo raditi o slučajevima gdje su se obje zavađene stranke složile oko izbora jednog određenog lica, kojeg su smatrale dovoljno objektivnim i poštenim da može nepristrasno u sudskom vijeću zastupati kako jednu tako i drugu stranu.

»kompromesu« je, nadalje, posebno moralo biti fiksirano: da su zavađene stranke složne da tako izabranom sudskom vijeću povjere raspravljanje i presuđenje dotičnog krivičnogpravnog slučaja, te da u tom pravcu dotičnom sudskom vijeću ovim daju puno ovlaštenje da stvar detaljno ispita, presudi i pravovaljano okonča. Na kraju, »kompromes« mora sadržavati i posebnu klauzulu o tome da se stranke unaprijed odriču od prava na apelaciju protiv presude ovako izabranog suda dobrih ljudi, kao i klauzulu o vrsti i mjeri kazne koju stranke unaprijed sporazumno ugovaraju za sebe u slučaju da se kasnije ne pokore presudi. Naravno, ova je kazna za svaki pojedini slučaj bila različita (odnosno, mogla biti različita) i po vrsti i po mjeri, što je isključivo zavisilo od sporazuma stranaka. Najzad, »kompromes« su na kraju potpisivala dva svjedoka.⁷ Nakon što je »kompromes« bio sastavljen u obliku formalnog dokumenta i snabdjeven potpisima dvaju svjedoka, a pošto je original dokumenta sačinjavan uvijek na narodnom jeziku, ćirilskim pismom, ispravu je prevodio na italijanski jezik kancelar ili vicekancelar civilnog ureda, pri čemu je prevod ovjeravao svojim potpisom. Zatim su i original i prevod podnošeni providuru na odobrenje.

Po prijemu »kompromesa« providur je odlučivao da li će ga prihvatiti (i svojim potpisom konačno perfektuirati)⁸ ili će ga odbiti. Kod donošenja ove odluke providur, naravno, ničim nije bio vezan. Potvrdu »kompromesa« on je mogao odbiti iz bilo kog razloga kojeg je smatrao (po svojoj slobodnoj ocjeni) relevantnim za odluku u tom pravcu. Obično je to bivalo u slučaju kad se providur ne bi složio sa nekom od ugovorenih stavki u »kompromesu«, ako je nekom od predviđenih sudija ranije od strane providura bilo zabranjeno učestvovanje u sudovima dobrih ljudi, ako nekog od njih nije smatrao podobnim za tu časnu dužnost ili slično. U takvim pak slučajevima strankama nije ostajalo ništa drugo nego da sačine novi »kompromes« pri čemu bi bili otklonjeni svi oni razlozi koji su providura naveli da odbije potvrdu ranijeg »kompromesa«. Najzad, stavljanjem providurovog potpisa na »kompromes«, ovaj je time bio formalno-pravno perfektuiran i od tog momenta predstavljao punovažan dokument na osnovu kojeg je mogao biti sa-

⁷ O kompromesu vidjeti detaljnije u mom radu: »O pravnoj prirodi (zv. »kompromesa more veneto« i unaprijed ugovorene kazne za nepridržavanje presude u postupku sudova dobrih ljudi u krivičnim stvarima vенецијanske epohe hercegnoškog kraja« (u rukopisu). Na ovom mjestu samo najnužnija napomena. Naime, kod Boerija (Giuseppe Bocrio: *Dizionario del dialetto veneziano*, Tipografia di Giovanni Cecchini edit., Venezia, 1856, str. 186) nailazimo čak na direktno tumačenje institucije kompromesa »more veneto«. U tom pravcu ovdje se doslovce kaže: »Compromesso de jure et de facto more Veneto et inappellabiliter, era il Compromesso con facoltà di arbitrare e pronunciare inappellabilmente«.

⁸ Prije providurova potpisa kompromes nije imao nikakvu pravnu snagu i smatrao se samo jednom vrstom nacrtu i predloga dokumenta.

zvan izabrani sud dobrih ljudi i otpočeti sa radom. To je istovremeno označavalo i kraj ovog prethodnog postupka.

O mjesnoj i stvarnoj nadležnosti suda nije se vodilo računa jer je to zbog same prirode ovog suda bilo bez značaja. Naime, stvarna nadležnost suda proizilazila je iz odredaba »kompromesa«, a u sastav sudskog vijeća moglo je ući svako lice sa dotične teritorije koje stranke odaberu. Što se tiče mjesta zasjedanja sudskog vijeća, njega su određivali sami članovi vijeća dogovorno i za svaki posebni slučaj posebno. Obično je to, iz čisto praktičnih razloga, bila kakva krčma, crkvena ili privatna prostorija.

Postupak pred sudom započinjao je izvođenjem dokaza. Nikakve određene formalnosti u dokaznom postupku nisu postojale i sud je slučaj u pitanju ispitivao u formi i na način kako je nalazio za shodno. Pri tom je uvijek vodeno računa o osnovnom zadatku dokaznog postupka, tj. da se što objektivnije, tačnije i sigurnije rasvijetli činjenično stanje i utvrdi materijalna istina. Ipak, iako je ovaj dio postupka u pravilu bio potpuno oslobođen svake obavezne forme, tokom vremena praksa je uspostavila izvjestan red kojeg su se sudovi (mada bez čvršće obaveze na to) uglavnom uvijek pridržavali. Iz sačuvanih sudskih dokumenata⁹ taj red se uočava dovoljno jasno, pa ćemo ga tako ovdje i prikazati.

Prvo su pred sudom davale iskaz zavađene stranke i to obično najprije tužilac (tj. stranka koja tuži), a iza njega okrivljeni.¹⁰ One su pri tom, svaka na svoj način, opisivale slučaj u pitanju, davale objašnjenja za okolnosti koje su smatrale relevantnim, postavljale i obrazlagale svoje zahtjeve o pitanju naknade štete i troškova (tužiocu) ili odbijali te zahtjeve (tužene stranke), navodeći za to odgovarajuće razloge. Nakon saslušanja stranaka pred sudom je slijedilo preslušavanje svjedoka. Naravno, sva preslušanja (i stranaka i svjedoka) bila su usmena, a o njima nije sastavljan nikakav zapisnik, niti vođena bilo kakva bilješka (mada se ponekad iz nešto obimnije presude daju izvesti zaključci i nazreti osnovni obrisi ovih iskaza). Sadržaj sačuvanih dokumenata iz ovog vremena ne pruža nam nikakvog oslonca za decidirani zaključak: da li je sud mogao ili praktikovao i po svojoj vlastitoj inicijativi (i izvan predloga stranaka) pozivati na sud svjedoke, ako bi ocijenio da je njihovo preslušanje potrebno li korisno u cilju utvrđivanja materijalne istine ili osvjetljavanja (odnosno boljeg osvjetljavanja) nekog

⁹ Uglavnom su to samo presude, no one su bile prilično obimne po sadržaju i upravo zbog toga sadržavale su dosta podataka koji nam sada mogu korisno poslužiti u pravcu rekonstrukcije najbitnijih proceduralnih elemenata.

¹⁰ Princip »audiatur et altera pars« uvijek i bez izuzetka bio je u postupku prisutan i poštovan, mada o ovom pravilu akteri u postupku vjerovatno nikada nisu čuli. Ovaj je princip jednostavno sam izvirao iz narodnog shvaćanja pravde i pravice, reda i objektivnosti u utvrđivanju materijalne istine.

važnijeg momenta. Čini nam se, ipak, logičnijim i više u skladu opštih principa rada ovih sudova da bi sudovi sami, po svojoj vlastitoj inicijativi, bez obzira na predloge stranaka, mogli pozivati određena lica da svjedoče. No, to je samo najvjerovatnija pretpostavka. Što se, pak, tiče iskaza samih stranaka, sačuvana dokumentacija ne pruža nam dokaza za siguran zaključak: da li je sud jednostavno dozvoljavao strankama da svaka izjavi što hoće i što sama ocjenjuje potrebnim (bez aktivnog zalaganja suda u toku njihovog izlaganja) ili se sud aktivno angažovao u pravcu otklanjanja i raščišćavanja eventualnih protivrječnosti njihovih iskaza i za rasvjetljavanje svih onih momenata koje je sud smatrao posebno interesantnim za rasvjetljavanje. Ipak, u skladu sa principom materijalne istine, kojim su se ovi sudovi rukovali u svom radu, više bi vjerovatnoće bilo za ovu drugu pretpostavku. No, što se tiče saslušanja svjedoka nedvojbeno je da je sud aktivno učestvovao i uvijek insistirao na dosljednom i detaljnom rasvjetljavanju svih odlučujućih okolnosti.

Kao druga dokazna sredstva (osim iskaza svjedoka) pred sudom su vrijedile isprave, pisma ili bilo kakvi vjerodostojni dokumenti koji bi mogli doprinijeti rasvjetljavanju bilo kojeg bitnog momenta. Kada se radilo o bilo kakvim vrstama tjelesnih ozljeda (koje se pojavljuju kao rezultat izvršenog delikta) tražena su i cijenjena i mišljenja vještaka (ljekara ili vidara, najčešće hirurga), a ova mišljenja vještaka dobijana su najčešće u obliku uvjerenja, o kojem je sud, pri ocjeni stepena opasnosti djela i izvršioca, uvijek vodio računa.

Tražena je i izvođena zakletva svjedoka uvijek kada bi sud ocijenio da je to potrebno. Iskazima, datim pod zakletvom, poklanjana je znatno jača vjera, mada se ni po čemu ne bi mogao izvesti siguran zaključak da su ovakvi iskazi smatrani apsolutnim dokazima.

U svim slučajevima kada se provedenim dokaznim postupkom nije mogao uopšte ili pak nije mogao dovoljno jasno i sigurno rasvijetliti neki od kažnjivih učina ili odgovornost okrivljenog za te učine, taj učin je uvijek izdvajan i donošenje presude u odnosu na njega odlagano za kasnije (kada se i ukoliko se budu mogli pribaviti sigurni dokazi), dok su odmah presuđivani samo oni slučajevi i u odnosu na one učine i okrivljenike za koje se imalo dovoljno dokaza, a koji dokazi su provedenim dokaznim postupkom bili dovoljno rasvijetljeni. Ovdje odmah treba napomenuti da je sud, uporedo sa rasvjetljavanjem kažnjivog djela i njegovih posljedica, vršio i provjeravanje opravdanosti i visine oštetnog zahtjeva oštećene stranke (naknada štete i troškova).

Nakon iscrpno provedenog dokaznog postupka i kada sud, po svojoj vlastitoj ocjeni, nađe da su potpuno ili dovoljno rasvijetljene sve okolnosti potrebne za presuđenje, vršeno je prizivanje

božjeg imena (invokacija),¹¹ što je značilo da je dokazni postupak okončan i da slijedi donošenje presude.

Da bi sud utvrdio postojanje kažnjivog učina i da bi za njega tuženo lice oglasio krivim, na sudu je ležao osnovni zadatak: da utvrdi postojanje protivpravnog učina i njegovog izvršioca, da je taj učin izazvao određenu štetnu posljedicu i da je pri tom između učina i posljedice postojala nedvojbeno uzročna veza. O drugim posebnim okolnostima konkretnoga slučaja nije se mnogo vodilo računa.¹² Umišljaj i nehat nigdje se ne spominje pa se ni neposredno ni posredno ne može sigurnije zaključiti (iz raspoloživih materijala) da li se uopšte (ili u kojoj mjeri) sud bavio ocjenom ovih subjektivnih momenata. Takođe se iz raspoloživih materijala ne može izvesti određen zaključak da li je okrivljeni odgovarao i za slučaj. To bi pak bilo teže vjerovati imajući na umu okolnost da je i znatno raniji Grbaljski zakon isključivao krivičnopravnu odgovornost za ubistvo ili ranjavanje iz nehata,¹³ a trebalo bi prihvatiti kao sasvim izvjesno da su pravna shvatanja izražena u Grbaljskom zakonu imala određenog uticaja na razvoj i pravac razvoja običajnog prava i šire, u čitavoj Boki, pa i u ovom kraju. Nije stoga čudno da su ti tragovi često vidljivi i u krivičnom pravu.

Iz jednog jedinog slučaja vidi se da djeca nisu podvrgavana krivičnoj odgovornosti. Međutim, raspoloživi dokumentat ne kazuje nam ništa o tome koliko je godina starosti imalo dotično dijete koje je oslobođeno od krivične odgovornosti zbog nedoraslosti, pa se zbog toga ne može izvesti zaključak gdje je zapravo ležala granica između doraslosti i nedoraslosti. Isto tako nam ostaje nerazjašnjeno da li se sud uopšte bavio detaljnijom ocjenom konkretnog učina i sredstva izvršenja djela, motiva i brojnih drugih okolnosti koje u konkretnim slučajevima mogu osvijetliti stepen društvene opasnosti djela, a pogotovo izvršioca. Smatramo da bi (pošto u tom pravcu ne raspoložemo s nesumnjivim dokazima) ipak bilo isuviše smiono tvrditi da sud ni o jednoj od ovih okolnosti nije nikada vodio računa. No, pošto nam raspoloživa dokumentacija

¹¹ Invokacija je uvijek bila prisutna i njome je okončavan dokazni postupak. Priziv božjeg imena (kao stara i uobičajena forma) imao je da označi da sud u tom momentu već sve potrebne dokaze ima pred sobom pa se priziva nadahnuće božje da bi sud, na osnovu ovih raspoloživih dokaznih materijala, donio pravičnu presudu.

¹² Mada se ovdje radi o XVIII stoljeću i mada je tada u svijetu krivičnopravna misao bilježila određeni razvoj (snažnije gurnuta naprijed još od vremena Renesanse), ovdje je zastoj bio znatno veći upravo stoga jer se radilo o primjeni starog, okoštalog običajnog prava i starih shvatanja »pravde« pri čemu je bilo najglavnije da se kazni objektivno zlo.

Općenito i detaljnije o istorijskom razvoju krivičnog prava kroz vijekove vidjeti u mom radu: »Opšti pogled na istorijski razvoj krivičnog prava«, Pravni zbornik, br. 3/1960, Titograd, 1960, str. 83—92.

¹³ Čl. 114, Grbaljskog zakona (vidi Vuk Vrčević: Razni članci, Dubrovnik, 1891, 29—42).

ne baca nimalo svijetla na ova pitanja, ostavljamo ih za sada nerazjašnjenim.

Iz jednog slučaja (iako se u dokumentu nigdje izričito ne spominje termin nužne odbrane) ipak jasno proizilazi da je sud vodio računa o nužnoj odbrani, pa čak i o prekoračenju nužne odbrane (ekscesu). Ipak je ovdje potrebno posebno podvući činjenicu da, kada se o ovim momentima i vodilo računa, to je bilo samo od slučaja do slučaja i praksa ovih sudova u tom pravcu nije bila ujednačena.¹⁴

Krivični sudovi dobrih ljudi, ovakvi kakvi su djelovali u ovom kraju tokom XVIII vijeka, bili su u suštini svojoj više pomirljiva tijela nego li krivični sudovi. Imajući, dakle, na umu ovu njihovu osnovnu karakteristiku nije nikakvo čudo što su oni u vršenju ovakve svoje pravosudne funkcije mnogo češće primjenjivali razne vjersko-običajne institute,¹⁵ nego li prave kazne. Pa i kada se nailazi na primjenu prave kazne, one su uvijek i isključivo bile imovinske prirode i javljale su se u dva vida: kao novčana kazna ili kao obaveza odgovarajućeg davanja u sviti (čohi). Druge vrste kazni nisu nikada izricane.

Što se pak tiče imovinskih kazni (bilo da se radi o novčanoj kazni ili o davanju u sviti), one su u raznim slučajevima različito odmjeraivane, pri čemu je vrsta i mjera u svakom konkretnom slučaju sasvim zavisila od slobodne ocjene suda i sud u ovom pravcu nije bio vezan nikakvim formalnim momentima.¹⁶

Posebnu interesantnost čine slučajevi kada se presudom suda dobrih ljudi okrivljeni oglašavaju krivima za određene kažnjive učine, ali se oslobađaju od bilo kakve odgovornosti. Ove slučajeve imali smo u situacijama kada su i okrivljeni i oštećeni uzajamno

¹⁴ Naravno, ništa čudno u tome kada se ima u vidu činjenica da su sudove dobrih ljudi sačinjavali obični ljudi iz naroda, redovito neuki, često čak i nepismeni, a u svakom slučaju bez ikakvog pravnčkog obrazovanja. Teorija nužne odbrane njima, razumljivo, nije mogla biti bliže poznata. Ako su oni ipak ponekad, makar i parcijalno, usvajali osnovne principe nužne odbrane, na to ih je, izvan svake sumnje, nagonilo samo njihovo lično i unutrašnje osjećanje pravice, koje se često puta sasvim slučajno (u potpunosti ili djelimično, svejedno) poklapalo sa ovom teorijom. Najzad, kada se zna kako je teorija nužne odbrane (povijesno uzcv) teško i dugo krčila sebi put i u neka pisana prava, biće nam mnogo razumljivije što je bilo utoliko teže i problematičnije njeno prodiranje u stara običajna prava, koja su skoro uvijek (a na ovim primjerima se to posebno lijepo vidi) više označavala neki eho davné prošlosti nego li odraz savremenosti.

¹⁵ To su bili: kumstvo, pobratimstvo, posestrinstvo, počimstvo, pomajka i sl.

¹⁶ Dužni smo na ovom mjestu dati ipak još neke dodatne napomene. Novčana kazna mogla je biti plativa bilo odjednom bilo u ratama. Međutim, što se tiče naloženih davanja u sviti, izvršenje je moralo uslijediti odjednom. Ništa čudnoga kad se ima na umu činjenica da je dosuđena svita imala poslužiti za šivenje odjeće pa bi njeno raspoređivanje činilo ovu svitu neupotrebljivom u svrhu koja se presudom nalaže.

jedan prema drugome izvršili kažnjivi učin iste vrste, intenziteta i posljedica.¹⁷ Sud u ovakovim slučajevima odlučuje da se nijedan izvršilac ne kažnjava nego se vrši tzv. »prebijanje« učina za učin, tj. djela za djelo (psovke za psovku, rane za ranu i sl.). Izvan svake je sumnje da je ovakav način prebijanja jednog kažnjivog učina za drugi vukao svoje davnašnje porijeklo od nekadašnjeg taliona (»oko za oko — zub za zub«) i predstavljao samo pozno akceptiranje ovog starog principa u nešto malo modificiranom obliku. Modifikaciju, naime, vidimo u tome što se kažnjavanje ranije vršilo po principu čistog taliona (za jednako zlo izvršilac se kažnjava trpljenjem istovrsnog zla), dok ovdje imamo isključenje odgovornosti po osnovu prebijanja ranije međusobno nanesenih istovrsnih zala.¹⁸

Ovi sudovi su, najzad, izricali i takve kazne za koje može izgledati (barem na prvi pogled) spornim pitanje da li se tu uopšte radi o kazni (posebno sa pravnog, a dijelom i sa faktičkog stanovišta) ili o običnom poklonu. Pokušaćemo slučaj raspraviti na jednom interesantnom primjeru. U pitanju je djelo klevete pa se presudom suda nalaže okrivljenom da oštećenom licu ima dati tri i po lakta ljubićaste svite i tri talira, a ovo sve »u znak njihovog budućeg prijateljstva«.¹⁹ Dvojba o pravnom karakteru ovog »davanja«, međutim, otpada ako se imaju na umu bitne okolnosti koje karakteriziraju kaznu. Ovdje se, naime, radi o imovinskim davanjima²⁰ koja se nalažu okrivljeniku presudom suda koji ga oglašava krivim za krivično djelo (a da pri tom ova davanja nemaju karakter niti naknade štete niti troškova postupka). Pri ovakvim okolnostima ova bi davanja sigurno morala imati pravni karakter imovinske kazne. Ništa ne mijenja na stvari okolnost što se radi o privatnopravnoj, a ne o javnopravnoj kazni (jer ova imovinska kazna ide u korist oštećenog, a ne u korist javne blagajne), kao što pravni karakter ovog davanja ne mijenja ni komentar kojim je u presudi popraćena ova izreka o kazni (»... u znak njihovog budućeg prijateljstva« ili upotreba termina »poklon«).²¹ Kad se zna da

¹⁷ Npr. obostrane psovke, obostrane i istovrsne povrede nanesene međusobno u prepirkama, tučama i sl.

¹⁸ Detaljnije o istorijskom razvoju taliona vidjeti u mom ranije citiranom radu: »Opšti pogled na istorijski razvoj krivičnog prava«.

¹⁹ Sukob između kap. Jova i Ostoje Crnogorčevića, zbog djela klevete, te između Tanaska i Petra Vukova, s jedne strane, i Todora i Jova Crnogorčevića, s druge strane, zbog djela lake tjelesne povrede i uvrede: AHN (Arhiv Herceg-Novog): fasc. CCLXII/PUMA (Političko-upravni mletački arhiv), list 76—77. — Kompletnu presudu sa komentarom vidjeti u mojoj knjizi: Prilog proučavanju krivičnih sudova dobrih ljudi u Komunitadi topaljskoj (mletački period), izd. Istorijskog instituta NRCG, Cetinje, 1959, str. 48—51.

²⁰ Sasvim je svejedno da li se radi o davanju u novcu ili u sviti.

²¹ Za ispunjenje kako suštine tako i forme poklona primarna je i bitna darodavčeva dobrovoljnost. Poklonu, naime, nikako ne može biti tamo gdje se on nalaže okrivljenom licu kao obavezno davanje i to presudom koja ga oglašava krivim za djelo u pitanju.

su sudije u vijeću dobrih ljudi bili neuki (ponegdje čak i krajnje neuki) česte terminološke netačnosti, nedosljednosti i neujednačenosti ne bi nikako smjele da nas zavedu pri ocjeni pravnog karaktera pojedinih instituta kojima se oni u svom sudovanju služe.

Sasvim je, međutim, druga stvar kada sud određuje primjenu vjersko-običajnih instituta kumstva, pobratimstva, posestrinstva, poočinstva ili pomajke, a sudovi dobrih ljudi su skoro redovito i ovo nalagali strankama u sporu. Pri tom i sklapanje ovih (presudom naloženih) vjersko-običajnih veza prate određena davanja, kao uobičajeni darovi za tu vrstu duhovnog srodstva.²² Rekli bismo, naime, da ova davanja ne bi mogla imati karakter kazne. No i to traži

²² Na primjer, za pobratimstvo se najčešće pominje dar od jednog ili jednog i po lakta obične ili ljubičaste svite (čoh), za posestrinstvo ili poočinstvo četiri aršina svite, za pomajku dva lakta svite itd. Za kumstvo se skoro nikada u presudama *expressis verbis* ne navodi od čega i u kojoj količini se dar sastoji, a ponekad se i za ostala naprijed navedena duhovna srodstva nalaze samo općenito davanje »običajnog dara».

Pošto se ovdje spominju mjere za dužinu u formi »lakta» i »aršina» dužni smo se i na ovaj problem makar ukratko osvrnuti.

LAKAT je stara narodna mjera za dužinu i trebala je označiti dužinu od lakta pa do kraja ruke (prstiju). Naravno, postojale su u praksi razne vrste i veličine lakta. U starom Rimu to je bila dužina koja se dobija mjerenjem od lakta ruke pa do vrha velikog ili srednjeg prsta na opruženoj šaci. U Dubrovniku se lakat (*brachium*) računao kao tri pedlja. Kotorski lakat je bio nešto manji od mletačkog lakta (tako: 67,5 mletačkih lakata iznosi 82 lakta kotorske mjere). Mislimo da je za nas u ovom slučaju mjerodavan tzv. mletački lakat (*brachium venecianum*, *braccia de venecijs*, *braccio veneto*). Pri tome treba imati na umu i činjenicu da su Mlečani pravili razliku između tzv. »*braccio da lana*» (ili »*braccio da panno*») i tzv. »*braccio da seta*». Prvi se upotrebljavao za mjerenje vunених, pamučnih i lančnih tkanina i iznosio je 68,3396 cm i zvao se još veliki ili dugački mletački lakat. Drugi se pak upotrebljavao za mjerenje svilenih tkanina, bio je nešto kraći i iznosio je 63,8721 cm, pa se zbog toga zvao mali ili kratki mletački lakat. U slučajevima koje ovdje spominjemo (pošto se radilo o dužnim mjerama za vunene tkanine) mislimo da pod pojmom »lakat» treba podrazumijevati tzv. dugački mletački lakat (dužine 68,3396 cm). Detaljnije vidjeti: Milan Vlajnić: Rečnik naših starih mera u toku vekova, III sveska, Beograd, 1968, str. 506—512.

ARSIN je stara mjera za dužinu preuzeta iz turskog sistema mjera, donesena u naše krajeve preko Turaka i otuda rasprostranjena i odomaćena u svim našim krajevima. Kada se zna da joj je naziv nastao od riječi »arš», odnosno »ariš», koja označava: ruku, lakat (vidi: Turske i druge istočnjačke reči u našem jeziku Đurđa Popovića, Beograd, 1884 — preštampano iz Glasnika Srpskog učenog društva, knj. LIX, 25) prihvatljiva je donekle tvrdnja u nauci da je naziv »aršin» samo zamjenjivao staru mjeru »lakat». Ipak, treba imati na umu da je u praksi, u raznim našim krajevima, postojalo više približnih naziva za razne tipove aršina, kao npr.: trgovački, čaršijski ili bazarski aršin, terzijski aršin, mali i veliki aršin, pa stari i turski aršin itd. Zapažamo okolnost da je tzv. trgovački, čaršijski ili bazarski aršin iznosio uvijek nešto više od 68 cm (detaljnije vidjeti u ovoj mjeri — Milan Vlajnić: Rečnik naših starih mera ..., I sveska, Beograd, 1961, str. 123—135). Ako ovu okolnost povežemo sa činjenicom da se u presudama sudova dobrih ljudi u hercegovačkom kraju miješaju i isprepliću termini »lakat» i »aršin» s istim značenjem, mogli bismo sigurno zaključiti da je ovdje »aršin» imao isto značenje kao i »lakat» i da se radilo o dužini koju smo naprijed

određena objašnjenja da bi se izbjegli mogući nesporazumi u ocjenama. Mada se i ova davanja javljaju u izvjesnom smislu kao rezultat naloga iz presude u krivičnoj stvari (kojom se okrivljeni oglašava krivim za delikt u pitanju), ipak se ova davanja ne bi ni u kom slučaju mogla jednostavno smatrati imovinskim kaznama, jer ona »po običaju« samo proističu iz fakta sklapanja pomenutih formi duhovnog srodstva, kao njihov stalni i neodvojivi pratilac (iako ne od primarnog nego uvijek od sekundarnog značaja). Ostaje nam, dakle, jedino ispravan zaključak: da u svim ovim slučajevima težište leži na ovim vjersko-običajnim institutima (tj. duhovnom srodstvu čija se uspostava presudom nalaže), a sva naložena davanja u vezi s tim treba shvatiti kao običajni privjesak samog čina sklapanja jednog od ovih duhovnih srodstava, tj. kao komponentu jednog rituala koju su vijekovima određivali običaji, pa je presuda samo kao takvu spominje (budući je ona jedino *conditio sine qua non* samog rituala sklapanja), a ne nalaže kao posebnu obavezu u imovinskim davanjima, vezanu za krivicu delikventa i njegovo kažnjavanje. Sve ovo postaje jasnije tek kada se ima na umu prvostveni zadatak ovih sudova, kao pomiriteljnih tijela u prvom redu. Baš stoga su oni i rađe i češće operisali primjenom naprijed pomenutih vjersko-običajnih instituta, nego li primjenom pravih kazni (a obično su kombinirali jedno i drugo, ali dajući prednost prvome).

Istom presudom sudovi dobrih ljudi redovno su odlučivali i o troškovima i naknadi štete. Kad je riječ o troškovima, ovaj termin treba shvatiti u smislu cjelokupnih troškova postupka, u koje ulaze kako troškovi prethodnog postupka (vezani za uviđaj, sklapanje »kompromesa« i dr.), tako i troškovi vezani za rad suda dobrih ljudi u konkretnom predmetu u širem smislu.²³

Kada je riječ o naknadi štete koja se nalaže presudom, treba naglasiti da je iz ovih prilično starih i konfuznih presuda sudova dobrih ljudi često vrlo teško uočiti o kakvim se zapravo štetama radi. »Štetama« je sud obično smatrao troškove koje je povrijeđeno lice imalo za liječnika i lijekove. Ne vidi se uvijek iz presude ni da li je sud posebno razmatrao i cijenio opravdanost oštećenog zahtjeva (postavljenog od oštećene stranke), a naročito u pogledu visine toga zahtjeva. Istina, u jednom predmetu nailazimo baš na takav slučaj,²⁴ ali bi bilo presmiono donositi načelne zaključke na osnovu samo jednog slučaja.

naveli za tzv. veliki ili dugački mletački lakat (tj. 68,3396 cm). Naime, pošto se hercegrovski kraj prije dolaska pod mletačku vlast dugo nalazio u turskoj vlasti nije nikakvo čudo što su se još dugo u narodu upotrebljavali neki inače vrlo odomaćeni termini iz ranijeg turskog doba.

²³ Tako su, na primjer, u troškove vezane za rad suda spadali i troškovi čašćavanja u toku zasjedanja i neposredno nakon toga. Pošto je zajednički ručak bio obavezan, to su, dakako, i troškovi ovog ručka ulazili u troškove vezane za rad suda.

²⁴ Vidi presudu objavljenu u mojoj ranije citiranoj knjizi: »Prilog proučavanju sudova dobrih ljudi...«, na str. 16—19.

Naknadu troškova i šteta sudovi dobrih ljudi obično su nalogali osuđenom licu i to je sasvim logično. Mnogo je, međutim, interesantniji kuriozum u tome što su se u praksi javljali i slučajevi kada je i oštećeno lice moralo djelimično učestvovati u naknadi (jednog dijela) troškova.²⁵

Obično i u najvećem broju slučajeva iznosi troškova i šteta precizno se utvrđuju presudom. Međutim, ima i slučajeva da sud donese samo načelnu odluku o tome da se određena stranka (skoro redovito okrivljeni) doduše obavezuje na naknadu štete i troškova, ali s tim da sam iznos stranke kasnije dogovorno među sobom utvrde.²⁶ I još jedna interesantnost. Uvijek kada bi sud dobrih ljudi svojom presudom odlučio da nema mjesta posebnoj odgovornosti uslijed toga što se »prebija» učin za učin (to je slučaj samo kad su stranke jedna prema drugoj izvršile istovrsne delikte), isti princip »prebijanja» primjenjivan je i u odnosu na naknadu štete.²⁷

Ponekad sud svojom presudom nalaže i naknadu štete zbog izmakle dobiti, pri čemu utvrđuje tačan iznos naknade.²⁸ Isto tako nailazimo i na slučaj kada se, pored troškova liječenja, presudom nalaže okrivljenom i plaćanje potpune hranarine za čitavo vrijeme trajanja liječenja.²⁹

Iz svega naprijed izloženog proističe da su sudovi dobrih ljudi pojam »štete» u raznim slučajevima različito tumačili, a to je isključivo zavisilo od cijene suda (odnosno pojedinog sudskog vijeća) u svakom konkretnom slučaju. Nekog čvršćeg pravila ili uzusa u ovom pravcu nije bilo.

Presuda je pisana narodnim jezikom i u pravilu ćirilskim pismom, a samo izuzetno rijetko na italijanskom jeziku. Potom je original presude podnošen javnom tumaču, a članovi suda su pod zakletvom izjavljivali da su sudili savjesno i da tokom suđenja nisu učinili nikakvu namjernu grešku.³⁰ Iza toga je javni tumač pravio službeni prevod presude na italijanski jezik.³¹ Naravno, sve ovo odnosilo se na slučajeve kada je presuda bila sastavljena na našem jeziku (a tada uvijek i ćirilicom), dok u slučajevima kada

²⁵ Upućujemo na presudu o kojoj je bilo riječi u bilješci 24, kao i na presudu navedenu pod IV, na str. 20—22 citirane moje knjige »Prilog proučavanju...»

²⁶ Za slučaj u pitanju upućujemo na presudu VI, na str. 30—31 moje knjige »Prilog proučavanju...»

²⁷ U tim slučajevima svako je u pravilu snosio svoje štete. No, ako štete nisu bile sasvim jednake nalagana su određena manja davanja jedne strane drugoj radi uravnoteženja šteta.

Upućujemo na presudu pod VIII, na str. 42—43 u mojoj knjizi »Prilog proučavanju...»

²⁸ Tzv. »gubitak vremena radi liječenja» vidjeti u presudi pod XI, na str. 52—53 »Prilog proučavanju...»

²⁹ »Prilog proučavanju...», str. 61—62, presuda pod XIV.

³⁰ Vidi AHN: fasc. CCLXXI/II/PUMA, list 49.

³¹ Primjera radi vidjeti: AHN: fasc. CCXI/PUMA, list 227.

je presuda odmah pisana italijanskim jezikom zvaničnog prevoda nije trebalo biti i presuda je odmah išla providuru. Kada je pak presuda pisana našim jezikom i ćirilicom, oba primjerka presude (i original i italijanski prevod) podnošena su providuru da bi ovaj presudu proglasio u prisustvu stranaka i dvojice svjedoka, o čemu je uvijek sastavljena i službena bilješka na originalu presude.

Aktom i momentom providurovog proglašenja presuda je stupala na snagu. No, to je, dakako, vrijedilo samo za slučaj da bi se providur složio sa donesenom presudom (što je najčešće i bio slučaj). Ako se providur ne složi s nekom presudom, on donosi zvaničnu odluku o njenom poništenju pri čemu se tekst ove providurove odluke ili unosio odmah ispod teksta presude ili je o tome sačinjavan poseban dokumenat koji se priključuje presudi. U odluci o poništenju ukratko se navode i razlozi kojima se providur rukovodio pri donošenju takve odluke. Ovu odluku potpisuju providur i kancelar.³² U takvim slučajevima stranke su mogle postupak početi iz početka (novi »kompromes«, određivanje novog sastava sudskog vijeća i nova procedura novog vijeća od samog početka). Inače, nakon providurove potvrde presuda je postajala pravomoćna, ukoliko jedna od stranaka ne bi pokrenula postupak kojeg su oni pogrešno nazivali apelacijom, dok se tu, u stvari, radilo samo o jednoj specifičnoj vrsti zahtjeva za zaštitu zakonitosti.³³ Ovome se moglo pribjeći samo u slučajevima kada neka od stranaka, nezadovoljna presudom, smatra da je sud, donijevši tu i takvu presudu, postupao protivno »more veneto«.³⁴ Posebno je pitanje da li su i koliko nezadovoljne stranke u praksi zloupotrebljavale ovaj u stvari vanredni pravni lijek, te pod firmom ovog postizavale ukidanje ožalbene presude (učinak koji se može postići i apelacijom). Pravog odgovora na ovo pitanje nema jer nam raspoloživa arhivska građa ne pruža dovoljno oslonca za to.

³² Primjera radi AHN: fasc. CCXI/PUMA, list 225.

³³ Naknadu troškova ovog postupka snosi ona stranka koja definitivno izgubi proces.

Pravog apelacionog postupka nije moglo biti jer su se njega stranke unaprijed odricale kompromesom, pod prijetnjom redovno vrlo oštre kazne (koju su same ugovarale).

³⁴ Vidi bilješku 7 i tamo navedeni moj rad.

IZVORNA GRAĐA

- AHN (Arhiv Herceg-Novog): fasc. LII/PUMA (Političko-upravni mletački arhiv), list 6.
- AHN: fasc. LXVIII/PUMA, list 2.
- AHN: fasc. CCIV/PUMA, list 8, 12 i 38.
- AHN: fasc. CCXI/PUMA, list 218, 220 i 224—227.
- AHN: fasc. CCXIV/PUMA, list 92.
- AHN: fasc. CCXXVIII/PUMA, list 228.
- AHN: fasc. CCLVIII/PUMA, list 18.
- AHN: fasc. CCLXII/PUMA, list 76—77.
- AHN: fasc. CCLXIV/PUMA, list 2—4 i 13—14.
- AHN: fasc. CCLXIX/PUMA, list 47.
- AHN: fasc. CCLXXI/II/PUMA, list 49.
- AHN: fasc. CCXXXVIII/PUMA, list 228, 233, 294—296.
- Raccolta di Decreti, Terminazioni et Attestati emanati a favore della Fedelissima Comunità di Topla... (rukopisna knjiga, čuva se u Zavičajnom muzeju u Herceg-Novom).

LITERATURA

- Tomo-K. Popović: Herceg-Novii (Istorijske bilješke), Herceg-Novii, 1924.
- Đorđe D. Milović: Hercegnovi kao pomorsko-trgovački grad (Bosanski period njegove istorije), Godišnjak PMK (Pomorskog muzeja u Kotoru), V, Kotor, 1956, 13—24.
- Đorđe D. Milović: Odrzi Karlovačkog mira na teritorijama Hercegnovog i Risna, Istorijski zapisi, sv. 1—2/1957, Cetinje, 1957, 243—252.
- Dr Đorđe Milović: Stanovništvo Tople u drugoj polovini XVIII vijeka, Boka, 4, Herceg-Novii, 1972, 80—90.
- Giuseppe Boerio: Dizionario del dialetto veneziano, Tipografia di Giovanni Cecchini edit., Venezia, 1856, 186.
- Dr Đorđe Milović: Opšti pogled na istorijski razvoj krivičnog prava, Pravni zbornik, 3, Titograd, 1960, 83—92.
- Vuk Vrčević: Razni čanci, Dubrovnik, 1891, 29—42.
- Milan Vlajnac: Rečnik naših starih mera u toku vekova, I sveska, Beograd, 1961, 123—135.
- Milan Vlajnac: Rečnik naših starih mera..., III sveska, Beograd, 1968, 506—512.
- Đorđe Popović: Turske i druge istočanske reči u našem jeziku, Beograd, 1884 (preštampano iz Glasnika Srpskog učnog društva, knj. LIX, 25).
- Dr Đorđe Milović: Prilog proučavanju krivičnih sudova dobrih ljudi u Komunitadi topaljskoj (mletački period), izd. Istorijskog instituta NRCG, Cetinje, 1959.

Summary

SOME INTERESTING DATA ABOUT THE TRIAL PROCEDURES AT CRIMINAL LAW COURTS OF THE GOOD PEOPLE IN HERCEG-NOVI REGION IN THE 18th CENTURY (Also treating some material law problems)

Dr Đorđe MILOVIĆ

During the 18th century in the region of Herceg-*Novi* minor criminal cases were tried by the ad hoc elected »law courts of good people«. The preliminary procedure began with a written agreement that contained: the demand of the sides to be tried by the elected court, the consent to the members of the court, and the obligation to accept the sentence and waive in advance the right to appeal against it under the threat of punishment. This agreement was affirmed by the Venetian governor. After that the court proved evidence and passed judgment according to their conviction sentencing the accused side to pay the fine, but also by the application of the religious-custom law: kinship through being godfather or godmother, that is marriage witness, bloodbrotherhood and sisterhood, adoptive parentage.

The author gives details of interesting examples of the trial procedures of those courts reviewing also some problems of the criminal material law.

СПОРТСКЕ АКТИВНОСТИ У ХЕРЦЕГ-НОВОМ И ОКОЛИНИ ДО 1941. ГОДИНЕ*

Организовано бављење спортом у Херцег-Новом почиње тек после првог свјетског рата, 1918. године. Тек тада се почињу формирати спортска друштва и клубови, и то у првом реду фудбалска и друштва која окупљају љубитеље спорта на води.

Носиоци спортске активности су младићи из Херцег-Новог и околине, али су значајне импулсе спортском животу у овом крају дали и руски емигранти, који су се још 1919. године довели бродом „Херсон“ у Боку (прихватни пункт им је био Херцег-Нови, односно његов хотел „Бока“, а одатле су се разилазили по свијету). Касније и војници, припадници великог броја војних јединица лоцираних по околним мјестима (у Мељинама, Кумбору, Беновићима, Зеленици, на Превлаци, Мамули). Кроз спортска друштва и клубове, највише фудбалске, прошао је велики број војника-фудбалера из разних крајева земље. Војници су највише играли у СК „Игало“, али их је било и у другим херцеговским спортским клубовима — „Приморју“, „Аматеру“, „Јединству“ затим у „Обилаћу“ из Зеленике. Иначе, и емигрантски брод „Херсон“ је имао фудбалску екипу која је играла утакмице са младићима из Зеленике (брод је дуго времена био успрел испред Зеленике). Утакмице су играле у Игалу, на терену између железничке пруге Хум — Зеленика и мора, недалеко од садашњег терена ФК „Игало“.

Живи свједоци тих догађаја се сјећају и данас неких одличних фудбалера емиграната и војника, о којима ће бити ријечи у наставку овог рада.

* Велику помоћ у изради овог рада пружили су ми другови: Богдан Ненадовић из Београда, Душко Маровић из Сплита, затим Браислав Докласић, Петар Вучетић, Мирослав Тенжера, Трипо Кисура, Никола Кисура и Ранко Иветић, некадашњи односно садашњи спортски радници из Херцег-Новог, на чему им се и на овај начин захваљујем.

Један број фотографија обезбиједио сам уз помоћ Богдана Ненадовића и Илије Калуђеровића, спортског радника из Котора, на чему им се посебно захваљујем.

ФУДБАЛСКА АКТИВНОСТ

Прва спортска организација је била фудбалски клуб „Приморје“ који је, по свему изгледа формиран у првој поратној години, тачније 1919. године у лето. Према сјећању Бранка Брајевића, једног од утемељивача фудбала у Игалу, дугогодишњег члана управе СК „Игало“ (Брајевић је један од оснивача овог клуба и његов први секретар). „Приморје“ је основано 1919. године и дјеловало је до 1922. године, кад су скоро сви његови играчи позвани на одслужење војног рока. Клуб се, према сјећању Брајевића, звао Раднички спорт клуб „Приморје“ а његови оснивачи су били: Милвој Шабовић, маляр, Емил Кутијаро (обућар, касније познати пјевач, члан загребачке опере); Анто Сенић, конобар, Нико Цаљевић, пекар, Буро Сенић, конобар; Милован Миланчиновић, маляр; Мићо Ђенић, поморски капетан; Никола Антељевић, порезник; Иван Кутијаро, обућар; Аћим Михајловић, пекар; Милан Стојачић, жељезничар; Божо Бијелић, механичар; Славо Бијелић, сајшија и други. Оснивачи клуба су били млади људи — сви су истовремено били и играчи и чланови управе клуба. Лопта је, према сјећању Брајевића, нађена у напуштеном логору аустро-угарске војске, али пошто није имала унутрашњу гуму која је напуњена памуком и тако се играло. Нешто касније набављена је и спортска опрема. Ципеле су правили браћа Кутијаро у својој обућарској радњи.

Екипа је после кратког времена била попуњена играчима — руским емигрантима са „Херсона“. То су били: Евгениј Карпов, Борис Зубов, Николај Сухачов и извјесни Костја којем нијесу знали презиме и звали су га једноставно Костја Рус.

Иначе „Приморје“ је и своје прве утакмице играло са посадом „Херсона“. Аутор ових сјећања је забиљежио да је „Приморје“ играло своје утакмице са клубовима из сусједних мјеста, са „Орјеном“ (Тиват), за који такође има индикација да је основан 1919. године, са „Славеном“ из Груде и „Жељезничаром“ из Зелешке, као и са клубовима овдашње ратне морнарице.

Иначе, „Приморје“ се помиње у попису клубова са подручја Боке которске регистрованих код Слантског погOMETНОГ подсавеза, за који су организационо били везани клубови са подручја Црне Горе, од његовог оснивања 1920. до 1931. године, кад је основан Цетињски погOMETНИ подсавез. Остаје, дакле, да се и даље истражује да ли је РШК „Приморје“ стварно основан 1919. године, или, можда, коју годину касније.

Одмах по престанку рада „Приморја“ у Игалу се формира нови фудбалски клуб ОСК „Игало“ — 1922. године. Но, и кад је година оснивања „Игала“ у питању ту има неких дилема, неразјашњених ствари. Већина спортиста, које смо анкетирали, каже да је „Игало“ основано 1929. године. Тако би се дало закључити из записника са оснивачке скупштине, Омла-

Сл. 1. РШК „Приморје“ — Ингало. У склони су прегледали војна лица. Први с лијева је Иво Мемса, а трећи (стакобе с лијева) у другом реду је Богдан Пенатовић.

Сл. 2. ОСК „Ингало“. Први с лијева је Богдан Пенатовић а први с десна Бранко Брајетић. Четврти с лијева је Стјепо Ченић, осми извјесни Битинбајлер. У другом реду, у средини је Никола-Нино Кансури. Све остало су војна лица.

динског спортског клуба „Игало“, одржане 6. децембра 1929. године. У том записнику стоји да спортски радници: Милан С. Тодорић, Гојко Чурић, Стево Ченић, Нико Џањевић, Богдан Ненадовић „и 20 осталих чланова“ једногласно „примају правила састављена од привременог одбора“, а затим су одлучили да пошто „правила одређена од клуба буду одобрена од стране политичке власти клуб ступи у чланство Југословенског ногометног савеза (подсавез Слант верифицира све извршавајуће чланове као и сва војна лица, активне играче овог клуба). У вези с тим поставља се питање да ли је „Игало“ тада основано или је после дуже паузе, прекида у раду, наставило са континуираном активношћу. Прије бисмо, наравно, рекли да је у питању ово друго, јер се многи савременици сјећају да је „Игало“ основано 1922. године. То тврди и Богдан Ненадовић, један од оснивача „новог“ „Игала“ из 1929. године. То нам потврђује списак клубова регистрованих код СНП-а (Душко Маровић, историчар спорта из Сланта нас је обавијестио да је негде нашао на податак да је „Игало“ основано 1922. године). То нам, између осталог, потврђује и податак који је остао забиљежен на једној фотографији фудбалског клуба „Аматер“ из Херцег-Новог из 1925. године, са које се види да је „Аматер“ добиједио „Игало“ чак са 9:0, што донекле говори да је „Игало“ био клуб доста слабог квалитета иако се по једном резултату не смије судити, да се можда није дуго ни појављивао на спортским теренима, бар не често, и да је можда његов рад временом задро, тако да би се 1929. година прије могла сматрати годином у којој је клуб поново активиран и направљен покушај да се он учлани у Југословенски ногометни савез, јер су клубови морали да испуне одређене услове да би били верифицирани код СНП-а, односно постали чланови ЈНС-а.

Будући да је обновљено у периоду диктатуре, која је заведена неколико мјесеци раније (6. јануара 1929. године), чекало се доста на верификацију правила клуба. Правила су три пута враћана ради надопуне јер су у њима били изостављени чланови који говоре о привржености краљу и отаџбини, тако да је клуб „верифициран“ тек 1931. године, па се вјероватно због тога у напису „Зетског гласника“, у коментару утакмице коју је „Игало“ играло на Цетињу 3. маја 1932. године каже да је овај тим „за његову годину постао првак Боке“, што би могло да наведе на погрешан закључак да је клуб по другом пут обновљен, односно да је основан 1931. године. На такав закључак би могла да упути и једна, чини се, погрешна информација објављена у истом листу у којој се каже да су Бар и Херцег-Нови „наши најмлађи фудбалски центри“. Херцег-Нови то очито није, ако се Игало не посматра одвојено а није ни Бар, али то није предмет ове расправе.

На подручју Херцег-Новог су, упоредо са „Игалом“, у трећој деценији повремено егзистирали још неки клубови. Тако

се, поред „Игала“ већ 1925. године помињу „Грађански“ (Херцег-Нови) клуб о којему се мало зна, затим већ напријед поменути „Аматер“ у коме су играли претежно студенти и баци и који је играо само за вријеме љетних ферија, а годину дана касније помиње се и „Јединство“. Према сјећању Богдана Пенатовића оснивањем „Јединства“ престао је да дјелује „Аматер“ који је иначе био нерестрирован клуб и такмичио се за вријеме љета.

„Јединство“ је наступало у првеним дресовима, што је могло да говори и о класној опредјељености овог клуба који је настао у години кад су у Херцег-Новом била примијетна и нека политичка трвења, кад су припадници радничког покрета преузели власт у „Јадрану“, пливачком и ватерполу клубу. Заправо те године се утасио веслачки и једриличарски (јахтинг) клуб „Јадран“ а основан је нови „Јадран“. А ето, те исте године оснива се и „Јединство“, нови фудбалски клуб. У години обнављања „Игала“ помиње се у Херцег-Новом и клуб „Борац“ са којим је „Игала“ 1929. године одмјерило снаге (резултат 1:1). Неколико чланова „Игала“ се 1930. године одвојило од клуба и основало је, боље рећи обновило, клуб „Приморје“.

Иначе, значајну улогу у развоју фудбала на овом подручју како смо већ раније истакли, играли су војници односно војни клубови. Тако су своје тимове имали инжењерски у Мељинама (остало је забиљежено да су которски „Југословен“, 1926. године, на утакмици са посадом енглеских ратних бродова који су били лоцирани у Боки, гдје су боравили као гости наше морнарице, појачала чак 4 играча „Инжињерија“ из Мељина).

У Боки су свој војни рок служили познати фудбалери — репрезентативци Југославије: Милорад Арсенијевић, члан БСК-а, Сава Маринковић, такође члан БСК-а, Божидар Борбевећ, члан „Југославије“, Шиме Кодрња („Конкордија“ — Загреб), затим Дује Влак („Сашк“, Сарајево), затим Шалићур и Рајлић („Славнија“ — Сарајево), Грпец („Славнија“ — Осипјек).

Иначе значајан допринос развоју фудбала на овом подручју дали су одашњи фудбалери који су били на студијама у Београду а љето су проводили у Херцег-Новом и играли за домаће клубове. То су били, у првом реду Мирко Сардемић, Душан Чучковић и други.

Колико је за сад познато, поред Херцег-Новог фудбалски клуб је имала и Зеленика. Ова, у оно вријеме највећа теретна лука Црне Горе, крајња станица ускотрачне жељезнице која је од Хума водила до Зеленике привлачила је раднике из других крајева земље, а међу њима је било и познатих спортиста.

Према сјећањима савременика у Зеленици је постојао фудбалски клуб још почетком треће деценије овог вијека. По неким се звао „Жељезничар“, по другим то је био „Хајдук“, по трећим „Обилић“. Није то очигледно био неки организован клуб, бар не на савременијим основама, најприје би се могло закључити

да су се исти активисти с времена на вријеме организовали и оснивали клубове, којима су давали различита имена. Један од данас живих свједока Мирослав Теиџера у вези са тим каже:

— Није ми познато да је у Зеленици икад постојао ФК „Хајдук“. Постојао је ФК „Обилић“. Када је овај клуб основан, не бих знао, али мислим да смо већ почев од 1922. године као дјеча, посматрали тренинге и утакмице поменутог клуба (мисли се на ФК „Обилић“ — Н. Ј.), на простору који се звао Обилића пољана. На истом простору су одржаване приредбе забавног карактера у корист клуба.

Ако је „Обилић“ први пут и основан 1922. године или раније, како се тврди у цитираним сјећањима, сасвим је извјесно да он није био шире познат или није дуго радио. Као нова година оснивања „Обилића“ у постојећој литератури се помиње 1924, с тим што се наводи да је основан на иницијативу радника и омладине, а да је познат и под именом „Обалац“ и „Младост“. Можда је у малом мјесту као што је Зеленика, ова активност доста брзо спласла или замрла, јер откуд би ипаче новине 1936. године објавиле податак да је „Обилић“ најмлађи клуб Боке. Истина у истом извјештају се каже да „Обилић“ „има неколико класних играча“, што наводи на закључак да се овдје фудбал играо и раније. Истина, постоји могућност да су ти „класни играчи“ били војници допљани којих је у Зеленици било стално. Но исте новине („Глас Боке“) помињу тај исти клуб и 1932. године (поражен је 6. септембра са 5 : 1 у Зеленици од „Југословена“).

Поред већ поменутих клубова на подручју Херцег-Новог су дјеловали и доста јаки војни тимови и то, поред већ поменутог „Ипжењерије“ из Мељна ту је био тим машинске школе из Кумбора (у Кумбору је постојало и квалитетно игралиште, на коме су често, уз дозволу војних власти играли и грађански клубови), затим тим хидроавионске базе из Беновића, подморничке флотиле из Мељна.

Према сјећању живих учесника ових догађаја фудбалери — војници и подофицири су редовно довођени као појачање у грађанске клубове. На ангажовању војних лица највише су радили Богдан Ненадовић и Бранко Брајевић.

Иначе, Херцеговска ривијера је и онда била привлачна за истакнуте фудбалере из других клубова, или су они овдје долазили „по потреби службе“. Тако је остало забиљежено да је у „Игалу“ једно вријеме играо познати фудбалер „Хајдука“ Шиме Милутић, иначе Дубровчанин, да је дрес овог клуба облачио и Јозо Матошић, дугогодишњи фудбалер истог клуба, да су у Зеленици играли извјесни Штаалер „службеник жељезничке станице који је био и одличан играч“, Овдје је играо и жељезничар Иван Јелушић, Словенац, који је, такође, био одличан играч. Иначе, у Зеленици је играо и познати фудбалер београдске

„Југославије“ Бора Нелјековић. За „Игало“ је, као гост, играо и Франо Глазер, државни репрезентативац, познати голман сарајевског „Хајдука“, односно „Славије“. Глазер је наступао и за репрезентацију Херцег-Новог на утакмици са „Југословеном“ из Котора.

Клубови са подручја Херцег-Новог били су до 1931. године организационо везани за Сплитски ногометни подсавез, заједно са осталим клубовима са подручја Црне Горе, а од 1931. године они се такмиче у оквиру Цетињског ногометног подсавеза (Подсавез је основан 8. маја 1931. године). Почетком октобра 1933. године основана је Бококоторска ногометна жупа (поред ове у оквиру подсавеза постојала је и Зетска жупа са сједиштем у Подгорици, а клубови са Цетиња се такмиче, међу собом, за првенство града и они су ван жупа). Отада се редовно организују утакмице за првенство жупе, а у оквиру жупе се организују и друга фудбалска такмичења и то разна куп такмичења (куп ногометне жупе, куп г-на Шмита, локал Грабанског — за требачког клуба) и слична такмичења. Прваци Жупе и прваци Цетиња су се међусобно борили за наслов првака Подсавеза.

Бококоторска ногометна жупа, чије је сједиште било у Котору, (у њој су се такмичили клубови са цијелог приморја) дала је значајан допринос у развоју фудбала у нашем приобалном подручју. Таква оцијена изречена је на годишњој скупштини Жупе, одржаној 24. фебруара 1935. године у Котору.

Будући да је Цетињски ногометни подсавез био организација буржоаског друштва у којему су, посебно од 1936. године, власт у своје руке узели прорезимски оријентисани људи, дошло је крајем четврте деценије до раздора у Подсавезу. Један број напредних људи из Подгорице основао је нови, Црногорски спортски савез са сједиштем у Подгорици. Људи из Подсавеза су хтјели да придобију за себе спортске раднике из Боке, па су им понудили „да се у Боки оснује један подсавез“, али они стављају до знања да то не желе, да им је само стало до рада и реда и да настоје да се из свих тих трвeња искључе на тај начин што би се прикључили Сарајевском подсавезу (Глас Боке, 27. V 1940. године). До тога ипак, није дошло.

Новембра 1937. године одржан је састанак познатијих фудбалских клубова са наше јадранске обале у Шибенику, на коме је одлучено да се организује стално такмичење клубова са нашег приморја — Јадрански куп. Из Боке которске је требало да у овом такмичењу учествују которски „Југословен“ и „Арсенал“ из Тивта. Фудбал у Херцег-Новом, очигледно, није био на нивоу фудбала у Тивту и Котору, рекло би се да је био и у стагнацији. Овдашњи клубови су постизали доста скромне резултате, и то, у званичним такмичењима, у пријатељском одмјеравању снаге са овдашњим клубовима и са екипама са стране (ЈШК — Мостар БУСК — „БУСК“ — Београд, Леотар — Требиње). Ево

неких података који поткрепљују ову тврдњу. „Зетски гласник“ 1932. године пише о гостовању „Игала“ на Цетињу и у том спису се каже да овим играчима недостаје рутина, или да су одлични техничари. „Приморје“ је у Игалу, у пријатељској утакмици победило београдски „БУСК“. Према сјећању Богдана Ненадовића то је био један састав студената који су његовали у Херцег-Новом, али и поред свега успјех је вриједан пажње. „Обилић“ је 1936. године, 19. јула, такође у пријатељском сусрету, победио „Југославију“ из Требиња са 4 : 1. Средином 1937. године „Игало“ је победило „Југословен“ из Котора са 4 : 3.

Но, тимови са овог подручја су у одмјеравању снага са поменутиим клубовима доживљавали и тешке поразе. Но, пођимо редом. Крајем 1932. године у Котору гостује „Хидроавионска“ из Кумбора (вјероватно Бенковића — Н. Ј.) која је поражена од „Југословена“ са 2 : 1. Нешто раније „Хидроавионска“ је високо поразила „Подморничар“ из Међина са 4 : 0, што говори о томе да то није слаб клуб, иако се на основу једног резултата, то је сасвим извјесно, не може изводити никакав поуздан закључак. Почетком 1933. године „Југословен“ је у Котору победио „Игало“ са 3 : 1. Почетком октобра 1933. године ова два клуба су у Котору играла „покалну“ утакмицу и опет је „Југословен“ био бољи (победио је са 3 : 1). „Југословен“ је почетком 1934. године победио и „Приморје“ са 2 : 1, а у априлу исте године „Јединство“ са 4 : 0, у пријатељској утакмици. Следеће године „Јединство“ је у Котору, у сусрету са „Југословеном“ доживјело праву катастрофу, поражено је са 7 : 0. „Југословен“ је иначе био одличан тим, о чему говори и податак да му се није могла успјешно супротставити ни репрезентација Херцег-Новог, коју су Которани победили са 2 : 1, почетком јануара 1937. године, и поред тога што је на голу Новљана стојао репрезентативни вратар Фрањо Глајер. Почетком августа исте године „Игало“ је високо поражено од ЛШК-а Мостар са 6 : 2. „Обилић“ је у априлу 1939. године катастрофално поражен од непознатог РШК „Славија“ из Котора са 6 : 1. Следеће, 1940. године „Приморје“ је одмјерило снаге у сусрету са „Југословеном“, и опет је поражено, и то у такмичењу за пехар г-на Шмита.

Ондашња штампа у Зетској бановини, па чак и шире („Политика“, „Правда“ и „Југословенска пошта“ понајвише) доносила су низ извјештаја о спорту у Херцег-Новом и околини. Тих извјештаја је било доста у „Зетском гласнику“, „Слободној Мисли“ и „Зети“, а посебно у „Гласу Боке“. У овим листовима има мало података о међусобном одмјеравању снага клубова са овог подручја, што наводи на закључак да је тих сусрета било мало, или што је више вјероватно, овлашњи извјештачи нијесу налазили за потребно да и о тим, локалним утакмицама извјештавају своје редакције. У „Гласу Боке“ у броју 72/34, налазимо податак да је „Игало“ победило „Приморје“ са 4 : 3. На утакмици је

за екипу „Приморја“ наступио државни репрезентативац Ива Стевовић, који је био на одмору у Херцег-Новом. Те године „Игало“ према писању штампе доживљава пренород, захваљујући, између осталог, и његовом тренеру Данилу Рапу.

„Игало“ је 1937. године на свом трену играло и двије утакмице за првенство Цетињског ногометног подсавеза, и то са „Слогом“ са Цетиња 3:1 и са „Обрићем“ из Зеленике 2:2. Иначе, учешће „Игала“ у првенству Цетињског ногометног подсавеза било је доста нередовно.

СПОРТОВИ НА ВОДИ

„Глас Боче“ је 1937. године дошло шири напис посвећен 15-годишњици оснивања „Јадрана“ — пливачког и веслачког односно јахтинг-клуба, како се он послје оснивања звао. Према подацима изнесеним у том напису такав карактер „Јадран“ је имао до 1927. године, кад је постао пливачки и воденоло клуб, који је до рата постигао изванредне резултате у одмјеравању снага са најпознатијим екипама у земљи, па чак и неким иностраним екипама. Први „Јадран“, онај који је основан 1922. године, био је грађански клуб. Основали су га официри и државни чиновници. Његов први предсједник је био Томислав Самбуњак, предсједник суда у Херцег-Новом а секретар Јосип — Бено Бузолић, зубар. У управи је, поред осталих, био и Гојко Гојковић, директор хотела „Боча“. Ова тројница се могу сматрати његовим оснивачима. Клуб је имао свој хаџар за јахте, а његови активни чланови, веслачи и једриличари, били су углавном радници и занатлије. Забављали су публику, а ни о чему нијесу одлучивали, што је код њих стварало и одређени револт.

Приредбе, односно клубске утакмице, биле су организоване на највишем нивоу. На једну приредбу, одржану највјероватније 1926. године, желећи да јој дају посебан пиво, чланови управе клуба су позвали градску музику из Дубровника а заобинили музичаре из Херцег-Новог, који су, иначе, имали солидан састав. Музичари су, у знак протеста, у исто вријеме кад је одржана приредба организовали концерт на градском тргу у Херцег-Новом. Свирајући су, прије тога, продефиловали улицама града и „ловукали“ за собом много публике, док је приредба „Јадрана“ одржана без присуства гледалаца. То је био крај тога, како га у Херцег-Новом зову „старог Јадрана“. Немало касније, 1926. или 1927. године напремени људи који су допринијели краху старог „Јадрана“ основали су нови клуб са истим именом „Јадран“ а од управе старог клуба купили су три чамца типа „Јола“.

Иначе, без обзира на његово политичко опредјељење, на приврженост режиму, стари „Јадран“ је знатно утицао на развој спортова на води у херцеговском крају. У клубу су били

Сл. 3. СК „Аматер“ — Херцег-Нови (1925. године). Стоје: Мирко Лазаревић, Богдан Павловић, Витомир Вујић, Богдан Видовић, Стево Мрвен, Иван Кансура, Иван Србога, Жарко Пороџић и Војо Рафановић. Сјело: Борба Перчиновић, Анђел Миџановић и Душан Чуљковић.

Сл. 4. Пливачки и водерполо клуб „Јадран“ (1932. године). Стоје: Трпко Кансура, Анђело Јежић, Јури Мрвен, Светозар Бубаџо, Мирко Д. Доклетић, Крсто Врашковић, Карло Белуси, тренер Лану (Маџар). Чуче: Борба Сеџић, Данџло Стрљић, Војислав Боровић и Рале Видовић.

Сл. 5. Пливатички и ватерполо клуб „Јадран“ (1933. године). Стоје: Душко Милан, Брано Доклестић, Мирко А. Доклестић, Милан Станчић, Анђелко Јежић, Мирко Тананџа, Урош Казинић, Мирко Јеврејић, Јулије Гракванић, Мирко А. Доклестић, Урош Станчић, Чуче Драгојковић, Антон Јеласка, Бура Мрћен, Свето Доклестић, Тршић Канџура, Карло Бенџић и Богдан Новковић.

Сл. 6. „Јадран“ на гостовању у Зрењанину 1938. године

или се око њега окупљали познати пливачи, једриличари. У тим првим годинама постојала „Јадрана“ који је био лоциран на Топлој, у једном војном хангару подигнутом у току рата, одржана су и прва пливачка такмичења. По казивању Богдана Ненадовића прво веслачко такмичење одржано је на релацији од хангара до Њивица, а том приликом је одржан и „мали маратон“ у пливању, уз учешће двојице такмичара — Николе Антељевића, бака Поморске академије у Котору, касније чиновника у пореској управи Херцег-Новог и Адоријана Маџара, познатог дугопругана и изврсног рониоца из Зеленике. Такво такмичење одржано је и следеће године, а такмичила су се тројица пливача. Поред већ поменуто двојице ту је био и Емил Кутијаро, последије рата познати глумац и пјевач, који је био и побједник тог, другог по реду маратона.

Савременици тих догађаја, познати херцеговачки спортиста и спортски радници Петар Вучетић и Бранислав Доклестић, се сјећају пливачких утакмица о којима се за дуго причало. То је пливачки маратон од Херцег-Новог до Роса (Залив су препливали: Иво Сргота, Петар Вучетић и Иван Класура). Адоријан Маџар је под заставом клуба „Јадран“ једрио до Крфа и назад (према казивању Петра Вучетића). У вријеме настанка новог „Јадрана“ у Херцег-Новом је постојао још један клуб — „Плажа“. Услови за постојање два клуба није било на је одлучено да се између њих одигра утакмица, с тим што ће нови клуб задржати име побједника у том мечу.

„Јадран“ је у том одмјеравању снага био бољи — према неким сјећањима победио је са 4:2, према другим са 4:0. Но овај резултат није толико важан. Важно је то да је дошло до обједињавања снага у херцеговачком пливању и ватерполу, да је клуб добио своје пливалиште у градској луци, да му је ту, поред пливалишта, стављена на располагање једна омања зграда, у којој ће бити службене просторије клуба.

Први предсједник тог, новог „Јадрана“ био је др Веселин Мрћен, који је на овој дужности остао кратко, свега годину-двје, а онда је за предсједника изабран Јосип Бузолић, који ће ову дужност обављати до рата. Секретар клуба је првобитно био Жарко Пороћин, а касније, дуго година, све до рата, Богдан Ненадовић.

Од оснивања до рата „Јадран“ је билежнички изванредне резултате — одмјеравао је снаге са „Југом“ (Дубровник), најчешће, али је имао жестоке обрачунае са савезним „Јадраном“, затим са „Илиријом“ из Љубљане, са „Севером“ (Београд), са екипама са Корчуле, из Шибеника... „Јадран“ је дао значајан допринос пропаганди овог спорта у сусједним мјестима — Зеленики, Кумбору, Беновићима, Баошићу. Он је значајно допринио унапређивању пливања и ватерпола и у другим мјестима Босне. „Глас Босне“ из 1935. године доноси вијест да су те године

основане пливачке секције у Тивту и Котору (до тада „Јадран“ је према писању овог места био једини пливачки клуб у Боки). Зато ваљда Богдан Ненадовић и пише у „Гласу Боке“ 1935. године да је „Јадран“ једини клуб у Боки који је из веслачког претворен у искључиво пливачки. Ненадовић пише да тај клуб постиже изванредне резултате. Вјероватно му право на овакву оцјену даје то што је „Јадран“ поред осталог освојио друго мјесто на шампионату Југославије у јуниорској конкуренцији, а за 1935. годину су већ били предвиђени многи сусрети. Између осталог, те године „Јадран“ је учествовао и на првенству Југославије у Марибору. На том такмичењу и пливачи и ватерполисти су постигли доста слабе резултате, што се да објаснити и тиме да је дуго времена, због удаљености, а самим тим и великих трошкова путовања учешће „Јадрана“ било доведено у питање. Екипа је пошла на пут у несљедњи час, али су, због те неизвјесности око одласка такмичари били доста неспремни и то се одразило на резултате. И на пут се пошло захваљујући максималном ангажовању чланова управе, у чему се, посебно, према писању ондашње штампе, истакао Богдан Ненадовић.

„Јадран“ је те године учествовао на државном присуству у Дубровнику гдје је одмјерио снаге са „Југом“, сплитским „Јадраном“ и „Иларијом“ (Љубљана). „Јадран“ је прије одласка на првенство својим резултатима на себе скренуо пажњу јавности. Побједио је скипу енглеске крстарице „Дурбан“ са 9:0, а скипу југословенске краљевске морнарице у Боки которској са 4:2. Средином лета 1936. године (у јулу) „Јадран“ је гостовао на Корчули. Било је неких инцидентата (ондашња штампа која нам је била при руци не даје објашњење о каквим се инцидентима радило, а то нам нијесу саопштили ни неки живи свједоци тих догађаја).

И 1937. године „Јадран“ игра са „Југом“. Дубровчани су били бољи и побједили су — у ватерполу са 8:0, а у пливању нешто мање убједљиво. Крајем лета 1936. године гост „Јадрана“ је била екипа МАК-а (репрезентација Мађарске). У ватерполу Мађари су побједили убједљиво, са 7:0, док су у пливању постигнути следећи резултати: 100 метара МАКЛАРИ (МАК) 1,4 и Јешћ (Јадран) 1,8; 50 м. слободно — Ковачи (МАК) 29, Доклестић (јун. Јадран) 29,4; 100 метара прсно Деже (МАК) 1,21; Бенуси (Јадран) 1,26; 4 пута 50 штафета слободно — „Јадран“ (Тенжера, Класура, Мрбен, Јежић) 1,59 и МАК (др Мези, Бенеп, Булаји, Шомоши) 2,04. У извјештају се констатује да је побједа „Јадранове“ штафете била бурно поздрављена од свих присутних гледалаца (било их је око 1500, а то је вјероватно половина становништва Херцег-Новог овог времена). За мађарске ватерполисте и пливаче, који су у то пријеме важили „за најбоље на свијету“ каже се да су оправдали тај реноме, што значи да је и „Јадран“ који је изванредно парирао,

Сл. 7. Богдан Ненадовић и Светозар Бубало (десно)

СА. 8. Богдан Нинковић, један од оснивача и дугогодишњи секретар ОСК „Игало“, дугогодишњи секретар НКВ „Јадран“, сумица и спортски новинар. После рата један од оснивача „Јадрина“ (И. V 1945) и његов први председник, до преласка у Београд. Био је ген. секретар ВК „Партизан“, генерални секретар Пливачког савеза Југославије, савезни комитет за пливање. Био је генерални секретар Балканског комитета за пливање и патерноло и скокове у воду (изабран је за доживотног почасног секретара). Члан је Комитета за пливање Европске пливачког федерације (LEN-c).

бар у пливању, превазишао себе. Интересантно је да је ова утакмица одиграна ноћу, да су за расвјету коришћени фењери (велике луке-лампе за риболов) које су биле постављене уокло, на рибарским чамцима.

Приликом прославе јубилеја, 15-годишњице „Јадрана“ 1937. године „Глас Бокe“ доноси вијест да ће се убудуће све утакмице на пливалишту „Јадрана“ играти ноћу, под електричним освјетљењем које ће се ускоро инсталирати, а да ће те године многе познате скипе играти у Херцег-Новоме. Иначе, 11. августа је одржано и „прво јавно натјесање“ „Јадранових“ чланова — учествовало је око 50 пливача и пливачица. Резултати су били „више него задовољавајући“. Извјештачи истичу одличне резултате Јова Мрћена и Мирка Доклестића — извјештач каже: „Док је Доклестић пругу од 50 метара пливао у времену од 29 сек. а пругу од 100 метара у времену 1,10, докле је Мрћен пругу од 100 м. лебно препливао у одличном времену од 1,27, што је само за 5 секунди слабије од посљедњег времена рекордера Вилфана, који је ту пругу пливао за 1,22. Такође вријеме Јежића на 100 м. леба 1,34; јуниорке Виловић 100 м. прса 1,44 су одлични те се с правом надати даће се та времена још и поправити марљивим тренингом који се проводи свакодневно! Играна је и ватерполо утакмица између сениора и јуниора. Побједили су сениори са 6 : 4.“

Резултати који су постигнути показују да се у „Јадрану“ поклања пуна пажња млађим селекцијама, што је и допринијело таквом успону клуба који се наставља све до рата. На отвореном првенству Србије, одржаном у Београду 1938. године, „Јадран“ је забиљежио велики успјех — освојио је прво мјесто у конкуренцији јуниора. Сениори су такође освојили прво мјесто и два пехара на сениорском првенству у Новом Саду (у пливању и ватерполу).

Јуниор Крсто Вранковић је освојио прво мјесто на 200 метара (резултат 3,03) а запажене резултате су постигли Раде Видовић на 100 метара лебно 1:18,2 (боље од дотадашњег рекорда Србије), затим Војо Ђоровић, на 200 метара прсно 3,07 и Наташа Тарасова на 100 метара слободни стил — 1,25. Послије оваког успјеха такмичари „Јадрана“ су гостовали у Зрењанину, Сомбору и Суботици. По повратку у Боку, Пловљани су им приредили велики, незапамћени дочек.

Почетком августа 1938. године у Херцег-Новом је гостовао сплитски „Јадран“, један од најбољих клубова у земљи. Гости су били бољи и у пливању и у ватерполу. У ватерполу су побједили оба дана и то са 5 : 0 и 1 : 0.

Клуб је имао велике финансијске проблеме, али их је доста успјешно превађавао. Да би се одржао, клуб је често, скоро сваке недјеље, приређивао забаве у хотелу „Бока“ и то је био главни извор његових прихода.

„Јадран“ је од свог оснивања до 1939. године био организационо везан за Дубровачки пливачки подсавез а од 1939. године се одвојио и приступио Пливачком савезу Србије (по казивању Богдана Ненадовића). Тада је, у ствари, скупштина Југословенског пливачког савеза донијела одлуку да се савез реорганизује и да се оснују три народна савеза: Хрватски, Српски и Словеначки. Одлучено је да се оснује нови Подсавез за подручје Боке и Црне Горе са сједиште у Херцег-Новом, али до његовог оснивања није дошло. Да није било рата, Бока би и у организационом смислу постала један од центара нашег пливања и ватерпола као што су то били Дубровник, Сплит, Ријека, Загреб...

„Јадран“ је од 1926. године био стјениште напредних људи из Херцег-Новог и околине. Протагонисти сукоба старог „Јадрана“ са народом и оснивања новог били су, по казивању многих, Мирко Сарделић, Јосип — Бено Бенковић и Шпиро Доклестић. Најбољи пливачи предратног „Јадрана“ Михаило Мустур, Светозар Бубало и Крсто Вранковић су били запажени омладински активисти. Светозар Бубало, Крсто Вранковић и Јосип — Бено Бенковић су погинули у НОБ-у. Иначе, према сјећању Богдана Ненадовића сви поменути пливачи, односно ватерполисти били су чланови СКОЈ-а. Поред Наташе Тарасове, која је била позната пливачица, заслуге за развој овог спорта у херцеговском крају имају и Госпава Ковачевић и Вјера Амановић које су, према сјећању Богдана Ненадовића, биле прогресивно оријентисане.

Иначе, међу пливаче и ватерполисте су, према сјећању живих учесника, често навраћали Никола Бурковић, правник, познати комуниста из Рисна и његов саборац Дашо Павичић из Херцег-Новог (обојица су погинули у НОР-у, као истакнуте вође и организатори устанка у овом крају).

Поред „Јадрана“ постојао је у овом крају још један ватерполо клуб. Био је то „Бокељ“ из Зеленике, који је основан 1930. године. Имао је своје „прописно“ пливалиште. Његови играчи су носили црвене капице а играо је више утакмица са ватерполо екипама из других мјеста: са „Југом“, „Епидаурусом“ (Цавтат) и против екипа енглеске ратне флоте која је тих година често навраћала у Боку которску. Најактивнији чланови управе који су истовремено и играли били су: Берислав Целалија, Петар Лаура, Шимун и Мирослав Тенжера, Антун Марковић, Стјепан Новак и Франо Јелушић. Клуб се издржавао од прилога чланова клуба и помоћи мјештана. Иначе, многи пливачи и ватерполисти „Јадрана“ почињали су своју каријеру у „Бокељу“.

Значајан допринос развоју пливања и ватерпола, нарочито овог посљедњег, дали су енглески војници који су са својим бродовима често долазили у Боку которску. Они су на својим

бродовима имали плаутаче којим су означавали инице игралишта. Без већих напора би ограђивали дио мора и ту се играло. Иначе, енглески војници су демонстрирали лијеп ватерполо, што се одразило на квалитет „цивилног“ ватерпола.

ПЛАНИНАРСТВО И СМУЧАЊЕ

Планинарско-смучарски спорт је почео да се развија на Орјену, у четвртој деценији овога вијека. Почело се са смучањем. На Орјен, као планину веома погодну за развој ових спортова, први је скренуо пажњу доктор Орлић из Дубровника, иначе врстан познавалац ове планине.

Италијански стручњак за хортикултуру Армандо Олива је у једном часопису, по свему изгледа Хрватском господарском гласнику, доста писао о флори Орјена и на тај начин заинтересовао љубитеље планинарења за Орјен.

Чедо Кушчевић, професор, олао се рано фотографији и прегазио читав Орјен, безброј пута. Својим изванредно лијепим снимцима побудио је још већи интерес за ову планину.

Према сјећању савременика прво планинарско-смучарско друштво у Херцег-Новоме формирано је 1936. године а његов оснивач и први предсједник био је др Светозар Животиновић, лекар, који је скоро читав свој живот провео у Херцег-Новом. Друштво се звало „Субра“, а само његово име говори да је било претежно оријентисано на Орјен. На друге планине, кажу савременици, нијесу ни ишли.

Развоју планинарства значајан допринос су дали Андро Клаicura, Светозар Перчиновић и Мићо Лепетић.

ШАХ

Шах се у Херцег-Новоме играо још прије првог свјетског рата, а одмах после рата овдје су га играли руски емигранти. Међу њима је било добрих играча и они су доста допринијели популаризацији шаха. Но, и поред тога, са организовањем играњем шаха, са организовањем такмичења почело се релативно касно. Први шаховски турнир овдје је организован тек 1937. године, у октобру.

Учествовали су: Браислав Доклестић, Јулије Мартинети, Звонко Гракалић, Роберт Кузманић, Иван Мемеди, Мато Лале, Александар Билић и Борбе Перчиновић. На том турниру су играли и извјесни Белшак и Марсић, војници по свему изгледа, чијих се имена сада живи учесници тог турнира не сјећају.

БОКС

Котор је већ средином треће деценије овога вијека имао боксерски клуб који је наводно био доста јак. Бранислав Доклестић, који је тамо учио гимназију, донио је у Херцег-Нови два пара рукавица и младићи су их користили за боксовање. Боксовало се на слободним просторима у старом граду. Први меч је одржан на Белаисти а боксовали су извјесни Сава Мандић, повратник из Америке, и један Црнац, којему су Новињани, из ко зна којих разлога, дали име Том Сојер. Побједио је, заправо проглашен за побједника, Сава Мандић, који је затим са рукавицама на рукама продефиловао улицама Херцег-Новог. Према сјћању нашег саговорника (на писани податак о томе нијесмо наишли) то је било 1924. године.

ТЕНИС

„Глас Бокса“ од 20. јула 1935. године пише: „У нашем младом тенис клубу осјећа се велики напредак. Већ је одржана једна утакмица са Енглезима са крсташа. Било би свакако потребно да се за вјежбање урде сатови како би се могли сви чланови користити с игралиштем.“

Оцигледно је тенис у Херцег-Новоме био врло популаран иако је при клуб основан тек 1935. године. Богдан Пенадовић се, на примјер, сјћа, да је још почетком треће деценије нашег вијека у Топлој, тамо поред хангара за чамце постојало и тениско игралиште, а тенис је по њему био спорт имућних грађана и официра морнарице. Тенис је временом стицао популарност и међу мушкарцима и међу женама. Најбоље резултате у тенису су постигли: Иван Хавел, Бранислав и Мирко Доклестић а од жена Елена и Смиљка Ломбардић, Марија Бенковић.

СУДИЈСКИ КАДАР

За развој спорта боље рећи свих спортова значајну улогу игра и судијски кадар. А суђењем се у Херцег-Новоме до рата бавио мали број људи. Најчешће су судили активни спортисти, а то је морало да има и негативног одраза на развој спорта. Суђењем у фудбалу и ватерполу се бавио Бранислав-Брано Доклестић, дугогодишњи активни спортиста који данас живи у Херцег-Новом. Суђењем утакмица се бавио и Богдан Пенадовић, дугогодишњи активиста у пливању, ватерполу и фудбалу, човек који је после рата обављао најодговорније функције у југословенском па чак и европском ватерполу (данас живи у Београду) и Мирко Сарделић, предратни фудбалер и партијски радник, (данас такође живи у Београду).

ИНФОРМИСАЊЕ О СПОРТУ

О спорту у Боки которској, па и у херцеговском крају, писале су многе новине оног времена. За спорт у овом крају су показивали интерес и београдски и загребачки и сарајевски листови. У „Гласу Боке“ наишли смо на биљешку да је у љето 1935. године на олмору у Перасту био главни спортски репортер „Политике“ Љубомир Вукадиновић и обећао је да ће у свом листу направити један приказ спортских прилика у Боки которској.

Иначе, доста информација о спортским приликама у овом крају садрже и „Југословенска пошта“ (Сарајево) за коју је радио Бранислав Доклестић, а повремено је редакцију о спортским догађајима обавјештавао и Богдан Пенадовић. За спортске прилике у Херцег-Новоме интерес је показивала и београдска „Правда“.

Црногорске новине оног времена — „Зетски гласник“ који је био и службено гласило Зетске бановине, доноси доста информација о спорту на подручју цијелог Цетињског ногометног подсавеза на самим тим и у Херцег-Новоме. Тих информација има и у „Зети“, листу који је излазио у Подгорици (уређивао га је Јован Вукчевић, познати спортски радник, иначе човек прогресивно оријентисан), затим у „Слободној мисли“ — Никшић а највише, нормално, у „Гласу Боке“.

Поред Доклестића и Пенадовића, павинарским радом се у Херцег-Новом бавио и Милан Вукелић који је сарађивао у „Политици“ и „Илустрованој политици“ а и у „Гласу Боке“. Он се често потписивао псеудонимом Мими Десански или је уз своје презиме додавао „Десански“.

Умјесто закључка

Спортска активност у Херцег-Новоме и околини до II свјетског рата била је веома интензивна. Спортотом се бавио релативно велики број становништва, можда знатно већи него у неким другим градовима Црне Горе. Из те масовности добијен је и квалитет, бар кад је пливање и ватерполо у питању.

Посебно обиљежје херцеговском спорту дали су спортисти војници као и странци (посаде енглеских ратних бродова који су често боравили у Боки и руски емигранти).

Озбиљан проблем у изради овог рада су представљали недостатак извора (подаци се могу наћи само у штампи и у архиви СК „Игало“ за период од 1929. године) па смо се морали ослоњити на сјећања једног броја учесника која, ма колико свјежа, не могу увијек бити основа за извођење неких сигурних

закључака. Зато неке датуме још треба провјеравати (посебно кад је у питању вријеме настајања и престанка рада фудбалских клубова).

Из свега што је наведено у овом раду намеће се закључак да су значајан утицај на развој херцеговског спорта имали Партија и СКОЈ, да се утицај ових организација осјећао у једном броју клубова, да је значајан број спортиста и спортских радника био прогресивно оријентисан или је припадао овим организацијама. Та активност би могла бити и предмет једног посебног рада, и она заслужује, ван сумње, пажњу истраживача.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Записник бр. 1* (Прва конституирајућа сједница Омладинског спортског клуба „Игало“ у Игалу) дана 6. децембра 1929. године.
- Записници са сједница Управног одбора ОСК „Игало“ од 1933. до 1941. године, књига 1. и 2.*
- Анкетни упитник без броја и датума (са одговорима Бранка Брајсвића) у коме су садржани подаци о фудбалу у Игалу.*
- Дјеловодни протокол ОСК „Игало“ од 1. I 1933. до 26. XII 1940. године.*
- Списак играча Омладинског спорт-клуба „Игало“ 1941. године.*
- Сјећања Богдана Ненадовића (О спорту уопште, о пливању и ватерполу — код аутора).*
- Сјећања Мирослава Генжере (Одговори на анкету — код аутора).*
- Сјећања Бранислава Доклестића (Одговори на анкету — код аутора).*
- „Глас Боке“ — година I—IX, 1932—1941.*
- Слободна Мисао, независни недјељни лист за Црну Гору (излазио у Никшићу), година I—XX, 1922—1941.*
- Зета, недјељни лист (излазио у Подгорици), година I—XI, 1930—1941.*
- Зетски Гласник, информативни службени лист Краљевске банске управе Зетске бановине, (наставак „Службеног гласника Зетске Бановине“) 1931—1941.*

Summary

SPORTS ACTIVITIES IN HERCEG-NOVI AND THE SURROUNDING AREA TILL 1941,

Mr Novak JOVANOVIĆ

In Herceg-Novi organized sports activities began only after World War I. Between the two Wars the most popular were football and water sports, from time to time chess, mountain — eering, tennis and boxing.

Important contribution to the development of sports and games was made by the Russian emigrants who came by the ship the «Herson» immediately after the War and stayed for some time leaving gradually for other countries; then there came the footballers serving here as soldiers (some of them well known members of the national team); the growth of sports activities was also supported by the sailors of the British Royal Navy from the ships visiting Boka at the time. They played matches with the local teams, in particular waterpolo.

The first football club was established in 1919 («Primorje» of Igalo); it stopped its activity in 1922, but the very same year the lovers of football founded youth sports club «Igalo». Somewhat later Herceg-Novi got the «Amateur» (a school club) then the «Građanski» (of which very little is known), the «Jedinstvo», once more the «Primorje», followed by the «Obilić» (of Zelenika) it is said it was called «Obalac», then the «Hajduk», «Mladost», «Željezničar». These early clubs were not officially registered (the clubs were to be registered with the regional Soccer Association in Split and after 1931 in Cetinje. They would frequently stop working and start their activity again. For instance the «Igalo» was founded on 6th Dec. 1929, for the second time.

Football teams from the area of Herceg-Novi competed at Cetinje Subleague, that is at Coast Subleague (Boka Kotorska) after it was established in 1933. It went on that way, with certain breaks, up to World War II.

Yachting and rowing club the «Jadran» of Herceg-Novi was founded in 1922. It had middle class character and in 1926 stopped its activity due to the boycott of the progressive elements of the society, but in 1927 a swimming and waterpolo club of the same name was founded and it had success in national championships and later even in international competitions; in 1938 it was the champion of Serbia.

Just before the outbreak of the War it was decided to make Herceg-Novi the seat of a regional swimming association but the idea failed because of the War.

Chess was played even before World War I and the first competition was held in 1937.

The first box match was (according to the memory of the local people) in 1924. The first tennis club was established in 1935.

In the town and the whole area mountaineering and skiing were popular. Mountaineering and skiing club the «Subra» was founded in 1936.

In Herceg-Novi and the surrounding sports activities were widespread and the Communist Party and the League of Communist Youth of Yugoslavia had a remarkable influence on the sporting organizations. A great number of the members of the sporting organization. A great number of the members of the mentioned sporting organizations took part in the People's Liberation War and some of them were killed while the others are still playing active part in the social life of the town.

ПРИВАТНА ОСНОВНА ШКОЛА (1903 — 1941) И ПРИВАТНА ЖЕНСКА ГРАЂАНСКА ШКОЛА (1921 — 1941) ПРИ ЗАВОДУ Св. КРИЖА У ХЕРЦЕГ-НОВОМЕ

Да би се имао што потпунији увид у укупно ниже образовање у Херцег-Новом, у периоду после првог светског рата, потребно је укратко приказати и рад Приватне женске грађанске школе са правом јавности у Херцег-Новоме (у даљем излагању: Грађанска школа), која је отворена школске 1921/1922. године.

Међутим, потребно је најпре изиети у краћим цртама постанак и рад Приватне основне школе састава св. Крижа са правом јавности у Херцег-Новоме (у даљем тексту: Школа), која је отворена још 1903/1904. год. Из ове школе је израсла Грађанска школа, која је преузела и даље развијала њене основне карактеристике, тако да је и она дала виши допринос ширењу просвећености у Боки.

Школу је формално основала католичка организација „Сестара св. Крижа у Бакову“, а иницијатор је био которски бискуп Фрањо Ућелини, који је ревностно бринуо о повереној мисији у овој католичкој дијецези.¹

¹ Ућелини је таква историјска личност овог краја да заслужује да се о њему нешто више проговори у овом јубиларном броју зборника „Бок“, посвећеном 600-годишњици Херцег-Новог. Ућелинијево име инкорпорирано је у ове две просветне институције, затим у зграду и парк хотела „Бок“, и у низ занатских радионица, које је лично Ућелини дао саградити на простору гдје је сада самопослуга „Центропром“, а у којима се углавном и заметнула радничка класа у овом крају. Ове радионице биле су центар развоја скоро свих заната у Херцег-Новоме, као и њихове синдикалне делатности. — Фрањо Ућелини рођен је на Лопуду 1847. где је и сахрањен 1937. године. Био је активни приврженик Штросмајерових идеја о неопходности зближења Хрвата и Срба, као и његових унитаристичких концепција (уједињења црква као фактора тог зближења...), мада је све то и онда било нерешљиво, претежно због уплитања неадекватних политичких тенденција, које су Штросмајера јако заокупљале у задње доба.

Ућелини је тада посебно био заокупљен херцеговском општином, јер се почетком овог века почело интензивно досељавати становништво католичке вероисповести, нарочито на приобалном подручју од Топалског до Тиватског залива, где је Аустро-Угарска почела да нагло развија своју војну поморску базу — ратну морнарицу. Њега је посебно бринуло питање верског утицаја на патриотско васпитање женске омладине, већ од основне школе, као будућег стуба породице. Сходно тој својој преокупацији, а уз сагласност свог истомишљеника, Баковачког бискупа Ј. Штросмајера, Ућелини је лако успео да обезбеди зграду и потребан простор, као основни услов за оснивање једне такве школе, а ишле су му на руку тадашње околности. Наиме, почетком века били су на продаји повећи простори, претежно некадашњи виногради, на потезу од зграде бископа и парка, на све даље у нагибу терена према „Лазарету“, који је поодавно био пресељен унутар специјално грађених зидина у Мелинама.

У ово доба градско насеље почело се ширити и према Савини и према Топлој. Тадашњи градски „оци“ данима су нашироко дискутовали, да ли и у коју сврху да Општина купи наведену веома лепу и велику локацију на којој су били остаци турске куле некадашњег диздара Махмуда Башића, а тада власништво некад моћне латифундије (властелинства) копта Јована (Ивана) Буровића... — Међутим, Ућелини се није ни најмање двоумио: одмах је добио сво то земљиште до и око Цркве св. Антуна, те укњижио као власника католичку цркву. Тиме је дефинитивно било решено питање отварања и сменаја оне основне школе и Завода, коме је прикључена.

Нема сумње да је Ућелини био заслужни верски посленик. Но, био је и истакнути национални преталац (старији Новљани га и дан-данас помињу по патриотизму...). Први је код нас превео Дантеову „Божанствену комедију“, и то на народни десетерац, сматрајући овај прилип историје моћним фактором одржања народног интегритета наших народа у њима туђој Аустрији. Овај свој превод посветио је „Слози и љубави Хрвата и Срба, једнокрпите истојезичке браће.“ — Мало је коме познато да је Ућелини уступио Новљанима (М. Комненивићу и др.) сав терен за изградњу хотела „Бока“ (1910/12) и за парк (заиста, јединствени случај, да црква некоме уступа пекретнице!). — Историја је да Новљани (и не само они) дугују неке видне знамење Ућелинију, и то управо у овом амбијенту, где нас је највише и задужио као истакнути патриота, искрени хуманиста и просветни преталац свога доба. — Сетимо се још да је ондашње свештенство обеју вера јавно увек коректно поступало, иа и сложпо, а потајно, понекад, и конкурентно, претежно по „вишој наредби“. Међутим, не може му се спорити родољубље, макар делимично и обојено локал-патриотизмом, за који је „крива“ традиција, односно преви Боке, са свим њеним изразитим гео-историјским особеностима. — Поменимо и име Јосипа Вујовића, који је скоро пола века био каноник у Херцег-Новом (звали су га Новљани, из милоште „Дон Јозо“). Када је почетком 1941. умро, готово цело Нови га је исpratио за родни Столип, уз асистенцију шест православних и свет католичких свештеника.

Према хронологији школе, недантно бележеној у њеном летопису,² на захтев Ућелишија, Завод сестара св. Крижа у Бакову, одредио је и послао 4. IX 1903. у Херцег-Нови четири сестре „за узгој женске младежи“ (Јустину Бокун, Корнелију Кукељ, Петронију Ерић и Вишненију Креић). Ућелиши је ове учитељице сместио у стару зграду Капушина (огранак франјеваца), код св. Антуна, где је и школу отворио, а уз њу и забавиште. Програм рада школе био је као и у осталим основним школама, а подразумева се, да је био претежно обојен аспектима вере.

У првом разреду школске 1903/04. године било је свега 16 девојчица, а у забавишту 12. Следеће године било их је у школи 18 (3 православне), а у забавишту 14. Бројно стање било је скоро исто у неколико следећих година, уз незнатне варијације. Тек школске 1909/10. године било је 28 ученица, од којих 14 православних. Слично је било и у следећим годинама, до првог светског рата. Школу су редовно обилазили бискуп Ућелиши и школски надзорник из Котора, Андрија Лазаревић.

У времену од 1909. до 1912, под руководством и уз лично залагање и ванредан напор Ућелишија, саграђена је нова зграда школе, и то на рушевинама наведене куле, односно на зидинама бивше зграде Буровића.³

Одлуком надлежних власти (Школског вијећа у Котору и Министарства богоштовља и наставе у Бечу) школа је 1913/14. добила право јавности, тако да је била изједначена са осталим основним школама. Избијањем рата њен рад је био прилично

² „Летописе Приватне основне школе сестара св. Крижа с правом јавности у Херцеговини“; чува се у основној школи „Милан Вуковић“, привремено у Зеленици.

³ Буровић, пореклом Херцеговинци, иначе чувени перашки поморци, доселили су се у Херцег-Нови чим су Турци били протерани (1687), где су им Млечки дали велике поседе, чиме су објезбећивали и своје интересе (Херцег-Нови, Савина, Тоша, Кући, Жлијеби, Камени, Требесин, Поди итд. ... тзв. „Буровина“). Млечки су далима водили крваве борбе, све док им није притекао у помоћ Јован Буровић (и други Пераштани) са 360 бораца и 16 бродова, и то углавном лукавством. Наиме, поткупио је Арбанасе, турске најамнике, који су чували источни улаз у град („Перашка врата“), склаоце злату, па су му борбе пустили у град, а он њих одвезао у Бар својим бродовљем. Како су једновремено Црногорци потукли Турке на Камени, Млечки су без много жртава освојили Херцег-Нови и протерали Турке који су били, као гусари, дозлоградили целом Средоземљу. Млечки провидур Јеролим Корнер именован је 2. XI 1687. капта Јована Буровића за гувернера града, насељавајући Пераштане по наведеним поселима (дobili су ... „2000 канапа, канап је дан оража“). Конте Јован посебно је добио наведено велико имање са кулом бившег манастира, где се и насташио. Наполеонова војска је ову кулу западнела (1807). Буровићи су временом овде све распродали и одселили се у Трст, где су такође играли видне државничке улоге, а бавили су се и правком и поморством („Херцег-Нови“, Томо Поповић, „Бока“, Саво Накићеновић, репринт издања Одбора за прославу 600-год. Херцег-Новог и Армије Херцег-Новог, Херцег-Нови, 1982. год.).

поремећен, понајвише усељењем у њене просторије Котарског поглаварства, које је било свакуисано из Котора. Тада је у школски програм уведена и гимнастика, „да би се дјеца увјежавала у оним дужностима, што их очекују као војнике“. Тадашње школске приредбе, нарочито гимнастичке, пратиле су фанфаре, уз скупљање прилога за Црвени крст. Сваке зиме деца су морала да скупљају топло рубље за војску. Школа је обавезно учествовала у свим јавним манифестацијама, пронаганди итд. После побуне морнара у Боки, управа школе већ је смела да води децу на излете у оближња села, махом православна, па и у Савину. Школа је свечано прославила одлуку Народног вијећа Словенаца, Хрвата и Срба у Загребу о раскиду са Аустро-Угарском и проглашењу земље слободном (19. X 1918), као и улазак ослободилачке војске (на Бела висти 12. X 1918), те проглас Уједињења СХС (1. XII 1918).

У школској 1920/21. години нагло је порастао број ученица (на 126), па је Котарско школско вијеће школу претворило у дворазредну. Први је разред имао два одсјека, а други такође, тј. у првом су биле прва и друга година, а у другом — трећа и четврта година ученица. Следећих година број ученица нагло је опао, да би стаљно варирао између 60 и 86, колико их је било и последње године, пред други светски рат. Почев од 1936. школа је примала и дечаке, тако да је постала мешовита.

То би било све из наведеног Летописа, што би имало да се прикаже као посебно збивање (као „догађај“, како у њему пише). Све остало што садржи овај Летопис, представља редован и нормалан рад школе.

Већ је речено у претходном излагању да је Приватна женска грађанска школа са правом јавности — Ућелини, при Заводу сестара св. Крива у Херцег-Новоме (у даљем излагању: Грађанска школа), настала уз описану основну школу. Могло би се рећи да је Грађанска школа „днa факти“ израсла из ове основне школе. Кад је то тако, тек ако је већ описана генеза основне школе, биће веома кратак овај приказ Грађанске школе. Он ће обухватити само неке карактеристичне моменте њеног постепеног настајања, уз неколико њених специфичности. Иначе, из самог њеног назива видљива је њена физиономија (углавном иста, као и она осталих ондашњих женских грађанских школа). Добро је одмах напоменути да је Грађанска школа имала, као и Гимназија у Србици, видних заслуга за успешно

На овој слици се виде, омах испод звоника Цркве св. Ангуна, остаци Диздареве куле, односно зидине свјештених двора Буровића, а испред њих, празно и некултивисано земљиште, и то почев од данашње такси-станице, па све до павелених звоника (снимак нам је дао друг Стево Асистић, а настао је негде између 1906. и 1910. тј. по пролазу железничке пруге која се види на снимку, а при почетка зидања хотела „Бока“)

ниже средњошколско образовање женске омладине, без обзира што је она формално била институција католичке цркве. Као што ће се видети, примала је, поред ученица католичке вере, и православне ученице, као и Муслиманке, и све њих под истим условима (једино се морало однојено спроводити верско образовање). Често се дешавало да ученице православне вере буду у већини (на пример, непрекидно од 1931. до 1938). Та појава посебно је радовала Ућелинија, оснивача и добротвора Завода сестара св. Крижа у Херцег-Новоме, у чијем су саставу, како је већ речено, деловале и Основна и Грађанска школа.

Када је 1903. прорадила Основна школа, на молбу неких родитеља, чије су ћерке већ биле завршиле стандардну основну школу, те они желели да својој деци пруже неко више допунско образовање, — за такве ученице ускоро је отворен интернат и формирана нека врста „више приватне грађанске школе“, како је то хроника забележила у наведеном Летопису. Поред ових ученица, примале су и екстерне. Њима су углавном предавани предмети, који су иначе били прописани за сличне грађанске школе тога доба, те још: музика, ручни рад и страни језици (немачки, талијански и француски, наравно, алтернативно). Ова грађанска школа имала је годинама чисто приватни карактер, све до првих година после првог светског рата.

У наведеном Летопису Основне школе за 1920/21. годину забележено је, поред осталог, следеће:

„НАПОМЕНА: Пресвијетли прагосподин Фрањо Ућелини, бискуп бококоторски, проматрао је рад свих наставница, а особито оних, које су поучавале прив. ученице наше школе. Много се пута пресвијетли увјерио о марном раду наставница, а са стране дјечијих родитеља неријетко је чуо најпохвалније гласове о напретку и узноју, који им дјеца стекли су у школи са св. Крижа, те управни Кр. покрајинској Влади у Сплиту молбу од 6/4 1921 број 27, којом моли да са св. Крижа у Ерцегновом смију отворити прив. жен. грађ. школу.

Кр. Покрајинска Влада у Сплиту припошћује одлуком од 21/4 1921 број 2149, да се почетком школ. год. 1921/22 дозвољава отварање споменуте школе.“

Тако је школске 1921/22. године уследило отварање првог разреда ове грађанске школе при Заводу сестара св. Крижа у Херцег-Новоме. Затим су sukcesивно отворани разред по разред, како су пристизала годишта, закључно са четвртим разредом. Првих година није се полагао завршни испит. Примењивали су се иначе сви прописи, наредбе и расписи надлежних просветних органа, као и на остале грађанске школе. Почетком сваке године утврђиван је план рада и расподела предмета. Уз извесне

повремене измене и промене, нарочито kod предвиђених алтернација, предавали су се следећи предмети: наставни језик, земљопис, повијест, вероисповести, физика, математика, природопис, краснопис, кућанство, талијански, немачки и француски језик (неки алтернативно, а неки необавезно), хемија, гимнастика, пјевање, гласовирање (необавезно), ручни рад и оглој. Разредне старешине звале су се „главарице“.

На предлог Покрајинске владе у Силиту, Министарство просвете донело је 1922. одлуку о признању права јавности овој приватној школи (стекла је јавно-правни карактер). Осим тога, одлуком Котарског вијећа у Котору из 1923. сведожи свршеног IV разреда ове школе призната је еквивалентност сведожи свршеног IV разреда ма које средње школе, с тим што се при упису у вишу трговачку школу полаже пријемни испит (а не диференцијални). Године 1927. уведено је полагање завршног испита, и то из српскохрватског и француског језика, те из историје, географије и математике. Те прве године положили су га 23 ученице, а следећих година редом: 8, 18, 13, 19, 16, 11, 10, 14 и 12 последње године рада школе.

Почев од 1930. био је одобрен прелаз у гимназију. Ученице које су са одличним успехом завршиле Грабанску школу, могле су се уписати у Учитељску школу у Херцег-Новоме, без полагања пријемног испита; остале су га морале полагати.⁴ Оцене су биле стандардне: 5, 4, 3, 2 и 1 (одличан, врло добар, добар, довољан и недовољан, а за владање — примерно).

Према званичним књигама Грабанске школе (каталози, уписници, дневници итд.), које се чувају у Архиву Херцег-Новог, укупно бројно стање ученица у свим разредима по годинама било је, почев од школске 1921/22. године, па закључно са 1940/41. годином: 26, 35, 22, 25, 29, 39, 34, 26, 23, 46, 83, 88, 90, 71, 80, 60, 74, 55, 66 и 64.

Верски састан ученика углавном је био као и у основној школи, са наизменичном превагом (до школске 1931/32. године чешће су биле у већини католике, а од тада, па до школске 1937/38. године православне, да би до краја овог чешће биле у већини ученице католичке вере).

Сви државни, дворски, војни, верски и школски празници свечано су се прослављали, претежно заједно, а и са осталим школама, као и са Колом српских сестара, са којим је постојала пристојна хуманитарна сарадња. Приређивана су разна такмичења, изложбе, приредбе и сл. Понекад током, а редовно на

⁴ Још 1925. године отворена је Учитељска школа у Херцег-Новоме, што је било веома корисно и пожељно, посебно за ученице Грабанске школе. Мала је у акту о отпарању стајало, да је то мушка школа, већ прве године примљено је, поред 20 дечака, и 19 девојчица, па је ова учитељска школа постала мешовита (в. „Педесет година од оснивања учитељске школе у Херцег-Новоме“, Марија Црнић, зборник „Бока“, број 6—7/1975).

крају школске године, организовани су разни излети, често са научно-забавним карактером (обилазак залива и приобалних насеља, те посете војним, поморским и хидропланским командама и јединицама, као и Арсеналу, Клишима итд.). За IV разред редовно, а понекад и за III, на крају године организоване су екскурзије у веће градове и разна места по земљи, са значајнијом прошлошћу и садашњошћу.

Бројно стање ученица у Грађанској школи било је нешто мање од бројног стања Бака у Србици, што је и разумљиво, јер је прва била женска школа, а друга мшовита гимназија. Ове две школе нису имале конкурентан однос, а биле су једнако отворене за све баке (сем што је Грађанска школа била женска). Гледано са ширег аспекта, оне су се допуњавале.

Нема сумње да су Гимназија у Србини и Приватна женска грађанска школа сестара св. Крижа са правом јавности заједнички одиграле видну улогу на пољу успешног просвећивања средњошколске омладине у овом делу Боче которске, и то Србина са својим гимназијским смером, а Грађанска школа са својим вишим образовањем од основног, уз културно уздизање и васпитавање женске омладине. Грађанска школа је са правом названа „Ућелини.“

Завршавајући овај лстимични осврт на Ућелинијеву бразду, коју је непрекидно и предано урезивао у ондашњу нашу прошлост, чврсто верујемо да људски „кредо“ овог заљубљеника и проповедника слоге и љубави „једнокрвие и истојезичке браће“ и дан-данас зрачи у складу са визијом Титовог социјалистичког југословенства.

S u m m a r y

THE PRIVATE ELEMENTARY SCHOOL (1903—1941) AND THE PRIVATE GIRLS' SCHOOL (1921—1941) AT THE HOLY CROSS INSTITUTE IN HERCEG-NOVI, BOTH PUBLIC

Jovan NAKIČENOVIC

The two schools, dealt with in this paper, were established thanks to the initiation and support of the Bishop of Kotor Franjo Učelini, with the consent of the Bishop of Đakovo Strossmayer. Učelini was an outstanding and zealous national worker and a man deeply devoted to the »harmony and love between the Croats and the Serbs, the brothers of the same blood and language «as he put it in the preface to his, the first with us, translation of Dante's »Divine Comedy«, done in folk decasyllable. Besides, Učelini contributed a lot to the building of the Boka Hotel that symbol of Herceg-Novı as well as to the foundation of the first workshops, in which later the trade union movement started.

In the beginning of this century Austro-Hungaria sped up the development of its navy and there was a considerable migration of the Catholic people from the other regions of the state to this town in which they had been scarce till then. These two schools played an important role in the education of the children of the newcomers, in particular the education of the girls. The Elementary School started giving basic education in 1903 and it provided the spring board for the establishment of the Girl's School in 1921. The latter as a specialized institution was a supplement to the Secondary School of the town and it was attended by the girls of all religions. It happened, due to the ratio of the religions among the population of the town, that there were more Orthodox girls at the School than the Catholic ones. Both Učelini and the local clergyman (the late Josip Vujović, called by the people of Herceg-Novı don Jozo, were pleased that it was so.

PARTIZANSKA DJELOVANJA U AKVATORIJUMU BOKOKOTORSKOG ZALIVA (PODRUČJE MK KP HERCEG-NOVI) U VRIJEME ITALIJANSKE OKUPACIJE

Od italijanske okupacije Boke kotorske, 17. aprila 1941. godine, pa sve do kapitulacije Italije, 9. septembra 1943. godine, okupator je koristio akvatorijum Bokokotorskog zaliva da bi iz njega mogao uticati na tok zbivanja na kopnu, posebno u vrijeme djelovanja, u ovom regionu, Orjenskog NOP bataljona.¹ Kao zemlja sa velikom pomorskom tradicijom i značajnim mornaričkim vojnim efektivima Italijani su koristili Zaliv na efikasan način što je naročito došlo do izražaja s obzirom na činjenicu da im se partizani nijesu mogli suprotstaviti, na isti način, u vodama Zaliva. Istina, bilo je pokušaja da se izvrše neke diverzije, posebno na krstaricu »Bari« i objekte na kopnu. Međutim, ovo, iako je dalo odlične rezultate, nije moglo bitno uticati na fašističku vojnu silu u Bokokotorskom zalivu.

Fašisti su u vodama Zaliva držali značajne vojne efektivne koji su bili u nadležnosti Pomorske komande u Tivtu, kojom je zapovijedao admiral Bobieze dok je u Kumboru bila Sto osamdeset treća eskadrila RML hidroaviona.² Kada je izbio ustanak ovdje su stigle nove veće mornaričke jedinice a naši brodovi, koji su se zatekli ovdje, poslije kapitulacije stare Jugoslavije, korišteni su kao zatvori. Pojačanja jedinicama, koje su bile na području gdje je izbio ustanak, stizala su, uglavnom, brodovima. Tokom rata u Boki, na području Dobrote, u neposrednoj blizini Kotora, bio je sabirni centar odakle su jedinice odlazile na razna ratišta.

¹ S obzirom da su o italijanskoj okupaciji u Boki, odnosno na području Mjesnog komiteta KP Herceg-Novi podrobno pisali dr Dušan Živković u knjizi: »Boka Kotorska i Paštrovići u narodnooslobodilačkoj borbi« i Marija Crnić i Velimir Radović u knjizi »Orjenski partizanski bataljon« u ovom radu ćemo se baviti samo djelovanjem na moru. Radi lakšeg praćenja toka događaja preporučujemo čitaocu da pročita i dvije naprijed citirane knjige.

² Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, tom XIII, knjiga I.

Okupatorima je, dakle, Bokokotorski zaliv bio strateški veoma značajan zbog čega su činili sve da »smire« situaciju u njemu ne birajući sredstva, metode borbe i ne štedeći vlastite snage.

Međutim, i pored svih preduzetih mjera ovdje su se događaji odvijali drugačije, nego što su to fašisti vjerovali i očekivali posebno u dijelu akvatorijuma koji je bio na području Mjesnog komiteta KPJ Herceg-Novi.

Okupatori i partizanski štabovi shvatili su u samom početku presudni značaj korištenja voda Zaliva i potencijala koji su se nalazili u njemu ili u priobalnom pojasu. U ovoj borbi Italijani su imali snagu, silu i vlast dok su komunisti imali uza sebe narod, vještinu, odvažnost, snalažljivost i umješnost rukovođenja otporom u izuzetno teškim uslovima.

Mjesni komitet KPJ Herceg-Novi, Ratni komitet i Stab Orjenskog bataljona, koji su u pripremama za ustanak i kasnije postupali po direktivama Pokrajinskog komiteta KP za Crnu Goru, Boku i Sandžak, Okružnog komiteta KP Nikšić i Štaba Nikšićkog partizanskog odreda, u čijem je sastavu bio Orjenski bataljon, samoinicijativno su odlučili da koriste Zaliv za akcije protiv okupatora praktično još prije nego što je počeo oružani ustanak. Zapravo, među prvima na području Jadrana, počeli su organizovano djelovati u akvatorijumu Zaliva a Mornarički vod iz Baošića bio je jedna od prvih organizovanih pomorskih partizanskih jedinica kod nas. Taktika ratovanja bila je prilagođena objektivnim mogućnostima.³

Očito je da se partizanske jedinice nijesu mogle na moru upustiti u borbe sa italijanskim snagama, što znači da nijesu direktno doprinijele uništenju vojne sile neprijatelja na moru. Ipak, rezultati su bili vidljivi. Da bi ovu partizansku aktivnost sveli u skromne okvire, fašisti su ovdje morali držati značajne vojne efekte i time oslabiti druga ratišta.

Uvidom u italijanska dokumenta da se zaključiti da oni nijesu ni znali za mnoge vidove partizanskog djelovanja niti su ih pažljivo proučavali. Štaviše uočljivo je da sve do okupacije nijesu došli do saznanja da se na moru odvija opštenarodni oružani otpor.

Partizanske aktivnosti na moru sastojale su se od mnoštva »sitnih djejtava«, koja, posmatrana izolovano, možda, ne zaslužuju posebnu pažnju historičara. Međutim, kada se ona sabere i sistematizuju, onda se dobija druga slika. Te djelatnosti nijesu bile velike po svojoj spektakularnosti. Nije bilo borbe brodova, desantnih prepada, osvajanja luka, avionskih i drugih »obračuna«.

Ovdje je rađeno ono što je bilo moguće i što je doprinijelo značajnim pobjedama Orjenskog bataljona i ostalih ustaničkih sna-

³ Zbog nepotpunosti izvora izneseni podaci u ovom radu ne predstavljaju cjelokupnu aktivnost partizana u Zalivu za vrijeme italijanske okupacije.

ga u zaleđu Boke kotorske. Sabotaže u remontanim bazama, diverzije većih razmjera, »krađe« čamaca, oružja, municije i opreme, snabdijevanje partizanske vojske, organizovanje snabdijevačkih, obavještajnih i kurirskih kanala morem sabrani znače kvalitet koji je bitno uticao na operativno rasuđivanje i postupke neprijatelja.

Upravo ova naizgled sitna dještva bila su razlog za zabrinutost Italijana. Često su razmišljali kako da spriječe akcije partizana u vodama pod njihovom komandom. Tako su, između ostalog, napisali i Uputstva za suzbijanje partizanske aktivnosti na moru i preduzeli mjere kako da se osiguraju od diverzija. Na njihovu žalost one su se ipak dešavale. Za uspješno izvršavanje zadataka na moru, i u obalnom pojasu, Italijani su stalno dovlačili nove jedinice. Vrlo često su iz Kotora upućivani zahtjevi da se ovaj region vojnički ojača. Uplovljavale su ovdje i neprijateljske krstarice u vrijeme kada je svaka od njih značila mnogo u borbi protiv Engleza i ostalih zemalja antihitlerovske koalicije na morskim prostranstvima gdje Italijanima nije išlo prema vlastitim očekivanjima. Akcije u Zalivu su, uz to, i dragocjena pomoć borcima Orjenskog bataljona i drugih jedinica i one su bile nerazdvojni dio opšte borbe protiv okupatora.

Djelovanje na moru u akvatorijumu Zaliva, u nadležnosti Mjesnog komiteta KPJ Herceg-Novi, može se podijeliti u tri vremenska perioda:

— od aprilskog rata 1941. godine do kraja maja 1942. godine kada je došlo do slabljenja ustanka,

— od juna 1942. godine do kapitulacije Italije septembra 1943. godine u kojem vremenu su partizanska dještva bila svedena na najmanju moguću mjeru, i

— od njemačke okupacije, polovinom septembra 1943. godine, do oslobođenja, oktobra odnosno novembra 1944. godine.

U ovom radu zadržaćemo se samo na događajima koji su se zbili u vrijeme italijanske okupacije.

APRILSKI RAT I ITALIJANSKA OKUPACIJA BOKE KOTORSKE

Boka kotorska tokom istorije bila je zbog svoga položaja i konfiguracije terena vrlo zanimljiva za mnoge osvajače. Njen značaj je rastao uporedo sa razvojem naoružanja. Što je ovo postojalo ubojitije i efikasnije u Bokokotorskom zalivu bilo je sve više brodova koji su ovdje uvijek bili bezbijedni. Da bi se Zaliv što bolje branio, u slučaju pokušaja njegovog osvajanja, još polovinom prošlog vijeka Austro-Ugarska je počela izgradnju čitavog niza utvrđenja a između dva rata postavljeni su sistemi protivpodmorničkih prepreka i morskog zaprečavanja ulaska u Bokokotorski zaliv, na području HercegNovskog zaliva.

Kako su za vrijeme Austro-Ugarske Boka i Pula bile glavne ratne luke, a između dva rata u Boki se nalazio najveći broj bro-

dova kraljevske ratne mornarice, ovdje je bio niz vojnih ustanova i baza kao što su: Pomorski arsenal u Tivtu, Mašinska škola u Kumboru, Treća hidroplanska komanda u Đenovićima, Vojna bolnica u Meljinama, Artiljerijski zavod u Lepetanima kao i druga važnija postrojenja i skladišta.⁴

Otkud sve veći interes neprijatelja za Bokokotorski zaliv, posebno Hercegnovski i Tivatski? Prije svega zbog bezbjednosti u njemu, jer, u prošlosti, bilo je moguće braniti tvrđavskim baterijama sa Arze, Kobile i Mamule ulazak čak i većih pomorskih snaga, a uz to visoke planine nijesu dozvoljavale avionima da sigurno napadaju ovdje stacionirane jedinice.⁵

Inače, Bokokotorski zaliv sačinjavaju četiri veća zaliva: Hercegnovski, Tivatski, Risanski i Kotorski zaliv, ukupne površine 86 kilometara kvadratnih, srednje dubine 27 metara.⁶ Ne treba zaboraviti ni činjenicu da je on povoljno lociran, jer se nalazi u blizini Otrantskih vrata koja su »prozor« za Sredozemno more.

Pred aprilski rat 1941. godine Boka kotorska je bila najvažnija ratna baza kraljevske ratne mornarice Jugoslavije u kojoj je bilo smješteno oko 80 odsto Flote. Baš zbog ovoga, izuzetno velikog strategijskog značaja Zaliva, prilikom planiranja napada na Jugoslaviju, italijanski i njemački generali naročitu pažnju su posvetili dještvi- ma protiv baza u Boki, a u italijanskom planu napada na Jugoslaviju Vrhovna komanda je smatrala posebno značajne operacije protiv baza u Boki. Predlog za koordinaciju njemačkih i italijanskih operacija, na osnovu kojega su se i odvijale akcije u aprilskom ratu, naročito insistira, na zadatku neutralisanja pomorskih snaga u Boki.⁷

Obavještajne službe Italije i Njemačke, u to vrijeme, posebnu pažnju posvećuju baš zbivanjima u Boki. U OVRI ima posebno odjeljenje koje se bavi sređivanjem i sistematizovanjem obavještajnih podataka dobijenih iz ovog regiona. Postoje i podaci da su Nijemci, neposredno pred rat, u Boku ubacili nekoliko članova diverzantsko-špijunske grupe »JUPITER« koja je tokom rata uspješno djelovala. Za ABWER i OVRU Boka je bila vrlo značajno područje.⁸

Kada su 17. aprila Boku kotorsku okupirale motorizovane jedinice 17. armijskog korpusa — Devete armije — u čijem su sastavu bile divizije »Messina«, »Centauro« i »Marche«, fašisti su vjerovali da je čitavo ovo područje postalo vječno njihovo. Međutim, bio je to »račun bez krčmara«.

Čim su okupirali Boku kotorsku, Italijani su počeli organizovati svoju vlast. Prva institucija okupatora koja je formirana još

⁴ Velimir Radović i Marija Crnić: »Orjenski partizanski bataljon«.

⁵ Tomislav Grgurević: »Boka aprila 1941.«

⁶ Predrag Kovačević: »Istorija bokljskog pomorstva«.

⁷ Velimir Terzić: »Jugoslavija u aprilskom ratu 1941.«

⁸ Tomislav Grgurević: »Boka aprila 1941.«

krajem aprila bila je VOJNO POMORSKA KOMANDA DALMACIJE⁹ (Comando militare marittimo della Dalmazia). Njeno sjedište je bilo u Splitu a nadležnost se prostirala na čitavo područje Dalmacije. Ona je bila najjača pomorska komanda na istočnoj obali Jadrana. Imala je u svojoj nadležnosti sedam mornaričkih komandi od kojih je jedna bila u Tivtu, koja je bila nadležna za čitavo područje Boke kotorske.¹⁰ Ova komanda je imala dvije komande vojno-pomorskih sektora (Comando di settore militare marittimo) u Sibeniku i Kotoru. Zadatak one u Kotoru bio je da zaplijeni jugoslovenske brodove, koji su bili na području Boke, obezbijedi preduzimanje trgovačkih brodova, nadzire obalu i ukloni prepreke koje otežavaju saobraćaj.¹¹ U Boki je to konkretno značilo: preduzeti oko 15 ratnih brodova, šest trgovačkih brodova, od kojih su neki bili oštećeni italijanskim bombardovanjem, jedan broj manjih plovnih jedinica, ukloniti protivpodmorničke prepreke, protivtorpedna i minska zaprečenja i očistiti minska polja u blizini rta Oštro kao i na nekim drugim mjestima ali u znatno manjem obimu.

Kraljevskim dekretom od 20. maja 1941. godine Italija je anektirala Boku kotorsku, koja je skupa sa područjem Splita i Zadra sačinjavala Guvernerat za Dalmaciju (GUVERNATORATO DELLA DALMAZIA).¹² Guverner je bio dr Đuzepe Bastanini, jedan od prvaka fašističke stranke. Sjedište provincije bilo je u Kotoru, a ona je obuhvatala površinu 547 kilometara kvadratnih na kojoj je živjelo 33 800 stanovnika.¹³ Za kontrolu pomorskog saobraćaja osnovali su pristanišnu miliciju čiji je zadatak bio, između ostalog, i suzbijanje eventualnih subverzivnih djelatnosti.

Italijanski kralj svojim dekretom od 7. juna 1941. godine o nadležnosti guvernera Dalmacije, na predlog Musolinija, osnovao je okružna područja pokrajina Zadar, Split i Kotor u kojima je upravnu, ekonomsku i uredovnu vlast vršio namjesnik za Dalmaciju.¹⁴

Italijani su, u prvim mjesecima okupacije, ovdje imali značajne pomorske snage koje su osjetno pojačane poslije izbijanja ustanka. Najveći broj ovih jedinica bio je stacioniran u Tivtu i na Hercegnovskej rivijeri. U Tivtu su se nalazila tri ratna broda, a povremeno i više, zavisno od potrebe, desetak brzih naoružanih patrolnih čamaca i bataljona pomorske pješadije. Komandant Pomorske komande u Tivtu, nadležne za čitavo područje provincije, bio je admiral Bobieze. U Kumboru se nalazila 183. eskadrila RML, u kojoj se broj avona mijenjao.¹⁵ Sama činjenica da se na čelu ko-

⁹ Jovan Vasiljević: »Mornarica NOV«.

¹⁰ Jovan Vasiljević: »Mornarica NOV«.

¹¹ Jovan Vasiljević: »Mornarica NOV«.

¹² Dr Radoje Pajović: »Oslobodilački rat i revolucija u Crnoj Gori«.

¹³ Jovan Vasiljević: »Mornarica NOV«.

¹⁴ Zbornik dokumenata..., tom XIII, knjiga I.

¹⁵ Zbornik dokumenata..., tom XIII, knjiga I.

mande nalazio admiral govori koliku su pažnju Italijani poklanjali pomorskim snagama na ovom području.

Ovim snagama fašisti su vršili kontrolu akvatorijuma Zaliva kao i dijela Jadrana, posebno obuhvatajući izviđanja protiv engleskih podmornica u čemu su naročito aktivni bili avioni iz sastava 183. eskadrile. Italijani su za ove akcije, kada je trebalo, koristili i pomoćne brodove koji su se nalazili u Kumboru, Đenovičima ili Pomorskom arsenalu u Tivtu. Broj pomorskih jedinica posebno se povećavao u kriznim danima, naročito poslije početka ustanka, kada je ovdje bilo čak i nekoliko većih ratnih brodova.

U Boki su se nalazile i mnoge kopnene jedinice: 94. pješadijska divizija, bataljon karabinjera, bataljon finansasa, skvadron fašista i artiljerijske posade kao i jedinice naročite namjene. Nešto kasnije, kada je došlo do rasplamsavanja ustanka, dolazile su i druge jedinice kao što su dijelovi divizija: »Messina«, »Taro«, »Emilia« i »Marche«. U Igalu je bilo sjedište obavještajne službe.¹⁶ Italijansko ministarstvo rata, svojim naređenjem od 28. maja 1941. godine, dalo je posebno ovlaštenje centrima CSSIM (Contra Spionaggio Informazioni Militari) po kojima su od tada bili direktno podređeni ministarstvu rata, te su imali pravo »preduzimanja inicijative u pogledu hapšenja i pritvaranja, čak i kao mjeru predostrožnosti, onih lica koja su kriva ili na koja se s razlogom sumnja da vrše službu protiv nas«.¹⁷

DJELOVANJE KPJ U MORNARIČKIM JEDINICAMA I POMORSKIM USTANOVAMA DO IZBIJANJA USTANKA

Za okupatora je Zaliv bio, tokom čitavog rata, pun opasnosti a more u njemu nije nikada bilo mirno za osvajača. Bogate revolucionarne tradicije naroda ovog kraja, gdje su se prve socijalističke ideje počele razvijati još početkom ovog vijeka, bile su pokretačka snaga. Ovdje je izbio 1. februara 1918. godine ustanak mornara u Boki protiv Austro-Ugarske u kojem je učestvovalo oko 6.000 mornara sa austrougarske flote i radnika baza na kopnu.¹⁸

Između dva rata Partija je posvećivala odgovarajuću pažnju djelovanju na brodovima ratne mornarice kao i njenim bazama na kopnu. Na podmorničkoj flotili, razaraču »Dubrovnik«, krstarici »Dalmacija«, remorkeru »Spasilac« i pomoćnom brodu »Sitnica« djelovali su marksistički kružoci.¹⁹ Februara 1937. godine obavještajna služba ratne mornarice uspjela je da otkrije jednu grupu komunista. Do hapšenja je došlo kada je izbila pobuna na krstarici »Dalmacija«.²⁰

¹⁶ Marija Crnić i Velimir Radović: »Orjenski partizanski bataljon«.

¹⁷ Zbornik dokumenata ..., tom XIII, knjiga 1.

¹⁸ Bernard Stulli: »Revolucionarni pokreti mornara 1918.«

¹⁹ Tomislav Grgurević: »Razarač »Zagreb«.«

²⁰ Kažimir Pribilović: »Revolucionarna kretanja u bivšoj ratnoj mornarici.«

Mjesni komitet KPJ Kotor, tada nadležan za čitavo područje Boke kotorske i Budve, posebnu pažnju, naročito poslije dolaska druga Tita na čelo Partije i održavanja VIII pokrajinske konferencije na Zabljaku, posvetio je djelovanju u vojsci. Za saradnju sa komunistima na brodovima i uopšte u vojsci bio je zadužen Vlado Abramović. Na sastanku ovog foruma raspravljalo se o zadacima Partije među mornarima. Međutim, zbog konspirativnosti, nije se analiziralo izvršavanje zadataka. Član Mjesnog komiteta KPJ Kotor odgovoran za rad u vojsci bio je direktno vezan za lice u Okružnom komitetu.²¹

Tokom aprilskog rata Partija u Boki je brzo shvatila da je rat izgubljen. Djelovala je pribrano. Nije se izgubila u opštoj panici i nacionalnoj tragediji. Znala je šta hoće i svoje direktive prenijela je članovima i simpatizerima. Dva su posla dobila prioritet: uništiti šta više onoga što se ne može odnijeti i skupiti najveće moguće količine oružja, municije, opreme i ostalih materijala nužnih za borbe koje su se očekivale.

Međutim, kada je u pitanju ponašanje komunista na brodovima, kojih je na njima bilo malo, važile su iste direktive kao i za ostale rodove vojske. Partija nije bila sagledala specifičnosti djelovanja u mornarici i prema tome prilagodila taktiku. Naime, bile su date direktive o oštećenju, ali ne i o uništenju brodova zbog čega su mnoge plovne jedinice bile predate praktično neoštećene neprijatelju što nije bila namjera Partije. Ovo je svakako razlog što komunisti nijesu potopili niti jedan brod.²² Iz istog razloga ostale su pošteđene i vojne instalacije duž Hercegnovske rivijere: u Meljinama, Školi za podvodna oružja, Mašinskoj školi, Pristanu i na drugim mjestima gdje su bili vojni objekti.

Posao prikupljanja oružja i municije obavljen je vrlo kvalitetno i savjesno. Još tokom rata otpočelo je skupljanje oružja i opreme koje je ubrzano u danima okupacije. Napuštajući brodove, vojne baze i instalacije u Zalivu, vojnici su nosili lako naoružanje. Dio onoga što se nije moglo ponijeti sa brodova to se topilo u more ali se nije radilo nasumice. Pozicije su bile tačno obilježene. Ovo se naročito odnosi na mjesta duž Hercegnovske rivijere, naročito Baošice, Đenoviće, Bijelu, Zeleniku i Meljine. Kasnije je dosta toga oružja pronađeno, očišćeno i potom korišteno u borbi protiv neprijatelja.²³

Čim je bilo jasno da je kapitulacija neminovna, Mjesni komitet KPJ Kotor, tada nadležan za čitavu Boku kotorsku, dao je

²¹ Mato Petrović: «Aktivnost Partije vezane za djelovanje u mornarici» (Rukopis kod autora.)

²² Istina dignut je u vazduh razarač «Zagreb» ali su to uradila dvojica oficira samoinicijativno.

²³ Vido Cvjetković: «Sjećanja na ratne dane u Boki».

direktivu svojim članovima: oštetiti neprijateljske objekte, oružja i oruđa i sakupiti što više oružja, municije i opreme.

Mi ćemo se ovdje zadržati samo na akcijama sakupljanja oružja na brodovima i u pomorskim bazama. Iako nema dovoljno podataka o tome koliko je oružja »sklonjeno« sa brodova, sigurno je da su mnogi komunisti i rodoljubi odnosili oružje svojim kućama. Bilo ih je koji su iz Boke odlazili čak u srednju Dalmaciju i tom prilikom se u čamcu našlo mjesta za municiju, oružje i opremu.²⁴ I komunisti iz Boke su napuštali brodove čamcima i uzimali oružje.²⁵

Velike količine oružja su odnesene iz vojnih baza na području HercegNovskog zaliva, posebno iz Meljina, Đenovića i Kumbora kao i sa brodova koji su ovdje bili na sidru ili vezu. Ovo se naročito odnosi na krstaricu »Dalmacija«, koja je bila na Pijavici, te na brodove koje je doveo u Boku, bježeći ispred ustaša, kapetan bojnog broda Ivan Kern.²⁶

Sa brodova koji su bili u Kumboru skidano je oružje. Nešto naoružanja skinuto je sa »Durmitora« i »Kajmakčalana« neposredno prije nego što su otplovili iz Boke kotorske u susret saveznicima.²⁷ Ovdje su bile i dvije torpiljarkе »Dinara« i »Triglav« sa kojih je skinuto dosta lakog naoružanja.

Kada su u pitanju objekti, plovni ili kopneni, na području HercegNovskog zaliva, nije bilo moguće na vrijeme iznijeti sve oružje, zato je bilo dosta slučajeva da je bacano u more na određenim pozicijama i kasnije pomoću magneta ili ronjenjem vađeno u čemu su se istakli biaošićki ribari. Oni su dovodili i svoje živote u pitanje jer su počeli sa »kupanjem« još krajem aprila, kada je more bilo hladno. Kako se ronilo na prilične dubine opasnosti od raznih oboljenja su se povećavale.²⁸ Rezultat ove akcije bio je odličan: samo u Biaošićima sakupljeno je oko 80 pušaka, 7—8 puškomitraljeza i veća količina municije, posebno bombi.

Partija u Boki se organizovano pripremala za ustanak. Krajem juna, poslije napada Njemačke na SSSR, Mjesni komitet KPJ Kotor održao je sastanak u Orahovcu²⁹ gdje je, na osnovu dobijene partijske direktive, donesena odluka da se ovaj podijeli na dva dijela: Mjesni komitet KPJ Kotor za područje Paštrovića, Budve, Kotora i Tivta i Mjesni komitet KPJ HercegNovi za područje Risna,

²⁴ Vido Cvjetković: »Sjećanja na ratne dane u Boki«.

²⁵ Dušan Čuković: »Biaošićki ribari u NOR-u«.

²⁶ Kern je poslije proglašenja Nezavisne Države Hrvatske sa dijelom brodova kojima je komandovao tokom priprema za napad na »Zadarsku enklavu« došao u Boku iz Šibenika a potom je razvio široku aktivnost da se isplovi saveznicima u čemu je uspio sa dva svoja broda.

²⁷ Ova dva broda su otišla iz Rosa 17. aprila oko 18 sati i uspješno se pridružili saveznicima. Poslije rata vraćeni su u sastav naše ratne mornarice.

²⁸ Dušan Čuković: »Pripreme za ustanak u Biaošićima. (Magnetofonska traka kod autora.)

²⁹ Postoje različiti podaci o datumu održavanja ovog skupa. U svakom slučaju on je održan u posljednjoj nedelji juna.

Krivošija, Luštice i Herceg-Novog.³⁰ Članovi Mjesnog komiteta KPJ Herceg-Novi postali su: Nikola Đurković, sekretar, Krsto Crnogorčević,³¹ Antun Lukateli, Savo Ilić i Stijepo Šarenac.³²

DJELOVANJE OKUPATORA U ZALIVU U USTANIČKIM DANIMA

Okupator je bio iznenađen trinaestojulskim ustankom u Crnoj Gori. Porazi, koje je pretrpio, zbunili su ga u pravom smislu te riječi. Izvještaji upućivani komandantu Druge armije i guvernatorkatu u Zadru govorili su o desetinama hiljada ustanika koji svakog trenutka mogu napasti Boku. U njima je bilo dosta panike i zbog toga pogrešnih procjena vojne situacije. Fašisti su brzo reagovali. Odlučili su da što hitnije prebace značajne vojne efektivne u ovaj region, te da represalijama spriječe dalji razvoj ustanka. Odmah je počela posebna pažnja da se posvećuje djelovanju protiv ustanika korištenjem akvatorijuma Zaliva i odbrani mora i baza u priobalnom pojasu od napada ustanika koji su se, po italijanskim tvrdjenjima, mogli očekivati svakog dana.

Već 14. jula Vojno-pomorska komanda Kotor, prema bilješci Operativnog odjeljenja Vrhovne komande, obavještava da su vatrom sa mora raspršene ustaničke patrole u blizini Zelenike i Kumbora. Istog dana, na izričit zahtjev vojnog komandanta Boke kotorske, saopštava se da će Vojno-pomorska komanda u Draču staviti na raspolaganje brod koji će prebaciti jedan bataljon u Kotor.³³

Istog dana Prefektura u Kotoru obavještava Ministarstvo unutrašnjih poslova u Rimu da su u akciji čišćenja učestvovali hidroavioni kao i mornaričke jedinice stacionirane u Boki kotorskoj. Za svaki slučaj ovdje je već pristigao i jedan razarač koji je bio stacioniran u luci Kotor.³⁴ Dan kasnije iz bilješke Vrhovne komande, njenog Operativnog odjeljenja, može se vidjeti da u Kotoru »Kraljevska mornarica ima u luci torpiljerku »Kantore«. Ona je odmah stupila u djeinstvo. U jednom dokumentu se kaže: »Nekoliko topovskih hitaca ispaljenih sa torpiljarke »Kadore«³⁵ iz luke Kotor uznemirilo je ustanike u brdovitim predjelima koje su označili garnizoni.«³⁶

Dakle, neprijatelj je akvatorijum Zaliva već prvog dana počeo da koristi protiv ustanika u zaleđu Boke kotorske. Fašisti su odlu-

³⁰ Mi ćemo se dalje zadržati samo na djelovanju na području akvatorijuma Zaliva u nadležnosti Mjesnog komiteta KP Herceg-Novi i samo iznimno na događajima u drugim djelovima koji su u sklopu akcija koje su se odvijale na području nadležnosti MK Kotor.

³¹ Kasniji izdajnik i kapitulant.

³² Marija Crnić i Velimir Radović: »Orjenski partizanski bataljon«.

³³ Zbornik dokumenata..., tom XIII, knjiga I.

³⁴ Zbornik dokumenata..., tom XIII, knjiga I.

³⁵ Pošto se na nekim mjestima piše i »Kandore« najvjerovatnije da se radi o štamparskoj grešci.

³⁶ Zbornik dokumenata..., tom XIII, knjiga I.

čili vrlo hitno da pojačaju svoje pomorske snage, koje su i do tada bile značajne na području Boke kotorske. Shvatajući veliki strategijski značaj Zaliva i opravdano preplašeni razvojem događaja u zaleđu, odlučili su da Zalik, i pomorske ustanove, brane po svaku cijenu.

U prvoj nedelji po izbijanju ustanka razmijenjeni su brojni telegrami između prefekta Kotora i guvernerata Dalmacije ili između vojnih okupacionih vlasti i komande armije u čijem su sastavu bili. Situacija u Zalivu zanimljiva je i za Operativno odjeljenje Vrhovne komande koje je sa dužnom pažnjom pratilo negativan razvoj događaja na području Crne Gore i Boke kotorske.

U ovo vrijeme naročito je aktivna Pomorska komanda u Tivtu. Njen prvi čovjek admiral Bobicze danonoćno radi na organizovanju odbrane u Zalivu, a brodovi pod njegovom komandom patroliraju Zalivom. Ipak, nema konkretnih akcija da se osujete eventualna partizanska dještva na moru. Uočljivo je da neprijatelj nije bio našao pravi način kako da djeluje u tim danima punim neizvjesnosti.

I hidroavijacija učestvuje u borbi protiv ustanika. To su uglavnom hidroavioni 183. eskadrile RML. stacionirani u Herceg-Novskom zalivu. Ovi avioni i pomorske jedinice ubačeni su u borbu već prvog dana ustanka. U jednom telegramu kotorske prefekture Ministarstvu unutrašnjih poslova u Rimu, upućenom iz Kotora 14. jula, stoji zapisano: »U Budvi i Svetom Stefanu efikasno se nastavljaju akcije čišćenja koje izvodi vojska uz pomoć pontona mornaričkih jedinica i hidroaviona.«³⁷

Očito je da su Italijani smatrali da su torpiljarka »Kantore« i ostale pomorske snage nedovoljne za odbranu Zaliva zato čine napore da ovdje stignu i nove pomorske jedinice. I dok se očekuju novi brodovi, oni koji su već ovdje vode akcije protiv ustanika. Tako Pomorska vojna komanda u Tivtu u telegramu upućenom komandi Ratne mornarice konstatuje da su u borbama protiv ustanika bili angažovani brodovi »Basini«, koji je ispalio 128 granata, i »Solta« sa koje je ispaljeno na ustanike 106 granata. U istom dokumentu se može pročitati da su tokom noći u Zalivu bili brod »Kantore« u Kotoru i torpiljarka »T-1« u Risnu. Ova dva broda su noću reflektorima osvijetljavali brda i druge sumnjive punktove. Takođe se konstatuje da je u borbama učestvovala sekcija hidroaviona, smještena u Herceg-Novskom zalivu, koja je bacila 180 bombi i ispalila 500 mitraljeskih zrna.³⁸

Da su pretpostavljeni komandanti bili zadovoljni kako su mornarički komandanti obavili svoj dio posla odbrane Zaliva svjedoči i telegram prefekta Kotora guverneru Dalmacije o potrebi obrazovanja zajedničke komande upućen 18. jula. U njemu se kaže:

³⁷ Zbornik dokumenata ..., tom XIII, knjiga 1.

³⁸ Zbornik dokumenata ..., tom XIII, knjiga 1.

»Odmah provjerite jedinstvenom komandantu kopnenu, vazдушnu i pomorsku odbranu Boke. Predlažem kontraadmirala Bobiezija od Mornaričkog sektora Tivat.«³⁹ Dva dana kasnije prefekt ponovo zahtijeva »da se odbrana granice kod Kotora i komandovanje svim snagama objedini samo u jednoj ličnosti koja mora biti snalažljiva, odlučna i ugledna«. Sada se kao alternacija kontraadmiralu Bobieziju pomijne admiral eskadre Tura koji je toga dana uplovio u Kotor sa dvije krstarice.⁴⁰ Dakle, može se zaključiti da je u Zaliv uplovilo još nekoliko italijanskih brodova kojima je bio cilj da se pojača odbrana Zaliva. Usidreni ratni brodovi su noću reflektorima osvjetljavali »sumnjive rejone« a u slučaju pronalazaženja bilo kakvih aktivnosti, ili čak sumnji, otvarali su vatru.

U jednom telegramu guverneru Dalmacije, upućenom avionskim putem, 20. jula, dakle dva dana po prispijeću admiralne eskadre Tura, saznaje se da je ovaj naredio da se jedna krstarica, pod njegovom komandom, usidri u luci Kotor a druga u luci Risan.⁴¹

U ovom vremenu posebna pažnja posvećena je preventivnim mjerama da se zaštite vojne baze i magacini koji su se nalazili u Hercegnovskom zalivu odnosno petrolejske instalacije u Lipcima u Risanskom zalivu. Ovdje se dovode nove jedinice. Objekti se ograđuju žicom. Poboljšava obezbjeđenje. Vršiti kontrola saobraćaja.

Međutim, sa dolaskom novih brodova i pojačanjem pomorske obrade Zaliva aktivnosti se nijesu iscrpljivale u preventivnim akcijama. Ovdje su brodovima stizala i brojna pojačanja jedinicama koje su se borile protiv ustanika.

Gotovo svakodnevno, poslije 13. jula, u Zaliv uplovljavaju italijanski brodovi koji dovode pojačanja u ljudstvu, oružju i raznim materijalima. Već 14. jula naredeno je Vojno-pomorskoj komandi u Draču da na zahtjev odgovarajuće komande iz Kotora stavi na raspolaganje parabrod radi transporta jednog bataljona u Kotor.⁴² Dan kasnije, u bilješkama Operativnog odjeljenja Vrhovne komande, se ističe: »Viša komanda oružanih snaga Albanije preduzela je potrebno za upućivanje dvije čete granične straže u Kotor«. U istom dokumentu se dalje kaže: »Danas će Kraljevska mornarica prebaciti u Kotor jedan bataljon pješadijske divizije »Taro«.⁴³ Jedinice koje stižu u Zaliv odmah se upućuju na bojišta širom Crne Gore. Situacija je takva da nema vremena za čekanje.

Da zaključimo, Italijanski okupator je ispravno uočio da mu posjedovanje Zaliva daje mnoge vojne prednosti koje je on iskoristio na najbolji mogući način. Koliku je važnost pridavao »redu u Zalivu« najbolje govori podatak da su ovdje mornaričkim jedi-

³⁹ Zbornik dokumenata . . . , tom XIII, knjiga 1.

⁴⁰ Arhiv Vojno-istorijskog instituta, reg. br. 22/4 — 1, k. 551.

⁴¹ Zbornik dokumenata . . . , tom XIII, knjiga 1.

⁴² Zbornik dokumenata . . . , tom XIII, knjiga 1.

⁴³ Zbornik dokumenata . . . , tom XIII, knjiga 1.

nicama komandovala dva admirala, Tur i Bobieze. U izuzetno teškoj situaciji za Italijane na pomorskom vojištu na Sredozemnom moru oni se odlučuju da ovdje prebace značajne mornaričke vojne efektivne čime je oslabljena italijanska pomorska moć na otvorenim morima. Za ugušivanje ustanka koriste se brodovi koji ovdje vode jedinice. Postepeno okupator postiže izrazitu brojčanu a da ne govorimo oružanu premoć nad ustanicima.

Istovremeno počinju da se preduzimaju, u akvatorijumu Zaliva, represivne mjere. Obavljaju se vrlo široka hapšenja a za zatvore se upotrebljavaju brodovi u Zalivu.

BRODOVI — OKUPATORSKI ZATVORI

Poslije okupacije Italijani su ovdje, pored brodova ratne mornarice, zatekli i nekoliko jedinica trgovačke mornarice među kojima su bili i putnički brodovi »Kralj Aleksandar« i »Kumanovo«. U očekivanju da ih preuzme neka italijanska kompanija oni su se ovdje zadesili kada je izbio ustanak.

Kako su se za kratko vrijeme, poslije izbijanja ustanka, napunili zatvori, fašisti su se odlučili da kao kazamate koriste i brodove koji su bili u Zalivu. Počele su strahovite represalije. Svi sumnjivi se zatvaraju. Uskoro slijede strijeljanja, paljenja pojedinih kuća i čitavih sela. Cilj je bio jasan: zaplašiti stanovništvo i hapšenjima uticati na dalji tok događaja u ovom regionu. Da bi se ovo postiglo, nijesu se hirala sredstva. U telegramima koje je kotorski prefekt Franko Sakselati uputio guverneru Dalmacije, od polovine jula do kraja avgusta 1941. godine, može se zapaziti da je za samo 10 dana, od 13. jula do 22. jula, uhapšeno 150 lica »sumnjivih kao komunističke pristalice«. Ovi zatvorenici su upućeni noću 22/23. jula 1941. godine brodom »Monroza« iz Kotora za Drač u »jedan od unaprijed pripremljenih logora«. Ovdje se radi o zatvorenicima koji su bili na »Kralju Aleksandru« koji je već prvih ustaničkih dana pretvoren u zatvor.⁴⁴

Nastali su pravi progoni Jevreja. Njih su hapsili ne vodeći računa da li su krivi ili ne. Čitave porodice su zatvarane i kasnije deportovane u razne logore. Tako u telegramu prefekta od 20. jula 1941. godine guverneru Dalmacije stoji napisano: »Političke zatvorenike o kojima je riječ u mojem šifriranom telegramu 439, prepis priložen, njih oko 150 poslaćemo u Albaniju vojnim brodom čim stigne vaša potvrda telegramom o pristanku albanskih vlasti. Inače, u srijedu ću narediti da istovremeno započne čišćenje svih Jevreja i njihovih porodica koje ću takođe u petak poslati brodom u Drač. U pitanju je oko 300 lica koja su se sva doselila u Boku, tokom ove godine, većinom iz Srbije.«⁴⁵ U telegramu 20. jula prefekt Ko-

⁴⁴ Zbornik dokumenata . . . , tom XIII, knjiga 1.

⁴⁵ Zbornik dokumenata . . . , tom XIII, knjiga 1.

tora obavještava guvernera da je sporazumno sa pomorskim vlastima, naredio da se 150 zatvorenika upute 22. jula u Drač i moli da se nadležne vlasti upozore da ih moraju primiti u jedan od ranije pripremljenih logora u Albaniji.⁴⁶

Poslije upućivanja zatvorenika brodom »Monroza« uskoro je krenuo i drugi brod za Drač. Brodom »Kumanovo« noću 27/28. jula upućena su u Albaniju 192 uhapšena Jevreja među kojima su bili muškarci, žene i djeca.⁴⁷ Oni su dan kasnije stigli u određište.⁴⁸

Kao brodovi zatvori upotrebljavani su »Kralj Aleksandar« i »Kumanovo«, koji su bili u Zalivu. Brod »Kralj Aleksandar« korišten je u ove svrhe do 3. septembra 1941. godine, kada je, po naređenju Ministarstva mornarice, predan mornarici u Tivtu. Iz jednog telegrama prefektore u Kotoru 28. avgusta 1941. godine, guverneratu Dalmacije vidi se da je toga dana na »Kralju Aleksandru« bilo: »26 dobrovoljnih talaca, 16 srodnika ustanika koji se skrivaju, 8 lica koja su zadržana jer se očekuje odluka dok se u tamnicama Kotora nalaze 64 zatvorenika«.⁴⁹

Od prve polovine septembra pa do osnivanja logora na Mamuli i Prevlaci akvatorijum Zaliva i brodovi u njemu rijetko su korišteni kao zatvori.

DJELOVANJE MJESNOG KOMITETA KPJ HERCEG-NOVI U AKVATORIJUMU ZALIVA

Direktiva o početku ustanka stigla je mjesnim komitetima Kotor i Herceg-Novi sa zakašnjenjem zato se nije mogao postići efekat iznenadenja iako su već, uglavnom, bile obavljene pripreme za ustanak. Neposredno po izbijanju ustanka na proširenom sastanku Mjesnog komiteta KPJ Herceg-Novi u Brezovom Dolu, oko 15. jula,⁵⁰ razgovaralo se o narednim zadacima. Ovom prilikom je raspravljano i o djelovanju na moru. Ispravno je uočeno, bez obzira na niz već preduzetih represivnih mjera i na pomorska pojačanja koja su već bila stigla, da za akcije valja koristiti i akvatorijum Zaliva. Tom prilikom je zaključeno da se uništi skladište municije u Lipcima i da se izvrši zaplijena nekih plovih objekata s ciljem da se sa njima vrše diverzantske akcije u Zalivu.⁵¹ Na skupu je raspravljano i o održavanju veza sa Mjesnim komitetom KPJ Kotor morskim putem kao i o ukupnom djelovanju na moru.⁵²

⁴⁶ Zbornik dokumenata ..., tom XIII, knjiga 1.

⁴⁷ Zanimljivo je da ovi Jevreji nijesu doživjeli sudbinu onih koje su uhapsili Njemci. I pored loših uslova života većina njih je doživjela kraj rata.

⁴⁸ Zbornik dokumenata ..., tom XIII, knjiga 1.

⁴⁹ Zbornik dokumenata ..., tom XIII, knjiga 1.

⁵⁰ Datum nije tačno utvrđen.

⁵¹ Marija Crnić i Velimir Radović: »Orjenski partizanski bataljon«.

⁵² Podatak Gliga Mandića, učesnika skupa.

S obzirom da je, u uslovima okupacije, bilo skoro nemoguće obaviti povezivanje aktivista cestovnim vezama duž Bokokotorskog zaliva stav Mjesnog komiteta KPJ Herceg-Novi bio je dalekovidna odluka koja je kasnije imala pozitivne odraze na dalji tok ustanka. Jedan od prvih zadataka bio je prebaciti što prije oružje sa terena Luštica i Krtola, gdje nijesu postojali uslovi za razvoj ustanka, na području Orjena. Ovo govori da je ispravno ocijenjeno da se borbe ne mogu voditi u Zalivu, ali da zato on može da bude u funkciji onoga što će se zbivati u zaleđu.

Zanimljivo je istaći da su Krtoli, po odluci PK KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak, podjelom Mjesnog komiteta KPJ Kotor, ostale u nadležnosti Kotora. Međutim, zbog odličnih političkih veza Krtoljana sa Nikolom Đurkovićem, Dašom Pavičićem i Savom Bajkovićem i slabije organizovanosti Mjesnog komiteta KPJ Kotor Krtoljani su praktično pružili veliku pomoć akcijama u rejonu MK KPJ Herceg-Novi posebno u vrijeme djelovanja Orjenskog bataljona šaljući velike količine oružja, municije, opreme i raznog drugog materijala.⁵³

Prva akcija na moru, koja se zbilila dva dana poslije početka ustanka, zaslužuje da se o njoj nešto više kaže jer je izvedena pod vrlo teškim okolnostima. Po naređenju Nikole Đurkovića, koji je uputio Krtoljanima vezom koja je išla preko Kotora i Grblja, valjalo je što prije dostaviti oružje i municiju u Lipce. Trebalo je prebaciti 7 pušaka, 2 sanduka municije kao i izvjesnu količinu raznog drugog materijala. Ovog teškog posla, tokom koga je trebalo preveslati desetak nautičkih milja, kroz okupirani Zaliv, prihvatili su se Krsto Đurišić i Dušan Jokić koristeći čamac Danila Jokića. Krsto je ipak morao sam krenuti jer je bio iznenađen od strane Italijana tako da nije mogao čekati druga. U Lipcima je pošiljka predata vezi koja je čekala. Na povratku, u tjesnacu Verige, zaustavili su ga Italijani i uhapsili. Međutim, nijesu pronašli ništa sumnjivo te su ga poslije nekoliko dana pustili.⁵⁴

Partija, odnosno Ratni komitet u Herceg-Novom, ispravno su uočili da se za partizanske akcije u Zalivu mogu koristiti sva prevozna sredstva a ne samo čamci na vesla koji su tokom čitave italijanske okupacije bili glavno prevozno sredstvo u Zalivu. Međutim, održavanjem veza u Bokokotorskom zalivu nije se moglo uspješno obaviti samo korištenjem barki. Za ove svrhe upotrebljavani su i neprijateljski plovni objekti, putnički brodovi, koji su obavljali saobraćaj kroz Boku i manji teretni brodovi. Dakle, za ilegalne akcije stajale su na raspolaganju praktično sve vrste plovila koje su se tada nalazile u upotrebi u Zalivu.

⁵³ Vasko Kostić: «Italijanska okupacija i događaji koji su joj prethodili».

⁵⁴ Vasko Kostić: «Italijanska okupacija i događaji koji su joj prethodili».

O tome kako i kada upotrebiti koja prevozna sredstva raspravljali su partijski aktivisti ili simpatizeri na sastancima od kojih su mnogi održavani u čamcima. Tako je sastanak krtoljanskih komunista i aktivista na kojem se raspravljalo o vezama sa MK KPJ Herceg-Novi, početkom avgusta 1941. godine održan na moru u neposrednoj blizini ostrva Sv. Marko. Za slučaj da ih neprijatelj iznenadi sve je bilo spremno da se djeluje kao da se nalaze na svakodnevnom ribarskom poslu.⁵⁵ Ovakvi sastanci, u vrijeme ribarskog predaha, ali sa zadatkom dogovaranja van domašaja okupatora, održavali su se u gotovo svim mjestima duž hercegnovske rivijere.⁵⁶

U ovakvim prilikama raspravljalo se ne samo o direktivama Partije i zadacima na kopnu već i o čisto tehničkim poslovima partizanskog djelovanja na moru. Dogovarano je kako uspostaviti veze sa udaljenim mjestima, kako ih održati i sačuvati konspirativnost. Raspravljalo se o uključivanju u »partizansku flotilu« novih simpatizera i dogovaralo o konkretnim zadacima. Bilo je riječi i o tome kako pružiti što veću pomoć borcima na frontu. Razgovaralo se i o tome koliko ulova namijeniti ishrani boraca.⁵⁷

Za vezu, u uslovima stroge kontrole na putevima, korišteni su brodovi redovnog saobraćaja »Bistrica«, »Sitnica«, »Morava«, »Cetinje« i drugi. Pomoću putnika kurira razmjenjivana su pisma ili usmene poruke između mjesnih komiteta KPJ Kotor i Herceg-Novi. Korištenjem brodova uspjeli su da izbjegnu hapšenje poznati partijski aktivisti, politički i javni radnici, koji su pobjegli pred Gestapoom u Boku među kojima su bili Veselin Masleša i Boro Prodanović.⁵⁸ Dok je Nikola Đurković bio u Risnu, poslije prelaska u ilegalnost, upravo mu je pošta dostavljana brodom. Pero Bukilica je bio kurir koji je prenosio poruke dobijene u Herceg-Novom od tamošnjih aktivista i predavao ih u Risnu članovima porodice Zagorac, Bojanki Ognjenović ili Ljubu Gržetiću.⁵⁹

Brodске veze su korištene i za odlazak članova Mjesnog komiteta KPJ Herceg-Novi na teren radi dogovora. Tako je Stijepo Šarenac išao iz Herceg-Novog za Lušticu i Krtole, Dašo Pavičić takođe za Krtole, gdje se duže zadržao, a potom je odavde otišao za Dobrotu. Anto Vukašinović i Mato Petrović su išli iz Lastve za Bijelu. I mnogi drugi aktivisti iz Herceg-Novog koristili su brodove za obavljanje ilegalnih zadataka.⁶⁰

Koristeći službene poštanske pošiljke, koje su prevožene brodovima, u njih su često stavljani materijali kao što su leci, poruke

⁵⁵ Vasko Kostić: »Italijanska okupacija i događaji koji su joj prethodili«.

⁵⁶ Dušan Čuković: »Baošički ribari u NOR-u«.

⁵⁷ Dušan Čuković: »Baošički ribari u NOR-u«.

⁵⁸ Podatak Pera Bukilice, prvoborca iz Kotora.

⁵⁹ Pero Bukilica: »Moja sjećanja«.

⁶⁰ Pero Bukilica: »Moja sjećanja«.

i proglasi. U neprijateljskim racijama na brodovima, pošto su vreće službeno pečaćene, Italijani ih nijesu otvarali. I municija se prenosila brodovima koji su bili manje pretraživani nego veze cestovnog saobraćaja i učesnici u njemu. Ove veze su odlično funkcionisale. Tako su u Herceg-Novom bili zaduženi, između ostalih, za prihvatanje materijala i ostalih pošiljki Stipe Lončarić i Petar Kršanac. U Risnu su to bili članovi porodice Zagorac, posebno Ljubica, i Ljubo Gržetić. U gotovo svim ostalim mjestima, posebno onim duž hercegnovske rivijere bile su utvrđene veze tako da je ovaj sistem funkcionisao besprekorno sve do odseke ustanka 1942. godine.⁴¹

Ilegalci su putovali ovim brodovima, sakriveni na razne načine, da ih ne bi italijanske racije na brodovima otkrile. Uglavnom, radilo se o »mornarima« raznih brodskih zanimanja, kao što su: ložači, konobari, kormilari, mazači i mašinisti. Značajno je istaći da nije došlo do niti jedne provale u ovako razgranatoj mreži partizanskog djelovanja na moru.

DJELOVANJE PARTIZANSKE FLOTILE ČAMACA

Dragocjena iskustva upotrebe ribarskih čamaca za ilegalne zadatke, stečena još u predratnom periodu, kada su ovi korišteni da policija ne bi ušla u trag partijskim radnicima, dobro su došla u partizanskim uslovima ratovanja. Predratna saznanja su se masovno i kvalitetno primijenila u toku narodnooslobodilačke borbe. Tokom aprilskog rata karakterističan je slučaj prebacivanja Moše Pijade i dr. Dejana Popovića iz Kotora do Prčanja.⁴²

U pripremama za ustanak, posebno na skupu u Brezovom Do-lu, postavljen je zadatak što boljeg korištenja čamaca za izvršavanje partizanskih aktivnosti u akvatorijumu Zaliva. Kasnije se sticanjem novih vrlo dragocijenih iskustava, ova taktika se stalno poboljšavala, usavršavala i obogaćivala novim formama i sadržajima. O kakvim je mogućnostima riječ govori podatak da je neposredno pred rat ovdje bilo 66 profesionalnih, 533 povremenih i 109 sportskih ribolovaca koji su raspolagali sa 215 čamaca na jedra ili vesla i 5 brodova na motorni pogon. Dakle, vrlo značajan potencijal koji je tokom rata uspješno korišten.

Postepeno mreža ilegalnih morskih kanala se proširivala. Najveći obim aktivnosti na moru zabilježen je u vrijeme djelovanja Orjenskog bataljona. Poslije njegovog rasformiranja i masovnih hapšenja značajno je smanjena djelatnost na moru koja je tada svedena na pojedine slučajeve jer u vrijeme odseke ustanka prestali su da postoje neki od motiva njenog djelovanja. Uhapšeni su

⁴¹ Podatak Pera Bukilice.

⁴² Slobodan Nešović: »Titov oproštaj«, (Večernje novosti, 17. 3. 1969.)

brojni »partizanski barkarioli«, ali veze nijesu provaljene niti su otkriveni učesnici ovih akcija.

Danas je teško rekonstruisati sve te kanale i vrijeme izvršavanja zadataka, jer nema sabranih podataka ko je sve obavljao te poslove. Ipak, morske saobraćajnice na području djelovanja Mjesnog komiteta KPI Herceg-Novi, u akvatorijumu Zaliva, bile su ove:

— Krtoli — Hercegnovska rivijera, kanal koji je bio najduži i najteži, jer je praktično povezivao krajnje tačke Tivatskog sa Hercegnovskim zalivom i

— mjesta na poluostrvu Luštica — Hercegnovska rivijera.

Kada su se ovi kanali počeli upotrebljavati u ratu? Prvi put je oružje prebačeno iz Krtola do Lipaca, odmah poslije početka ustanka, međutim, njihova masovna upotreba počela je pred osnivanje Orjenskog bataljona i nije prestajala sve do rastormiranja ove partizanske jedinice. I kasnije tokom okupacije ova djelatnost nije zamrla.

Zanimljivo je istaći da je djelovanje partijskih aktivista sa područja Krtola bilo usmjereno ka Orjenskom bataljonu iako se ovo područje nalazilo u nadležnosti Mjesnog komiteta KPI Kotor.⁶³ Oni su čak nudili da masovno stupe u redove Orjenskog bataljona. Međutim, ocijenjeno je da radeći na okupiranoj teritoriji, mogu pružiti daleko veću pomoć borcima na frontu, nego kao aktivni pripadnici partizanskih jedinica.⁶⁴

U Hercegnovskom zalivu treba istaći kanale koji su išli od Luštica, najčešće od Spilice, Pristana, Rosa, Rakita, Petrovića i susjednih zatončića do mjesta na Hercegnovskoj rivijeri od Zelenike do Bijele. Njima su prebacivani oružje i municija i nešto rjeđe oprema. Najduže relacije su bile: Rose — Bijela 4,6 Nm i Spilica — Bijela 3,6 Nm. Najkraća je bila Pristan — Denovići 0,4 Nm. U upotrebi su bili još kanali Rose — Baošići 3,5 Nm, Rose — Denovići 2,4 Nm, Spilica — Baošići 2,4 Nm i Spilica — Denovići 1,4 Nm. Svi ovi kanali funkcionisali su u čitavo ratno vrijeme i nijesu bili otkriveni. U ovim akcijama je bilo angažovano oko 30 čamaca, pretežno ribarskih iz Baošića, a zadatke je obavljalo oko stotinu žitelja ovog područja među kojima je bio i jedan broj pripadnika Mornaričkog voda.⁶⁵

Kako tjesnac Verige odvaja Tivatski od Hercegnovskog zaliva, jedan od prvenstvenih zadataka, skopčan sa mnogo rizika, jer je ovdje kontrola bila najveća, bio je održavanje partizanskog saobraćaja na relacijama: Bijela — Opatovo, Lepetani — Kamenari i

⁶³ Vasko Kostić: »Italijanska okupacija u Krtolima«.

⁶⁴ Zbog činjenice da su Krtoljani djelovali po narednjima Staba Orjenskog bataljona mi ćemo se ovdje zadržati samo na onim djelatnostima koje su u funkciji pomoći borcima u zaleđu Hercegnovske rivijere dok ostale aktivnosti neće biti predmet ovog rada.

⁶⁵ Dušan Čuković: »Baošićki ribari u NOR-u«.

Baošići — Opatovo. Nešto rjeđe se koristio kanal Lepetani — Bijela. Oni su služili za prebacivanje municije, oružja, opreme i ilegala sa poluostrva Vrmac u hercegnovski kraj i obratno. Upotrebljavani su i kada su ovdje stizali članovi Pokrajinskog ili Okružnog komiteta KPJ, a služili su i za vezu aktivista mjesnih komiteta KPJ Kotor i Herceg-Novi.

Sto se tiče partizanskih veza u Tivatskom zalivu zadržaćemo se samo na onima koje su se kretale između mjesta duž Tivatskog zaliva sa naseljima u Hercegnovskom zalivu i bile su u funkciji pružanja direktne pomoći Orjenskom bataljonu. Inače, veze Orjenaca sa aktivistima Krtola, koje su išle Zalivom u izuzetno teškim vojnim uslovima, primjer su izvanredne saradnje i organizovanosti sistema kanala koji su efikasno korišteni sve do rasformiranja Orjenskog bataljona.

Iz dostupnih materijala stiče se utisak da je Štab Orjenskog bataljona, kao malo ko u istim uslovima, znao koristiti Zaliv za svoje potrebe. Na ovome je naročito insistirao Nikola Đurković, komesar Orjenskog bataljona. On je u više navrata na oslobođenoj teritoriji održavao sastanke sa aktivistima sa okupirane teritorije na kojima je razgovarano kako se organizovati da bi se pružila što bolja i efikasnija pomoć borcima na slobodnoj partizanskoj teritoriji.

Odmah poslije formiranja Orjenskog bataljona Krtoljani šalju na slobodnu teritoriju Boža Barbića radi dogovora sa Nikolom Đurkovićem o slanju boraca u Odred i pružanja materijalne pomoći. Utvrđeno je da se borci ne upućuju već da oni aktivno rade u Krtolima na pružanju pomoći borcima bataljona. Ovom prilikom dogovoren je sistem veza i način organizovanja pomoći.⁶⁶

Potom je uspostavljena redovna veza između Krtola i Hercegnovske rivijere. Najčešće su se koristili kanali Bezdani — Bijela 4,2 Nm i Bezdani — Baošići 4,4 Nm. Kao polazne stanice služile su još Bjelila, Molo Oko, Ciglana kao i neki manji zatončići zavisno od uslova u kojima su izvršavani zadaci. Prvu pošiljku oružja, municije, sanitetskog materijala i opreme prevezli su iz Krtola do Bijele Jovo Mikijeljević i Ljubica Milović. Njihov je zadatak bio da pošiljku istovare na određenom mjestu. Dalje su se o njoj brinuli aktivisti sa područja Hercegnovske rivijere. Pošiljke su sigurno stizale do ustanika.

U vrijeme kada je počela velika italijanska ofanziva na slobodnu partizansku teritoriju Krtoljani su vodili razgovore sa dr Simom Miloševićem i Savom Orovićem oko pružanja dalje pomoći. Ovom prilikom donesena je Orjencima značajna količina sakupljenog materijala i ponuđen prihvata jednog broja boraca ako to bude

⁶⁶ Vaško Kostić: «Italijanska okupacija i događaji koji su joj prethodili».

potrebno.⁶⁷ Moramo istaći i činjenicu da je do razmjene pošiljki dolazilo i na sredini morskog puta. Saobraćaj ovim relacijama bio je nautički vrlo složen, jer je trebalo sve prethodno tačno utvrditi, da ne bi došlo do nesporazuma, i potom doći u tačno određeno vrijeme na tačno dogovorenu poziciju što je bilo naročito teško u ratnim uslovima izvršavanja zadataka.

Posebno treba izdvojiti akciju koja je izvedena u zimu 1942. godine u jeku neprijateljske ofanzive na jedinice bataljona. Tada je Štab Orjenskog bataljona tražio da se što hitnije obezbijedi bar izvjesna količina municije. Zadatak da je pribave dobili su baošički ribari Dušan Čuković i Niko Fanfani. Bilo je to u vrijeme neprijateljskog napada na Uble u sklopu ofanzive protiv ustanika. Oni su noću isplovili iz Baošića ka području Luštice ovdje uzeli određenu količinu oružja i municije i krenuli prema Strpu. Ovo je bio zaista težak i vrlo složen posao posebno što se odvijao zimi kroz mrežu neprijateljskih straža i patrola. Ipak, zahvaljujući odvažnosti, hrabrosti i vještini on je uspješno obavljen. Oružje i municija stigli su Orjencima u posljednjem trenutku.⁶⁸

Da bi se spriječila eventualna iznenađenja, i da se ne bi izazvala sumnja, »partizanski čamci« su bili opremljeni kao ribarski. Na njima su se nalazile mreže, a radi ubjedljivijeg djelovanja, čak i ulovljena riba. Za lakši materijal, posebno vreće u kojima je bila hrana ili sanitetski materijal, bili su privezani teški tereti kako bi se ovaj mogao baciti u more i potopiti ako naiđe italijanska patrola. Radi uspješnijeg izvršavanja zadataka pratilo se i analiziralo kretanje fašističkih brodova i čas njihovog uplovljenja i isplovljenja i na taj način utvrđivalo vrijeme prolaska kroz određene zone. Kada su formirani narodnooslobodilački odbori oni su preduzeli dio poslova oko pribavljanja i transporta materijala na slobodnu teritoriju. Ovo se odvijalo pod parolom: »Sve za front!«

U italijanskim dokumentima nema podataka o partizanskim kanalima. Da se zaključiti da su njihove patrole rutinske jer ne raspoložu podacima da u Zalivu djeluje partizanska flotila. Jednom su, vjerovatno slučajno, došli na pravi trag, ali istraga nije krenula pravim putem. Početkom aprila 1942. godine neprijatelj je saznao da Nikola Gavrilović iz Njivica snabdijeva partizane materijalom i municijom. Pošli su da ga uhapsu, »Kada su se vojnici približili i pozvali ga da stane, on je počeo da bježi nastojeći da se dočepa šume, međutim, pogoden je sa tri zrna iz pištolja i ubijen.«⁶⁹

S obzirom na teške uslove odvijanja saobraćaja između mjesta na Hercegnoj rivijeri i mjesta na slobodnoj teritoriji često su se pošiljke skrivale i noću bi se dostavljale borcima na položaj. Jednom je artiljerijska jedinica u blizini kasarne kod Podbaošića

⁶⁷ Vasko Kostić: »Italijanska okupacija i događaji koji su joj prethodili«.

⁶⁸ Dušan Čuković: »Baošički ribari u NOR-u«.

⁶⁹ Arhiv Vojno-istorijskog instituta, reg. br. 36/6, k. 558.

našla »jedno veliko skladište životnih namirnica, sakriveno u šikari, koje je očigledno pripremljeno tokom noći i namijenjeno ustanicima: riječ je o 50 kg sušenog mesa, 50 kg krompira, 30 kg pasulja, 150 kg kukuruza, 20 kg ulja, 15 kg masti i 30 kg boba«. ⁷⁰ Ni ovoga puta neprijatelj nije posumnjao da je ovo moglo da bude transportovano morskim putem i istragu nije usmjerio u tom pravcu.

KORIŠTENJE OSTALIH PLOVNIH JEDINICA I MORNARIČKIH BAZA

Pogrešno bi bilo zaključiti da su se svi poslovi ilegalaca i aktivista narodnooslobodilačkih odbora odvijali korištenjem ribarskih čamaca na vesla. Naprotiv, razni materijal se još prebacivao brodovima redovnog putničkog saobraćaja, gdje se obavljala zaista pažljiva kontrola, trabakulama, koje su ovdje vršile privredne operacije uz znanje okupatora, a često i za njegov račun i čak neprijateljskim vojnim brodovima. U ove svrhe naročito su se upotrebljavale braccere: »Đorđe«, »Zora«, »Napredak«, »Mali Ivo« i »Sveti Ante«. Korištena su i neka druga plovila ove kategorije. ⁷¹

Mnogi bokeljski brodovlasnici svjesno su riskirali i stavljali svoje brodove u službu pokreta dok je u jednom broju slučajeva posada to radila bez znanja vlasnika. Valja napomenuti da je, prilikom suđenja aktivistima Orjenskog bataljona u Kotoru, nakon rasformiranja jedinice, narod koristio trabakulu Saulačića da bi na taj način na »licu mjesta« pratio suđenje. Brodovlasnik ne samo da se nije plašio da je ustupi antiokupatorski raspoloženim žiteljima nego je čak sam snosio sve troškove odbijajući da primi nadoknadu. ⁷²

Često su se na trabakulama, ispod pijeska ili drugog materijala, nalazile puške, bombe, municija ili sanitetski materijal koji je bio namijenjen borcima na položaju a koje je neprijatelj vrlo teško mogao otkriti.

Okupator je tražio partizane po Zalivu svojim brodovima a dešavalo se da se upravo njima prebacuje municija Orjencima. Neprijatelj nije ni mogao slutiti da njegovi brodovi, na kojima su se prevozili njegovi vojnici, koji su i upravljali njima, služe za transport većih količina municije, oružja, raznih vrsta eksploziva i opreme za partizanske jedinice na položaju. Organizatori ilegalnog rada u hercegrovskom kraju ispravno su uočili da će okupatorski brodovi biti najmanje sumnjivi, te su prema tome i odredili taktiku njihovog korištenja.

⁷⁰ Arhiv Vojno-istorijskog instituta, reg. br. 8/5, k. 558.

⁷¹ Vido Cvjetković: »Sjećanje na ustaničke dane u Boki«.

⁷² Dušan Čuković: »Baošićki ribari u NOR-u«.

Kada je odlučeno da se pride organizovanom rušenju neprijateljskih objekata i posebno saobraćajnica od interesa za akcije neprijatelja ukazao se problem obezbjeđivanja potrebnih količina eksploziva. Značajnu ulogu na ovom poslu odigrao je Mornarički vod i posebno njegov član Stevo Marić, mornar na fašističkom motornom čamcu — torpedolovcu. Kako je on održavao vezu među italijanskim bazama, koje su bile dobro obezbjeđene, oni koji su dolazili »službeno« nijesu se pretresali kao ni pošiljke koje su nosili. Ovakva nebudnost okupatora je vješto iskorištena. Uzimale su se sve veće količine municije, potreban broj upaljača, alkohol, koji je služio za pogon torpeda, akumulatori za radio-aparate pa čak i radio-stanice i oružje razne vrste. Mnogi zadaci izvršavani su brodom koji je prebacivao italijanske vojnike sa Hercegovačke rivijere do Luštica, Tivta i drugih mjesta u Bokokotorskom zalivu. U nekim je bio ugrađen bunker gdje je magacioniran ukradeni materijal. On se, u pogodnom trenutku, ostavljao na pristaništima u Baošićima, Kumboru, Bijeloj ili nekim drugim mjestima a odatle su ga prihvatili ilegalci. Kasnije je, uglavnom noću, transportovan borbama na položaj.⁷³

Pomorski arsenal u Tivtu je bio, za vrijeme italijanske okupacije, najveća pomorska ratna baza na našoj obali Jadrana, zato je prirodno što su Partija, i posebno Stab Orjenskog bataljona, poklanjali veliku pažnju razvijanju formi ilegalnog rada u ovoj vojnoj ustanovi sa ciljem da se što više oružja, municije i razne opreme izvuče preko kapija.⁷⁴ Fašisti su bili posvetili veliku pažnju fizičkom obezbjeđivanju kruga tako da su se mogli prenijeti samo razmontirani dijelovi oružja ili manje količine municije i eksploziva i to uz veliki rizik. Lakši i sigurniji način bilo je prebacivanje korištenjem neprijateljskih brodova koji su služili za prevoz radnika ili razne lučke potrebe. Radnici su najčešće svoj »ulov« vozili do Krtola, odatle je to kasnije čamcima transportovano za Bijelu ili do ostalih mjesta na Hercegovačkoj rivijeri. Put je dalje vodio do partizanskih jedinica na položaju.⁷⁵

Neprijateljski brodovi su služili i za prebacivanje nekih oružja ili drugih sredstava Orjenskog bataljona na popravak u Pomorski arsenal kada se u radionici Orjenskog bataljona u Bijeloj, u kući Dura Todorovića, nijesu mogli popraviti.⁷⁶ Radnici bi tamo obavili popravke i vratili stvari i oružje u ispravnom stanju. Jednom prilikom je u Pomorski arsenal donesen na punjenje akumulator iz Orjenskog bataljona. Na njemu je bilo ispisano ime Branka Vrankovića, borca ove jedinice, što su špijuni otkrili. Djelovalo se brzo.

⁷³ Stevo Marić: »Sjećanja na akcije na moru«.

⁷⁴ Pomenućemo samo akcije pomoći Orjenskom partizanskom bataljonu.

⁷⁵ Grupa autora: »Podaci za istoriju NOR-a sa područja Krtola«.

* Podatak dao Stevo Marić.

Aleksandar Todorović, inače član Mornaričkog voda, sklonio se tako da je sumnja pala na njega čime je okončana nepredviđena istraga.⁷⁷

Ovi brodovi su služili i za prebacivanje ilegalaca ili za održavanje poštansko-kurirske veze između mjesta duž Zaliva. Ilegalci su gotovo sve zadatke, koje su dobijali od mjesnih komiteta KPJ Kotor i Herceg-Novi ili od Štaba Orjenskog bataljona, uspješno izvršavali. Kada je kasnije došlo do velikih hapšenja, mnogi aktivisti, koji su djelovali na ovim brodovima, od kojih su neki bili osuđeni na smrt, nijesu bili ispitivani, niti optuživani na sudu, na okolnosti prebacivanja raznih materijala za partizane, što znači da ovaj vid partizanskog djelovanja na moru uopšte nije otkriven, čak ni poslije mučenja u zatvorima više od stotinu partizana i ilegalaca.

AKTIVNOST MORNARIČKOG VODA IZ BAOŠIĆA

Poslije aprilskog rata, u pripremama za ustanak, u Baošićima je formirana partijska ćelija u kojoj je bilo sedam članova, pretežno mladih ljudi. Osnovni zadaci su bili: prikupljanje oružja i municije, vojničke odjeće i obuće, sanitetskog materijala i osnivanje skojevskih i omladinskih organizacija. Već tada je dat poseban naglasak na korištenje mora u cilju što efikasnijeg budućeg partizanskog djelovanja. Posebna pažnja bila je posvećena radu skojevske organizacije, organizacije omladine, pionira i žena sve u funkciji organizovanijeg pružanja opštenarodnog otpora neprijatelju. Kada je osnovan Prvi gerilski odred, u vrijeme julskog ustanka, u njemu je bilo i nekoliko komunista sa područja Hercegnovske rivijere.⁷⁸

Još jednom je došlo, u septembru, do osnivanja manje gerilske jedinice koja je brzo rasformirana. Međutim, tada formirani Gerilski odred u Baošićima djelovao je do osnivanja Orjenskog bataljona u kojim se nalazila i Devesiljska četa. Ova jedinica obuhvatala je borce iz rejona Kumbora, Đenovića, Baošića, Bijele, Kamenara, Đurića i Kruševica. Komandir čete bio je Tomo Vujičić a komesar Jovo Dabović.

Tada je donesena jedna vrlo značajna odluka. U sastav Devesiljske čete ušao je i Mornarički vod, koji je kod osnivanja imao 17 članova, a sačinjavali su ga borci sa područja Hercegnovske rivijere.⁷⁹ Prema dostupnim podacima ovo je jedna od prvih regularnih partizanskih jedinica na Jadranu kojoj je isključivi zadatak bio djelovanje u akvatorijumu Zaliva a samo njegovo ime jasno daje

⁷⁷ Vido Cvjetković: »Sjećanja na ratne dane«.

⁷⁸ Vido Cvjetković: »Sjećanja na ratne dane«.

⁷⁹ Vido Cvjetković: »Sjećanja na ratne dane«.

do znanja o njegovom polju rada. Bila je to ilegalna organizacija narodnooslobodilačkog pokreta koja je djelovala na okupiranoj teritoriji. Njegov prvenstveni cilj je bio izvršavanje raznih zadataka u akvatorijumu HercegNovskog zaliva, i znatno rjeđe Tivatskog i Risanskog, a radio je posebno na obezbjeđivanju potrebnih količina municije, oružja i opreme za Orjenski bataljon kojemu je formacijski i pripadao. Vodnik je bio Ilija Ilić, poručnik bojnog broda bivše jugoslovenske vojske,⁸⁰ a vodni delegat Drago Pavlović, brodarski podoficir.⁸¹

Vod, iako ilegalna organizacija, osnovana na teritoriji okupatora, živio je vojničkim životom u specifičnim uslovima i izvršavao naročite zadatke koji su se bitno razlikovali, iako su bili u istoj funkciji, od onih ostalih jedinica bataljona. Članovi voda često su održavali sastanke na kojima je razgovarano o funkcionisanju sistema snabdijevanja i održavanja veza morskim putem, koje su od vjkada u Boki, zbog konfiguracije terena bile znatno kraće i brže od onih cestovnih. S obzirom na neprijateljske mjere bezbjednosti na putevima ove veze morem bile su i najsigurnije.⁸²

Samo u toku jedne akcije vod je doturio borcima Orjenskog bataljona oko 100 upaljača za torpeda i oko 200 litara alkohola za potrebe partizanskih bolnica u zaleđu HercegNovskog zaliva. Upaljači su korišteni za diverzije vršene od Uskoplja do Risna.⁸³

Pripadnici ovog voda, od kojih je najveći broj bio zaposlen u ustanovama okupatora, ili se profesionalno bavio ribarstvom, organizovali su, skupa sa drugim ilegalcima, snabdijevanje Orjenskog bataljona sa jednog šireg područja i imali stalan pregled šta se dešava na površini velikoj 60 kilometara kvadratnih. Stotine kilograma raznog materijala, koje su stizale čamcima i brodovima, bile bi istovarene na obalu u Bijeloj, Baošiću, Kumboru i Đenovićima a odatle su transportovane na oslobođenu teritoriju.

Mornarički vod vršio je i nadzor nad radionicom Orjenskog bataljona, koja se nalazila u Bijeloj, a vodio je računa o obavljanju nekih popravki u okupatorskim bazama kada to nije bilo moguće u ovoj radionici.

Vod je rasturao i razni propagandni materijal na području mjesta duž obale HercegNovskog zaliva, posebno među okupatorskim vojnicima što je imalo značajan propagandni efekat. Ovaj materijal je štampan na oslobođenoj teritoriji u Zlijebima, Kruševicama i Mokrinama. Bio je uspostavljen i kontakt sa jednim brojem italijanskih vojnika antifašistički nastrojenih od kojih je kasnije neke otkrila OVRA i predala vojnom sudu.⁸⁴ Za razne zadatke i manje diverzije korišteni su i dječaci.

⁸⁰ Poslije kapitulacije Italije pristupio četnicima.

⁸¹ Poginuo decembra 1941. prilikom prebacivanja radio stanice.

⁸² Vido Cvjetković: »Sjećanja na ratne dane«.

⁸³ Jovan Vasiljević: »Mornarica NOVJ«.

⁸⁴ Vido Cvjetković: »Sjećanja na ratne dane«.

Vod je bio politički vezan za partijsku organizaciju u Baošićima a organizaciono vojno za Devesiljsku četu Orjenskog bataljona.⁶⁵ Interesantno je da je bila uspostavljena i veza sa Korčulom. Koristeći jedrenjak brodoglasnika Botice sa ovog udaljenog ostrva dobijeno je nešto municije za Orjenski bataljon.

Po povlačenju bataljona neki borci su otišli u druge jedinice, dok je jedan broj pripadnika Mornaričkog voda, izdajstvom, uhapšen i osuđen na kazne dugogodišnje robjije ili čak na smrt.⁶⁶ Neki su poginuli vršeći svoje patriotske dužnosti. Oni članovi voda, koji nijesu otkriveni i uhapšeni, i u vrijeme odseke ustanka, vršili su diverzantske akcije od kojih je svakako prva po važnosti ona u Lepetanima kada je dignuta u vazduh Barutana.⁶⁷

Jedna od najsloženijih i najtežih akcija, koju su izveli članovi Mornaričkog voda skupa sa žiteljima ovog kraja, bila je odnošenje kompletne nove radio-stanice na oslobođenu teritoriju. Ona je bila toliko složena i komplikovana da je zahtijevala angažovanje velikog broja ljudi. Naime, u novembru 1941. godine poručnik Simić javio je Niku Baliću da je uspio sakriti jednu novu radio-stanicu i umjesto nje predati neku staru. O ovome je odmah bio obaviješten Štab Orjenskog bataljona koji je naredio da se ova što prije iznese na oslobođenu teritoriju. Zahvaljujući lukavstvu Nika Balića, fašisti su sami iznijeli radio-stanicu iz kruga okruženog žicom ne znajući što nose. Kasnije je ona odnesena na oslobođenu teritoriju. U akciji odnošenja je poginuo Drago Pavlović. Njega su ubili italijanski vojnici. Međutim, zadatak je ipak izvršen. Radio-stanica je predana Orjencima a kasnije je otišla u Nikšićki partizanski odred.⁶⁸

Dakle, Mornarički vod je praktično prestao da postoji, kao organizovana vojna jedinica, krajem maja 1942. godine, kada je došlo, iz nedovoljno razjašnjenih razloga, do rasformiranja Orjenskog bataljona. Kada je pao lašizam u Italiji, neki članovi Mornaričkog voda, logoraši na Mamuli, bili su organizatori uspjelog bjekstva iz ovog zloglasnog logora.

DIVERZANTSKE AKCIJE

Italijanski okupator je već prvih dana po dolasku uložio velike napore da posebno zaštititi svoje vitalne vojne i političke interese u užem regionu akvatorijuma Zaliva dovlačeći, za svaki slučaj, pojačanja posebno od vremena izbivanja ustanka. S druge strane, Partija je shvatila da borbu treba po svaku cijenu voditi i tamo gdje je neprijatelj najjači: u Zalivu i mjesima duž njega o čemu

⁶⁵ Podatak Dušana Cukovića.

⁶⁶ Dušan Cuković: »Baošićki ribari u NOR-u«.

⁶⁷ Vido Cvjetković: »Sjećanja na ratne dane«.

⁶⁸ Prema podacima Nika Balića.

je dosta razgovarano u Brezovom Dolu. Još prije izbijanja ustanka vršene su sitne diverzije kao što je oštećenje nekih osnovnih sredstava, posebno u Pomorskom arsenalu. Tako je radnik Ivan Kramžer onesposobio jedan broj torpeda kvareći uređaje koji automatski regulišu kurs i brzinu.⁸⁹

Ova aktivnost naročito se pojačavala od vremena osnivanja Orjenskog bataljona. Cilj je bio da se akcijama u oblasti Zaliva uspori efikasnost dještva neprijatelja prema slobodnoj teritoriji i da se ovaj oslabi tamo gdje se smatrao najjači. Italijanski izvještaji su ilustrativan primjer koliko su pažnju poklanjali da ovo spriječe. Tim akcijama oni su zabrinuti. Tako saznajemo da su »komunistički odmetnici oštetili stan predsjednika Obalice i prijetili mu smrću.«⁹⁰ »Noću 30. novembra porušena su tri stuba električnog voda na mjestu Sv. Nedelja u Bijeloj.«⁹¹ Italijani govore dalje o diverziji kojom je došlo do iskliznuća voza Zelenika — Pločice, zatim o obaranju telefonskih stubova između sela Kostajnice i Đurića, te o napadu na patrolu Karabinjerske stanice u Kamena-rima. Diverzije, ili napadi ustaničkih snaga vrše se u čitavom rejonu Zaliva.

Da ovakve akcije zaista zabrinjavaju Italijane govori jedan izvještaj prefektore iz Kotora upućen guverneru Dalmacije 15. februara 1942. godine, u kojem se kaže: »U ovakvoj situaciji razmatram cjelishodnost da, u vezi sa pravima, koje mi je odobrila vaša ekšelencija, radi primjene naredbe Dučea, vojnim vlastima povjerim odgovornost za javni poredak u onim opštinama u kojima se pritisak i inicijativa ustanika najviše osjećaju. Ovdje vojna akcija premašuje i ponekad apsorbuje policijske snage, i slestveno tome, postoje razlozi zbog kojih izgleda cjelishodno da se primjeni pomenuta naredba. Područje koje bi, s toga, trebalo uzeti u obzir moglo bi da bude ono između Grude i Orahovca.«⁹²

Izvršeni su i napadi na italijanske jedinice u Podbaošćima, Zelenici, Orahovcu, Vrtoglavu kod Risna, na obali Zaliva, o kojima italijanski okupator izvještava višu komandu po pravilu tražeći istovremeno pomoć jer vlada bojazan da bi se ustanici mogli spustiti sve do mora. Oni posebno govore o napadu na reflektore kod tvrđave »Španjola« u Herceg-Novom.⁹³

Da fašisti nemaju miru svjedoči i njihov izvještaj o napadu ustanika na Fabriku ribe u Bijeloj. U njemu se kaže da je grupa od 80 ustanika, naoružana puškama i ručnim bombama, sa kapama na kojima je bila sovjetska crvena zvijezda, ušla u Fabriku ribe i odnijela značajnu količinu razne hrane. Zanimljivo je istaći da

⁸⁹ Batrić Jovanović: »Crna Gora u NOR i socijalističkoj revoluciji«.

⁹⁰ Zbornik dokumenata ... tom XIII, knjiga 1.

⁹¹ Zbornik dokumenata ... tom XIII, knjiga 1.

⁹² Arhiv Vojno-istorijskog instituta, reg. br. 33/6, k. 559.

⁹³ Zbornik dokumenata, tom XIII, knjiga 2.

jedna baterija Kraljevske mornarice, udaljena svega 500 metara od fabrike, nije primijetila ništa sumnjivo.⁹⁴

Međutim, pored ovih i drugih aktivnosti koje su vršili borci Orjenskog bataljona u akvatorijumu Zaliva dešavale su se i brojne diverzije ilegalaca — pozadinaca. One su bile kontinuirane od završetka aprilskog rata pa sve do kapitulacije fašističke Italije. Međutim, bez obzira što učesnici u njima nijesu bili u aktivnom sastavu Orjenskog bataljona interesantno je istaći da su se akcije obavljale na osnovu dogovora sa Štabom Orjenskog bataljona ili rukovodiocima ilegalnog rada na okupiranoj teritoriji koji su bili u vezi sa komandom bataljona. Ove akcije nijesu se odvijale, osim rijetkih izuzetaka, stihijski nego na osnovu ranije dogovorenih planova.⁹⁵ Istina, obim tih djestava bio je različit i on je bio u direktnoj vezi sa stanjem u pozadini na oslobođenoj teritoriji. Intenzitet je jako splasnulo kada je došlo do rasformiranja Orjenskog bataljona. Tada su mnogi učesnici ilegalnih diverzantskih akcija na okupiranoj teritoriji bili uhapšeni. Ipak, one nijesu nikada prekinute. Za okupatora bokeljsko more nije nikada bilo mirno pa čak ni onda kada je u njemu vladao prividni mir.

Mi ćemo se ovdje zadržati na onim diverzijama, ili na pokušajima, koje su organizovane na okupiranoj teritoriji od diverzanata koji su ovdje živjeli i radili. Okupatoru je njima nanesena velika šteta, a da bi ih spriječio, morao je ovdje dovlučiti nova pojačanja i zaoštravati mjere bezbjednosti što je opet zahtijevalo novo ljudstvo i mnogo novih briga.

Još početkom ustanka Partija je istakla kao jedan od prvih zadataka dužnost vršenja diverzija na objektima u Boki kotorskoj. Među sabotazama, obavljenim u to vrijeme, po nalogu Mjesnog komiteta KPI Herceg-Novih, naročito efikasne bile su one u Artiljerijskom zavodu u Lepetanima. Tako je Andrija Svilanović,⁹⁶ borac Mornaričkog voda, prilikom punjenja čaura za topovske granate, skupa sa svojim drugovima, ubacivao, između kapisle i barutnog punjenja, izvjesnu količinu trotila. Kada su ove granate ispaljivane dolazilo je do pojačane eksplozije u topovskim cijevima i uništenja ne samo topova nego i njihovih posada. Na taj način došlo je do nesreća na topovima u Baošiću, brdu Sv. Đurđ u Igalu i kod Svetog Roka u Lastvi. Kako je ova municija išla i u druge krajeve opravdano se može zaključiti da je i tamo moglo doći do sličnih diverzija.⁹⁷ Zbog ovoga je italijanska policija preduzela zamašnu istragu i pojačala mjere bezbjednosti.

Alojz Zirkelbach, Slovenac, radnik u Električnoj centrali, čovjek koji je svojim »savjesnim radom« bio stekao »povjerenje«

⁹⁴ Zbornik dokumenata, tom XIII, knjiga 2.

⁹⁵ Dušan Cuković: »Baošićki ribari u NOR-u«.

⁹⁶ On je kasnije inicijator dizanja u vazduh Barutane u Verigama. Poslije diverzije uhapšen i strijeljan.

⁹⁷ Vido Cvjetković: »Podaci za istorijsku gradu«.

fašista kretao se zbog prirode posla svuda. To mu je omogućilo da iz kruga Zavoda odnosi razno oružje i municiju kao i ostali materijal. Međutim, Italijani su ovo doznali i otvorili istragu. Alojz je zato, na jednom sastanku u Opatovu, tražio da ode u partizane.⁹⁸ Tada mu je dat zadatak da napravi prvo neku diverziju što je ovaj i prihvatio. Alojz je, po naredenju komande, jednom mjesečno, vršio pregled električnih instalacija. To je uradio i 16. marta 1942. godine. Tom prilikom je tako premostio električne kablove da je stražar, koji je ujutro sirenom pozivao radnike na posao, prouzrokovao kratki spoj. Došlo je do požara. Zapalila se nafta i vatra se brzo prenijela na cijelu Električnu centralu u Lepetanima. Šteta je bila velika, tim prije što je zbog ovoga došlo do prekida rada u objektima koje je opsluživala.⁹⁹ Zirkkelbach je poslije ove sabotaže otišao u partizane.¹⁰⁰

Za borce Orjenskog bataljona najveći problem je bila krstarica »Bari« koja je vatrom svojih topova onemogućavala bilo kakvu aktivnost većih razmjera u svom vidnom krugu na daljini dometa svojih teških topova. Prirodno je, stoga, što je osnovna preokupacija Staba bataljona bila kako je uništiti.¹⁰¹

Kada je krstarica bila na remontu u Pomorskom arsenalu u Tivtu, Nikola Đurković prenio je zadatak ilegalcima da je pokušaju oštetiti. Prilikom popravke uređaja za korekturu vatre odlučeno je da se brod bar izvjesno vrijeme onespособi za aktivnost. Trojica radnika stručnjaka, Aleksandar Todorović, Simo Cvjetković i Bogdan Šerović, konstatovali su da tablu treba demontirati jer se na brodu ne može popraviti. Kada je ovo urađeno, ona je slomljena tako da je krstarica morala oko mjesec dana na drugačiji način da vrši korekturu vatre što je smanjivalo efikasnost njenog gađanja.

Kada su krtoljski ilegalci bili na razgovorima u Stabu Orjenskog bataljona, dobili su zadatak da pokušaju oštetiti krstaricu »Bari« koja je tada bila u Pomorskom arsenalu u Tivtu.¹⁰² Bilo je to u januaru 1942. godine. Tada je u sklopu dogovora o prebacivanju Orjenskog bataljona, radi vršenja akcija vojne prirode na poluostrvu Luštici, utvrđeno da se pokuša oštetiti krstarica »Bari«. Odozgo je donesen materijal za izradu primitivne magnetske mine težine oko 100 kilograma. Mina je trebalo da se čamcem dovede na daljinu 300 metara od krstarice a zatim da se potiskivanjem plivača približi na udaljenost 100 metara odakle bi je privukli magneti.

⁹⁸ Tada umalo nije strijeljan jer su neki mislili da je neprijateljski agent.

⁹⁹ Drago Ivanović: »Podvig Alojza Zirkkelbacha«.

¹⁰⁰ On se poslije bjekstva iz zarobljeništva borio u redovima slovenačkih partizana.

¹⁰¹ U raznim sjećanjima govori se o NJENOM UNISTENJU, međutim, ona se mogla, u akcijama koje su preduzimane, samo oštetiti.

¹⁰² Vido Cvjetković: »Sjećanja na ratne dane«.

Ona bi se potom udarom o bok krstarice aktivirala. Dok je priprema ove zamašne akcije bila u toku, krstarica je otplovila u Risanski zaliv i stacionirala se u blizini naselja Lipci.¹⁰³

Još jednom, kada je krstarica »Bari« bila na remontu u Pomorskom arsenalu, organizovana je akcija njenog oštećenja u dogovoru sa partijskom organizacijom Tivta, odnosno Mjesnim komitetom KPJ Kotor. U međuvremenu Italijani su izvršili hapšenje 24 radnika u Arsenalu te je na taj način bilo prekinuto izvršenje ovog posla.¹⁰⁴ Ostalo je nerasvijetljeno da li je ovo hapšenje slučajno izvedeno baš u to vrijeme ili je došlo do provala. Ipak, da se zaključiti da posao nije bio otkriven jer se u istrazi nije insistiralo na tome ko je trebao da učestvuje u diverziji.

Krstarica »Bari« je mijenjala svoje vezove i sidrište. Pa ipak se nije odustalo od pokušaja njenog oštećenja. Tako su borci Mornaričkog voda, prilikom boravka na oslobođenoj teritoriji, predložili Štabu Orjenskog bataljona da oni pokušaju oštetiti krstaricu »Bari«. Kada je ovo prihvaćeno, odmah se pristupilo pripremnim poslovima. Aleksandar Todorović je počeo da pravi upaljač. Prototip je bio čak i ispitan.¹⁰⁵ I ovdje je bila osnovna zamisao da se mina aktivira udarom o bok broda. Na ovom zadatku još su radili Bogdan Šerović, Simo Cvjetković i Vlado Fućek.¹⁰⁶ Bili su sakupljeni svi potrebni podaci o krstarici što svjedoči da se poslu prišlo studiozno i da su se njega prihvatili stručni ljudi. U razradi zadatka Stevu Mariću, borcu Mornaričkog voda, dat je zadatak da sa Pristana, na području Luštice¹⁰⁷ »ukrade« minu i da je dotegli okupatorskim čamcem, na kojem je on bio član posade, na određenu poziciju. Njegov zadatak je bio, da pomoću utega postavi minu na određenu dubinu koja odgovara gazu krstarice, koji je bio 4,1 metar. U završnoj akciji trebalo je minu pomoću konopa dovesti u blizinu broda gdje bi se aktivirala udarom o bok broda.¹⁰⁸

Krstarica je, opet, dok su trajale pripreme promijenila vez i došla u HercegNovski zaliv. Usidrila se u blizini Herceg-Novog. Kasnije je došlo do hapšenja mnogih učesnika u ovoj akciji, te se vjerovalo da je neko otkrio neprijatelju ove namjere. Međutim, zatvorenici nijesu bili saslušavani na okolnost pokušaja diverzije na krstarici »Bari«.¹⁰⁹

Poslije rasformiranja Orjenskog bataljona, u uslovima stroge ilegalnosti, da bi se podigao moral u narodu i demantovale tvrdnje neprijatelja o potpunom uništenju narodnooslobodilačkog pokre-

¹⁰³ Grupa autora: »Podaci za istoriju NOP-a na području Krtola«.

¹⁰⁴ Grupa autora: »Podaci za istoriju NOP-a na području Krtola«.

¹⁰⁵ Aleksandar Todorović: »Sjećanja na pokušaj oštećenja »Bari«.«

¹⁰⁶ Jovan Vasiljević: »Mornarica NOVJ«.

¹⁰⁷ Ovu minu je trebalo dotegnuti iz Pristana a ne Kumbora kako se ističe u nekim izvorima.

¹⁰⁸ Vido Cvjetković: »Prilog za istorijsku građu«.

¹⁰⁹ Podatak Steva Marića.

ta Ilija Kišić, na osnovu direktive Nikole Đurkovića stupio je u vezu sa Andrijom Svilanovićem, ranije borcem Mornaričkog voda, a tada radnikom Pirotehničkog zavoda u Opatovu da se izvrši neka veća diverzija. Tada je dogovoreno da se dignu u vazduh Barutana u Verigama gdje je bilo najmanje 1.500 tona eksploziva. Andrija nije mogao sve da obavi sam već je tražio pomoć od Bogdana Radulovića, Marka Lukšića i Mata Nikolića. Kada je sve bilo pripremljeno, 8. jula 1942. godine, u otvor za ventilaciju ubačena je paklena mašina sa zakašnjelim paljenjem. Oko 19 sati došlo je do strahovite eksplozije. One su edjekivale i sljedeća dva dana. Na taj način je čitavo skladište bilo uništeno. Učesnici akcije su bili otkriveni i strijeljani na mjestu gdje je nekada bila Barutana.

U nekoliko zvaničnih izvještaja Druge armije govori se o ovoj diverziji. Tako se na jednom mjestu konstatuje da je na rtu Verige eksplodirala barutana Kraljevske mornarice i da se smatra da je diverzija namjerno izazvana. Na drugom mjestu stoji da je prilikom eksplozije uništeno 3 do 5 čamaca i oštećeno 100 metara puta Kotor — Tivat i da nije bilo drugih šteta. Kaže se da je uhapšeno osam sumnjivih lica. Kasnije se izvještava o izvršavanju smrtno kazne nad učesnicima diverzije.¹¹⁰

BJEKSTVO LOGORAŠA SA MAMULE

Od marta 1942. godine Prevlaka i ostrvo Mamula bili su poznati italijanski logori u kojima je bilo više stotina zatvorenika. Oni su se napunili poslije rasformiranja Orjenskog bataljona i odseke ustanka u ovom kraju.¹¹¹

Kada se u logoru Mamula saznalo da je kapitulacija Italije stvar dana, među zatvorenicima počele su pripreme za bjekstvo sa ovog ostrva prije nego stignu Nijemci.

Jednog dana logoraši su zapazili neobičajnu živost i veselje među italijanskim vojnicima. Uskoro su saznali da je Italija kapitulirala. Ipak, obezbjeđenje nije htjelo logoraše pustiti kućama. Da su dojučerašnji saveznici na »ratnoj nozi«, svjedočio je artiljerijski dvoboj između Nijemaca na Oštroj Kobilj i Italijana koji su bili na Arzi i Luštici. Granate su prelijetale preko Mamule i glava logoraša. Predstavnici logoraša tražili su od komandanta logora da ih pusti kući, što je ovaj odbio pravdajući se da to ne smije uraditi bez naređenja. Onda je preduzeta akcija da se Branko Vranković, kao vrstan plivač, prebaci od Mamule do Luštice i da tamo uhvati vezu kako bi se spoljnom akcijom spasili logoraši. Međutim, ni ova zamisao nije realizovana iz objektivnih razloga.

¹¹⁰ Zbornik dokumenata ..., tom XIII, knjiga 2.

¹¹¹ Govorice o samo o organizaciji bjekstva.

Narednog dana, kada je, po uobičajenom redu vožnje, na ostrvo pristao jedrenjak »Hvala Bogu«, vlasništvo Botice, nastao je pravi juriš na ovaj brod. Bili su razoružani italijanski vojnici i jedrenjak su praktično preuzeli logoraši. Ranije je utvrđen redoslijed evakuacije: prvo su se trebali prebacivati logoraši sa lijeve strane logora a potom, u narednoj vožnji, oni sa desne. Bilo je odlučeno da se krene ka Luštici, jer su tamo bili još Italijani, a postojala je i bolja mogućnost brzog i bezbjednog prebacivanja u razne dijelove Boke kotorske.

Počela je evakuacija. Brod sa ukrcanim logorašima isplovio je prema cilju. Kada su bili na domaku uvale Dobreča, Nijemci su ga primijetili i na njega otvorili vatru. U tom trenutku na brodu je došlo do panike koju su dobrim dijelom prouzrokovali italijanski vojnici skačući u more. Njihov primjer slijedili su i neki bjegunci. Ipak, rukovodstvu akcije je pošlo za rukom da nasukaju brod i da na kopnu iskrcaju oko 300 logoraša.

Na Luštici je zatim, uz pomoć mještana, uslijedila akcija razoružavanja italijanskih posada koje nijesu pružale nikakav otpor. Svi logoraši, prebačeni u prvoj turi, kada je brod bio pretovaren, organizovali su se da u slučaju potrebe, sa vrlo skromnim naoružanjem, pruže otpor neprijatelju. Istovremeno su preduzete mjere da se obezbijedi veza sa ilegalcima sa Hercegnovske rivijere radi daljeg prebacivanja morem zatvorenika sa Mamule.¹¹²

Iako je trebalo žuriti sa evakuacijom preostalih zatočenika, odlučeno je da se ovaj posao obavi tek noću jer je postojao opravdan strah da će Nijemci danju pronaći brod i uništiti ga vatrom topova. Da se ne bi eventualno otkrio položaj jedrenjaka, na osnovu zvuka ili varnica, prethodno je auspuh prekriven vrećama. Tako je brod neprimijećen stigao na Mamulu. Za svaki slučaj straža je zatvorena, a na suprotnu stranu ostrva je postavljeno obezbjeđenje jer se pretpostavljalo da bi Nijemci sa te strane mogli, eventualno, izvršiti desant na Mamulu. Preostali logoraši su se ukrcali i krenuli ka mjestu opredjeljenja. Sa njima su evakuisani i italijanski vojnici a prenesena je i određena količina hrane.

Kada su se zatočenici okupili, na poluostrvu Luštici, trebalo se što prije udaljiti sa ugroženog područja kojega su svakog trenutka mogli zauzeti Nijemci. Jedan broj zatvorenika pošao je poluostrvom Luštica prema Krtolima i dalje ka Grblju. Najveći broj logoraša krenuo je preko Obostnika do Pristana, odnosno Rosa, gdje su čekali na vezu koja ih je trebala prebaciti na Hercegnovske rivijeru. Uskoro je stigao brod »Sveti Ante«, ukrcao jedan broj bjeGUNACA i odveo do naselja Zmijice u Zelenici. Jedan broj zatvorenika se sa ribarskim čamcima takođe prebacio na drugu obalu.¹¹³

¹¹² Vido Cvjetković: »Prilozi za istorijsku građu«.

¹¹³ Vido Cvjetković: »Prilozi za istorijsku građu«.

Tako su logoraši sa Mamule uspjeli da se spase zahvaljujući skoro isključivo vlastitom aktivnošću, koristeći pogodan trenutak i izrazitu pasivnost obezbjedenja. Mnogi od njih su odmah otišli u partizanske jedinice i nastavili borbu. Bilo je među njima dosta iskusnih boraca koji su dobrodošli jedinicama koje su se ovdje formirale neposredno poslije kapitulacije Italije.

MEĐUSOBNA POVEZANOST DJEJSTAVA U ZALIVU I NA SLOBODNOJ TERITORIJI

Aktivnost na moru za vrijeme italijanske okupacije bila je u uskoj vezi sa odvijanjem partizanskih djestava na ovom području. Kada je došlo do rasplamsavanja ustanka u ovom kraju, od novembra 1941. godine do kraja maja 1942. godine, i akcije na moru i partizanska djestva protiv pomorskih baza, bila su češća i kvalitetnije organizovana.

Istina, partizanska djelatnost u Hercegnovskom i Risanskom zalivu, koji su bili u nadležnosti Orjenskog bataljona, zaostajala je za borbama koje su se vodile u zaleđu Hercegnovske rivijere i dalje. Ovo je i logično kada se zna da su se akcije u akvatorijumu Zaliva odvijale u specifičnom ambijentu koji je zahtijevao veći broj plovni sredstava i pripremanje posebne taktike djestva. Osnovni cilj je bio da se djelovanjem na moru pruži što veća pomoć jedinicama u zaleđu.

Raduje saznanje da rukovodstvo Partije i Ratni komitet nijesu imali dilema o tome da li koristiti Zaliv za djestva ili ne i da li se on, u uslovima izuzetno velike nadmoćnosti okupatora, uopšte može koristiti. Dok su u nekim primorskim krajevima, gdje nije bila ovolika koncentracija snaga, raspravljalo o tome može li se djelovati na moru u uslovima nesrazmjerno velike prevlasti okupatora, posebno u akvatorijumima koje je neprijatelj mogao relativno lako kontrolisati, u Boki te rasprave nijesu bile prisutne. Još prije ustanka ispravno je zaključeno da se ustaničke akcije trebaju organizovati i na području Bokokotorskog zaliva, istina, na poseban način, zbog specifičnosti uslova i ambijenta.

Treba istaći činjenicu da je došlo do spontanog organizovanja naroda, još prije nego što su razrađene osnovne koncepcije djestva na moru, kako da se pruži što efikasniji otpor neprijatelju na području Zaliva. Baošički ribari su još u maju, istina neformalno, osnovali svoju jedinicu,¹¹⁴ sa ciljem da djeluju na moru, preraslu u novembru u Mornarički vod¹¹⁵ koji je uspješno izvršio brojne zadatke na moru a ponašanje članova ovog voda, sa izuzetkom jednog borca, bilo je primjer kako se valja držati pred klasnim i narodnim

¹¹⁴ Vido Cvjetković: »Prilozi za istorijsku građu».

¹¹⁵ Negdje se zove i odred.

neprijateljem. Mornarički vod je u provalama bio desetkovan a oni koji su ostali živi, po kapitulaciji Italije, ponovo su se našli u partizanskim redovima često na starim zadacima.

O opredijeljenosti žitelja ovoga kraja govori podatak da su ribari sa područja Hercegnovske rivijere 5 odsto ulovljene ribe davali za ishranu boraca Orjenskog bataljona. Stanovnici su je pripremali i ilegalnim kanalima, kroz mrežu straža, odnosili borcima na položaj.¹¹⁶

Nužno je nešto više reći o političkom aspektu akcija u akvatorijumu Zaliva. Kada su ovdje stigli, fašisti su svoje pravo na ovaj kraj, objašnjavali činjenicom da je ovo nekada bio dio Rimskog Carstva i Mletačke Republike, a prvi izvještaji okupatora su govorili da je narod ovoga kraja »oduševljeno prihvatio donosiocce slobode«. Zbog ovoga su partizanska dještva u ovom kraju, posebno u akvatorijumu Zaliva, gdje su okupatori imali brojčanu prednost i mnoge poznate ratne baze, imala, u političkom smislu, veliki značaj u sklopu opšte borbe protiv asimilatorskih ambicija fašističkih porobljivača. Što je vrijeme više promicalo italijanski izvještaji su govorili o sve većim neprilikama koje su im pravili žitelji ovog kraja. Onda su »okrenuli list«. Izvršne vlasti pravile su prave presije da im se daju šira ovlaštenja i da se uvedu vanredni vojni sudovi kako bi se obračunali sa nosiocima »terorizma«. Uslijedila su masovna hapšenja, strijeljanja i paljenja čitavih sela kao i uništavanje mukom stečenih materijalnih dobara.

Iako su, tokom rata, organizovane stotine prebacivanja preko mora, za koje su znale hiljade žitelja, u niti jednom slučaju nije došlo do provala niti jednog kanala. Ovo je lijep primjer koji govori kakva je snaga narod kada se organizuje da pruži masovan otpor agresoru. Mnogi oblici organizovanja dještava i uopšte djelovanja bili su, i bez razrađenih teoretskih postavki, koncipirani na način kako je sada postavljeno djelovanje pomorske komponente u opštenarodnom ratu u uslovima privremeno zaposjednute teritorije od strane okupatora.

Ipak, ovo se nije dešavalo slučajno niti je to bio proizvod djelovanja u jednom trenutku. Osnov iz kojega su iznikla dještva u akvatorijumu Zaliva bio je: narod sa bogatom tradicijom djelovanja protiv zavojevača i sa već izgrađenom klasnom svijesću i njihovi mali čamci koji su stizali od Krtola do Njivica. Za ove akcije nije trebalo imati samo hrabrost nego i posjedovati odgovarajući stepen pomoračkog znanja i iskustva. Sve ove komponente stekle su se u ljudima koji su živjeli duž zaliva. Uz ovo srećna je okolnost što su Mjesni komitet KPJ Herceg-Novi i Štab Orjenskog bataljona shvatili, u prvom trenutku, značaj djelovanja na moru iako je u ovome bilo nesnalazjenja kod višeg partijskog rukovodstva posebno u prvoj fazi ustanka. Zanimljivo je istaći da su ove aktivnosti bile

¹¹⁶ Dušan Čuković: »Baošički ribari u NOR-u«.

daleko razvijenije u onom dijelu Bokokotorskog zaliva u nadležnosti Orjenskog bataljona. Zašto je tako bilo moglo bi se odgovoriti tek na osnovu jedne temeljne analize.

U uspješno izvršenim zadacima važno je istaći mobilizatorску ulogu Komunističke partije koja je razvijala borbenu nastrojenost naroda da iskoristi ne samo prirodne uslove djelovanja nego i da prinese najveće žrtve za konačno oslobođenje. Zasluga je Komunističke partije što je uspješno iskoristila potencijalne mogućnosti i aktivirala probuđenu narodnu energiju za ostvarivanje zajedničkog cilja.

Za borbe na moru Partija nije propisivala ili preporučivala posebne oblike djelovanja. Oni su se u Boki kotorskoj spontano rađali iz pomorske tradicije, prirodnih uslova, zanatske vještine pomoraca ribara i odnosa snaga. Istovremeno partizanska iskustva, u mjestima duž Bokokotorskog zaliva, sa ljudima iz tih sredina, pokazali su visok stepen razumijevanja za oblike partizanskog ratovanja na moru. Pronašli su forme djelovanja čiju je ispravnost potvrdio dalji tok događaja. Tokom rata sticala su se nova saznanja i iskustva i odmah primjenjivala u praksi.

Opšta kriza ustanka u Crnoj Gori odrazila se i na djelovanje Orjenskog bataljona. Zbog neblagovremenog dostavljanja direktiva ova jedinica počela je povlačenje za Hercegovinu sa zakašnjenjem.¹¹⁷ O tome da li ju je trebalo rasformirati i time velik broj boraca ostaviti na milost i nemilost okupatoru i da li su postojali realni izgledi da se ona probije postoje oprečna mišljenja.

Sa prestankom aktivnosti Orjenskog bataljona djelovanje na moru je osjetno smanjeno kada je došlo do hapšenja mnogih kadrova koji su organizovali različite forme aktivnosti na moru ili su lično izvršavali zadatke.

Zbog nepotpunosti izvora, i nužnosti da se u radu, pored navođenja nekih pisanih dokumenata, koriste i sjećanja učesnika tih događaja, očito je da ovaj rad ne odražava cjelokupnu aktivnost djelovanja partizanskih jedinica u Zalivu za vrijeme italijanske okupacije.

Po prirodi posla mnoge akcije su se odvijale, uz sva pravila konspirativnosti, što znači da nijesu postojali pravi pisani izvori, zato se nije moglo «ući u trag» svim akcijama ovdje organizovanim. Ovo je i razlog što se ne može doći i do zajedničkih zbirnih podataka koji bi bili korisni kao iskustvo za sadašnje postavke djelovanja opštenarodne odbrane u vodama Zaliva. U svakom slučaju, činjenica je da su dještva na moru u Boki slabila okupatorsku snagu ne samo u vojnim akcijama već i šire jer su sabotaže, diverzije i ostale forme djelovanja doprinijele smanjivanju efikasnosti djelovanja okupatora u drugim rejonima.

¹¹⁷ O tome da li je trebalo rasformirati ovu jedinicu mišljenja su različita.

Kapitulacijom Italije završena je jedna etapa partizanskog djelovanja na moru u Zalivu po mnogo čemu originalna, vrlo bogata raznim sadržajima i istovremeno je otpočela nova aktivnost koja, u vrijeme njemačke okupacije, ima nove karakteristike i odvija se u znatno izmijenjenim uslovima do kojih je došlo s obzirom na nepovoljnu situaciju na svim njemačkim ratištima.¹¹⁸

¹¹⁸ Molio bih one koji raspolažu nekom gradom ili sjećanjima ili imaju primjedbi na tekst da mi pišu na adresu: Tomislav Grgurević, 81330 Kotor, Dobrota, radi unošenja novih podataka i eventualnih ispravki.

Summary

PARTISAN NAVAL ACTIONS IN THE BAY OF KOTOR **(the territory of the Local Committee of Herceg-Novi)** **DURING ITALIAN OCCUPATION**

Tomislav GRGUREVIĆ

As soon as they came to the Bay, on 17th April 1941, the Italian occupying forces took all possible measures to Italianize the region. The annexation of the Bay of Kotor arose protests among the native population of the region. There were numerous actions of those who did not want to accept that position. People led by the Communist Party, were preparing the uprising. Weapons, ammunition and various equipment were taken from naval bases. They were kept at safe places.

During the preparation of the uprising the Local Committee of Kotor was split into two parts forming the Committee of Herceg-Novi. Particular attention was paid to the preparation of the activities on the sea.

When the uprising broke out, on the meeting at Brezov Dol it was decided that the future actions should be mainly in the sea region of the Bay though the enemy controlled it very well. Particular actions on the sea were planned on that occasion. Corresponding connections were made, the activity of the Party members increased among the fishermen and workers at naval bases, ways of cooperation with the hinterland were prepared. There was also talk on the possibility of causing diversion.

After the uprising had begun many Italian naval units arrived to fight the rebels in particular in the area of Budva.

The naval actions in the Bay of Kotor, specially in the area of the Local Committee of CPY of Herceg-Novi increased after the Orjen Partisan Battalion had been organized. It contained within the Devesilje Unit a platoon from Baošić, one of the first regular naval units among the partisans.

In the course of the actions of the Orjen Battalion the headquarters and the Local Committee paid special attention to the naval units using the sea routes to supply the units in the hinterland with weapons, ammunition and various equipment. The following ways were applied: transport by fishing and other smaller boats, regular line boats and ships, cargo boats and even enemy vessels. Very important link between Krtoli in Iivat Bay was made, providing help for the Orjen partisans.

It was also the time of many diversions: the most important of them were at Opatovo and Barutana (powder magazine) and then those in the Naval Arsenal and several other places.

The waterways of the Bay were used for the transport of the members of the underground and taking the members of the Party to report at Orjen Battalion. None of these connections were discovered during Italian occupation.

When the activity in the hinterland decreased and the Orjen Battalion was dispersed, the actions on the sea grew fewer and some of the members were put in prison. Some of them were sentenced to death and the others to long terms of imprisonment.

Yet, the activity never came to a real end. After the capitulation of Italy it kept developing in new conditions. Resistance movement continued to the liberation of the Bay of Kotor in 1944.

ПЕТАР II ПЕТРОВИЋ ЊЕГОШ У ХЕРЦЕГ-НОВОМ

Познато је да се Рале (Радивоје) Петровић, дошњи црногорски митрополит и пјесник Петар II Петровић Његош, као дечко учио у школи Јосифа Троповића у Топлој, крај Херцег-Новога, града који је заводио још у својој раној младости, навраћао у њега и пјевао о њему. О томе су многи говорили и оставили извјесне полатке и забиљешке, најчешће још као причања и предања. Али све је то кратко и узгредно, умногом и произвољно. О Његошу се ни до данас не може са сигурношћу тврдити колико је времена остао и учио код Јосифа Троповића, када је то било, у које вријеме и гдје се све школовање одржавало, да ли само у Топлој или, како неки мисле, и у Савини. На крају, не може се са сигурношћу рећи ни колико је учитељ могао да користи и научи свога ученика.

О свим овим питањима многи су говорили и износили своја мишљења и закључке који су најчешће несудјелачени, хипотетични и различити. Да би ствар била јасније и прегледније изложена, ми ћемо их утланом хронолошки изнијети и пропраити их са нашим мишљењем и схватањем.

Године 1833. (20. децембра) Димитрије Владисављевић, познати грчкиански учитељ, пријатељ Вука Караџића и писац, писао је адматинском епископу Јосифу Рајачићу о „младом и талентованом“ Његошу приликом његовог задржавања у Трсту на повратку из Русије да се његов народ од њега „може великом добру надати“, додајући још за њега да га је „његов стриц, митрополит Петар I послао (још) као дете от четрнаест година у Бокү, у манастир Савину, да се чему обучава“!

За Његоша и његов живот, чију је „величину одмах познао“, рано се заинтересовао и пјесник Станко Враз, као уредник часописа „Коло“. На његово друто, „повторително захтевање“, Милорад Мелаковић, цетински учитељ и историчар, у писму од 8. фебруара 1848. године, написао је да је Његоша „у години

¹ *Летопис Матице српске*, 1936, новембар — децембар, 315—316.

1825. послао његов свети стриц (Петар I) у Нови (Castel nuovo), у манастир Савину, да првопочетни плод науке окуси“, гдје је „пробавио годину дана“, па потом се „на стричев позив повратио у своје отечество“.²

Петар Достинић, Херцеговљанин, за „второг владика, Петра Петровића“, свог некадашњег школског друга са Топле, изнио је у својим успоменама да се „три мѣта учио код Јосифа Троповића, а након тога да је „свом стрицу, првом светом архиепископу Петру“, отишао и да је он „с истијем на Цетиње пошао и тамо два мјесца проводио“.³

Године 1877. у својој студији „Петар Петровић Његош“, наш познати књижевни историчар и критичар Светислав Вуловић, говорећи о Његошевом школовању, каже за њега да га је његов стриц владика Петар узео к себи у манастир на Цетињу да га као ђак слуша, гдје је „готово самоучки научио добро читати и писати“, а 1827. год. послао га је „калуђеру манастира Савине у Боки, Јосифу Троповићу, који је онда учио оне који су се спремали за монашки чин“. „Код њега је он“ — наставља Вуловић — „остао две године и мало више — и ту му је била сва богословија“.⁴ Слично је и руски научник П. А. Лавров у својој књизи „Петр II Петровичъ Његошъ владика черногорскій“ за Његоша написао да га је 1825. године узео код себе у манастир на Цетињу Петар I као ученика за послућу, гдје му је први ученик био калуђер Мисаило,⁵ затим владичин секретар Јаков Цек⁶ код којих је за кратко вријеме научио да чита и да пише.⁷

Други Његошев биограф, такође Рус, Павле Аполоновић Ровински, о владичином школовању у Боки, није ништа поузданије могао да каже од Лаврова. Углавном, он је поновно оно што је овај казао. Само за разлику од осталих Ровински прихвата донекле наводе Вука Врчевића да је Његош „прије свега учио у Котору“, како је он сам, по причању сенатора Стевана Перкова Вукотића, изјавио главарима у моменту када се спре-

² Павле Поповић, *Враз према Његошу, Цетиње и Црна Гора*, Београд, 1927, 184.

³ Мих. Вукчешић, *Из једнога нашега Његошевог школског друга, Записи*, 1929, IV, 243.

⁴ Светислав Вуловић, *Петар Петровић Његош, Целокупна дела*, I, 80—81.

⁵ Мисаил Цветковић (1801—1883), родом из Трна, из Заспола. Први је Његошев учитељ. У Црну Гору је дошао крајем 1822. године, а напустио 1831. Као калуђер служио је у Дечанима, у Морачи, Паштровићима, на Цетињу и на Савини. Волио је народне пјесме и записивао их. Радо је читао Андрију Качића Миошића. (С. Вукмановић, *Мисаил Цветковић, Огледи*, 1964, бр. I, 84.

⁶ Јаков Цек, емигрант који је дошао из Подгорице.

⁷ П. А. Лавровъ, *Петр II Петровичъ Његошъ владика черногорскій и его литературная дѣятелность*, Москва, 1887, 19.

Петар II Петрович Гегориди

мао да иде ради владичества у Русију. „Како ћу онако ненаучен ићи да се владичим“ — рекао је тобож тада Његош — „ако бога знате? Нијесам ни двије године у Котору учио, а двије-три на Топлој у Кастелнови код игумана Јосифа Троповића, па ми треба јошт, и колико да знате приучити, па онада одити у Русију“.⁸ Поводом овога Ровински закључује „да се Раде, без сваке сумње, није спремао по својој вољи за калуђера, али има основа за претпоставку да га за то ни стриц није припремао“. „Првобитно он је одређен био за свјетско образовање“ да би доцније „за своје довршење бесумње послан био у Русију“. „Неко од Петровића“ — каже даље Ровински — „обавезно се морао посветити свјетском образовању, зато што је у кући Радоњића, која је у свему конкурисала Петровићима, био један Буза, образован у Западној Европи, који је путовао по њој и живио у Енглеској, гдје је научно енглески језик. Али Радоњићи су то могли урадити, јер су били гувернери и богати људи, а владика је до 1825. године био без сваких средстава“. „Тек када се 1827. године Борџије Петровић показао неполобан за своју намјеру“, одрекавши се учења у духовној акадeмији у Русији, а тиме и владичанског положаја у Црној Гори, „Рада су послали у Савину“.⁹ Др Лазар Томановић, Бокељ, који је о Његошу као владацима написао познату студију, говори нешто више о његовом школовању. Прихватајући навођење Милорада Мелаковића да се Његош родио 1811. године, он за њега још каже да је од дванаест година постао ђак Троповићев на Топлој, гдје је остао „преко три године“ и да је исто толико доцније учио и код новог учитеља, Сима Милутиновића.¹⁰

Томановићево мишљење о Његошевом школовању у Топлој прихватило је углавном више писаца: Јово Љепава,¹¹ Јаша Продановић,¹² Сава Накићеновић,¹³ Марко Станишић,¹⁴ М. Вукелић,¹⁵ Сви они сматрају да је оно трајало „три“, „око три“, „пуне три“ или „преко три године“. Једини Јован Грчић држи да је Његошево школовање у Топлој трајало „двје године и мало

⁸ Вук Врчевић, *Ограци за историју Црне Горе* — забавник *Дубровник* за 1870. годину, Дубровник, 1871, 105.

⁹ П. Аполонович Ровински, *Ровински о Његошу*, Цетиње, 1967, 34.

¹⁰ Др Л. Томановић, *Петар II Петровић Његош као владалац*, Цетиње, 1896, 2, 3, 5.

¹¹ Јово Љепава, *Лекције из историје српске књижевности*, Цетиње, 1896, 95.

¹² Јаша Продановић, предговор Његошевог дјела *Лажни цар Шћепан Мали*, СКЗ, Београд, 1902, 4.

¹³ Сава Накићеновић, *Бока*, Насела српских земаља, IX, Београд, 1913, 142.

¹⁴ Марко Станишић, *О школовању владике Рада на Топлој*, *Споменица манастира Савине*, Котор, 1930, 36.

¹⁵ М. Вукелић, *Побједа*, 1947, 7. VI.

више".¹⁶ Дочим, Јован Скерлић¹⁷ и Јеремија Живановић¹⁸ су мишљења да је оно било само „неко време“ и „нешто мало“. Још неодољивији је од ових био др Видо Латковић, који је иначе о Његошу написао солидну књижевну студију. По његовом схватању „Његош се није дуго задржао на Топлој већ је у јануару 1827. године поново био на Цетињу.“¹⁹

Сва ова навођења и нагабања о Његошевом школовању у Топлој поколебао је професор Ристо Драгићевић једним новооткривеним архивским податком. У писму од 20. јануара 1827. године, које је Петар I упутно Јеремију Гагићу, руском конзулу у Дубровнику, у којем се жали на свога синовца Борбију да „не успијена у науци“ и да је заборавио „на свој положај који му је народ одредио и на који га с нестрпљењем очекује“, налази се и сљедћи додатак, написан на посебном парчету хартије: „Има још синовацах у мене, а особливио један који је стојао годиште и по данах кол јером(о)наха Јосифа Троновића на Топлу; зна нешто читати, види се пријатне физиономије и добре нарави, по ево моје ждлости што нијесам у состојаније да га пошљем и содержим у које училиште у Росији и што не смијем ову милост у Височајнаго Авора просити.“²⁰

На основу овога Драгићевић је прихватио да се Његош у Топлој школовао „свега годину и по дана“ и да је то „углавном било од средине 1825. до краја 1826“, што по нашем мишљењу, не мора бити сасвим тачно.²¹ Ријечи Петра I да је Раде „годиште и по стојао кол Троновића“ могу да се двојачко схвате: да је тамо свега толико учио, а може и да је само провео, „стојао“. Ако се прими прво тумачење, које сматрамо да је природније и тачно, онда излази да је Раде двије школске године учио у Топлој, што би временски, календарски, значило да је то било дужи но што професор Драгићевић наводи да је било од средине 1825. до краја 1826. године. Ово наше мишљење потврђивало би и казивање Петра Достинића да је Раде у Нови дошао 1826. и 1827. године, што значи из двапут, највијероватније у току двије школске године. У току школовања он је, свакако, повремено напуштао Нови и одлазио кући, на олмор и иначе. Павле Ровински за њега каже да „није стално проживио у манастиру, ма колико да је тамо био, већ је често, као што је то уобичајено, одлазио кући к родитељима (на Његушима) и к стрицу на Цетињу“.²²

¹⁶ Јован Грчић, *Историја српске књижевности*, Нови Сад, 1903, 132.

¹⁷ Јован Скерлић, *Историја нове српске књижевности*, Београд, 1921, 175.

¹⁸ Јеремија Живановић, *Примери нове књижевности*, I, Београд, 1913, 138.

¹⁹ Видо Латковић, *Петар Петровић Његош*, Београд, 1963, 24.

²⁰ Ристо Драгићевић, *Чланци о Његошу*, Цетиње, 1949, 41—42.

²¹ Исто, 43.

²² П. А. Ровински, *нав. дј.*, 31.

Петар Лубарда, Школа на Тополој у којој је Његош учио.

То исто мисли и књижевница Исидора Секулић. Она вјерује да је Раде за вријеме овог свога школовања правио „прекиде“, краће или дуже, из нама непознатих разлога, „можда и због понестајања средстава“, а може бити и због тога што га школа, „као даровито дете није била у стању да чврсто привуче“.²³ Но, и без овога, с обзиром на његово владање и брзо савлађивање и постизање успјеха у учењу, он није могао да се дуже задржи у Троповићевој школи, највише ако је то могло да буде двије школске године.

У вријеме када је дошао у Херцег-Нови, Раде Томов, како су га обично другови звали, није имао ни пуних дванаест година, ако је то било 1825, а ако је 1826, како каже Достинић, имао је тринаест. Био је стасит и врло лијепог изгледа. Још док је као дијете живио на Његушима помиње се да је за главу био ниши од својих вршњака. Духовно је показивао велику бистрину, радозналост и даровитост. Стога га је стриц Петар I рано узео код себе, на Цетиње. Ту, у Цетињском манастиру, Рада је, поред поменутих учитеља Мисаила и Јакова Цека, вјероватно у нечему поучавао и Иванчик Николајевич Попов, Рус, који је 1806. године, за вријеме борбе са Французима дошао у Бокв са руском флотом, а дошавши прешао на Цетиње, гдје је постао тјелохранитељ и повјерљива личност Петра I.²⁴ У вријеме када је требало да пође у Троповићеву школу, Раде Петровић је био научио да чита и „за кратко време“ — како каже Ненадовић — „знао је онолико колико су знали и они што су га учили. Поред све своје врло живе и несталне младости, игре и шале са својим друговима, прочитао је све књиге што су у манастирској библиотеци (на Цетињу) биле“.²⁵ Али, на овоме се млади Његош није задржао. Његов „дух“ — каже Врчевић — „није никако могао да мирује“. Раде је одмах почео да заносује важније црногорске јуначке народне пјесме, да их учи напамет, пјева уз гусле и да их ствара. Прва његова пјесма коју је написао била је „пресмијешна, више сатирична по историјски, о неким ђеклићким сватовима“. Петар I, који је бунду пратио духовни развој свога синовца, прорицао му је да ће „бити одличан јунак и паметан човјек“. Такве његове особине, као и жеља властелина да га припреми себи за наследника, пошто са Борбијем није успио, одлучили су те га је послао у Топлу, у школу Јосифа Троповића, онда на гласу познатог учитеља и духовника. Троповића је још од раније Петар I познавао као моралног и ревносног калуђера. Он га је и рукоположио у Стањевићима за јеромонаха.

²³ Исидора Секулић, *Његошу књиги дубоке оданости*, I, Београд, 1951, 63.

²⁴ Саво Вукмановић, *Иван (Иванчик) Поповић, Стварање*; Цетиње, 1951, бр. 1—2.

²⁵ Добромир Ненадовић, *О Црногорцима*, СКЗ, 1929, 121—122.

На путу до Херцег-Новога Његоша су допратили оба стрица, Петар I и Сава, отац Томо, архимандрит Јосиф Павковић, настојатељ манастира Острога, протопоп Никола Матановић, један Вукотић с Чева и Аazo Пророковић. По писању књижевника Вељка Радојевића, на основу причања Петра Достинића, Његошева друга, владиком су и његову пратњу Херцеговљани врло уредно и „свечано дочекали“ без обзира на њихову вјероисповијест.²⁰

Владика је „становао у ћелији на Топлој, а остали су гости отсјели у манастиру Савини“. Како је у то вријеме било „чувених и богатих фамилија, то су се оне надметале ко ће прије да угости наше Црногорце“, причао је Достинић, али владика се „најчешће захваљивао и остајао у нашој скромној ћелијици“. „Високи гости су у Херцег-Новоме провели осам дана.“ „При доласку владика је препоручио ошвицу да слуша учитеља као свога оца.“ Раду је тада било, по причању Достинићевом, тринаест година, „а изгледао је да има осамнаест“. „Према њему ја сам био“ — каже Достинић — „као дијете од тринаест година, према сам од њега много старији био, шест година и четири мјесеца.“²¹

У вријеме када је Његош постао ђак у Троиновићевој школи, село Топла је припадало Херцеговској општини. Раније од 1718. до 1797. оно је, са још тринаест приморских села, већином старе жупе Драчевице, сачињавало посебну Топалску општину (Comunità di Topla). Насељено је православним и католичким становништвом. Густина насеља се временом мијењала. Године 1778. било је свега 953 становника, 671 православних и 282 католика.²² Педесет година скоро касније, управо 1825. уочи самога Његошевог доласка у Нови, према подацима из Которског епархијског архива, у селу је било 562 православна становника, јер нам други нијесу познати, 296 мушких и 269 женских. Њихови преци једним дијелом доселили су се из Херцеговине после разрушења манастира Тврдоша 1693. године са владиком Саватијем Љубибратићем, а нешто је дошло и из Црне Горе. Село је имало двије цркве, стару, посвећену св. Георгији, која је подигнута 1680. године за вријеме мајстачке владавине на руше-

²⁰ Вељко Радојевић, *Неколико цртица из дјетињства Петра II Петровића Његоша*, Глас Црногорца, 1890, бр. 45.

²¹ Исто. — Петар (Перо) Достинић је рођен 29. јуна 1807. године у Херцег-Новоме. Јосиф Троиновић му је био ујак. Учио је заједно са Његошем на Топлој и био му је као „неки надзорник и друг кала би Троиновић одлазио по парохији“. Од њега су остала извјесна казивања о Његошу по нашим листовима. „Задато је био црквењак и учитељ на Топлој.“ Доцније је ишао по свим бољим кућама те је учио дјевојчице српској књижи.“ Умро је првих дана октобра 1895. године (*Глас Црногорца*, 1895, 14. октобра).

²² Др Борбе Миловић, *Становништво Топле у другој половини XVIII вијека*, Бока, 1972, бр. 4, 89—90.

шинама једне турске цамије, и новија, парохијална, Св. Спаса (Св. Вознесења) са грбљем, која је довршена 1713. год. Унутрашњост Вознесењске цркве украшена је била даровима чувенога грофа Саве Владиславића, тајног савјетника руског цара Петра Великог, његовог љубимца, истакнутог дипломате и амбасадора у Кини, књижевника и великог патриоте.²⁹ Од старина на Топољ су се још видјеле развалине Предивана, гдје је по мишљењу неких била турска судница или, како други мисле, станови српских монахиња. Доље, ниже самога пута, који је пресијецао село, стрчале су и зидине бивше епископске резиденције коју је Сава Љубибратић пренио био из Чадака и ту још саградио дворску капелу св. Николе. Од осталих грађевина, уколико их је било, нестало је свих трагова. „Послије ослобођења од Турака“ — како једном рече књижевник Иво Андрић, који се интересовао о Топољу у вези са Његошевим тамошњим николовањем — „све је рушено, што је на њих потсјећало. Остао је само по неки топоним“.³⁰ У таквом амбијенту, на захтјев мјесног становништва, које је претежно било православно, досељавано махом из Херцеговине, епископ Венедикт Краљевић је актом од 28. фебруара 1812. године дозволио Јосифу Троповићу да отвори школу која се са ћелијом налазила уз само гробље Св. Вознесењске цркве, на источној страни.³¹ Истовремено му је наредио да убудуће станује у црквеној ћелији, како би лакше могао да задовољи сваку духовну потребу својих парохијана.³²

Троповић је, по ријечима Исидоре Секулић, био „први и једини како-тако регуларни учитељ Радивоја Петровића“. У свом раду придржавао се свакако извјесног ондашњег школског система и устројства. „Био је из добре породице, али са тадашњом у нас слабом спремом и за свештеника.“³³

Сви остали учитељи, које је Његош прије тога имао, уколико нам је познато, били су и још мање стручно припремљени, случајни, привремени и неорганизовани. Троповић је једини имао одређени циљ и смјер у учењу и васпитању. „За оно вријеме“ — каже руски научник Лавров — „он је био познат као руководилац маладиња који су хтјели да приме монашко звање, али,

²⁹ Јован Дучић, *Гроф Сава Владиславић*, Питсбург, 1942, 234. — Сава Владиславић је родом Херцеговац, чија породица потиче из Јасеника, недалеко од Гацка. Живео је око 1660—1738. године.

³⁰ По усменом казивању.

³¹ Како је зграда временом знатно била рунирана, то је јуна 1947. године приликом прославе стогодишњице „Горског вијенца“, оправљена и стављена под кров. Тада је изнад улазних авијских врата постављена и спомени-плоча са натписом: „У овој кући је Његош учио основно образовање од 1825—1827. год.“ Данас је зграда претворена у стан мјесног свештеника.

³² Епархијски архив, Котор, 28, II, 1812, бр. 561.

³³ Исидора Секулић, нав. дј., 63.

разумије се, био је лишен сваког озбиљног образовања”³⁴ Његово образовање је било монашко, које је стекао у Савини код свога ујака Инокентија Дабовића. Али у основи оно је било „површно и оскудно”,³⁵ поред све цијене и хвале које су појединци Троповићу одавали, сматрајући га да је врло учен и да се духовно знатно уздигао изнад своје средине. За ондашњег которског среског начелника Патона, његовог савременика, како је то извјештавао далматинског барона Томашића, то је „човјек достојанственог и здравог изгледа”, који је „настојао да недостатак видјела (науке и знања) покрије примјерним владањем”. Истицао се „рениошћу у обављању божје службе” и „снадао је међу најбоље парохијске свештенике”³⁶.

Истина, Троповић је био примјеран свештеник, вриједан, савјестан, повјерљив и предан својим дужностима. Обављао је више различитих послова. Као парох вршио је богослужење, вјенчавао, кршћавао, сахрањивао умрле, по селима убирао милостињу за цркву, читао молитве над болеснима и учитељевао. Понекад је рјешавао и међусобне спорове који су настајали међу поједицима у мјесту и ван Новог, у Боки. Вишеструко запослен и активан, Троповић се издвајао од остале своје сабраће и својом појавом и држањем. „Био је лено васпитан” — каже за њега Исидора Секулић — „са наклоношћу за неки виши стил у свему што је предузимао и радио.”³⁷ То му је још више подизало углед и доносило популарност.

Троповићева „школа просвјетљенија”, у којој је Његош учио, била је нека „прста мале приватне школе” за „бољу децу из Херцег-Новог и околине”³⁸. Каква год да је „није била лабава”. Памтили су је доцијен њени баци и „сећали је се”. Смјештена је била у калуђерској ћелији. По опреми је била једноставна. Од школског намјештаја, умјесто клупа, имала је само „неколико повећих направљених столова и таблу”. „Устројени је била у духу ондашњег времена.”³⁹ Од предмета у њој су се учили „мали и велики буквар,⁴⁰ часловац, мјеснословац, псалтир, цјеније црковно, рачуница, па и италијански језик”⁴¹. „У то вријеме”, по ријечима Петра Достинића, једног од бивших ученика те школе, а доцијен и њеног наставника, „које би дијете успјело

³⁴ П. А. Лавров, нав. дј., 18.

³⁵ Вук Врчевић, нав. чл., 112.

³⁶ Љубо Влачић, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, 1937, књ. XVII, св. II, 248.

³⁷ Исидора Секулић, нав. дј., 63.

³⁸ Исто.

³⁹ Томо К. Поповић, *Калуђер Јосиф Троповић, учитељ ал. Рада, Босанска вила*, 1910, бр. 18 и 19, 279—2280.

⁴⁰ Један од таквих букара из кога су могли вјероватно да уче и њени Троповићеве школе налази се данас и у манастиру Савини. Израђен је марта мјесца 1692. године у Москви. Илустрован је са разним сликама и симболима из природе.

⁴¹ Томо Поповић, исто.

да изучи све ове (поменуте) предмете сматрало се да је изучио све науке".⁴² Достинић је Троповићеву школу називао „клерикадном“. Она је, у ствари, то и била. На првом мјесту спремала је младиће за будуће свештенике и калуђере. Њу су посјећивали скоро и сви доцнији свештеници, не само херцеговачке околине, него и читаве Босне которске. Поред њих код Троповића су учили и многи доцнији бокељски поморски капетани, трговци и други. Код њега је прво учио и Вук Поповић, доцније познати гимназијски катихета у Котору.⁴³ Број ученика се пео до педесет. Махом су то били православци. Али међу њима је било и католика који су жељели да науче ћирилицу, како би могли да се и њоме служе при читању и писању. Један од католика је био и син конта Борђија Војновића, „мали Јово“, предак пјесника Ива и брата му др Луја Војновића.

Као ђак у Троповићевој школи Раде Петровић се издвајао од својих другова, не само узрастом него и читавом својом појавом. „Био је поширих плеча и гајан и уз то врло лијепо одјевен, по црногорски. На глави је имао капу, а на себи „бијелу кошуљу с поврнутом огрлицом, памадар, бјелачу (гуњ) од шајка, а преко ње златом извезену бечерму, гаће од плаветне ране, бијеле сукнене докољенице и опанке. Љети је обично ишао умљен и бос“.⁴⁴

Са Достинићем, по његовом причању, Раде је свуда заједнички био, учио, излазио и играо се на пловке и брахе. Заједно су вечеравали, обједовали, спавали и ишли с Троповићем у мидостињу. Једном ријечју, причао је Достинић, свуда су заједно били и дружили се. Са њима је у то вријеме учио и син кнеза Бура Војновића, мали Јово, кога је најчешће Достинић доводио у школу, уколико послуга не би била слободна да то учини или неко други из дјечакове породице. Једнога јутра са Достинићем је отишао и Раде. Мајка Јовова је врло лијепо примила другове свога сина. Почастила их је, те су са њим и доручковали. У то се појавио и кнез Бура и чим је сазнао за Рада ко је, широм је отворио врата на салону своје куће, увео га унутра, посадио га на диван и зачуђеној жени довикнуо: „Јадна не пошла, не знаш ти ко је ово — братанић митрополита Петра I, будући господар Црне Горе!“. „Сцена та“ — просуђује правилно Исидора Секулић — „лсп је доказ угледа Петровића и Црне Горе.“⁴⁵ У Топлој и у Новоме Раде је био лијепо гледан и пажен. Око њега указивано је и више бриге и старања. Он се и сам друкчије осјећао од својих другова. „Осјећао се да није само ђак, него и

⁴² Вељко Радојевић, нав. чл.

⁴³ После је школовања на Топлој Вук Поповић је три године учио у Богословији у Сремским Карловцима.

⁴⁴ Вељко Радојевић, нав. чл.

⁴⁵ Исидора Секулић, нав. чл., 64.

господичић Петровић, Црногорац кућић", што му је давало и више слободе и поносније држање. У учењу, сазнајемо од Достинића, да је био добар ученик, бољи од свих осталих, а било их је преко педесет. Био је митар, памтљив и врло оштроуман. Због тога га је учитељ Троновић много волио и често узимао да га у чему год послуша и нешто уради. Рада је, због његовог „изванредног памћења“ много био заволио и један други учитељ, који је њега и Достинића „поучавао по један сат дневно из рачуна и читања и из писања италијанског језика“. То је био један побожан старац, звани Пијеро Президенте, који је живио у манастиру св. Антуна. Достинића је знао „често да прекори да слабо учи“, наводећи му као примјер Рада кога је „очински љубио“. Био је јако изображен калуђер“ и „учио је скоро сву угледнију дјецу из Новог“ бесплатно и без награде. Једино ако би му „дјечји родитељи штошта даровали о Божићу и Ускрсу“.⁴⁶ Да је Његош учио италијански језик код неког католичког фратра у Новоме, увјеравао нас је 1951. године и књижевник Марко Цар. У то вријеме тамо је живио и неки Никола Шпадић који је давао часове из италијанског језика.⁴⁷

За вријеме свог школовања у Топлој Његош није научио италијански. За Троновића је већ утврђено да га није знао и да је најмање могао да га предаје у школи.⁴⁸ Његош је највише научио италијански на Цетињу, учећи га сам и уз помоћ других. У томе му је могао знатно да помогне и његов стриц, Петар I, за кога је једном речено да је „с таквом елеганцијом и тако чисто говорио италијански као да је Римљанин или Тосканин“. Али, према биографским подацима које је Милорад Медаконић о Његошу дао за Вразово „Коло“, за њега стоји да је италијански почео да учи тек после 1834. године. Биће највјероватније да је то било његово интензивније учење, када је Петар Бирковић, добар познавалац италијанског језика, живио и као учитељ служио на Цетињу. Но и прије овога, још 1831. и 1832. године, Његошу је могао знатно да користи у учењу овога језика и дугогодишњи тришћански учитељ Јевто Поповић, кога је он као „ученог и изображеног човјека једно осам мјесеци уздржао у својој кући и трези“.⁴⁹ Што се тиче Радова уопште школовања у Топлој, Вук Врчевић за њега каже да се „врло мало користио (тамо) у науци, зато што није имао никаквих других, и спрам његове способности, настављења, осим у читању сваковрсних црквених књига, у пресрпском писању и у црквеном пјењу, без икаквог правилног, а камоли (х)армоничног гласа; како је слушао, онако је и научио, и може се рећи сакат (у пјешњу), као и

⁴⁶ Вељко Радојевић, нав. чл.

⁴⁷ Епархијски архив, Котор, фасц. за 1819.

⁴⁸ Саво Вукмановић, *Да ли је Његошев учитељ, Јосиф Троновић знао италијански?*, *Стварање*, 1951, бр. 7—8.

⁴⁹ Вук Врчевић, нав. чл.

у богословској науци до смрти остао".⁵⁰ Да је Његош врло мало својевремено из богословља научио и сам је једном признао. Године 1847, када га је Вук Караџић замолио да му благослови превод „Новог завјета“, одбио је да то учини и упутио га на друге српске владике у Угарској који су учени и познају сва црквена правила и каноне, јер његово „мњење“ — рекао је — „не би важило ништа“.⁵¹

За свога синовца Рада да је мало научио у Троповићевој школи, увиђао је и његов стриц Петар I. У већ наведеном писму од 20. јануара 1827. године, које је послао Јеремији Гагићу, он је за њега написао да само „зна нешто читати“. Слично је о Његошу писао и Љубомир Ненадовић, који је, иначе, био у могућности да сазна многе појединости из његова живота, које ће засвагда остати тајна. За његово школовање у Топлој каже да „ту не имахаше таквих учитеља које за кратко време својим читањем у науци није превазишао. Са житијама светих отаца у манастиру се није могао задовољити! Он је узамљивао светске књиге из вароши и читао их. Свом стрицу на Цетињу писао је и покашто тако шаљива писма, да се и сам стари и брижни владика често насмијао и главарима показивао их и читао. Кад се вратио на Цетиње, донео је собом нових различитих књига“,⁵² највише световног духа и карактера. Оне су га највише интересовале и закупуљале његов радознали дух. Шта је све до тада Његош у Новоме „учио и научио нема ни трага“. Извјесно је „да италијански тада није научио да говори“, иако је за тај предмет у Новоме, као што смо видјели, имао и приватног учитеља. У настави није нам познато ни колико је дневно школских часова било, колико су трајали и како су одржавани. По Достинићевом казивању само сазнајемо да су ученици „једину забаву“ имали у часовима школског одмора и то у бацању камена с рамена, скакању скока и игрању на пловке“.⁵³

Као ученик слободу духа и расположења Раде Петровић је изгледа највише доживљавао када се налазио ван школе, у слободној природи и када је у пратњи свога учитеља Троповића и у друштву са својим другом Достинићем и црквењаком одлазио по селима ради убирања милостиње и обављања других разних парохијских и црквених дужности. У заједници они су обилазили сва села Топалске општине и извршавали све послове који су се од цркве и за њу тражили. Учествовао је у скупљању милостиње, која се повремено сакупљала од свих прапославних домаћинстава, одлазио на свадбе, сахране, крштења, славе и саборе. Сва ова путовања по новској околини, која је обично обављао пјешке, док би Троповић јахао на коњу, поред свег

⁵⁰ Исто, 112.

⁵¹ Милорад Медаковић, *Петар Петровић Његош*, Нови Сад, 1883, 127.

⁵² Љубомир П. Ненадовић, *нав. дј.*, 121—122.

⁵³ Вељко Радојевић, *нав. чл.*

напора, причињавала су му задовољство и разоноду. Љутио би се на свакога ко би покушао да му их ускрати из неке пажње и обзира да се не би излагао труду. Раде је волно шетње и излете. Они су га подсећали и на његове ране младићке и весело прожњивене ловћенске дане.

Путовања са Троповићем Раде су освјежавала и кријешла, али су му понекад доносила и опасности. Једном, када се био одвојио од свога учитеља и са Достинићем изјашао у шетњу према Суторини, Турци, који су били на стражи на Жвњинама, мислећи да су то њихови поданици, који нијесу смјели да јашу коње на њиховом земљишту, гаћали су их из пушака. Другом приликом, када је морао да прође поред неког турског насеља, опет у Суторини, Раде је, како је то забиљежила књижевница Јелена Лазаревић, из опрезности да га Турци не напану, узео пушку из куће Вука Гудеља и наоружао се.⁵⁴ Овакви случајеви су јако узнемиравали Троповића. Он је стријепио и плашио се за свога ученика. Неком Турчину, Ибраги Диздаревићу, који се био заинтересовао за њега, називајући га „јунаком“, није хтио да каже ко је и одакле је, већ га је приказао као да је Бокељ из Луштице. Троповић Рада никада није пуштао самога. Он га је најчешће сам узимао са собом, када је куда одлазио, или му је дозвољавао да иде са Достинићем и црквењаком. Са овом двојицом Раде је неколико пута ишао у прошњу, у Луштицу, гдје је по цио дан са њима „ишао од куће до куће“. Увече би одсједао код попа Ника Калуберовића, пријатеља, који је био ожењен од Петровића са Његуна. Код њега је знао да проведе као гост и по три и четири дана.

Са Достинићем и црквењаком Раде је са допуштењем Троповићевим ишао и у шуму по дрва. Као и они увијек је доносио балицу да не би ишао празан. Када га је због овога обично Троповић карао, он би му увијек као оправдање одговорио: „А могу ли, оче, доћи празан, а они да носе?“⁵⁵

Једном је Раде са Достинићем посјетио и село Убле, гдје је овај имао да крсти дијете свога кума, попа Митра Васиљевића. Домаћин је госте врло лијепо примио и угостио. На одласку испратио их је са још неколико убљанских главара под барјаком и уз пјесме које су пјевали у њихову част, пратећи их чиган сат хола. Раде је овога дана био особито весео. Свом другу Достинићу је рекао да му је то био најмилији дан који је са њим у друштву провео.⁵⁶

На овим путовањима Раде је уважаван и као сродник и снцовац Петра I. У њему су многи већ и гледали будућег митро-

⁵⁴ По саопштењу Ника Доклестића, Херцеговљанина, који је о овоме читао у рукописним биљешкама књижевнице Јелене Лазаревић.

⁵⁵ Вељко Радојевић, нав. чл.

⁵⁶ Исто.

политовог наследника и господара Црне Горе. Према њему су се умногом тако односили и његови претпостављени, чинили му извјесне уступке и давали више права и слободу. О таквом једном моменту из његова живота остало је и сјећање поменутог убљанског свештеника, Митра Васиљевића, које је по казивању његовог унука саопштио сам књижевник Трифун Букић.²⁷ Васиљевићева сјећања откривају нам донекле и слику из Радова живота када се понекад као ученик налазио на Савини. „Биће да је то било неће 1825. или 1826. године“, сјећао се Васиљевић, једног празничног дана, за вријеме ручка на којем је старјешина манастира Савине, архимандрит Никанор Богетић, задржао био и њега као госта. На ручку је био и учитељ Троповић. Са њима је ручавао и Раде Петровић, али за разлику од осталих, који су сједили, он је „стао у дну трпезе и стојећи ручао“. Био је „дијете, али одрасло и веома наочито, питома израза, али за те године и необично озбиљна погледа“. Обучен је био у црногорско одијело. Његова појава јако је заинтересовала Васиљевића и на његово зачуђено питање ко је, одговорио му је старјешина Богетић да је „то синовац митрополита Петра I“, којем су због тога „учинили почаст да обједује с (њихове) трпезе. Али као ученик мора да стоји поред свога учитеља и манастирског старјешине“. У похвалу Ралову Васиљевић је примијетио: „А да... красан је младић“, на што је Троповић још и додао: „И даровит!“²⁸

Као Троповићев ученик Раде је често посјећивао манастир Савину, вјерујемо више него и једно друго мјесто у околини. Њега је манастир привлачио као дијело и гласовито знање и као духовно сједиште које је вјечно посјећивано. У њему је он налазио одмора и стицао практичног искуства и знања у проширењу свога образовања. По ријечима Петра Достинића манастир је био „втори Јерусалим у (коме) су се извршавала сва црквена правила као у Јерусалиму, назда а наособито у вријеме када је свтопочивши отац архимандрит (Јован-Инокентије) Дабовић приносио славне науке из Русије“.²⁹ За манастир Рада је везивао и његов учитељ Троповић који је као члан савинске калуђерске братије и као васпитач свога васпитаника најчешће са собом узимао. На Савини Раде је нарочито одлазио за вријеме црквених и народних празника и свечаности. Он је тамо одлазио и проводио, али није и становао, како понеко мисли. О томе и немамо ниједан податак који би нам сигурно посвједочио. Напротив, Троповићу је 1812. године, приликом отварања школе, изрично и наређено да „има да стоји у келију црквону у Топлу“.³⁰ Као васпитач он ни свога васпитаника није

²⁷ В. Латковић и Н. Банашевић, *Саовременици о Његову*, 1951, 5—7.

²⁸ Исто.

²⁹ *Записи*, 1929, IV, 242.

³⁰ Епархијски архив, Котор, фасц. за 1812, бр. 561.

смио да удаљава од себе. За труд који је уложио око његовог „васпитанија и науке“ добио је на крају и новчану награду.⁶¹ О мјесту учења и становању Његошевом за вријеме његовог херцеговског школовања говори и Сава Накићеновић. Он сматра да је „погрешно тврђење Љуба Ненадовића и Милорада Мелаковића као да се владика Раде учио и становао на Савини“. „Он се учио“ — пише Накићеновић — „у кућици на гробљу код топаљске цркве. У истој је кући и становао са калуђером Јосифом, Петром Достинићем и још можда с ким, а сасвим је разумљиво да је често залазио, па и ноћивао у Савини, па и по бољим нашим кућама“.⁶²

У Троповићевој школи, вјерујемо да је владао строги калуђерски ред и повученост. „Једина им је забава била“ — причао је осамдесетогодишњи Достинић — „у часовима школског одмора бацање камена с рамена, скакање у скок и играње на пловке“.⁶³ Раду је још дозвољено било да са Достинићем иде у град, када би то изискивале црквене и друге опште потребе. За њега је још у предању остало да је о славама св. Јована и св. Стевана посјећивао породице поморских капетана Марка, Јока, Михаила и Васа Комненића и Шпира Милашиновића, чији су се преци са владиком Саватијем Љубибратићем доселили из Бањана и Херцеговине.⁶⁴ Прије скоро четрдесет година слушали смо од старих Херцеговљана, по причању опет њихових предака, да је Раде ноћу, кришом од свога учитеља, одлазио у Нови на вечерње забаве и весеља. То исто је за њега забиљежио и Вук Врчевић да је у граду „ноћно и дневно походио веселе састајке бео момци и девојке играју и пјевају“, кријући се од свога учитеља. „Отац Јосиф, када је за ово сазнао“, — пише Врчевић — „убојао се“ за свога ученика „да се не би у чемугод покварио, а и видио је да код њега, стојећи, нема шта више да научи“. Стога је одмах јавно владика, Петру I, да је његов синовац научио толико колико је доста за једног калуђера и зато да би га опет примио к себи на Цетиње“.⁶⁵

На путу за Цетиње Рада је допратио његов школски друг Достинић. Била је недјеља када су стигли у Цетињски манастир, послије завршене литургије, Петар I их је са браћом Савом и Томом примио у својој одаји, сједели за столом на којем су били крст и јеванђеље. Док се грлио са Радом, сузе су му текле

⁶¹ Др Мих. Вукчевић, нав. чл., 242—243.

⁶² Сава Накићеновић, *Ка изучавању Његоша, Шематизам Бихокоторске епархије*, 1877, 28, 29; *Босанска вила*, 18, 19, 280. — У *Гласу Црногорца* од 14. октобра 1895, у којем се саопштава смрт Петра Достинића, за „владика Рада“ се каже да „није учио у манастиру Савини, као што се уопће мислило, по томе што је о. Јосиф био савински калуђер, него на Топаљу, гдје је овај учени калуђер био парох“.

⁶³ Вељко Радјевић, нав. чл.

⁶⁴ По усменом саопштењу Ника Доклестића.

⁶⁵ Вук Врчевић, нав. чл., 112.

низ образе. Том приликом Достинић је као гост остао у Црној Гори два мјесеца. За то је вријеме са Радом и у пратњи свештеника Јосифа Бућина посјетио више пригорских села, поред других, Његоше, Беклиће и Кућишта. На поласку га је Петар I обдарио са дванаест аустријских цекива, а за ујака му, учитеља Троповића, послао је педесет, рекавши му: „Ово ти је, моја душо, дарак за љубав што си се лијепо гледао и љубио са момем синовцем Радом, а ове педесет предај твојем ујаку за васпитанија и за науку коју је положио около мојега синовца Рада.“⁶⁶

Казивања Петра Достинића у вези са Његошевим повратком на Цетиње врло су кратка и „мршава“. У њима је Достинић углавном о себи говорио, о свом гостовању у Црној Гори и о Троповићу. Дочим о Његошевом растанку и опроштају са Херцег-Новим и о утисцима које је отуда пошло, што би посебно било интересантно, нема ни ријечи. Није ништа речено ни о његовом посљедњем виђењу са учитељем, који послѣје тога није дуго живио, о његовој школи и раду у њој.⁶⁷ Сву ову недореченост и празнину покушала је психоаналитичком пронашљивом вошћу да објасни и допуни Исидора Секулић. На растанку са Приморјем „Раде је ћутао“, каже Секулић. „У његову упечатљиву (дјечакову) душу уселиле су се биле без сумње нове чежње.“ „Са Приморја је он, можда, понео, место неког италијанског канцониера, слику неке приморске девојчице нежне коже, сунчаних очију, и оног мазног говора приморскога женскиња у којем често има више музике него смисла. Оставио је сигурно момчић Раде своју сенку у рајском крају око Херцег-Новога“, да би доцније на Цетињу, „у влажном и суром манастиру, гутшио прве мутне или болне успомене“. „И то је, уосталом“ — додаје Секулић — „једна диплома за будућет песника.“⁶⁸

За Његоша је Бока „и пре и после Троповића била учитељ, стварни учитељ“. Његову школу са механичком наставом и са искладаним „семестрима“, Раде је „брзо заборавио“, али приморске успомене и „носталгије“ остале су му до смрти.⁶⁹ Свога учитеља он се „није ни касније често сећао“. „Изгледа да га није поменуо“ — каже др Видо Латковић — „ни у разговору са Димитријем Владисављевићем 1833, када је причао о свом школовању“. „Чак је тада и боравак у Херцег-Новом свео на по године.“ Професор Латковић мисли да се Његош могао и увриједити на учитеља Троповића због поруке коју је упутио Петру I да га позове са Топле и задржи код себе у Цетињском манастиру. За Његоша и Владисављевић каже да га је стари вла-

⁶⁶ Др Мих. Вукчевић, нав. чл.

⁶⁷ Троповић је умро од кашњ 6. августа 1828. године и сахрањен из Савини.

⁶⁸ Исидора Секулић, нав. дј., 65.

⁶⁹ Исто.

дика позвао к себи.⁷⁰ Његош и прије тога, убрзо, пошто је постао управитељ земље, у писму од 6. децембра 1830, које је послао архимандриту Макарију Грушићу, настојатељу манастира Савине, у којем му пише да ће му исплатити дуг од 160 талира, који му је остао дужан његов покојни стриц Петар I, ни једном ријечју не помиње Троповића, који је, истина, двије године прије тога био умро. Међутим, Грушићу изражава дубоку захвалност и остаје му „навсегда обавезан за љубав“, коју му је „показао в (његовом) отсуствију в Кастел Новје“. На крају га моли да „принесе“ од његове „стране нижајнше поклоњеније г-ну Стефану Чувковичу, г-ну Марку Гојковићу, г-ну оцу Герасиму всесердечњејше“ . . .⁷¹

Прва посјета коју је Његош учинио Херцег-Новом, пошто га је као ученик био оставио, била је 26. новембра 1833. године. Била је недјеља, празнични дан. Његош се враћао из Русије, из Петрограда, гдје је три мјесеца прије тога свечано, у Спасопреображенској катедрали, једној од најугледнијих тамошњих цркава, у присуству самога цара Николе I, његове свите, једног броја министара и цијелог Синода, посвећен за владиком. Послије тога слиједиле су му задуго и друге почести, које су му указиване у високом руском друштву. Послије шестомјесечног одсуства враћао се расположен у домовину. Долазио је грабакулом „Проностико“, коју је најмио био у Трсту за себе и своју пратицу, секретара Димитрију Милаковића и Стефана Петровића, као неког тјелохранитеља. „Био је задовољан и велре дупе“, како га на повратку приказује професор Павле Поповић. „Враћао се знатно појачаним ауторитетом, са снажно добивеном потпором моралном и материјалном, са новим плановима о уређењу и јачању земље и о свом личном образовању.“⁷² Све му је то подизало снагу, кријешло га, уливало наду и стварало расположење. Али што се више приближавао свом завичају, све је више доживљавао непријатности и разочарење. У Дубровнику га је сачекало педесетак православних грађана са вишеконзулом Јерemiјом Гагићем, али када је посјетио православну цркву на Посатима, нашао ју је затворену, а њени свештеници „нијесу се дали видијети, званично су се разбољели“.⁷³ Два дана касније, кад је био у Херцег-Новом, на Савини, доживио је исто изненађење и разочарење. Црква је била затворена, а само држање викара манастира Макарија Грушића према њему показало се олушно, недостојно и простачко. У извјештају који је послје тога поднио далматинском епископу Јосифу Рајачићу, Грушић се снисходљиво, кукавички и полтронски хвалио да је примио

⁷⁰ Видо Латковић, нав. дј., 25, 26.

⁷¹ Петар Петровић Његош, *Писма*, II, Макарију Грушићу, 26, 27.

⁷² Павле Поповић, *Млади Његош*, *Из књижевности*, III, 1926, 97—98.

⁷³ Петар Колелдић, *Његош у Дубровнику 1833. године*, *Гласник српског научног друштва*, Скопље, 1940, 84, 88.

његов „високо почитајемп налог“ и да је према њему и поступио. „Јављам Вашему Високопреосвјашченству“ — извјештавао је покорио Грушић — „да епископ черногорски Петар Петровић јест дошао у Порто Розе на 26. нојеврија на 10 ура; у 12 ура дошао је у манастир Савину да се јави и с истијем епископом горепоменутијем дошао је депутат од Порто Розе. На истоме епископу на персима крест велики от дијаманата и голфија от дијаманата, на којој је круна сва суме (?) дијаманата.

Јављам Вашему Високопреосвјашченству да нити сам звошио, нити лубардао, нити сам им церкву отворио. Пошто је видио да сам тако оштро се показао поселио је у келију по уре тако, заиска да му отворе церкву, улезе у церкву и целива и пеће збогом из церкве с истијем депутатом пут Котора...“⁷⁴

О Његошевој посјети Савини епископа Рајачића је обавијестио и которски протопрезвитер Јаков Поповић. Али његов извјештај је још опширнији од Грушићева. У њему он највише говори о Његошевом доласку, кретању и посјетама које је примио у Котору. Поповић је удворички и са страхопоштовањем изрицавао наређења епископа Рајачића и аустријских власти које су предузеле биле све мјере да осујете и онемогуће Његошу при повратку из Русије у домовину свако мијешање и утицај који би могао да има на православно становништво Боке. Зачудо је држање и поступак овог православног свештеника као и још једног манет броја бококоторског свештенства. Из страха и „сервилности према тадашњим надлежним властима они су толико далеко ишли да су за рачун Аустрије шпијунирали Црну Гору и њене владике“.⁷⁵

Аустријске власти су вјечно са полозрењем и непријатељски пратиле Његоша. Оне су зазирале од његова утицаја који би могао да има на извјесно становништво Боке, а преко њега и од саме Русије. Али све то није умањивало Његошеву љубав и интерес за Боку. У једном писму које је писао пред крај живота он за Боку каже да га за њу везују „најсветије успомене и пријатељства још из дјетинства“.⁷⁶

Бока је за Његоша много значила у његовом васпитном и духовном значају. Као дјечаку и пастиру који ју је гледао са ловћенских страца и висина, она га је мамцла, отвараала му широке видике и у њему будила нове чежње и жеље. Дошпије, када ју је још непосредније упознао и саживио се са њом, он је још више осјетио сву њену лепоту и благотворност. Живот у Новоме и уопште у Приморју у то вријеме био је материјално врло поволап и удобан. Културно он је био знатно сребешнији

⁷⁴ Епископски архив, Котор, 1833, № 10.

⁷⁵ Душан Вуксан, *Владика Раде у Котору 1833*, *Српски књижевни гласник*, 1929, књ. XXVI, бр. 3, 299.

⁷⁶ Видо Латковић, *нав. дј.*, 25.

и развијенији од онога сеоског и ратничког којим се живјело у Црној Гори. Сама природа је још откривала своје дражи и љепоту.

Његоша, као ученика, није много олушевљавала Троповићева школа. Њега је више занимала сама херцеговска средина и живот у њој. На Приморју он је, како каже Исидора Секулић, „гледао море и затоне, крилате једрилице које долазе и одлазе“, „упознао палме и агаве; видно доста богатства и начин живота који се изградио под Млечићима; слушао песму и музику по нотама; дивио се гиздавим поморским капетанима, који су мало остајали на дому, чекали први добар шум ветра да опет крену вељој реци“, о којој је певала чежњива девојачка песма на Приморју.⁷⁷

Сав тај свијет био је друкчији, богатији и живописнији од онога посног и сивога, али за младог Петровића блиског и драгог црногорског камена и учауреног патријархалног живота на Његушима и на Цетињу. Све се то скупа наметало као двије различите и супротно обојене слике, које су зато постајале још живље и изразитије. Старе херцеговске градске зидине, грађевине босанског краља Твртка I, тврђава Шпањола, манастир св. Антонија и св. Франа и црква св. Михаила, будили су у њему мисли о прошлости, о једном протеклом животу и духу једнога времена. Али више од свега младог Петровића је привлачио манастир Савина са Црквом св. Саве, која га је опомињала на Немањиће, а друга, на другој страни града, на митрополита Саватија Љубибратића, црногорског добротвора и пријатеља његовог дома, који је учествовао у откупу владике Данила Петровића од Турака када су га били осудили на смрт. Раду су још причали да се тамо негде испод чемпреса налази и гроб португалског пјесника Флавија Еборенског који је желио да ту и мртав почива; пјесника који је лирљиво оијевао и легендарну смрт двојице младића који су се из љубоморе, због исте вољене дјевојке, ту, педалеско и убили, на извору „Мила“, који је послније тога догађаја назван „Немила“.

Богати су били и упечатљиви приморски утисци младога Радивоја Петровића. Дубоко су се они били ушли и урезали у његову пријемчиву и пјеснички надахнуту душу. Док је био ученик у Топлој, његов друг Достинић не памти да је пјевао пјесме. Али су му остали утисци и доживљаји који су се доцније одразили и у његовим лирским и епским стиховима. Његова изузетно лијепа љубавна пјесма „Ноћ скупља вијека“ сва је у изразу страствене чулне жудље за уживањем, у психичком саосјећању и у раскошном опису цвјетне и мирисаве приморске природе једне прољећне, магичне и мистичне мјесечеве ноћи. Иако је пјесма постанком и доживљајем, како се претпоставља,

⁷⁷ Исидора Секулић, нав. дј., 64.

везана за један други наш градић на Приморју, она, вјерујемо, носи исто толико, ако не и још више, утиске које је пјесникова душа понијела из својих раних херцеговских дана. „Једном свом давнашњом утиску из ране младости“ — како каже Павле Поповић — „пјесник је дао израза“ и у једном „Колу“ свога најбољег књижевног остварења, у „Горском вијенцу“. У ритмичким, рељефним и достојанственим стиховима он је насликао Херцег-Нови у једном моменту његовог срећног догађаја из прошлости када су га храбри Млечићи и Црногорци 1697. године ослободили од Турака и на Каменом победили Хусеина (Топал-пашу), који им је стижао у помоћ.⁷⁸

„Дивна сајка што си онаа снито!
 Млечићи те морем подузеше,
 Црногорци гором опасаше,
 састаше се у твоје зидове,
 окропише крвљу и водицом,
 те отада не смрдиш некршћу.
 Топал-паша су двадесет хиљадах
 да поможе Новоме хиташе,
 среташе га млади Црногорци
 на Камено, поље повзано.
 Турској капи ту име погину,
 сва утону у једну гробницу;
 мож' и данас виђет' контурницу.“

Љубав, приврженост и оданост према Боки Његош је показивао кроз цео свој живот, не само као пјесник и заљубљеник у њене менте, него и као патриота, државник и као господар Црне Горе који је био надахнут слободарским духом и идејом општег народног ослобођења. Бурне и револуционарне 1848. године, када су настала комешања међу народима и када су међу Боксљима и Дубровчанима избиле великоиталијанске и друге туђе, шовинистичке тенденције, Његош, који је од почетка своје владавине радио на јединству са сусједним покрајинама, шаље им од своје стране и „свијех Црногораца, као најближе браће и највећих добродјетелја на свијету објављенија“, којим им даје на знање да сва друга „намјеренија“ и позив одбаце на страну и да срцем и душом буду привезани својој народности и сасвијем вјерни и послушни Јелачићу, свом једноплеменом бапу од Тројемне краљевине (Хрватске, Далмације и Славоније), у чије је родољубље и искреност тада тврдо био увијерен. Али уколико га не би послушали, поручивао им је, „боже, сачувај“, „постао би им заклето непријатељ“, „грњи од Турчина“. Љутио се јако на италијанске присталице. Стога је топло поздрављао Бокеље

⁷⁸ Павле Поповић, *О Горском вијенцу*, 1923, 205.

и у посланици коју им је упутио маја 1848. године истицао је њихову сродност и повезаност са Црном Гором. „Бока и Црна Гора“ — наглашавао је Његош — „тако је спојена као душа и тијело, један народ и дух, један обичај и језик“ и један без другог не може ни живјети ни умријети, и зато нас ја у срцу не разликујем од Црногораца, и готов сам вазда зао и добро дијелити“.⁷⁹

Годину дана касније, 1849, поред осталог, Његош је писао и бану Јелачићу „да је свагда са свим силама настојавао, како што и данас настоји, да невређено спокојствије остане међу Боком и Црном Гором“, на што га је „из Бетњиства заклела најјача свеза и љубав братска“.⁸⁰ Његош се увијек старао да смири унутрашње прилике међу Бокелјима и да им „учини олакшицу у њиховом биједном стању“. Има увјерења да је и гроб подигао на Ловћену, на оној висини, да би засвагда остао на погледу Боке са којом је у току цијелог свога живота и био повезан духом и срцем. Свакако, и више од свега тога, гроб пјесника „Горског вијенца“, величанствене поеме о слободи, симболично означава идеју нашег општег народног ослобођења и братски сједињене и јединствене југословенске пароле.

⁷⁹ Петар Петровић Његош, *Писма*, III, *Бокелјима*, маја 1848, 385.

⁸⁰ Петар Петровић Његош, *Писма*, III, *Јосипу Јелачићу*, 13. јуна 1849, 417.

ЈОВАН НАКИЋЕНОВИЋ И ЊЕГОВО ДЈЕЛО

Личност Накићеновића и његов рад били су чест предмет пажње његових савременика и каснијих историчара. То омогућава да се све сабере у један омањи рад и опише у цјелини његово живљење, службовање, политичко дјеловање и писано стваралаштво. Значај свега тога је толики да он то и заслужује.

Јован Накићеновић је рођен 1845. године у селу Кути, близу Херцег-Новога, у роду који је давао свештенике, па је и он требао то да буде по жељи мајке, како је записао његов први, досад и једини, биограф, изијесни Тр.¹ Рано је остао без оца, па се мајка старала о његовом одгоју и школовању. Послије основне школе учио је гимназију у Задру и завршио је „с лијеним успјехом“, нећиче поменути биограф. Затим је пошао у Сремске Карловце са групом другова из Далмације и ту изучио богословију. Стекао је утлеел код својих другова и карловачких грађана њепотом, стаситошћу, благом парави и лијеним говором — јужним нарјечјем. За вријеме љетних одмора путовао је по Угарској и тако стицао нова сазнања. Учествовао је и на омладинским скупштинама Уједињене српске омладине.

По завршетку богословије 1870. године вратио се у Боку и оженио се са Софијом, кћерком капетана Божа Магковића. Херцегновска општина изабрала га је за свога тајника (биљежника) и то му је била једина служба до пензионисања.

Изабран је 1879. за посланика у Далматинском сабору и на његовим сједницама је иступао више пута говорима и упитима о разним питањима, о чему ће још бити ријечи у библиографији. Један је од покретача и сарадника задарског „Српског листа“ и оснивача Српске народне странке на Приморју. Годишњама је биран и за предсједника Српске читаонице у Херцег-Новом.

¹ Тр.: Јован Накићеновић, тајник општине херцегновске, Браник, Н. Сад, XX/1904, бр. 9, стр. 2—3. — Тр. би могао бити др Владимир Тројановић, тала љекар у Рису.

У браку је имао двије кћери. Једна се удала за његовог живота за капетана Ника Јанковића.

Тешко је оболио па је добио пензију, али је убрзо послвије тога умро 8. (21) децембра 1903. године.

Историчар Коста Милутиновић нашао је молбу од 17. априла 1866. којом група задарских гимназиста тражи одобрење Устава за лист „Првјенац“, чији је први број издала још 7. децембра 1865. године. Потписници су Лазар Томановић (1845—1932), бак 5. разр. гимназије, Јово Накићеновић, бак шестог разреда, Ристо Ковачић, бак 6. разр. гимназије и други. Послије повратка у Херцег-Нови, Накићеновић се обраћа писмом Главном одбору Уједињене омладине српске 3. маја 1871. године. У писму нуди сарадњу на ширењу омладинске штампе и послао је пријевод за „Омладински календар“. Одбор је прихватио понуду и Накићеновић је постао други стуб омладинског покрета у Боки, поред Риста Милића, пише Милутиновић. Он је постао и дописник листа „Застава“. Заузимао се (писмо Милетићу 3. новембра 1872) да се помогне некој сирочади чији су очеви погинули у бокељском устанку 1869—1870.² Са групом посланика поднио је 15. јула 1880. интерпелацију у којој се критикује забрана растурања „Заставе“ на тлу Далмације због њеног садржаја.

Историчар др Раде Петровић пише да су новски Накићеновићи и остали трговци из разних мјеста Далмације били истакнуте присталице Народне странке Далмације и да се Ј. Накићеновић још 1872. залагао за увођење пароброда мјесто једрењака, како не би пропала бокељска и остала приморска трговина. Он се противио, са групом посланика, избору Миха Клајића. Најзад, тврди Петровић, да је Накићеновић, са Л. Томановићем и другима, постао поборник ширења српске књиге, традиција, обичаја, језика и националне мисли у својој средини.³

Према писању у „Дневнику“ Косте Грујића и коментаторским подацима Петка Луковића уз садржај „Дневника“, Ј. Накићеновић је био члан одбора за помоћ херцеговачким устаницима. Одбор је дјеловао у Херцег-Новом са знањем и сагласношћу аустријских власти. Разлози те сагласности показали су се у одлукама берлинског конгреса 13. јуна — 13. јула 1878. о предаји Босне и Херцеговине на управу бечким властодршцима. Накићеновић и остали чланови одбора доста су радили и за рачун и корист црногорских властодржаца и тако вршили своју родољубиву дужност. Имали су неприлика са разним добровољцима, међу којима је био и К. Грујић, који су радије шетали

² К. Милутиновић: Војводина и Далмација 1760—1914, Н. Сад, 1973, стр. 90—91, 100—101, 142, 305.

³ Р. Петровић: Национално питање у Далмацији у XIX стољећу, Сарајево, 1968, стр. 26, 37—38, 287, 356.

по Херцег-Новом о трошку одбора, него да се излажу ратничким опасностима по Херцеговини.²

Иако све ово не освјетљава потпуно његову јавну дјелатност, ипак освјетљава улогу и значај Накићеновића у тешким и славним годинама наше прошлости. О томе унеколико казују и његови дописи поменутих мјестовима.

Јован Накићеновић је оставио трајан спомен и са своја два већа историјска рада у којима је описао доба, живот и рад војвода Луке Вукаловића и Богдана Зимоњића. У вријеме објављивања тих расправа, и доста година касније, били су то једини извори података и описи једнога херојског доба и више славних учесника у њему, уз главне јунаке. Вукаловићев животопис био је чак толико смилећ да је накнадно штампан још два пута са по неколико ријечи предговора издавача. Уредништво библиотеке „Наш живот“ у Никшићу издало је ову расправу 1931, а ново издање, са предговором Јована С. Ратковића, појавило се 1970, у Требињу, скоро један вијек посланије објављивања у „Летопису Матице српске“ 1874. године. Ово најбоље свједочи о вриједности садржаја и о пишчевом падахнућу и одличном познавању чињеница о Вукаловићу. Овим радом користио се у пуној мјери Владимир Ђоровић за своју расправу „Лука Вукаловић“ (Београд, 1923), али она заостаје садржајно за Накићеновићевом, упркос неких доуна. Разлог је што је од њеног садржаја Ђоровић направио пропагандни памфлет у духу политике краља Александра посланије 1918. године.

Др Бранко Павићевић, као и П. Луковић, користио се подацима из оба Накићеновића рада, а дао је и обиље нових података о времену Вукаловића. Но, неправедно је поступио када је потцијенио податак Накићеновића да је Гајо (погрешно — Дајо) Мирковић из Бањана посјекао генерала Салих-пашу, а прецијенио новинарски податак да је то учинио бањански војвода Јован Баћовић.³ Накићеновић је био у бољој могућности да саопри тачне податке, а његови радови казују и да је то чинио одговорније него дописник „Српског дневника“ из Мостара, јуна 1862. године. Ово је утолико необичније што је партизанском ратнику Павићевићу одлично познато како се тешко долази до тачних и сигурних података у ратним околностима и непосредно посланије њих. Сем тога, због показаног јунаштва и по указаној прилици, Гајо Мирковић је добио четни барјак и у тој части временом га је замијенио син Стеван. Гајо Мирковић

² Коста Грујић: Дневник из Херцеговачког устанка, 6. VIII — 16. X 1875. Предговор и коментар мајор Петко Луковић. Војни музеј ЈНА, Београд, 1956, стр. 59, 60, 111, 112, 135.

³ Бранко Павићевић: Црна Гора у рату 1862. године, Београд, 1963, стр. 306, а код Ј. Накићеновића: Лука Вукаловић, стр. 37 (о Г. Мирковићу). Видјети код Б. Павићевића, стр. 578. за остало коришћење дјела Ј. Н.

је био носилац ордена (са Шулом Марковим — Миљанићем, официром), који се лијело по један на батаљонским скуповима послје црногорско-турског рата 1876—1878. године. Два је добио само Бањански батаљон (колико је познато) одлуком кнеза Николе да се награде два по избору једнака јунака у том батаљону.

У вези са Накићеновићевим радом о Зимонићу, како га он назива, мада касније уобичајено да се пише Зимонић, навешћу податак који указује како је он могао да дође до генералских података рода Зимонић и осталих података. Осим тога, ово извлачи из заборавља једну Херцеговањанку. У питању је новинарска вијест „Српкиња доктор хемије“, која је објављена у новосадском „Бранику“ августа 1898. године, убрзо послје завршетка студије доктора Милице Јакшић. У њој се саопштава да је Милица, кћи покојног Алексе Јакшића, угледног херцеговачког устаника, рођена у Новоме, а „унука војводе Богдана Зимонића“, свршила студије на Универзитету у Женеви и да је положила докторат хемије. Долаје се да је и прва „из ових крајева“ са факултетском наобразбом. Може се претпоставити да је сам Накићеновић писац ове вијести, која указује и на то да је он непосредно од Б. Зимонића могао да добије податке.

Прегледао сам садржај оба (и једина) годишта „Српског омладинског календара“ (за 1872, Н. Сад 1871, и за 1873, Београд 1872) и у њима нема пријевода Ј. Накићеновића о којем он пише, по Милутиновићу.

Из садржаја писма Ј. Накићеновића др Светозару Милетићу сазнаје се да је сарађивао у „Застави“ од почетка устанка 1875, да тражи хонорар за ту сарадњу, ако је могуће, јер „Тајник сам општине Ерцег-Новске са годишњом плаћом од фор. 800, а треба живјети“.⁶

У томе листу стварно има неколико дописа из Херцег-Новога, али су неки без икаквог потписа, а уз неке су Ј. или Н., како ће се изнијети у библиографији.

Новосадски лист „Застава“ почиње да прати збивања устаничка са чланком „Херцеговачка побуна“, писаним по цетињском „Гласу Црногорца“, који је објављен у броју 79. за 1875. годину. Наставља даље редовно и решосно из броја у број током 1875, 1876, 1877. да пише о њој у рубрикама: „Дописи“, „Српски устанак у Турској“, „Преглед новина“ (или штампе), па у чланцима разног садржаја, као што су уводници, коментари и други. Са Цетиња се јавља дописима неки М. Д., из Котора аноним („?“), можда А. Томановић, који је у то вријеме

⁶ Рукописно одељење Матице српске, Н. Сад, бр. 29.927. — Писмо је дјелимично, без датума, али је морало бити написано прије осуде и затварања Светозара Милетића јуна 1876.

живио тамо, а био од раније познат као сарадник овог листа. Налази се у тим садржајима доста података која су коришћени или могу да се користе за историјске расправе и студије, али има их и таквих чији су подаци погрешни, па зато представљају неистине. Примјера ради наводим из једног „Прегледа новина“ (1875, бр. 96, стр. 4) шта је писано и шта је нетачно. Позивајући се на лист „Исток“, пише који су све прваци („вође“) устаника у предјелима (племенима) Херцеговине. Међу њима набраја из Бањана: Глишо Миљанић, Ставица и Благоје Копривица, из Рудина (билећких) Максим Бачевић, Зеко Огњеновић, Видак Копривица, Радивоје Алексић, Раде Бабић. Чињенично стање је другачије. Мјесто Глишо, исправно је Пајо-Гишпан Миљанић (1835—1889), који је још 1862. постављен од кнеза Николе за племенског капетана на мјесто свога погинулог стрица Борђија-Бока Миљанића, Бањанина. Пајо је имао и звање сердара, као и стриц му. За Бачевића исправно је Баћовић (од Баћо), како се они и називају, а често се пише и Баћевић. Он је био бањански војвода. Поменути Зеко Огњеновић и Видак Копривица били су бањански прваци, а не рудински. Голијски сердар Дука Канкаран погрешно се назива Лука. У једном другом чланку погрешно пише Детко, мјесто Петко Пејов Ераковић. Има још сличних грешака у разним дописима и чланцима, па их се треба чувати приликом коришћења.

Имајући у виду наведено писмо Ј. Накићеновића Милетићу о сарадњи, сматрам да су његови сви дописи чији је наслов „Ерцег-Нови“ (1875, 1876), без обзира што нема других података (Ј., Н., које сматрам неспорним), који би указивали на његово ауторство. У првом допису из јула 1875. јавља да је основан „Добротворни одбор“ у саставу: „Борбе кнез Војновић, којета П. Луковић прогласи грофом, др Милан Јовановић (доцнији Морски), Јевто Гојковић и Јово Накићеновић“. У садржају се тражи скупљање и достављање помоћи за устанике. Из каснијих дописа сазнаје се да је лекар Јовановић лијечио неке „устанке“, како стално пише, рањенике и болеснике, а који су допремани у Херцег-Нови. Пише и о другим збивањима, али са пуно опрезности. Наглашава да је нешто чуо, или се то препричава, или се проноси такав глас. Најзад, служба му није дозвољавала да се креће по устаничким маневарским подручјима и сазнаје податке.

У Рисиу је августа 1875. основан „Добротворни одбор“ у саставу: Алексије Беловић, поп Стеван Перазић, Константин Ивелић, Лука Огњеновић и капетан Андрија Јов. Бурковић.⁷

На Цетињу је основан „Одбор за херцеговачке страдалнике“ са предједником митрополитом Иларионом Рогановићем и

⁷ Један Ришњанин: У Рисиу на велики госпођиндан, Застава, Н. Сал, 1875, бр. 102, стр. 3.

секретаром Шпиром Ковачевићем, главним школским надзорником у то вријеме.⁸ И овај Одбор позивао је на помоћ и њено достављање на Цетиње. Он је у „Гласу Црногорца“ објавио податке о хиљадама избјеглица херцеговачких и васојевачких у разне крајеве Црне Горе, а „Застава“ је то прештампао.⁹

У Војводини је основан одбор за прикупљање и слање помоћи на челу са Корнелијем Јовановићем, братом pjesника Змаја, који је често у „Застави“ објављивао податке „Добровољни прилози по мјестима“, са именима приложника и о износу појединачних и збирних прилога. Из тих података се види да су се Војвођани масовно одазвали из свих ондашњих градских насеља (укључујући Сегедин и Темишвар) и готово свих села, па из доста мјеста Славоније.

Календар „Орао“ за 1875. објавио је чланак са подацима о неким вођама устана (Напомена: хрватски издајници 1941—1945. злоупотребили су овај часни назив), који је касније објављен и у „Застави“ (1875, бр. 157). У њему, на примјер, има неких података о Петру-Песку Павловићу које досад нигдје друго пијесам нашао.

Накићеновић је мало сарађивао у листовима „Застава“ и „Српски лист“. У првом случају су, сем већ поменутих, разлози што се у Суторини убрзо појавио добровољац Стеван Чутурило (С. Ч. Д.) и одатле слао дописе. У Дубровник је дошло више дописника страних листова (чешких, аустријских, италијанских, енглеских) и њихове садржаје користи „Застава“, поред садржаја „Гласа Црногорца“ и неких руских листова. Од јуна до зиме 1876. борави на устаничком и црногорском маневарском простору и бојиштима „Заставин“ дописник Арсо Пајетић и шаље опширне дописе. Касније је објавио и књигу „Из Црне Горе и Херцеговине“ (1891), драгоцен извор података о многим догађајима и личностима. Што се тиче „Српског листа“, Накићеновић се у њему јавља својим посланичким истушањима 1880—1882. године. Вјероватно су његови, и ја му их приписујем, и неколико дописа о почетку немира и буна у Кривошијама и Херцеговини 1881. и 1882. године, како ће се видјети још у библиографији. Прије њега и стално касније, онет се јављају дописници из Дубровника, Котора, страних листова и неких српских листова са тла Аустро-Угарске. Тиме престаје потреба да он пише. Осим њега, извјесни Ам. објавио је неколико дописа из Херцег-Новог о неким збивањима.

Све оvdје саопштено јасно казује о значају Ј. Накићеновића и оправдава потребу да се ово објелодани.

⁸ Српском народу и његовим пријатељима — Одбор за херцеговачке страдалице, Застава, 1875, бр. 120, стр. 3.

⁹ Извјештај Одбора на Цетињу, Застава, 1875, бр. 143, 5 (17) новембра, стр. 2. — М. Д. Цетиње, Застава, 1877, бр. 21. — Уз остало, више о боловању и смрти 27. јануара у Херцег-Новом Шпира Ковачевића, секретара цетињског Одбора.

БИБЛИОГРАФИЈА

Посебна дјела:

- Лука Вукаловић херцеговачки велики војвода, Асептис Матише српске, Н. Сад, 1874, књ. 146, стр. 402—416. — Посебна издања:
— Лука Вукаловић херцеговачки велики војвода, Никшић, 1931, 44.
— Лука Вукаловић херцеговачки велики војвода, Требиње, 1970, стр. 44.
- Поријекло Зимоњића породице и поп Богдан Зимоњић војвода гатачки. Сабрао Јово Накшениновић, секретар општине Е. повске, у Новом Саду, издање штампарије Арса Пајевића, 1878, стр. 43.

Застава, Н. Сад:

- Дописи — Ерцег Нови, 29 (17) јула. — 1875, бр. 87, стр. 3.
У допису пише о установљењу добротворног одбора и његовом саставу.
- Ерцег-Нови 9. август. — 1875, бр. 97, стр. 3.
Видјети, по добијеном писму, о борбама усташа око Требиња и о искрцавању турских појачања у Класку.
- Ерцег-Нови, 12 августа. — 1875, бр. 99, стр. 3.
Допис о турском поразу у Зупцима, устанком заузећу Корита код Требиња, а не код Ђилеше, и о бјекству турске посаде из Суторше.
- Ерцег-Нови 8 новембра. — 1875, бр. 149, с. 2.
Допис о боравку србијанског политичара Филипа Христића у Херцег-Новом и о његовој посјети болесном Мишу Лубибратићу.
- (Л.) Ерцег-Нови 15 новембра. — 1875, бр. 159, с. 3.
Допис о причањима поводом боравка Ф. Христића на Цетињу, о издијечењу М. Лубибратића и огорчењу усташа на Србију због мировања.
- Максим Бачевић војвода бањански. — 1876, бр. 12, стр. 1.
Допис о његовој погипији и пријеносу тијела Дубровник — Херцег-Нови — Рисан за Грахово.
- (Н.) Ерцег-Нови 27. фебруара. — 1876, бр. 38, с. 1.
допис о пребацивању устаника из околине Требиња у Голију и о боју на Равном 23. фебруара.
- Ерцег-Нови 18. марта. — 1876, бр. 48, 3.
Допис о дипломатском подухвату вицеконзула Вука Врчешића и других код устаника.
- Ерцег-Нови 21. априла. — 1876, бр. 60, с. 1.
Допис о боју на Пресјеси (Галија) са војском Муктар-паше и о покрету устаничке војске око Требиња.
- (Ј.) Ерцег-Нови 15. јуна. — 1876, бр. 96, стр. 2.
Допис о пригорским припремама за рат (гомиланье оружја и остало).
- Ерцег-Нови 17 марта. — 1877, бр. 46, с. 1.
Допис о несташници средстава за помоћ и тражи се њихово прикупљање. Описује и тешко стање избјеглих калуђера Теодосија Бабића из Косијерсва и А. Гаћине из Дужи.

СРПСКИ ЛИСТ, гласило за српске интересе на Приморју, ЗАДАР:

- Интереснација заступника Накшениновића о градњи цесте од Ерцег-Новога до Котора и Рисна. — 1880, бр. 24, стр. 3.
Образложење и питање зашто је прекинута градња пута од Каме-нара према Котору и Рисну.

- Интерпелација Владиноу повјеренику са стране заступника Ј. Кулишића и дружинс. — 1880, бр. 26, стр. 3.
У тој дружини је и Ј. Накићеновић, Указује се на бијелу становништва Бранике и околине и тражи се предузимање одговарајућих мјера.
- Упит на ц. к. земљску владу. — 1880, бр. 28, стр. 1.
Упутни су га Владимир Симић, Ј. Накићеновић и други поводом забране растурања у Далмацији листа *Застава*, чији је уредник др Милан Борбенић.
- Далматински сабор. — 1881, бр. 34, додатак.
Изјаве Ј. Накићеновића у саборској расправи и полемици.
- Упит Јова Накићеновића на владиног повјереника у сједници Сабора 1. септембра о. г. ради болнице у котару Которском. — 1881, бр. 35, с. 1.
Тражи поправљање стања.
- Ерцегнови, 28. децембра. — 1882, бр. 1, 5 (17) јануар, стр. 3.
Допис о пемирима и прогону жандарма са терена Кривошија.
- Ерцег-Нови 11. јануар. — 1882, бр. 1, стр. 3—4.
Допис о буну у Кривошијама и Крушевцима и одласку двије чете ловца на Мокрине и Камено.
- Ерцег Нови, 3 (15) јануар. — 1882, бр. 2, с. 4.
Допис о узбуну коју је изазвао пијани војник безразложним пуцањем, о пријетњи генерала Чикона и Јовановића, намјесника, присијелог из Задра, да ће град тући топовима ако буде пемира. Вијести о буну у Зупцима и Крушевцима.
- Ерцегнови, 9. јануар. — 1882, пр. 3, стр. 3.
Допис о вијестима да устаници воде жестоке борбе око Билеће и о доласку бродом регименте (пука) војске у Нови и у друга мјеста Босне Которске. — Став кнеза Николе, чију вјештину у политици хвали дописник.

Summary

JOVAN NAKICENOVIC AND HIS WORK

Novak R. MILJANIC

He was born in the village Kutj near Herceg-Novi in 1845. Up to 1871 he attended elementary school, then the eight grades of the secondary school of Zadar and graduated at the orthodox seminary of Sremski Karlovci. Soon he was appointed the secretary of the Community of Herceg-Novi and remained at that position for thirty years when he retired because of poor health. He died in the same town on 8th (21st) December 1903. He was married and had two daughters. From 1879 he was a representative in the Dalmatian Assembly in Zadar.

As a representative he was known for his efforts to improve the welfare of Dalmatia. He sent his contributions to the paper »Zastava« of Novi Sad in 1875, 1876 and 1877 about various events in the uprising in Herzegovina in those years. He also wrote articles for »Srpski list« in Zadar in 1881 and 1882 about the uprising in Krivošije and Herzegovina. He published two treatises on the leaders of the uprising in Herzegovina Luka Vukalović and Bogdan Zimonić, which are still important as the sources of information about those important events and personalities of the revolutionary days in 1857 and 1862 that is from 1875 to 1878 in Herzegovina.

БОРБЕ С. ОРАОВАЦ (1891 — 1955)

У годинама пред први светски рат, тачније током читаве треће деценије овог века, име Борба Ораовца, вајара, сликара и ликовног теоретичара — критичара, било је веома присутно у јавности,

Рођен 3. новембра 1891. године,¹ у породици Сава Ораовца, учитеља, пореклом из Црне Горе (село Ораово — Кучи), и Данице, Борбе је основну школу и гимназију учио у градовима у којима службује његов отац. Тако се нижу градови: Лапово од 1898. до 1903. (основна школа); Јагодина 1903. (први разред гимназије); те Београд у коме завршава осам разреда са вишим течајним испитом у Првој и Другој мушкој гимназији од 1904. до 1910. године.²

Последње године прве деценије века уписује се Ораовац на Филозофски факултет у Београду, као редовни студент, и апсолвира у јулу 1914. године (шест редовних, одслушаних, и два због рата изгубљена и накнадно призната семестра).³

У рат Ораовац одлази у новембру 1914. и остаје у трупи на фронту, све до 3. новембра 1916. године када је био тешко рањен, по други пут, и демобилисан. Ораовац почиње свој ратнички пут од водника, да би, после рата, понео чин резервног капетана.⁴ На фронту је Ораовац стекао и златну медаљу за храброст, јануара 1918. године, као резервни пешадијски поруч-

¹ Из Књиге рођених Нишке Саборне цркве Сошествија Св. Духа, текући број 236, стр. књиге 135.

² Службенички лист — Министарства просвете Краљевине Југославије из 1934. године, подаци у рубрици под р. бр. XI.

³ Уверење Универзитета у Београду — Филозофског факултета, бр. 1075, од 28. априла 1922. године.

⁴ Решење Нивамидског суда за Дунавску дивизијску област у Београду, под бр. 19643 — 0.26, од 29. XI 1932. године.

шк.⁵ Храбри ратник, са деветнаест рана и разнетом шаком, ступа у живот, у уметност, са великим закашњењем.

Није нам познато какви су планови закупили Борба Ораовца непосредно по повратку, завршетку рата. Сигурно је једино то да уметничко школовање започиње тек 1923. године.

Пре него што покушамо да сагледамо уметнички пут Б. Ораовца, његово уметничко школовање, рецимо да се Ораовац оженио 1923. године.⁶ Из овог брака Борбе и Зорка, рођене Јаковљевић, имају сина, јединца, Милутина (22. мај 1929).

УМЕТНИЧКО ШКОЛОВАЊЕ

Са одслушаним семестрима Филозофског факултета, на коме је слушао и предавања из лепих уметности, те годинама рата које су му донеле велико сазнање и искуство, па и доживотно обележје, Ораовац уписује Државну уметничку школу у Београду.

Из Уверења,⁷ које је Ораовцу 1927. године издала Уметничка школа, сазнајемо следеће. Ораовац се уписао у поменуту школу септембра 1923. године, а дипломирао у јуну 1927. Даље сазнајемо да је Ораовац: „Као ванредни ученик ОПШТЕГ ТЕЧАЈА У ВАЈАРСКОМ ОДЕЛЕНЈУ, завршио школске 1926/27. године IV ГОДИНУ ВАЈАРСКОГ ОДЕЛЕНЈА са одличним успехом у стручном раду.

За време својих студија био је примерног владања и похвалне марљивости.“

Уверење је, за директора Уметничке школе, потписао секретар Коста Маринковић, својеручно.

Амбициозан, иако, 1927. године, већ, зашао у 36. годину живота, Ораовац после завршене Државне уметничке школе у Београду одлази у Париз. Сачувано је Уверење Академије GRAND SCHAUMIERE од 7. марта 1932. године⁸ којим се потврђује: „Ми доле потписани Директори Академије Гранд Шомијер издајемо уверење да је Г. Борбе Ораовац, Србин по народности, студирао СКУЛПТОРСКИ ОДСЕК наше школе са великом марљивошћу, правећи прогрес у својој уметности на задовољство свога професора.

⁵ Указ Њ. В. Петра I и Њ. В. Александра, наследника престола, бр. 31224, од 14. јануара 1918. године.

⁶ Извод из Књиге свечаних Храма С. Саве у Београду, текући бр. 309, стр. књиге 109.

⁷ Уверење Државне уметничке школе у Београду, бр. 99, од 6. јуна 1927. године.

⁸ Уверење Академије Гранд Шомијер у Паризу (прелис), од 7. марта 1932. године.

Борис Орлов

Дирекција препоручује Г. Ораовца као достојног изузетне пажње". Уверење је потписао: „M. Steller“.

Тако, 1930. године Ораовић завршава студије вајарства код Бурдела и враћа се у Београд.

УМЕТНИЧКА АКТИВНОСТ

Са великим жељама и амбицијама, што је и разумљиво после извесних успеха које је постигао у Паризу, Ораовац започиње своју уметничку каријеру у Београду 1932. године самосталним изложбом. Но, пре него што кажемо нешто о томе, вратимо се на тренутак на његове успехе у Паризу.

Још у јуну 1928. године (прва година студија у Паризу) Ораовац излаже на једној колективној изложби у Паризу. Лист „ВРЕМЕ“⁹ у броју од 1. VII 1928. године доноси информацију, са једном репродукцијом бисте Б. Ораовца, под насловом: „Успех нашег младог вајара Г. Борба Ораовца у Паризу.“

Из ове опширне информације сазнајемо да је у луксузним просторијама Портика на Јелисејским пољима Ораовац излагао, са осталим вајарима — ратним инвалидима из прохујалог рата, три скулптуре: „Портрет Анри Барби-а; аутопортрет и композицију „Напуштена“. Извештач надале каже: „Мада на овој изложби има врло добрих скулптура, радови Г. Ораовца истичу се својим уметничким квалитетима. Пуни живота, психолошке анализе и неке унутрашње снаге, они нас привлаче и задржавају.

У Паризу, где ради и излаже преко двадесет хиљада уметника, није лако бити запажен. За странце је то нарочито тешко, изузев случаја кад шпекулантске ревије лансирају уметнике за рачун неког трговца, који је зеленашким уговором везао уметника. У толико је лепши успех нашег младог скулптора, који је у Паризу од пре неколико месеци, и који је за тако кратко време успео да буде запажен, и да му у његовом атљеу позирају тако угледне личности као што је г. Анри Барби.

О г. Ораовићу се париска критика врло ласкаво изразила. Уметнички критичар париског „ЖУРНАЛА“ у броју од 2. јуна каже да „пада у очи изванредно моћна скулптура Србина Ораовца“.¹⁰

Поред учешћа на овој изложби, о чему има и писаних трагова у домаћој и иностраној штампи, Ораовац нам оставља податак у „Службеничком листу“¹¹ Министарства просвете — рубрици: „XIV. ВАИРЕДНИ РАДОВИ У СТРУЦИ“, у коју уноси податак да је излагао у Паризу, узастопно, 1928, 1929. и 1930. године.

⁹ ВРЕМЕ, 1. VII 1928, бр. 2341, стр. 3. Са репродукцијом бисте А. Барби, рад Борба Ораовца.

¹⁰ Исто, под 2.

А. Барбюс

Роден

Да се сада вратимо на прву самосталну изложбу Б. Ораовца у Београду.

Лист „ПОЛИТИКА“, у бројевима од 1. и 10. јануара 1932. године, најављује изложбу. Нешто више података објављује „ПОЛИТИКА“ од 1. јануара 1932.¹¹ Цитирамо: „По повратку из Париза, са прошлогодишњих студија у школи великог француског скулптора Бурдела г. Ораовац приређује своју прву колективну изложбу.

Изложба ће бити свечано отворена 10. јануара у великој сали Уметничког павиљона, где ће бити изложено на четрдесет скулптура. Ово је први случај у Уметничком павиљону чисто скулпторске изложбе.“

Поуздано знамо да је Ораовац из Париза донео изванредан број скулптура које су се нашле на изложби у Уметничком павиљону на Малом Калемегдану, али је, свакако, сигурно и то да је у току две године (1931. и 1932) настао преостали број изложбених скулптура.

Из друге вести у „ПОЛИТИЦИ“ сазнајемо да ће изложбу отворити сликар Сава Поновић.¹²

О изложби је исцрпно писано. Поменимо написе, критике, који се појављују у листовима и часописима: „ПОЛИТИКА“, „ЖИВОТ И РАД“, „СЛОБОДНА МИСЛО“ и „БЕОГРАДСКЕ ОПШТИНСКЕ НОВИНЕ“.¹³ О изложби пишу: Растко Петровић, Мирко Кујачић, Предраг Карађић и Сава Поновић.

На основу свега што је написано у поменутих приказима и критикама могло би се рећи да је изложба успела и да се Ораовац представи ликовној јавности зрелим делом. Како су многа од ових дела уништена (нису била изведена у трајном материјалу) припућени смо да се послужимо дужим цитатима из поменутих критика. Једино тако моћи ћемо да сазнамо нешто више о тада излаганом делу скулптора коме, данас, посвећујемо пажњу и интересовање.

Сликар Сава Поновић, који је и отворио поменуту изложбу у Павиљону „Цвијета Зузорић“ пише: „Случај Ораовац је у толико интересантнији што се је олао уметности тек после завршене универзитетске спреме. Изашавши из рата са деветнајест рана и без леве шаке, он бира физички најтежу грану уметности, скулптуру и после свршене београдске уметничке школе и три године рада у Паризу враћа се да продужи самосталан рад у Београду.

Он се одушевљава, и као о својој највећој срећи, говори о томе како му је приликом учитељ био наш велики вајар Тома Росандић и како му је велики Бурдел био учитељ за време студија у Паризу.

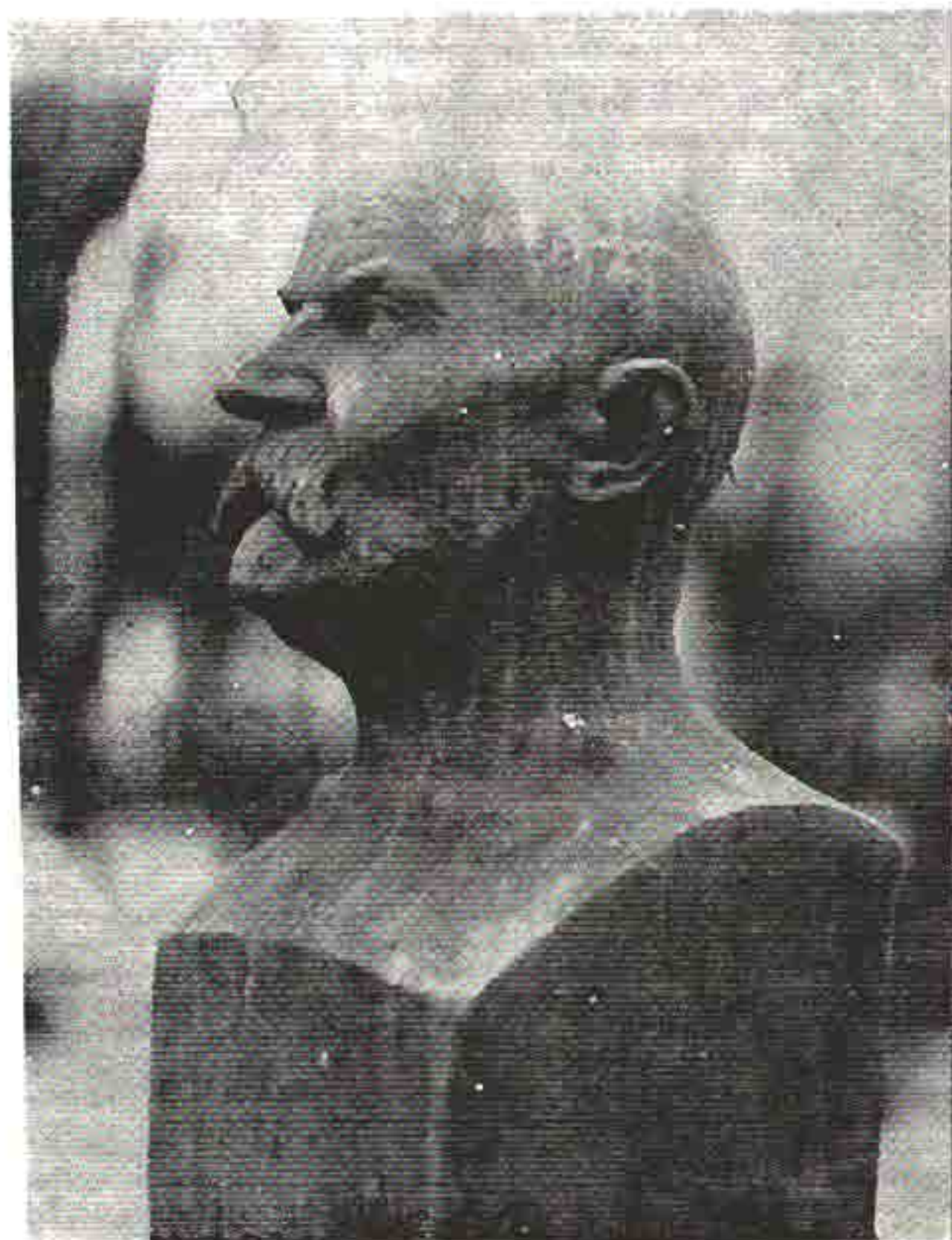
¹¹ ПОЛИТИКА, 1. јануар 1932, бр. 8495, стр. 10.

¹² ПОЛИТИКА, 10. јануар 1932, бр. 8501, стр. 10.

¹³ Београдске општинске новине, бр. 1, јануар 1932, стр. 80—81.

Бураса

Томо Оровчан

Од изложених радова највише падају у очи портрети, они имају живости и карактера, а нарочито портрети Анри Барби-а, Стеве Тодоровића, Р. р. Боре Борчевића и Боже Николића. Мале фигуре имају неке елегантне дражи и третиране су шире и слободније но већи актови.

О стварној вредности Ораовца као будућег мајстора је тешко рећи одређено. Он је тек на почетку своје каријере и ту већ показује све одлике доброг мајстора, а колико ће он те одлике развити, до које ће он висине доћи као вајар то ћемо видети тек из ње његовог будућег рада, а према ономе што је сада показао он заслужује сваку пажњу и као уметник и као озбиљан и солидан радник."

Као што се из ових редова да прочита, Поповић верује у таленат Борба Ораовца и нада се да ће време показати колико ће, и шта ће, аутор учинити као скулптор.

Скулпторов колега и друг из школе, сликар Мирко Кујачић, објавио је још занимљивији приказ у једном листу који у то време излази далеко од престонице, у Никшићу. У листу „СЛОБОДНА МИСАО"¹⁴ објављује ове редове: „Ораовац¹⁵ је изложио радове из своје препариске етапе (школске), париске и пост-париске. Чиним ову поделу иза које се налази поље росно и путеви, путеша.

Између радова ове врсте истиче се „девојка са јабуком“ студија акта, који је одраз једне свежине, са дахом топлоте, нарочито у партији бисте.

На озбиљно рабеној основи изграђује се Ораховац у Паризу, решатајући своја стечена знања, кроз најоптрија посматрања тако обилато пружена у Паризу. Одушевљавао се Роденом и Бурделом и открива нов елемент: моделацију. Овде почиње садањи Ораховац. Озбиљан можда одвише, не носи га младалачки занос за тражењем авантуре ни авантуром тражења. Он гази изабрану стазу. Поред пластике конструкције, и осталих елементарних ствари, продубљује смисао моделације, разликовање материје и све више уноси себе у своју љубав за објект. Тако биста Родена и Тома Ораовца су дело у којима је Ораховац спојио техничко знање са осћањем дајући нарочито у г. Т. Ораховцу психолошку студију. Ова биста данас и не мора бити г. Т. Ораовац али она остаје комад живота уливен у бронзу.

После Париза Ораховац задржава у главном исту лицију уносећи све моћи да своју личност изрази кроз глину, бронзу, камен."

Посебно је занимљиво изречено мишљење и суд М. Кујачића о појрсју Тома Ораовца, једној од ретких, сачуваних,

¹⁴ СЛОБОДНА МИСАО (Никшић), 24. јануар 1933, бр. 3, стр. 2.

¹⁵ Разлика у презимену: ОРАОВАЦ — ОРАХОВАЦ, јавља се код појединих аутора. По документима Борбе се, као и његов отац Саво, презива — ОРАОВАЦ.

скулптура Борба Ораовца. Касније, када будемо говорили о сачуваном делу, поново ћемо се вратити на мишљење М. Кујачића.

Петар Каралић, који је објавио приказ, критику, у часопису „ЖИВОТ И РАД“ даје занимљиву оцену изложеног дела, али и драгоцене податке. После уопштеног уводног дела у коме говори о развојном путу Борба Ораовца, његовом школовању, Каралић констатује:¹⁶ „Овог пута г. Ораовац даје своју колективну и донекле ретроспективну изложбу. Представио нам је 33 своја вајарска рада, који су исцупили дворану Уметничког павиљона...

Има нечеј мирног, рекло би се опрезног у ставу г. Ораовчевих фигура. Пешто што потсећа на мирноћу античког вајарства. Техника у делу г. Ораовца још увек има превагу над емоцијом. Г. Ораовац прво хоће да нам покаже шта зна, пре него што нам покаже шта може.

Ипак, неколико радова на његовој изложби иду у ред „створених“ дела, која одишу унутрашњим животом уметника. Таква је „Мајка Јевросима“, портрет који се пење до симболичног типа српске старинске мајке, снажне и озбиљне душе, која је израдила морал борбених поколења на пољу израђивања народне државе. Такав је „Диоген“, у којем се осећа физички и психички мир човека који је свој живот свео на његове телесне и душевне основе. Најзад, такав је и портрет г-ђе Лучић (бр. 9), чија стилизација је фиксирала једну физиономију у његовој битној карактеристици. Сличан је случај и са портретом „Томо Ораовац“.

Дела као што су „Сећање“ (бр. 31) и „Чежња“ (бр. 21) нарочито ово друго, својом осећајношћу и топлином, како у целом ставу тако и у појединостима, објављују поетско и фино стварање.

Г. Ораовац се на овој изложби афирмисао као уметник озбиљних схватања и лепих особина. Он је на почетку свога стварања, те је разумљиво што његова лична прта није још довољно изражена. Међутим, треба очекивати његово дело које ће са више одлучности и снаге дати његову реч, његов израз“.

Још у току изложбе изашла је у „ПОЛИТИЦИ“¹⁷ критика Растка Петровића. Песник, и критичар истанчаног пера, Растко Петровић врло искрено пише о личности и делу нашег вајара. Посвећујући у уводном делу своје критике више простора стању у уметности свог времена, месту и улози вајарства, Петровић наставља: „Подједнако заступљен портретима, студијама и великим фигурама, он (Ораовац) показује ретку активност за човека који је приступио уметности тек у зрелим годинама. Његов на-

¹⁶ ЖИВОТ И РАД, 15. јануар 1932, бр. 58, стр. 154.

¹⁷ ПОЛИТИКА, 18. јануар 1932, бр. 8509, стр. 7. Са репродукцијама СТУДИЈА МУШКОГ АКТА и ГЛАВА РОДЕНА. Потписано иницијалима „Н. Ј.“ (Растко Петровић).

пор да савлада оно што се у младости савлађује чистим младачким темпераментом такође је за похвалу. Међутим, овај позни приступ вајању и лишава стално Г. Ораовца те почетне динамике која пластику чини исто тако живом и неодољивом као било коју другу уметност. На свим радовима овог вајара осећа се опрезност при логичном везивању вајарских елемената. У фигури девојке, која је поклекла, облина руку и бисте, пуно стилизација њених облина, прелази у слаби и суви реализам при обрађивању кука и целог горњег дела леве ноге. Цела та фигура је у једном неодређеном ставу, између покрета и статике, који уништава целу пантеистичку идеју уметникову.

Две три вајарске тежње деле, уствари, изложене радове. На једној страни видимо тај пантеизам инспирисан, не грчком, као што би се могло мислити, већ римском скулптуром, слободнијом у покрету и у изразу, дакле ближом једном савременом уметнику. Г. Ораовац је у овој инспирацији, која је учинила да да неколико занимљивих портрета, кадкад одвише близу школском академизму, некое сувом, који сећа чак и на познате апотекарске скулптуре.

С друге стране, он улази у стилизацију (Дноген, и неколико фигура). Овде такође треба чекати да приступи материји са много више смелости и са одређенијом идејом, да би се могао донети један одређенији суд о његовом напору. Најзад, и за сада је, мислимо, Г. Ораовац у томе најинтересантнији, он је пластику кадкад посматрао као чисту, слободну и пуњу конструкцију облика, једну слободну игру односа маса. Такав је портрет Родена, мајке, мањих фигура, једна у изврсном материјалу итд.

Фигура младића, замисљена као бронза, у једном мирном атлетском ставу, носи у себи сву лепоту пуноће облика и статичке одређености. Оно у исти мах носи здружене у себи и све споменуте тежње овог младог (према годинама од када се бави вајарством) уметника. Пантеистичко као замисао, оно води једној слободној стилизацији која ничим не спутава праву и логичну пластику из које је уметник желео израдити.

Треба веровати да ће воља и љубав које Г. Ораовац уноси у своје опредељење за уметност помоћи да дође до сталне и надахнуте синтезе којом ће се најаутентичније изразити. У сваком случају, он треба да зна да ће се та синтеза створити тек онда када је буде најмање тражио, тј. када буде најолучнији и када га једна једина идеја буде повела а то је страст за вајањем."

Данас, када од целокупног вајарског опуса једног уметника имамо пред собом свега три-четири скулптуре, а све остало је уништено или, надајмо се, затурено, морали смо се користити мишљењем других, оних који су то дело видели у оригиналу.

Срећа је за Ораовца што су о његовом делу на првој самосталној изложби писали аутори у чији суд, објективност и добронамерност немамо разлога да сумњамо.

Ако бисмо, евентуално, рекли, или помислили, да је колега, сликар, и десет година млађи Ораовчев друг Мирко Кујачић био у свом приказу мање објективан и колегијално пристрасан, онда се то, ни у ком случају, не би могло рећи за Растка Петровића. Између ставова ова два критичара стоји мишљење још двојице. Ипак, читајући њихове приказе, па и оно што је написано и не-написано између редова, апстрахујући и благонаклоност према ономе који се пред јавношћу појављује први пут својим делом, склони смо да верујемо да су сва четворица, искрено, веровали Борбу Ораовцу.

Упуштајући се у овај незахвални посао да пишемо о скулптору чијих скулптура, углавном, нема, већ данас, непуних тридесет година после његове смрти и једва педесет година од кад су изнуђене из глине или камена, размишљамо и о томе у којој је мери потребан и оправдан наш труд!? Ораовац, ни нашим трудом ни набирчењем по прошлости, неће својим скулпторским делом ући у музеје и галерије — јер тог дела, више, изгледа, нема. Он није уметник чије је дело неправдом и немаром заборављено, па једног дана изнето пред лице и суд јавности. Тако се, понекад, грешке и пропусте могу и исправити. Ораовца, бар што се тиче његовог скулпторског дела, и такве, посмртне почасти мимоићи ће. Ипак, његов труд и љубав према уметности, његово делање за живота у средини у којој је живео, верујући да то она жели и очекује од њега, заслужује да му посветимо ове редове.

Иако, данас, немамо пред собом Каталог изложбе Б. Ораовца из 1932. године, захваљујући поменутиим ауторима и њиховим критикама, па и објављеним репродукцијама уз критике, поуздано знамо да су тада била изложена 33 рада. Нешто мање од половине тих радова знамо и по називима. То су, како су их наводила у текстовима четири критичара: „Мајка Јевросима“ (цегле „Јериша“), „Диоген“, „Г-ба „Луцић“, „Томо Ораовац“, „Роден“, „Десвојка са јабуком“, „Анри Барбие“, „Стева Тодоровић“, „Др Бора Борбенић“, „Божа Николић“, „Аутопортрет“, „Студија мушког акта“, „Сећање“, „Туга“ и „Чежња“, свега петнаест скулптура.

Занимљиво је да су до наших дана, бар колико ми знамо, од поменутих и тада изложених скулптура сачуване, само, попрсје Тома Ораовца,¹⁴ данас на гробу портретисаног у Београду, и глава Родена.

Ни музеји, ни галерије, како они у Београду тако и они у другим републичким центрима, не чувају, боље речено — не

¹⁴ Ново гробље.

поседују — већи број радова овог скулптора. Тако, Народни музеј у Београду поседује само „главу вајара Бурдела“,¹⁹ бронза, а Музеј града Београда „главу Родена“,²⁰ бронза.

Са сликама Б. Ораовца ситуација је нешто повољнија, али о томе ће бити речи касније.

На Новом гробљу у Београду налазе се, поред поменутог „попрсја Тома Ораовца“, још и попрсје на гробу, гробници, породице Саватијевић.²¹

Изгледа, на жалост, да је то све што је сачувано до наших дана, нама доступно, од скулпторског дела Борба Ораовца.

Захваљујући репродукцијама у левној штампи,²² из треће деценије овог столећа, знамо како је изгледало још 4—5 скулптура овог аутора. То су: „Аутопортрет“,²³ „Биста Анри Барбис-а“,²⁴ „Мајка Јевросима“,²⁵ „Стулија мушког акта“²⁶ и „Туга“.²⁷

За озбиљнију анализу скулпторског дела овог аутора, данас, стоје нам на располагању само два попрсја, две главе и два рељефа, све у бронзи.

ПЕДАГОШКИ РАД, 1933 — 1946.

Када се од Ораовца највише очекивало на уметничком плану, он, највероватније притешњен материјалним потешкоћама, ступа у државну службу. Из сачуваних докумената Министарства просвете у могућности смо да пратимо кретање Б. Ораовца од 1933. године, када је био постављен за суплента, па до 1946. године када га преузима Министарство просвете Црне Горе.²⁸

Преда своје прве баке суплент Борба Ораовац изашао је фебруара 1933. године у Државној реалној гимназији у Београду. У Панчево је премештен 1937, такође Реалну гимназију. Од почетка рата и током окупације земље Ораовац живи и ради у Београду. Из истих извора сазнајемо да је Ораовац 1942. године био, привремено, додељен на рад у Државни архив.²⁹

После ослобођења земље уметник, од 1945. године, предаје у VII мушкој, Државној реалној и новој Мушкој гимназији у Битољској улици у Београду. У извору који смо користили за-

¹⁹ Глава БУРДЕЛА, бронза, у поседу Народног музеја у Београду.

²⁰ Глава РОДЕНА, у поседу Музеја града Београда.

²¹ Ново гробље у Београду.

²² Ново гробље у Београду.

²³ Београдске општинске новине, бр. 1, јануара 1932, стр. 8.

²⁴ ВРЕМЕ, 1. јул 1928, бр. 2341, стр. 3.

²⁵ НЕДЕЉНЕ ИЛУСТРАЦИЈЕ, 27. XII 1931, бр. 52, стр. 10.

²⁶ ПОЛИТИКА, 18. јануара, бр. 8509, стр. 7.

²⁷ Београдске општинске НОВИНЕ, бр. 1, јануар 1932, стр. 80.

²⁸ Исто, под 2.

²⁹ Исто, под 2.

бележен је податак да је Б. Ораовац 30. IX 1946. године стављен на располагање Министарству просвете Црне Горе.³⁰

У периоду од 1933. до 1946. године Ораовац је у гимназијама кроз које је прошао предавао цртање, као главни предмет, и неке помоћне предмете. Из сачуваног документа³¹ који му 1936. године издаје Стална комисија за полагање професорског испита у Београду, сазнајемо да је са оценом: „Једногласно“, положио испит за професора средњих школа и стекао право да предаје: „Вајарство и цртање, као главни предмет, писање, орнамент, стилизовање, геометријско цртање, нацртна геометрија, сенчење, перспектива, пластична анатомија, историја уметности, наука о стиловима и архитектонски облици, као споредни предмет.“

Не располажемо податком у којој мери је професија омедала Б. Ораовца да се интензивније бави скулптуром од 1933. године до краја рата, али је сигурно да у овом периоду Ораовац мање ваја и ретко излаже. Уосталом, и податак изнет у претходном поглављу из кога се види да је Ораовац реализовао само једну самосталну изложбу (1932) говоре у прилог наше тезе да га обавезе у школи одвлаче од глине.

Можда би Ораовац, поред обавеза педагога, могао снаге и средстава да се интензивније бави скулптуром, да се над Европом и земљом нису били надвигали облаци рата. Последњих пет година, односно време од 1935. до 1941. године, није било време за велике подухвате на вајарском плану. По, то не значи да је Ораовац, ван школе, пасиван. Управо у ово време он много пише и објављује, а посебно је веома активан у Удружењу бивших ратника, и новооснованом Удружењу ратника сликара и вајара из ратова од 1912. до 1918. године, чији је он оснивач и дугогодишњи секретар. О овој његовој активности биће више речи у следећем поглављу.

ДРУШТВЕНИ РАДНИК

Изузетну друштвену активност показао је Б. Ораовац у раду Удружења резервних официра и ратника (пре другог светског рата). Управо када се својом активношћу на ликовном плану јавља организација FIDAC (FEDERATION INTERALLIEE DES ANCIENS COMBATTANS) — организује ликовну изложбу радова сликара и вајара, бивших ратника савезничких држава. И у Београду се размисља о сличној активности.³² До 1938. го-

³⁰ Службенички лист — Министарства просвете из 1939. године, подаци у рубрици под р. бр. XVIII (Ток целокупне грађанске и државне службе).

³¹ Уверење Министарства просвете, бр. 4945/36, од 3. фебруара 1937. године.

³² ГЛАСНИК РЕЗЕРВНИХ ОФИЦИРА И РАТНИКА, св. VI, јун 1939, стр. 421.

дине, у Европи и Америци, у градовима: Паризу, Лондону, Брислу и Њујорку, већ су биле организоване изложбе поменутих сликара и вајара — ратника.

Борбе Ораовац јавља се 1938. године у Гласнику резервних официра и ратника³⁵ са идејом и најавом организовања изложбе радова бивших ратника, сликара и вајара, која би била организована у Београду. У поменутом чланку Б. Ораовац каже: „У сарадњи са нашим Удружењем резервних официра и ратника, FIDAC ће организовати поменуту пацифичко-културно акцију и у нашој престоници. Па је образован и Приређивачки одбор у који су ушли, поред представника FIDAC-а и Удружења резервних официра и ратника, још и неколико наших уметника који су учествовали у рату.

До сала приређене изложбе наишле су на велики одзив у иностранству, па ће се извесно и Београд одазвати онако како то додикује нашој земљи. Заиста је врло интересантно видети каквим очима посматрају живот и природу они који су се вратили из великог рата, они који су годинама гледали смрт у очи, и који су у толико махова доживљавали крајњу физичку изнуреност.”

Овом приликом Ораовац размишља о могућим југословенским излагачима на поменутој изложби, излагачима који су били ратници у ратовима од 1912. до 1918. године, па самим тим и члановима будућег удружења: Удружења ратника сликара и вајара из ратова од 1912. до 1918. године.

Иницијативом и ангажовањем Борба Ораовица и његових колега, Удружење је основано новембра 1938. године. Оснивачи су били: М. Петровић, С. Станковић, Б. Ораовац, М. Јосић, Д. Стојановић, А. Маринковић, Б. Вукановић, Д. Божић, Д. Глишић, И. Коларовић, А. Луковић, М. Чађевић, М. Голубовић, Н. Бешевић, Р. Стијовић.³⁶ Удружење је правно почело да живи марта 1939. године.³⁵ Први председник Удружења био је Миодраг Петровић, сликар, а први секретар Борбе Ораовац.

Новоосновано Удружење организује наступ својих чланова у Лијежу, на FIDAC-овој изложби, и у том полухвату Ораовац има значајног удела. Изложба је била организована од јуна до октобра 1939. године у Лијежу, а наше ратнике — сликаре и вајаре — представљало је 16 уметника са 32 рада.³⁶

Припреме за изложбу у Београду трајале су, релативно, дуго. Иако је Ораовац изложбу најавио знатно раније, иста је

³⁵ ГЛАСНИК РЕЗЕРВНИХ ОФИЦИРА И РАТНИКА, св. III, март 1938, стр. 150—154.

³⁶ Угљеша Рајчевић, Удружење ратника сликара и вајара из ратова од 1912. до 1918. године, Зборник Народног музеја у Београду, том XI, Београд 1982.

³⁵ Исто, под 34.

³⁶ Исто, под 34.

организована, отворена 1. XII 1940. године у Београду у Павиљону „Цвијета Зузорић“.³⁷

У време изложбе председник Удружења био је Младен Јосић, секретар Вељко Станојевић, а благајник Борбе Ораовац.³⁸

На изложби је са 209 радова био заступљен 41 уметник.³⁹ Београдска штампа је са интересовањем и пажњом пратила изложбу и све акције око изложбе. Стручна критика, углавном, позитивно пише о напорима бивших ратника, сликара и вајара. Трајање изложбе било је продужено до 9. XII 1940. године.

Поменимо на крају и све излагаче ове изложбе. То су: Д. Арамбанић, М. Арсић, Н. Беневеић, Д. Богић, Д. Васиљевић, Б. Вукановић, П. Вучетић, Д. Глашић, М. Глашић, В. Ешкичевић, Б. Јевтић, М. Јосић, К. Јосићковић, В. Ковачевић, И. Коларовић, А. Лазаревић, А. Лазаревић-Шаца, Љ. Луковић, Ж. Лукић, А. Маринковић, М. Миловановић, Н. Михајловић, Ј. Михаиловић, К. Миланчевић, Е. Муановић, Б. Ораовац, Д. Павловић, Б. Радоњић, В. Станојевић, Р. Стевановић, Р. Ствјовић, Ј. Цар, Н. Цветковић, Н. Цанга, Т. Швракић, В. Шикопарија и И. Шобајић.⁴⁰

Борбе Ораовац и његови другови, иницијатори и организатори изложбе, смогли су снаге да прикупе и изложе дело и 15, у време изложбе преминулих колега, што није било ни лако ни једноставно.⁴¹

Тако нам се Б. Ораовац, кроз рад Удружења, представио као човек од иницијативе, спреман на жртве за више циљеве.

ТЕОРЕТИЧАР И КРИТИЧАР

Борбе Ораовац јавља се са првим текстом, највјероватније, 1932. године у „СЛОБОДНОЈ МИСЛИ“⁴² која је излазила у Никшићу. Следећи текст Ораовац објављује 1934, а три године касније, тачније од 1937. године пише и објављује редовно. Само у периоду од 1937. до 1941. године Ораовац је објавио преко 90 наслова.⁴³ Критике и друге текстове из домена ликовних уметности

³⁷ Исто, под 34.

³⁸ Исто, под 34.

³⁹ Каталог Прве изложбе радова Удружења ратника сликара и вајара 1912—1918. године, Београд, 1940, стр. 20.

⁴⁰ Исто, под 39.

⁴¹ М. Арсоћ — Даскало, Д. Васиљевић — Фига, П. Вучетић, М. Глашић, В. Ешкичевић, Б. Јевтић, К. Јосићковић, В. Ковачевић, А. Лазаревић, А. Лазаревић — Шаца, Ж. Лукић, Ј. Михајловић, К. Миланчевић, Н. Петровић, Н. Цветковић.

⁴² Борбе Ораовац, Дело уметности, ко је велики уметник. Шта је све потребно да би се реализовало велико дело?, СЛОБОДНА МИСЛО, Никшић, 11/1932, 1, 4.

⁴³ Библиографија расправа и чланака, У ликовне уметности, Југословенски Лексикографски завод, Загреб, 1977, стр. 388—390.

објављивао је, углавном, у „НЕДЕЉНИМ ИЛУСТРАЦИЈАМА“ и „УМЕТНИЧКОМ ПРЕГЛЕДУ“.

Ораовац прати самосталне и колективне изложбе у Београду и пише о изложбама и делу: Томе Росандића, Сретена Стојановића, Лазара Анченоског, Љубомира Ивалиновића, Петра Добровића, Милана Миловановића . . . Такође, Ораовац пише и о европским уметницима, најчешће француским вајарима и сликарима: Родену, Бурделу, Сезану, Курбеу, Лоту . . .

У листу намењеном широком кругу читалаца, као што су биле „НЕДЕЉНЕ ИЛУСТРАЦИЈЕ“, Ораовац објављује и низ чланака који објашњавају и популаризују уметност. То су текстови: О француском импресионизму, О поступку и развоју графике, Импресионизам у вајарству, Фреска и њена техника, Хришћанска уметност . . . Блиски поменути текстовима су и: Уметност и биологија, Уметност и култура, Уметност и култура ока, Уметност и љубомора, Уметност и хероизам, Уметност и ратна психологија, Уметност и политика, Уметност и слобода, Уметност и визуелна меморија . . .

После рата, од доласка у Црну Гору, Ораовац наставља своју активност критичара, али о томе ће бити речи у посебном, последњем поглављу.

Морамо признати да нам критички и теоријски рад Б. Ораовца није у целости познат и да, од рата до данас, није приказан и оцењен. Изузетак је напор др Лазара Трифуновића који у књизи СРПСКА ЛИКОВНА КРИТИКА, издање Српске књижевне задруге, доноси, поред фотографије и основних биографских података уметника и критичара, и прештампан приказ, критику:⁴ „Милан Миловановић“. Ова критика је, иначе, објављена у „УМЕТНИЧКОМ ПРЕГЛЕДУ“ 1941. године⁵ и претпоследњи је објављени рад Б. Ораовца до почетка другог светског рата.

Мислимо да не грешимо када кажемо да Ораовцу дугујемо, макар признање да је, речимо, изврским текстом о Миловановићу допринео да се ликовна критика са више пажње окрене према делу Милана Миловановића и, тек после рата, оцени то дело, а Миловановић заузме место које му припада у српској уметности прве половине XX века.

ОРАОВАЦ У ХЕРЦЕГ-НОВОМ ОД 1947. ДО 1955.

Крајем септембра 1946. године Борбе Ораовац је „стављен на расположење Министарству просвете Црне Горе“.

⁴ Др Лазар Трифуновић, Српска ликовна критика, Српска књижевна задруга, Београд, 1967, стр. 469—475.

⁵ Борбе Ораовац, Милан Миловановић, Уметнички преглед 4/1941, 2, стр. 42—47.

Не располажемо потпуно поузданим подацима о томе када је Ораовац дошао на Цетиње и преузео катедру у Школи за ликовне уметности. У сваком случају то је могло бити током Другог полугођа школске 1946/47. године, или, од септембра школске 1947/48. године. Годину дана касније, када је Школа пресељена у Херцег-Нови, Ораовац постаје суграђанин града под Орјеном.

По усменом сведочењу сликара Апа Пријића, вајара Луке Томановића и других пријатеља и колега Борба Ораовца, он је у Новом живео у кући Ширтовића — Топла, а атеље имао изнад „Млина“ у Игалу. Сачуван је и докуменат којим му је додељен пословни простор, некадашње складиште „Туристсервиса“ у Херцег-Новом. У овом, адаптираном, простору Ораовац, са супругом Вером (други брак), ради, слика и ваја све до своје смрти. Рецимо да се и његова друга супруга Вера, рођена Адамовић, пореклом из Дубровника, бавила сликарством и вајарством.*

У Школи за ликовне уметности у Херцег-Новоме Ораовац је предавао светску и југословенску историју уметности, и био цељен и вољен, како од колега, тако и од ученика.⁴⁷

Ораовац, који је потпуно владао француским језиком и пратио збивања у свету уметности, посебно у Паризу, увек је имао пуно тога да пренесе будућим уметницима, бацима Школе у којој је провео своје последње године живота. Неки његови баци су, данас, угледни сликари, један од њих је и Ладо Бурџић, па није искључено да је своја прва сазнања и прву љубав за Париз, у коме ће наставити да живи и ствара, преузео од свога професора Борба Ораовца.

Поред обавеза у Школи Ораовац је, у граду сунца и богате вегетације, почео, поново, интензивно да ваја, али, чешће и више да слика. Овде је настао већи број слика и скулптура, али су до наших дана сачуване, односно — ми знамо, следеће: ЦВЕТЕ и ЗИМСКИ ПЕЈЗАЖ, два уља на платну у поседу Уметничког музеја Црне Горе на Цетињу;⁴⁸ КУПАЧИЦЕ, ПЕЈЗАЖ, СЕОСКО ДВОРИШТЕ, КРАБА, НАРОВИ и ПОРТРЕТ БАЛЗАКА⁴⁹ (минијатура), свих шест уља у поседу породице Б. Божовића у Београду, те два, односно један пејзаж⁵⁰ у поседу Небојше Митрића, вајара, и Павла Зорића, књижевника, такође у Београду. Три Борбева уља поседује и Сант Ораовац, песник из Сарајева.⁵¹

Слике које се налазе у поседу породице Божовић у Београду указују на истанчан сликарски нерв вајара Борба Ораовца. Настале, релативно, касно, око 1950. године, слике Б. Ораовца,

* Усмено сведочење, фебруар 1981. године.

⁴⁷ Исто, под 46.

⁴⁸ Основни подаци о сликама налазе се у Попису сачуваних радова Б. Ораовца, штампаном као прилог овог текста.

нарочито два ПЕЈЗАЖА и КРАБА, представљају Ораовца као колористу изузетно звучне палете. Иако малих формата, слике су настале одаучним и оштрим потезом четке, односно шпахле, темпераментним покретом карактеристичним за скулптора. Штета је што су сликане на лошем материјалу и бојама лошег квалитета, материјалу који је подложен пропадању, па ће, страхујемо, завршити као и многе скулптуре овог уметника које нису биле пренете из гипса у трајни материјал. Време када су настале, године после рата, у провишији, није пружало могућност уметнику да бира и извољева, морао се привићи на несташницу, сликати на папиру и одбаченим комадима шперплоче — тога се, ето, присећамо данас посредством слика Борба Ораовца.

Поред ових слика, у исто време, настале су и две фигуре у дрвету, два стојећа женска акта.⁵² Једна од ових фигура још је у комаду материјала, деблу, из кога је извачена длетом, и можемо је сматрати последњим вајарским делом Борба Ораовца који се, у то време, борио са тешком болешћу.

Рецимо и то да је Ораовац, за време свог боравка у Херцег-Новом, био изузетно активан члан Удружења ликовних уметника Црне Горе. Јављао се са својим делом на изложбама, у граду, и Републици.

Прегледом часописа „СТВАРАЊЕ“ који је тада, а и данас, излази у Црној Гори, закључујемо да се Ораовац укључује у ликовни живот Херцег-Новог и Црне Горе одмах по доласку из Београда. У броју за март 1947. године часопис „СТВАРАЊЕ“ доноси као прилог репродукцију јелне бисте Б. Ораовца. У истом броју Ораовац објављује и чланак под насловом: „Пред II изложбу ликовних уметника Црне Горе“.

Неколико месеци касније, у броју 11—12,⁵³ за исту годину, сазнајемо да је Б. Ораовац добитник изградe Председништва владе НРЦГ, у износу од 4.000 динара за: „вајарске радове израђене послe ослобођења“. Добитници исте награде и у исто време, у другим износима, су, између осталих: Мило Милуновић, Милан Божовић, Антун Лукатели...

Већ 1948. године Ораовац почиње да излаже на редовним, годишњим, изложбама Удружења ликовних уметника Црне Горе. Тако у часопису „СТВАРАЊЕ“, број 3, за март, сазнајемо да је Ораовац излагао на II изложби Удружења. Критичар потписан иницијалима „Ј. Б.“ констатује: „Скулптуром на овој изложби заступљени су Борба и Вјера Ораовац и Лука Томановић. Код Борба Ораовца истиче се Биста Блажа Јовановића.“⁵⁴

⁴⁹ Исто, под 48.

⁵⁰ Исто, под 48.

⁵¹ Исто, под 48.

⁵² У поседу породице Божовић у Београду.

⁵³ СТВАРАЊЕ, бр. 11—12, новембар — децембар 1947, стр. 176—177.

⁵⁴ СТВАРАЊЕ, бр. 3, март 1948, стр. 163—165.

Крајем 1948. године одржана је на Цетињу III изложба Удружења у просторијама Основне школе. И на овој изложби јавно се Ораовац, али са сликама. О изложби пише Милаutin Пламенац у часопису „СТВАРАЊЕ“,⁵⁵ број 1—2, за 1949. годину. Пламенац, у опширном приказу, пише, између осталог: „Борбе Ораовац приказује се сликарским радовима. У „Мотиву са Груде“ тражен је и донекле постигнут жив ефекат, благодаревћи мало форсираном колористичком акценту. То је за умјетника један визуелни доживљај. Његов „Пејзаж“ одликује се истим, зрачним и меканим тоновима попут акварела. „Са периферије Цетиња“, мотив колористички не задовољава“.

Крајем године одржана је IV изложба Удружења, а Вјера и Борбе излажу скулптуре. Вјера „Главу ударнице“, а Борбе „Мајчину радост“.⁵⁶

Наредних година, 1950. и 1951. у поменутом часопису нема приказа и критика из којих би се могла пратити активност Б. Ораовца у Црној Гори.

Године 1952. часопис „СТВАРАЊЕ“ доноси прилоге, критике, у броју 6, за јун, и броју 10, за октобар.

Први се односи на VII изложбу Удружења, на којој је Ораовац излагао слике. Критичар М. Пламенац тада пише: „Борбе Ораовац сликом „Са купања“ привлачи пажњу и то не лепотом купачица, које су, изгледа, агресивно ружне, већ начином сумарне обраде, лаким и изразитим потезима у немирној итри кичице, у живом транспортовању првих утисака, у сликарској фигури и синтетичком упрошћавању и сажимању покрета и форми. Први потез, по ријечима Делекса, којима сиретан мајстор назначује своју мисао, садржавају у себи главне ознаке готовог дјела. У томе је сликар Ораовац боље успио него у својим другим изложеним и довршеним радовима.“

VIII изложба Удружења ликовних умјетника Црне Горе одржана је у част VI конгреса Комунистичке партије Југославије, у другој половини године. Часопис „СТВАРАЊЕ“⁵⁷ доноси и овом приликом приказ изложбе, али из пера А. Пријића, сликара. Пријић посвећује пажњу делу Б. Ораовца и пише: „Борбе Ораовац је изложио три дела од којих му је најимпресивнији мотив из Београда, где је на врло лак и сликарски вјешт начин дочарао дрвце у првом плану. Овај сликар зна у моментима да проговори и складно и снажно, што је случај са његова два рада на ранијој изложби и овог сада.“

⁵⁵ СТВАРАЊЕ, бр. 1—2, јануар — фебруар 1949, стр. 63—67.

⁵⁶ М. Пламенац, Четврта редовна изложба ликовних умјетника Црне Горе, СТВАРАЊЕ, бр. 11—12, новембар — децембар 1949, стр. 406—408.

⁵⁷ СТВАРАЊЕ, бр. 6, јун 1952, стр. 394—399.

⁵⁸ СТВАРАЊЕ, бр. 10, октобар 1952, стр. 624—625.

Исти број часописа доноси и прилог, репродукцију слике СЕОСКО ДВОРИШТЕ, рад Б. Ораовца.

Занимљиво је да часопис „СТВАРАЊЕ“ у годинама од 1953. до 1956. не доноси критике и приказе ликовних изложби, на три редовних изложби Удружења ликовних уметника Црне Горе.

Претпостављамо да је Ораовац, а на то указују и нека усмена сведочења, излагао у Црној Гори све до 1955. године.

Занимљиво је рећи и то да су у заоставштини сликара, између осталог, сачуване и две слике које посебно истичу критичари Пламенац и Пријић. То су слике „Са купања“, излагана на VII и „Сеошко двориште“, излагана на VIII изложби Удружења ликовних уметника Црне Горе. Данас се оне налазе у Београду.⁸⁹

Приводећи крају овај приказ о животу и раду Б. Ораовца, рећимо и то да је уметник умро 16. V 1955. године у Београду, у болници, скрхан тешком болешћу — карцином. Сахрањен је на Новом гробљу, парцела 45-а, гроб 16, у исти гроб у коме леже посмртни остаци његовог оца Сава Ораовца. Сахрањила га је супруга Вера, која, каснијих година, одлази у Сједињене Америчке Државе, где и данас живи и ради.

У већ поменутој уметничковој заоставштини пронађена је и једна песма која, обзиром да Ораовац није био песник и није редовно писао стихове, искрено оцртава стање душе човека који своди рачуне, чак и они са самим собом. Песма је могла настати кратко време пред смрт, можда у јеку болести, у тренутку када се Ораовац осврнуо иза себе, а био свестан празнине и пустиње пред собом.

Ипак, треба рећи и то, пре свега због стихова Б. Ораовца којима завршавамо овај мали приказ о животу и раду уметника, који би могли створити погрешну слику о њему, да Ораовац није припадао босмском кругу и да није никада, ни раније, у Паризу и Београду тражио утеху и привидни излаз у алкохолу.

— — — — —
У каменом граду што се зове Нови
Крати нам се живот и примиче крају,
Равају се наде и крхају снови,
Животом пуним живет нам не дају.

Зато нам не остаје друго
Него да нам вино илузије створи,
Склони се од нас, о ти сива туго,
Нека кроз нас радост проговори.

⁸⁹ У поседу породице Божовић у Београду.

Пијмо и не штедимо вина,
Док нам свака не ишчезне сет.
Пијмо, јер тако ми Дина,
Избројана су наша лета.

— — — — —

*

* *

Вечерас, 18. августа 1982. године, седим на тераси Хотела „Игало“ у Игалу. Преда мном шест фотографија, докази о сачуваном скулпторском опусу једног човека и уметника. Покушавам да кроз жагор гостију на тераси, изнад оног истог места где су, не тако давно, исклесане у пламенитом дрвету две последња женска икта у једном импровизованом атељеу, чујем тупе ударце дрвеног кнџла у вајарско длето. И, тако, док прислушкујем и гледам, наизменично, у море залива и лица са фотографија — главе и попрсја — мислим на Ораовца, на оно што је остало иза њега.

Ратник, педагог, друштвени радник, критичар, теоретичар, сликар и вајар! Човек који је као ратник знао да се само истрајношћу, вером и љубављу може истрајати и победити — дуго већ није међу нама. Од толиких труда, напора ума, срца и руку, остало је мало. Тако мало, да има смисла поставити питање и уметнику и себи: Да ли је за ТО имало разлога и оправдања живети!? Остајемо без одговора, али само за тренутак. Да је у стању да нам одговори онај уместо кога питамо, одговор би гласио: ДА. Ораовац је однео са собом, у гроб, веру и љубав за уметност којој се посветио тек у својој 36. години живота. Када би, верујемо, поново дошао, у некој следећој ишкарнацији, та љубав — љубав и страст за уметност — морали би бити његова попоина одлика.

Истиснуо је из себе у глину и друге материјале многе скулптуре, сигурно више од стотину, али је за њим остало изузетно мало.

У којој мери то „мало“, та два попрсја, две главе и два рељефа представљају једног уметника и његово уметничко хтење? Тешко питање!

Ако за рељефе са београдског гробља, гробнице, кажемо да су коректни, онда смо, сами себи, смањили и сузили простор да бранимо уметника и његово дело.

МУШКАРАЦ С БРАДОМ, на гробници породице Саватијевић и **ТОМО ОРАОВАЦ**, оба у бронзи, остаће, највероватније, заувек далеко од очију оних који изричу уметничке судове, у сенци дрвета над костима покојника чије ликове чувају од заборава.

ТОМО ОРАОВАЦ, глава старца, за коју, да се подсетимо, Кујачић каже да је „комад живота уливен у бронзу“, заиста је „комад“ и дело које достојно репрезентује аутора на гробу свог рођака. Користећи се наједноставнијим вајарским „језиком“, извлачећи у први план само веће, нос, бркове и истурену браду (испод безубих уста) из волумена главе, углачане, хелаве лобање — коју као да и не покрива кожа — Ораовац даје старца који није поклекнуо под теретом година, који би могао и хтео да учини још један, можда одлучни корак.

Импесионира како је Ораовац лако, не прибегавајући ефектима, разрешно постављени проблем.

Биста је била излагана на изложби у Београду 1932. године, (највероватније није наљана и намењена гробљу) и, одливак би могао мирне душе да нађе своје место у Музеју на Цетињу.

Оно што Ораовца, данас, издваја из круга осредњости и што ће чувати име вајара, уметника, то су главе РОДЕНА и БУРДЕЛА.

Школован у Паризу, код Бурдела, Ораовац је, очигледно, поред добре школе имао прилике да упозна и токове у француској уметности свог времена.

Није случајно што Ораовац ради главе, ликове, Родена и свог учитеља Бурдела. Модерна скулптура, као што знамо, на неки начин почиње од Родена док за њим иде, као саучесник његов, Ораовчев учитељ, Бурдел. Ораовац тражи свој пут у новим поимањима уметности — скулптуре. Њему, у Паризу, нису остала непозната трагања Домиса, и, посебно Росоа. Росо (Médardo Rosso), који постаје главни представник импресионизма у вајарству, могао је извршити извесне утицаје на Ораовца. Два поменута дела, главе РОДЕНА и БУРДЕЛА, то недвосмислено потврђују.

На првој, глави РОДЕНА, тај приступ је нешто скромнији, огледа се на коси, брковима и бради. Глава БУРДЕЛА је очигледни пример Ораовчевог импресионистичког трагања у скулптури. Као што је Росо настојао да у пластику пренесе оне методе које су импресионисти примењивали у сликарству — третирању боје и светлости, тако поступа и Ораовац вајајући главу Бурдела.

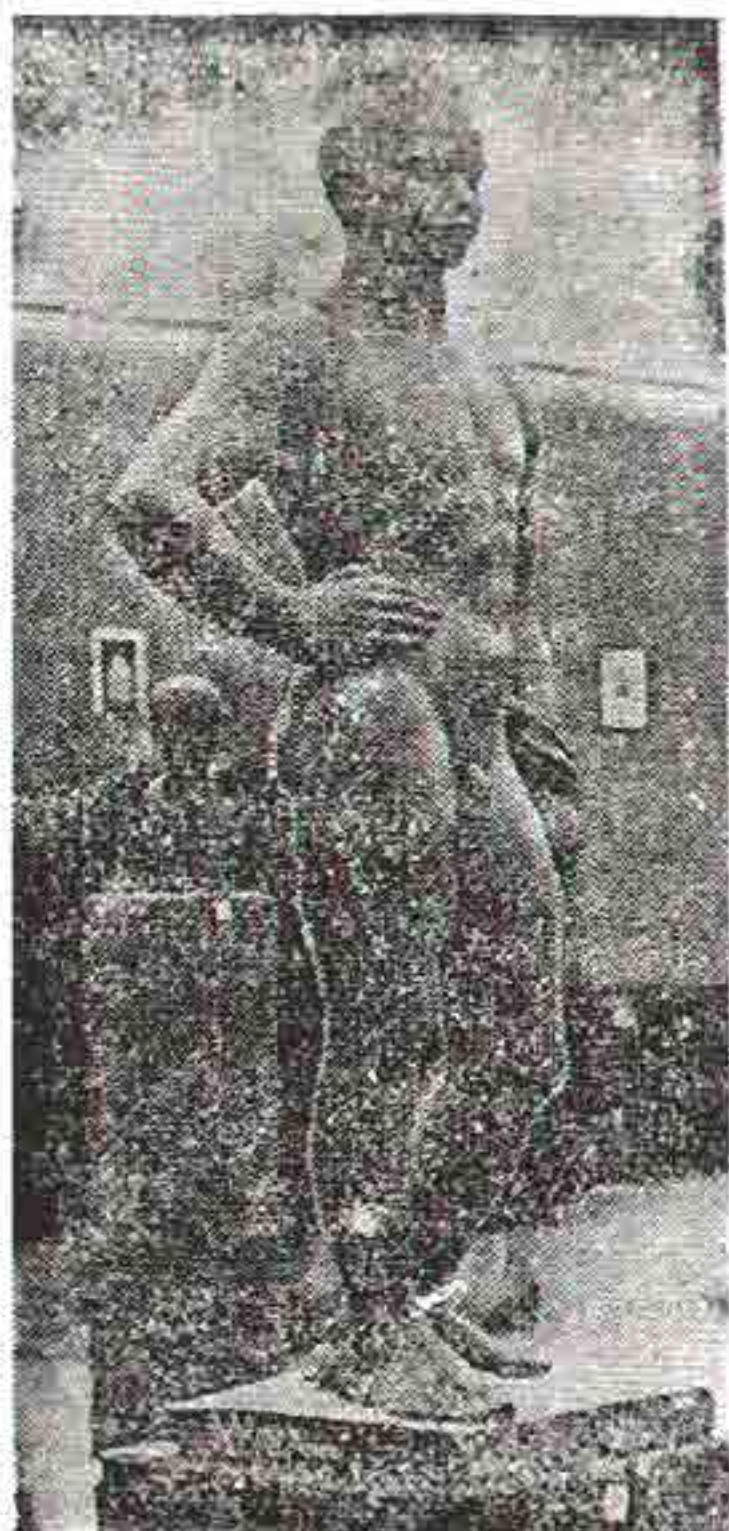
Да је Ораовац остао доследан у својим трагањима, да је тежио дометима које је наговестио главом Бурдела, да није наставио да ствара у конзервативној средини, да је био храбрији и упорнији, независнији, он би данас, вјерујемо, имао за собом велики број снажних скулптура попут ове Бурделове главе. Да је у томе истрајао о Ораовцу бисмо данас говорили као о великом представнику нашег импресионизма у скулптури, стајао би уз раме са импресионистима у сликарству: А. Глишићем, Н. Петровићем, М. Миловановићем, К. Милићевићем и другима.

Склони смо да верујемо како Ораовац није једини криван због тога што није нашао свој прави пут, што је лутао, што... Није ли и ликовна критика, критичари четврте деценије, пропустила да укаже на пут уметнику који је касно утиснуо прсте у глину!?

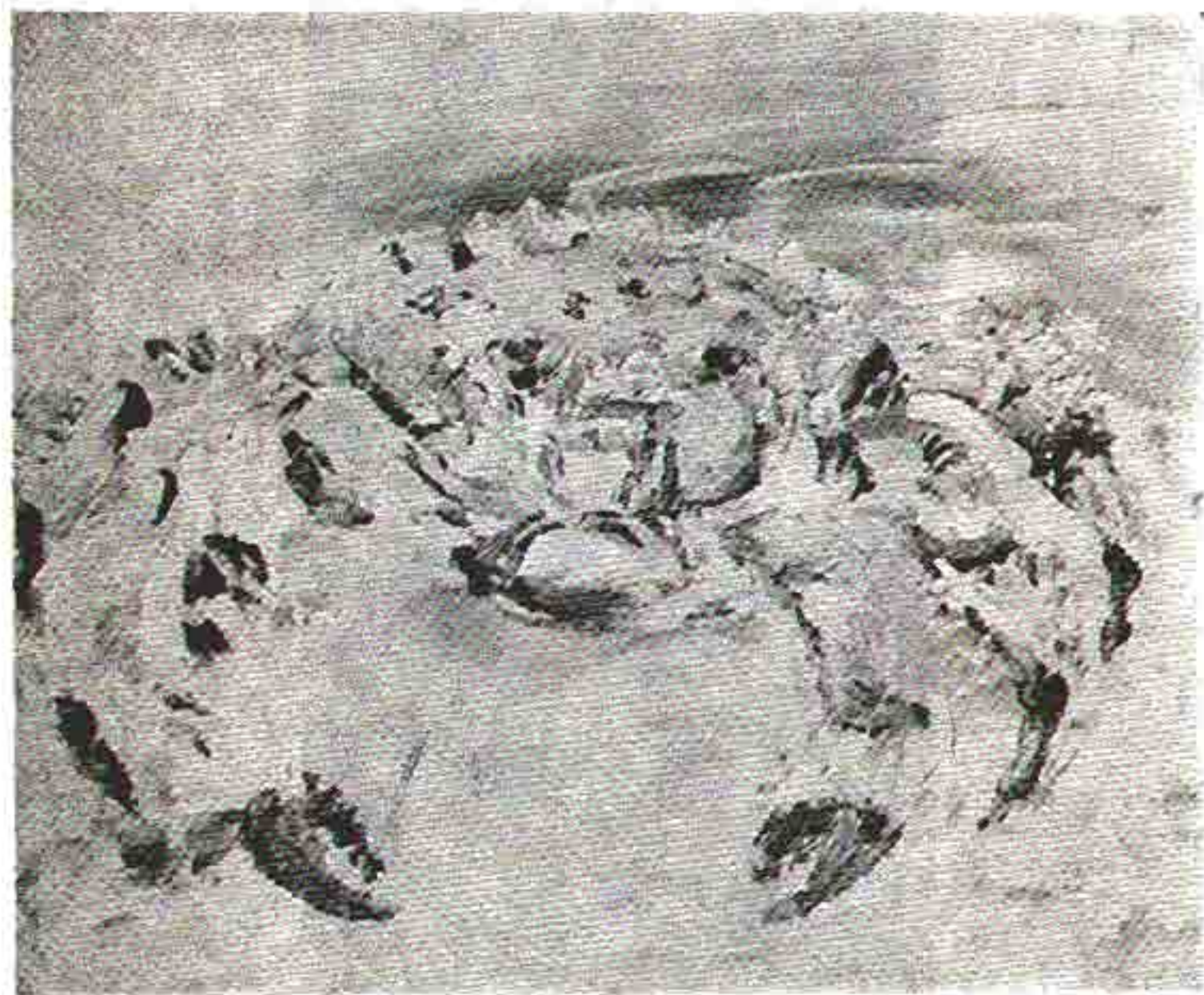
Ипак, частан живот, два-три текста, две-три скулптуре, можда и која слика, обезбедиле су Ораовцу место у нашој ликовној уметности прве половине XX века.

Majka Jertina

Стуаија мушког акта

Краба

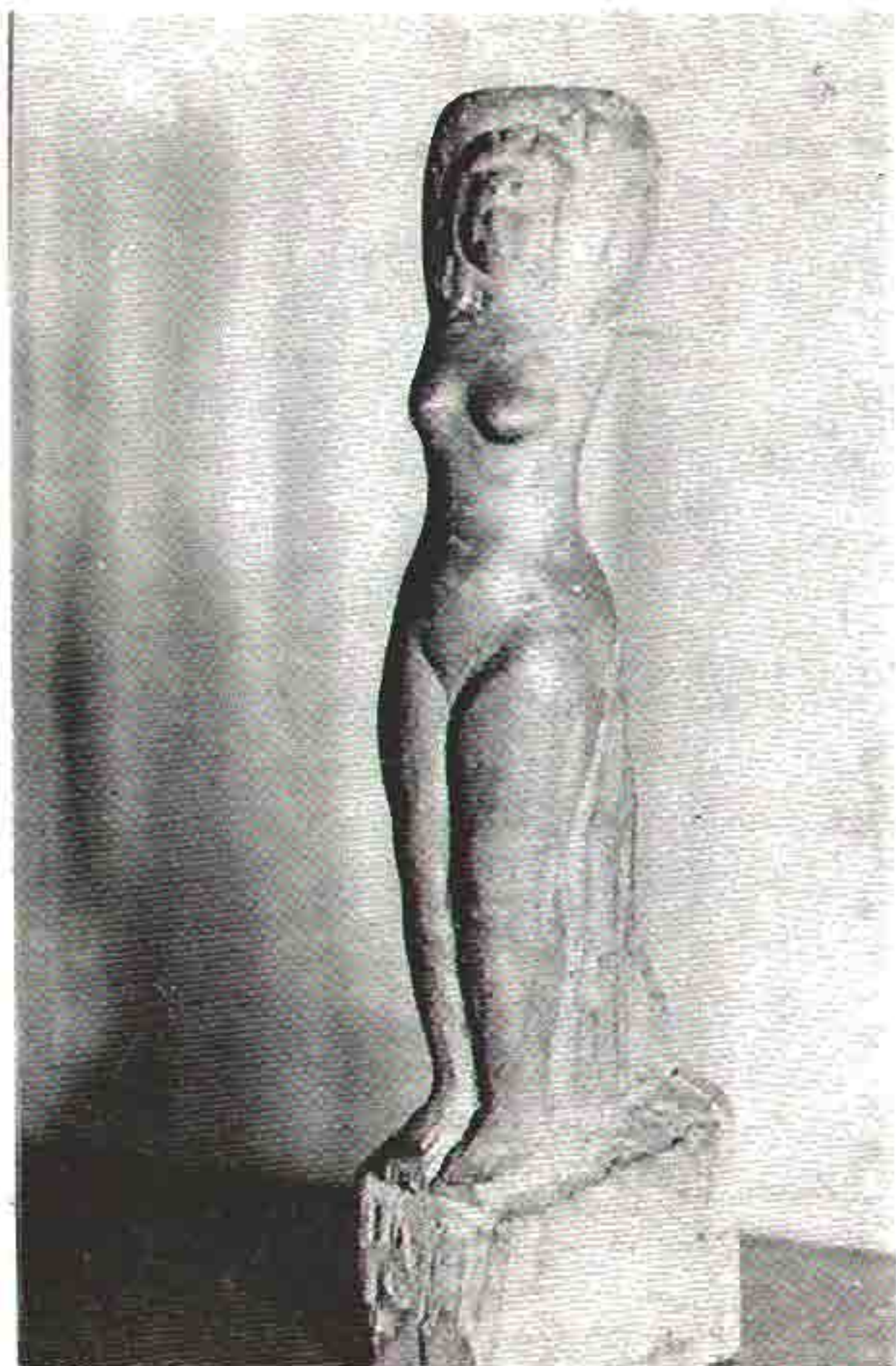
Женский акт

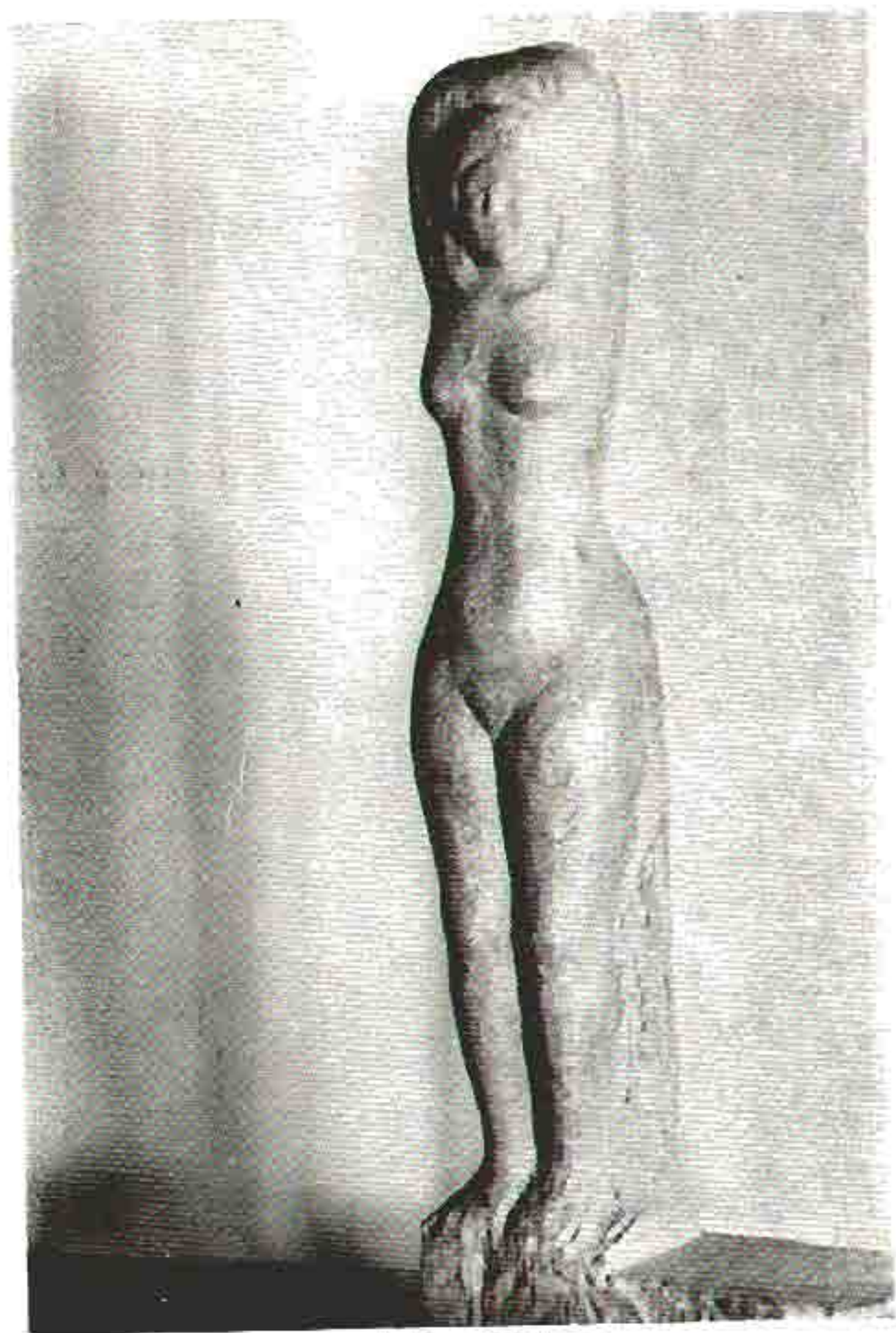
Купачице

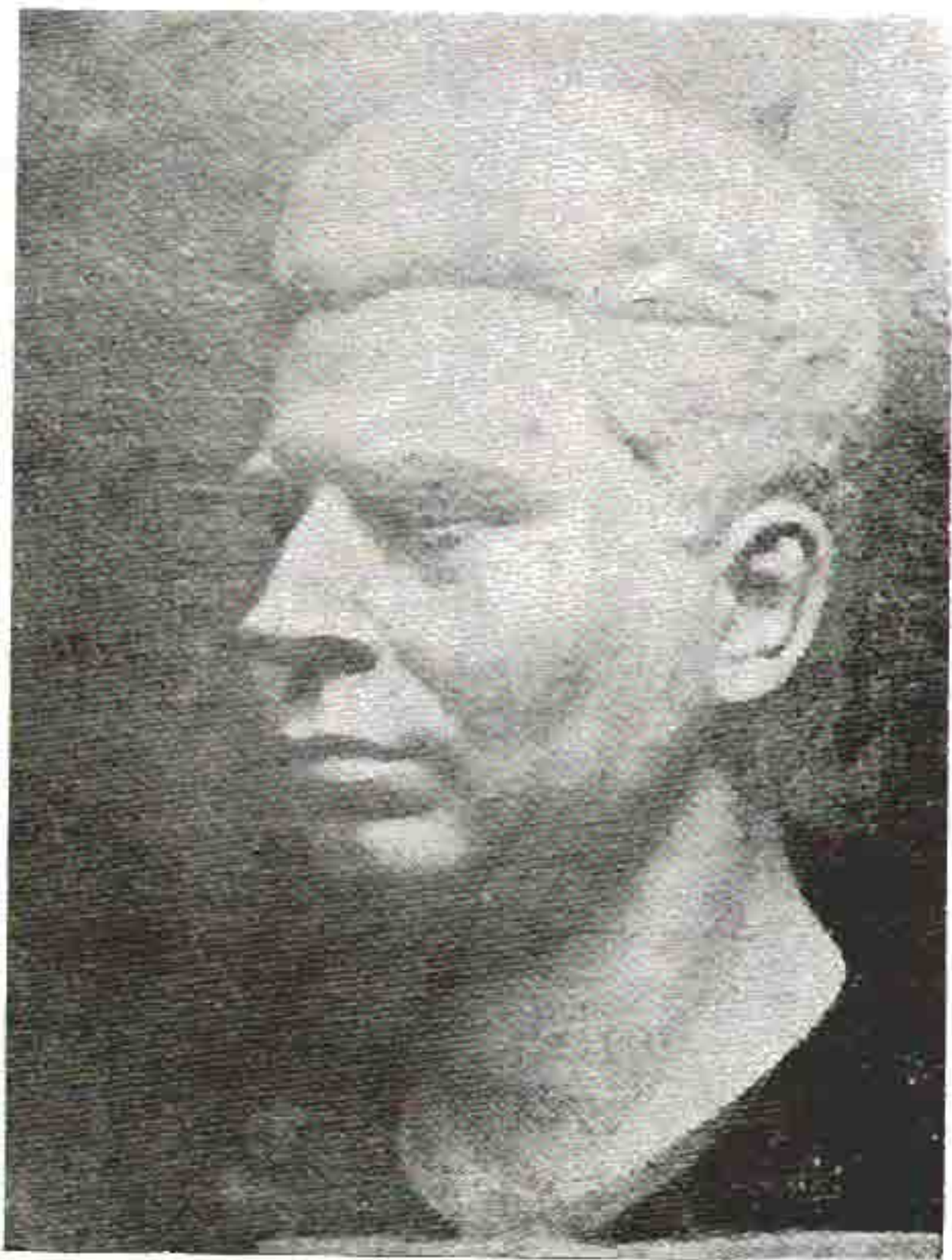
Човек с брадом

Лакт I (Рад. из Херцега-Новог)

Акт II (Ранн. Х. Восток)

Αυτοορτρέτ

Релеф 1

Резьф II

YATTA

Summary

DORDE ORAOVAC

Mr Uglješa RAJČEVIĆ

Dorde Oraovac, sculptor and painter, appeared in Serbian art in the first half of the 20th century, only in 1928 or so, when he was 36.

Before the War, till 1914, Oraovac attended the Fine Arts Faculty of Belgrade and as an advanced student he went off to war in 1914.

He showed great courage and was twice wounded so that he remained an invalid and was decorated with a golden medal for courage leaving the army as a reserve captain.

With badly hurt left hand he entered the Art-Craft School of Belgrade, sculpture department, and graduated at it in 1927. In the same year he entered the Academy Grande Chumiere in Paris and worked in the studio of A. Burdel.

In 1928 he already exhibited at a collective exhibition in Paris and the press recorded it. We are informed about it by the reporter of the «Vrijeme» of 1st July 1928. Actually the information was taken from a paper in Paris which had a detailed review of the mentioned exhibition.

In 1932, after leaving the Academy in Paris, he presented himself in Belgrade, with the one man exhibition at the exhibit hall the Cvijeta Zuzorić at Kalemegdan. The exhibition was opened on the 10th Jan. 1932 presenting 33 sculptures in various materials. The exhibition was opened by Sava Popović. Though the catalogue was not preserved, thanks to the reviews and reproductions in the papers of the time, we know the titles of some of the exhibits. They are: MOTHER JEVROSIMA (sometimes Jerina), Mrs LUCIĆ, TOMO ORAOVAC, RODEN, THE GIRL WITH AN APPLE, ANRIE BARBIE, STEVAN TODOROVIC, Dr BORA ĐORĐEVIĆ, BOZA NIKOLIĆ, SELF-PORTRAIT, A STUDY OF MALE NUDE, MEMORY, GRIEF, DESIRE, all in all 15 sculptures.

The exhibition was well accepted by the critics and visitors. Besides the notices in daily papers, four critiques were published by Mirko Kujačić, Petar Karalić, Sava Popović and Rastko Petrović. Most of the critics pointed out some praiseworthy feature of the exhibits.

It is interesting that after this one, Oraovac had no other one man exhibitions but took part in collective exhibitions.

It is to be mentioned that in 1933 Oraovac got a job and worked as a teacher in state schools in Pančevo and Belgrade and after the World War II, to his death, in Cetinje and Herceg-Novj.

In Herceg-Novj he taught history of art at the Art School.

The artist was socially active at the same time. After the World War I he was an active member of the reserve army officers and war veterans organizations, in particular in the War Veteran Association of the painters and sculptors who took part in the wars between 1912 and 1918 established in 1939. Oraovac was one of the founders of the Association and its first secretary. The Association organized a large exhibition of its members in

Belgrade in 1940. This Association worked as a branch of the international war veteran organization FIDC (FEDERATION INTERALLIEE DES ANCIENS COMBATTANS).

Đorđe Oraovac was a writer of critiques and essays. He published over 90 papers mainly in the magazines »Nedeljne ilustracije« and »Umetnički pregled« issued in Belgrade. After the World War II he made contributions to the papers and magazines in Montenegro.

Only five to six of his sculptures have been preserved as well as two reliefs and ten or so paintings.

Oraovac died on 16th May 1955 and was buried in Belgrade.

PRILOG POZNAVANJU SPOMENIKA KULTURE NA LUŠTICI

Poluostrvo Luštica nije još dovoljno proučeno niti su, pak, brojni spomenici koji se na njemu nalaze našli odgovarajuće mjesto u sve intenzivnijoj turističkoj ponudi hercegovačke regije. Obilje arheološkog, etnografskog, arhitektonskog, istorijsko-umjetničkog i drugog materijala tek treba da bude valorizovano i obogaćeno novim saznanjima, a bilo bi vrijedno sastaviti i jedan cjelovit topografski inventar spomenika na tom području.

Ostaci materijalne kulture na Luštici mogu se pratiti u kontinuitetu još od praistorije. Slučajni nalaz jedne kamene sjekire¹ ukazuje na prisustvo čovjeka na tom prostoru još u neolitu. To, svakako, nije neobično ako se uzmu u obzir klimatske i geografske pogodnosti koje su tu bile veoma povoljne za opstanak najstarijih stanovnika. Tim blagodatima su se u osvitu istorije obilato koristili Iliri, koji su za sobom na Luštici ostavili čak 37 tumula² i dvije gradine.³ Pa i u antici bio je život na poluostrvu znatno intenzivniji nego što bi se moglo zaključiti po dosadašnjim skromnim nalazima koja su, uglavnom, rezultirala iz rekognosciranja terena, sondažnih i parcijalnih iskopavanja u Rosama. Jer, ukoliko je rimska cesta od Cavtata za Budvu, Ulcinj i dalje za Skadar prelazila preko Bokotorskog zaliva trajektom Njivice — Rose,⁴ onda je Rose, kao rimska postaja Resinium, a i njegovo zaleđe, bilo izloženo antičkim pulsiranjima čije materijalno svjedočanstvo treba tek da ugleda svijetlo dana. Nešto više se zna o ranom, pa i o razvijenom sred-

¹ Ilija Pušić, *Arheološki lokaliteti i stanje arheološke nauke u Boki Kotorskoj*, Boka, I, Herceg-Novi, 1969, str. 8.

² Isto, str. 9.

³ Isto, str. 10.

⁴ Dr. Slavko Mijušković je kritičkim osvrtom i novim tumačenjem nekih antičkih izvora koji opisuju kretanje rimske ceste kroz Boku kotorsku — prije svega Tabule Peutingeriane (Pojtingeriane) — izveo zanimljiv dokazni postupak, prema kojemu je rimska cesta dolazeći od pravca Cavtata

njem vijeku, bilo da nas o tome obaviještavaju pisani izvori, slučajna otkrića ili organizirana arheološka istraživanja.⁵

Posebno pitanje je problem istraživanja i zaštite aglomeracijskih cjelina i seoskih ambijenata na Lušnici, koji svojim načinom grupiranja i organizovanja prostora, praktičnim rasporedom, intimnim dvorištima, »kaštiima«, a prije svega svojom skoro antičkom jednostavnošću, predstavljaju prave dragulje narodnog neimarstva, te ih treba uvrstiti u spomenike kulture i pružiti im odgovarajuću zaštitu.

Ovaj kratki ekskurs smo napravili kako bismo ukazali na raznolikost spomeničkog fonda na Lušnici i obilje problema koje treba da bude razjašnjeno kako bi se bolje rasvijetlila prošlost i prezentirali ostaci materijalne i duhovne kulture tog kraja. Ovdje ćemo se malo detaljnije osvrnuti na neke sakralne spomenike, dva fresko-ansambla i ikonopisna djela za koja nam se čini da su vrijedna pažnje, kako stručnjaka tako i ljubitelja starina.

Crkva sv. Tripuna u Klincima

Jedna od najzanimljivijih crkava na Lušnici, od dvadesetak koliko ih se na njoj nalazi, svakako je Crkva sv. Tripuna u selu Klincima.⁶ Nalazi se na jednom prirodnom uzvišenju s kojega se

iz Njivica (=locus qui dicitur Traiectus) nastavljala skelom za Rose (Resinium), gdje je bila postaja, a odatle produžavala u pravcu Budve.

Up. Dr Slavko Mijušković, *Novo tumačenje jednog fragmenta iz Tabule Peutingeriane*, Istorijski zapisi, knj. XXIII, sv. 1, Titograd, 1966, 111—129; *Isti: O rimskoj cesti kroz Boku Kotorsku*, Boka, I, Herceg-Novi, 1969, 33—51.

Mijuškovićevo mišljenje arheološki je potvrdio Ilija Pušić, pronašavši tragove rimske ceste, tj. spurila, duž obale Njivica, koja se još u srednjem vijeku pominje kao lokalitet Traiectus. Up. Ilija Pušić, *Novi pravac rimske ceste kroz Boku Kotorsku*, Istorijski zapisi, knj. XXXII, sv. 1, Titograd, 1975, 127—131; *Isti: Antičke komunikacije kroz Boku Kotorsku u svjetlu novijih otkrića*, Materijali XVII, sa kongresa »Putevi i komunikaciji u antici«, Peč, 1978, 145—154.

⁵ Ilija Pušić, magistar arheologije, otkrio je na lokalitetu Male Rose jednu crkvenu građevinu kao i komplekse profane arhitekture. Na osnovu jednog preromaničkog plastičnog ulomka sa motivom »trčećeg psa« (»laufender Hund«) koji je pronađen u sekundarnoj upotrebi, tj. bio je ugrađen u zid crkve prilikom neke prepravke, Pušić s pravom smatra da je tu kultno mjesto egzistiralo u kontinuitetu od ranog srednjeg vijeka, pa sve negdje do XVI vijeka. Up. Ilija Pušić, *O naselju Rose u srednjem vijeku*, Istorijski zapisi, XXXIV, sv. 3—4, str. 732—741.

U uvali Zanjic vidljivi su ostaci jedne trobrodne bazilike čiji je pod bio popločan mozaicima od kojih se jedan komad može vidjeti u Crkvi sv. Jovana, koja je 1885. godine podignuta na starijem kulturnom mjestu (up. M. Crnogorčević, *Crkve u Lušnici*, Prosvjeta, IX, sv. II, Cetinje, 1898, str. 126—127).

⁶ Selo Klinci je, po svoj prilici, dobilo ime po stanovništvu, odnosno istoimenom bratstvu koje je u njemu nekada živjelo, kao što je to česti slučaj u Boki. U aktima Kotorskog archiva pominje se u vezi nekog duga Alexius Clincic »homo episcopi sancti Michaelis de Lustica« 1334. god. (up. *Kotorski spomenici*, II, Zagreb, 1981, str. 166, br. 668).

otvara široki pogled prema otvorenom moru i unutrašnjem dijelu Zaliva. Crkva je skromna po izgledu i proporcijama.⁷ Osnova joj je jednobrodna sa polukružnom apsidom na istočnoj strani. Nad pročeljem je podignut zvonik »na preslicu« sa jednim oknom. Zidana je grubo pritesanim kamenom, a zasvedena poluobličastim svodom i krovom na dvije vode. Na apsidi i sjevernom zidu probijeni su manji otvori za svjetlost i ventilaciju, koji se prema vani postepeno sužavaju.⁸ Crkva je početkom ovog vijeka obnovljena zalaganjem kapetana Rada Kaluđerovića iz Klinaca.⁹ Mladen Crnogorčević je vidio i opisao crkvicu krajem prošlog vijeka, a prije nego što je uslijedila obnova u kojoj je dobila današnji izgled, smatra da je nekada mogla imati i pripratu od koje je tada još bio vidljiv ostatak zida. Kako Crnogorčević ni jednom riječju ne pominje freske, to su one, najvjerovatnije, još prije toga bile prekrećene. Na trošnom ikonostasu Crnogorčević je uspio pročitati priložnički natpis u kojemu se kao donator pominje kapetan Gavriilo Kaluđerović, te cijenu od tri cekina koja je bila zapisana na jednoj prijestolnoj ikoni.¹⁰ Od toga ikonostasa nema danas ni traga, a sadašnji je nevrijedan diletantski rad iz početka ovog vijeka.

Zanimljivosti Crkve sv. Tripuna su, u prvom redu, ostaci fresaka koji su pronađeni i djelimično očišćeni 1953. godine. Iako su očuvani samo fragmenti stojećih figura u prvom slikanom redu, te freske su od značaja, prije svega, radi sagledavanja kontinuiteta u lancu slikarske aktivnosti koja se od druge polovine XVI v. i nadalje odvijala u Boki kotorskoj i susjednim oblastima.

Na osnovu djelimično očuvanih signatura i spoljnog izgleda može se identifikovati nekoliko likova. Na južnom zidu se raspoznaje sv. Spiridon, sv. Nikola i sv. Tripun. Na sjevernom zidu djelimično je vidljivo više svetitelja, ali su signature očuvane samo kod sv. Petke i sv. Nedjelje. Desno od ulaznih vrata, na zapadnom zidu, naslikan je arhanđel Mihailo, dok su na drugoj strani Konstantin i Jelena prepoznatljivi po velikom krstu koga drže između sebe. U dijelu oltarnog prostora dosta dobro je očuvana figura jednog arhiđakona u svijetlom stiharu, sa kadionicom u desnoj ruci, dok u lijevoj drži putir prekriven ubrusom. Najvjerovatnije se radi o sv. Stefanu. Na trijumfalnom luku nazire se arhanđel Gavriilo u Blagovijestima, što se može zaključiti jedino po mjestu na kome se nalazi. Odežde svetitelja slikane su crvenim, oker, braon, plavim

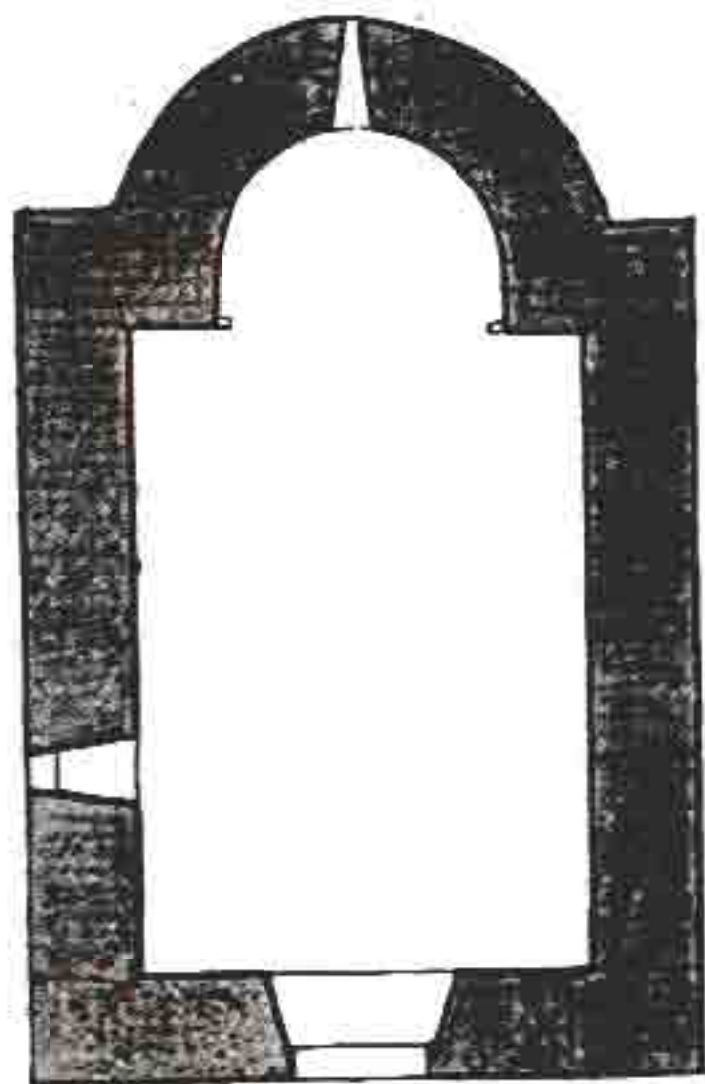
⁷ Unutrašnjost crkve sa apsidom dugačka je 520 cm, široka 270 cm, a debljina zidova iznosi oko 60 cm.

⁸ Graditelj namjerno nije ostavio prozor na južnom zidu koji je zimi izložen jakom »jugu«. Mnogi živopisi u našem priobalnom dijelu propali su ili znatno oštećeni upravo zbog prozora na toj strani, kroz koji zimski »jugo« ubacuje kišu u unutrašnjost crkve uprkos raznim obezbjeđenjima.

⁹ Za usmeno saopštenje zahvaljujem Lesu Kaluđeroviću iz Klinaca, dobrom poznavaoću događaja i predanja o prošlosti tog kraja.

¹⁰ M. Crnogorčević, nav. dj., 133.

i tamno-zelenim tonovima. Oreoli su ispunjeni svijetlim okerom. Iznad svetitelja postavljeni su oslikani lukovi u plavom tonalitetu kakvi su se često slikali na spomenicima postvizantijskog perioda i to obično u seoskim sredinama. Takvi ili slični lukovi¹¹ susreću se na znatnom broju naših spomenika čije su fresko-dekoracije nastale nakon obnove Pečke patrijaršije 1557. godine, kao što su sv. Đorđe u Donjem Orahovcu, manastirske crkve u Podlastvi i Reževićima, sv. Nikola u Grahovu, Jeksa kod Rijeke Crnojevića i druge — da nabrojimo samo one nama najbliže.

Osnova crkve sv. Tripuna u Klincima.

Živopis sv. Tripuna u Klincima ne otkriva neku posebnu niti značajniju slikarsku individualnost. Osim toga, fragmentarnost fresaka umnogome otežava traganje za ličnošću slikara ili slikara — pošto izgleda da je u oslikavanju učestvovalo više od jedne ruke.

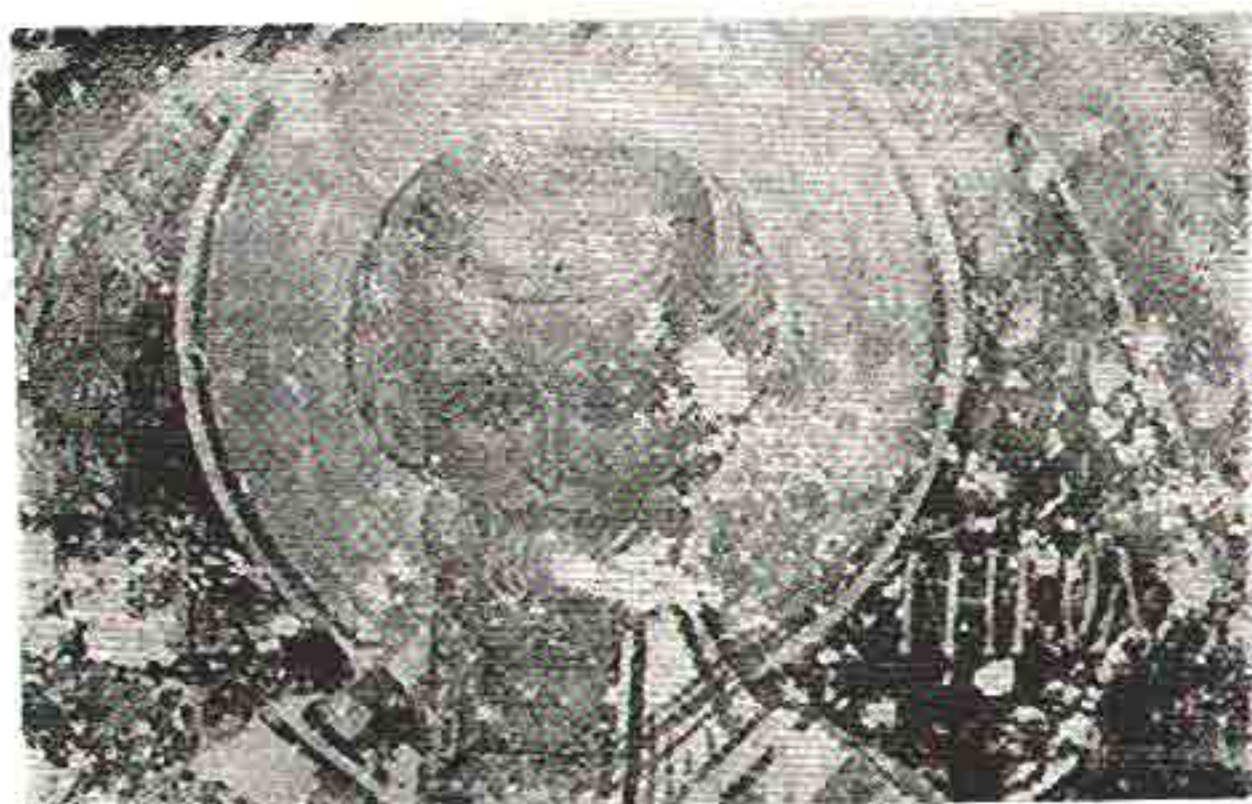
¹¹ O slikanim lukovima up. Vojislav Đurić, *Najstariji živopis isposnice pustinočitelja Petra Koriškog*, Zbornik radova Vizantološkog instituta, 5, Beograd, 1958, str. 179, gdje je data i starija literatura o toj pojavi.

Sl. 2. Izgled crkve sv. Tripuna u Klincima

Sl. 3. Sv. Tripun, detalj freske iz crkve sv. Tripuna u Klincima

Sl. 4. Sv. Nikola, detalj freske iz crkve sv. Tripuna u Klincima.

Ipak neke osobenosti, kao što je način slikanja ruku, oblik lica, modelovanje brade i kose, neobično oblikovanje usne školjke u obliku slova »C«, kao i paleografske karakteristike signatura upućuju na srodnost ovog živopisa sa onim u Crkvi sv. Đorđa u Donjem Orahovcu.¹² Naročito dobro mogu se komparirati neki likovi, poput sv. Nikole ili arhanđela u priotezisu. Ipak luštički živopis pokazuje i neke očevidne razlike u odnosu na orahovački. Kod njega se, naime, uočava nastojanje slikara da postigne izvjesnu plastičnost u obradi lica. To je naročito izraženo na likovima pojedinih svetitelja — prvenstveno kod patrona Crkve sv. Tripuna: bucmasto lice mladog svetitelja, renesansno punačke usne, snažan vrat i mekoća u modelovanju inkarnatskih partija odaju reflekske zapadnih slikarskih uticaja. Ukoliko je obadva živopisa izveo isti majstor, svakako uz asistenciju svojih pomoćnika, onda bi vremenska distanca između nastanka ta dva ansambla, u najmanju ruku, morala biti prilična. Može se samo pretpostaviti da bi u tom slučaju živopis u Klincima trebalo ubrojiti u kasniju razvojnu fazu glavnog slikara, koji je u međuvremenu došao u bliži dodir sa djelima i tehnikom zapadnih, odnosno kritsko-italskih majstora. Slikarske dileme i kolebanja su kod njega očevidna. Tako, na primjer, dok lik sv. Tripuna i sv. Petke tretira na način koji znatno odudara od istočne ikonografije, lik sv. Nikole je sasvim u duhu postvizantijskih tradicija. Takva stilska razućedenost nije izražena na orahovačkom živopisu.

Ipak nam freske sv. Đorđa u Orahovcu mogu poslužiti bar za određivanje približnih vremenskih okvira u kojima je nastao živopis sv. Tripuna, uprkos činjenici što ni orahovačke freske nijesu preciznije datovane. Isto tako nijesu datirane niti sigurnije datovane freske u Arandelovu kod Lastve trebinjske, koje držimo za djelo orahovačkog majstora,¹³ te nam ni one ne mogu poslužiti kao indirektni hronološki oslonac. Nešto više podataka o vremenu nastanka pruža živopis Crkve Blagovještenja u Jeksi kod Rijeke Crnojevića. Naime, veći dio zidnih ploha te crkve oslikao je naš poznati slikar pop Strahinja iz Budimlja 1620/21, dok je donje zone dovršio neki znatno slabiji zograf 1626/27. godine.¹⁴ Njegova ruka, više po slikarskim nekorektnostima nego po kvaliteti, može se zapaziti i na dijelovima orahovačkog živopisa, gdje, svakako, nije bio glavni majstor. Osamostaljenje jednog od pomoćnika iz slikar

¹² Sličnosti između ta dva živopisa prvi je uočio Pavle Mijović u *Enciklopediji likovnih umjetnosti*, 3, Zagreb, 1964, str. 597, pod »Orahovac«.

¹³ Ovu našu tvrdnju kanimo obrazložiti na drugom mjestu.

O crkvi u Arandelovi up. V. Korać — V. J. Đurić, *Crkve sa prislonjenim lukovima u staroj Hercegovini i dubrovačko graditeljstvo*, Zbornik Filozofskog fakulteta, VIII, Beograd, 1964, 574—576; Sreten Petković, *Zidno slikarstvo na području Pečke patrijaršije 1557—1614*, Novi Sad, 1965, 202; Zdravko Kajmaković, *Zidno slikarstvo u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1971.

¹⁴ Analizu živopisa u Crkvi Jekse dao je dr Sreten Petković, *Crkva Jeksa kod Crnojevića Rijeke*, »Starine Crne Gore«, III—IV, Cetinje, 1965/6, 85—99.

ske družine koja je izvela freske u Orahovcu upućuje na zaključak da bi oslikavanje donjih zona u Jeksi moralo biti kasnije obavljeno, te nam u tom slučaju godine 1626/27. može poslužiti kao graničnik ante quem za ostale ovdje pomenute fresko-ansamble.

I pored opreznosti koja je neophodna kada se raspravlja o zografima, posebno onim skromnijim, koji su djelovali u smiraju vizantijskih tradicija u našim prostorima, zbog njihovih oscilacija u kvaliteti, koje mogu dovesti do pogrešnih asocijacija, ipak smo skloni da nastanak živopisa u Crkvi sv. Tripuna vežemo za drugu ili najkasnije treću deceniju XVII vijeka. Čišćenjem vidljivih dijelova živopisa, koji su znatno šalitrali, pa i eventualno oslobađanje novih površina, iznijelo bi na svijetlo još koju pojedinost o ovom živopisu, mada, što se kvaliteta samog slikarstva tiče, ne bi trebalo očekivati neka iznenađenja.

Freske Crkve sv. Tripuna u Klincima su djelo skromnih zografa koji su djelovali u prigraničnim oblastima tuđinske vlasti u jednom nestabilnom vremenu naše prošlosti. Oni su, koliko su to znali i umjeli, nastojali da što bolje obave poslove koje im je povjeravala siromašna seoska sredina ili poneki ugledniji pojedinac. Prilagođavajući se ukusu poručilaca neminovno je vodilo padu kvaliteta, zbog čega je umjetnička vrijednost takvih djela najčešće zanemarujuća, mada im se ne može osporiti stanovita kulturno-istorijska uloga, koja zaslužuje da bude osvijetljena u opštim nastojanjima afirmacije našeg kulturnog nasljeđa.

O Crkvi sv. Petke u Mrkovima i njenom živopisu

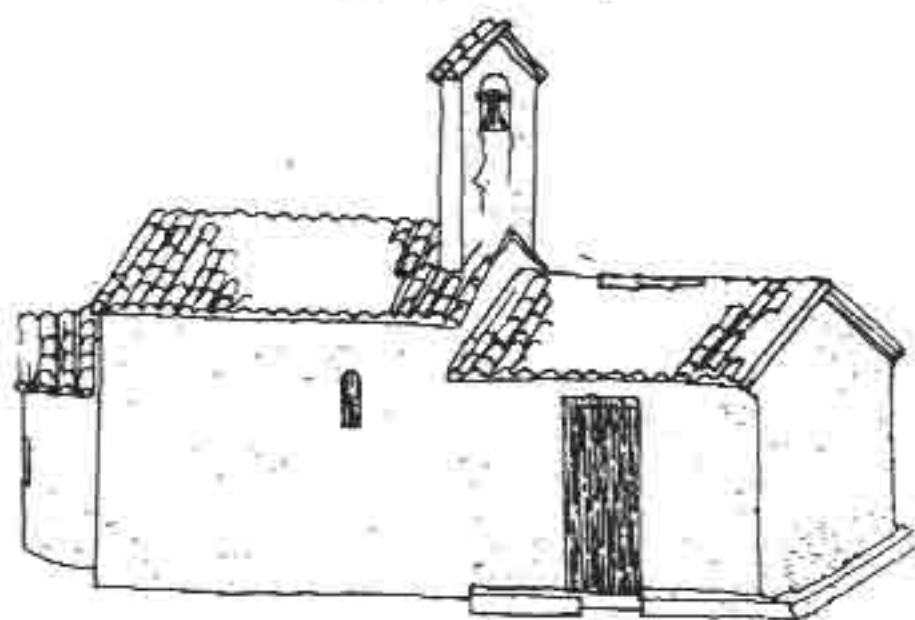
Drugi fresko-ansambl na Lušnici, onaj u Crkvi sv. Petke u Mrkovima, nastao je skoro čitav vijek iza živopisa Crkve sv. Tripuna. No dok je ovaj drugi do sada ostao skoro nezapažen, crkva i freske u Mrkovima su već odavno skrenuli na sebe pažnju.

Prve vijesti o Crkvi sv. Petke ostavio nam je D. Farlati u svom opisu vizitacije kotorskog biskupa Andela Baronija (Angelus Baronijs) luštičkom kraju 1605. godine. Za crkvu se kaže da je malena građevina bez krsionice, sa zvonikom i jednim zvonom, te da je živopisana u grčkom stilu.¹⁵ Šest decenija kasnije, 1664. god., crkvu je posjetio kotorski biskup Zborovacije (Joannes Antonius Sborovacio), kojom prilikom se primjećuje da je crkva stara, te da se u njoj nalaze dva oltara — jedan za pravoslavne, a drugi za katolike («... in qua extant altaria duo, unum pro ritu Servianarum alterum pro Latinis»)¹⁶. Postojanje rimokatoličkog oltara u Crkvi sv. Petke najvjerojatnije je uticalo na patronalnu dualnost

¹⁵ *Illyricum Sacrum*, VI, 500—501.

¹⁶ *Schematismus diocesis catharensis*, 1907, 53.

ovog hrama, koji se još pominje i kao Crkva sv. Petra, jer je taj »altare pro Latinis«, po svoj prilici, bio posvećen tom svetitelju.¹⁷ Još i danas se u sjeveroistočnom uglu priprate, lijevo od ulaza u naos, nalazi jedna kamena ploča sa malom nišom koja svojim izgledom podsjeća na oltarnu sacra mensu. Na Luštici nije ovo jedini primjer crkve sa dva oltara. Isti slučaj je bio i sa Crkvom sv. Nikole u Radovanićima, iz koje je rimokatolički oltar uklonjen za vrijeme francuske okupacije 1812. godine.¹⁸

Izgled crkve sv. Petke na fresci iz 1704. god.*

Selo Mrkovi i tamošnja crkva veoma se rijetko pominju u spisima Istorijskog arhiva u Kotoru. U testamentu nekog Stefana Dorđeva (Stefano de Zorzi) iz luštičkog sela Ljumotića od 22. novembra 1617. oporučilac izražava želju da bude sahranjen kod sv. Petke (»Il suo cadavere sia sepolito a S. Veneranda«).¹⁹

Crkva je tokom svog postojanja više puta mijenjala svoj izgled. Kao datum njenog podizanja obično se uzima 1600. godina,²⁰ mada za to nema vjerodostojnih podataka. Prvobitni živopis koji

¹⁷ Da je crkva posvećena sv. Petru navodi pop Savo Nakićenović (*Boka, antropogeografska studija, Naselja srpskih zemalja*, XX, Beograd 1913, str. 355—356) i Vladimir R. Petković, (*Pregled crkvenih spomenika kroz povesciu srpskog naroda*, Beograd, 1950, str. 202), dok je Mladen Crnogorčević poznaje kao sv. Petku i sv. Petar (*Crkve u Luštici*, str. 291).

¹⁸ O problemu crkava sa dva oltara i mletačkim stavom s time u vezi up. Risto J. Dragičević, *Crkve sa dva oltara*, Starine Crne Gore, II, Cetinje, 1964, 91—94.

¹⁹ S. Nakićenović, nav. dj., 355; Vladimir R. Petković, nav. dj., 202.

²⁰ Istorijski arhiv u Kotoru (IAK), SN—105, str. 975.

Ponegdje se u arhivskim spisima selo Mrkovi pominje kao »Mrkovo« (npr. IAK, UPM—I, 89, 1684. god.). Takav toponimički oblik zadržao se do danas u narodnom govoru.

* Crtež izradio arh. Dorđe Mitrović, te mu se i ovom prilikom srdačno zahvaljujemo.

se, kao što smo vidjeli, pominje 1605. god. sasvim je otučen sa zidnih ploha prije 1704. od kada datiraju današnje freske. Kako je crkva izgledala početkom XVIII vijeka jasno se vidi na fresci koja predstavlja sv. Petku do modela crkve. Odmah se uočava da crkva nije tada imala pripratu kao danas, već mnogo manju i s vratima na sjevernoj strani. Naokolo je bio kameni banak — »pižuo« za sjedanje. Zvonik »na preslicu« sa jednim oknom nije bio na sadašnjem mjestu, tj. na pročelju priprate, već iznad ulaza u naos. Inače, sami hram uglavnom, odgovara današnjem izgledu.²¹

Najveća znamenitost Crkve sv. Petke su njene freske koje je, kao što je to utvrdio Pavle Mijović, 1704. godine naslikao Dimitrije daskal, rodonačelnik bokokotorske ikonopisne škole Dimitrijevići-Rafailovići.²² Zahvaljujući solidnoj zanatskoj izvedbi, živopis je, izuzev na tjemenu crkve, dobro očuvan. Kako su freske već opisane,²³ ovdje ćemo ih samo sumarno nabrojiti, zadržavajući se samo na nekim osobenostima koje, po našem mišljenju, zavređuju da budu posebno istaknute.

U konhi apside smještena je *Bogorodica Orante* sa dopojasnim Hristom na grudima. Ispod njih je kompozicija *Agneć* (dis-

²¹ Unutrašnje dimenzije crkve su sljedeće: dužina od ulaza do dna apside 557 cm, sjeverni zid 424, južni 399 cm; širina uz istočni zid 290, uz zapadni 300; visina 373 cm.

Priprata je dugačka 737 cm, a široka 373 cm na istoku, a 388 cm na zapadu.

²² Pavle Mijović, *Bokokotorska slikarska škola XVII—XIX vijeka*, Titograd, 1960.

U opširnom natpisu iznad unutrašnjih vrata nije navedena godina živopisanja crkve, već nekoliko drugih hronoloških elemenata: 20. juni, indikcija 12, krug sunca 16, krug mjeseca 11, epakta 17, krug zemlje 2, na osnovu kojih je Mijović zaključio da se radi o godini 1704. U tome mu je još pomoglo pominjanje patrijarha Arsenija (III Crnojevića) i cetinjskog vladike Danila (Petrovića), te se predložena datacija može usvojiti.

Mijović je donio faksimil natpisa (nav. dj. sl. 1) koji je zbog komplikovanih ligatura dosta težak za čitanje, te ga ovdje donosimo u transkripciji:

† *Izvoljeniem Oca i s pospešeniem S(i)na i svšeniem vse stvja(t)a(g)o D(ul)ha sgradise si hram i pakl popisase v ime stvja(t)ie i vjelikomučenice Paraskivei Petki. Togda bivšuže patrijarhu pečkomu kirie kir haži Arseniju i gonjenija radi antihristova pride v predel nemékie zemlje i tamo prebivae do inija — i pri vladici skenderiskim i primorskim i Črni Gori cetinska mitropolita kirie kir Danili. S podkzpljeniem (?) i nastojaniem ktitor hrama sego kapetana Iva Janovića sa vsem domom i blagos (?) prokaradura Marka Maro popov s vasem domom Niko Markov s bratučedom Nikom Vukoviem. Jano Nikčey s sinovi svoim † Niko Tripov s vasem domom. Jovo Stjepov s vasem domom. Vuko Nikov s vasem domom † Pero Begov s vasem domom † Ivo Markov s vasem domom † Luka Vukčey s vasem domom † Tripo Begov s vasem domom † Jovo Androv s vasem domom † Marko Stojov s vasem domom † Vuko Jovov s vasem domom † Piero Jovov s vasem domom: — Vsek pravoslavnih B(o)g da prosti v vjeki amin. — Počese pisati rukoju mnogo grješna i diakona učenago Dimitria, aprila 18. d(a)m i svršise na ijuni 20. d(a)m indikt 12. krugu slne(a) 16. krugu ljet 6. krugu lun 11. osnov 4. epakt 17. krug zemli 2. (dopisano:) i Lazo Janov.*

²³ P. Mijović, nav. dj., 22—31 i table V—VIII.

Sl. 6. Sv. Petka, detalj freske iz crkve sv. Petke u Mrkovima

Sl. 7. Arhidakon Stefan; detalj freske iz crkve sv. Petke u Mrkovima

kos sa malim ležećim Hristom i putir pokriven ubrusom) nad kojim obavljaju mističnu liturgiju sv. Kiril Jerusalimski, sv. Vasilije Veliki, sv. Grigorije Bogoslov i sv. Jovan Zlatousti. Na trijumfalnom luku smještene su *Blagovijesti* u uobičajenom poretku — arhanđel Gavriilo lijevo, a Bogorodica desno, ispod kojih su male figure arhidakona Stefana i Hrista u viziji Petra Aleksandrijskog.

U prvom slikanom redu predstavljeni su sv. *Petar Aleksandrijski* u svojoj viziji, sv. *Petka* uz model crkve i sv. *Đorđe na konju* — na južnoj strani, a na sjevernoj počev od apside: *arhidakon Prohor* pored čitulje u protezisu, sv. *Vračići (?)*, sv. *Nikola*, sv. *Hariton* i *Dimitrije na konju*. Na zapadnom zidu srpski svetitelji *Sava* i *Simeon* flankiraju ulaz u naos, desno su još *arhanđeli Mihailo* i *Gavriilo*, a lijevo sv. *Konstantin* i *Jelena*. Poviše njih su šest okruglih medaljona sa poprsjima sv. *Prokopija*, *Kirika*, *Julite*, *Mine*, *Viktora* i *Vikentija*.

Ciklus mučenja sv. Petke zauzima dva reda na lateralnim zidovima i potrbušju svoda, a sastoji se od 17 scena. Na južnom zidu su: *Sv. Petka pred carem*, *Sv. Petku vode u tamnicu*, *Sv. Petka ponovo pred carem*, *Mučenje sv. Petke volovskim žilama*, *Mučenje sv. Petke odsijecanjem dojke*, *Mučenje usijanom krunom i čupanjem noktiju*, *Bacanje sv. Petke lavovima* i *Mučenje u vrelom kotlu*. Na sjevernom zidu naslikane su sljedeće scene mučenja sv. Petke: *Mučenje grebenima*, *Mučenje o ognjenoj peći*, *Sv. Petku bacaju zmaju*, *Mučenje sv. Petke odsijecanjem jezika*, *Osveta nad carem*, *Prenos moštiju sv. Petke*, *Molitva sv. Petke (?)*, *Paljenje sv. Petke svijećama*. Posljednja, sedamnaesta scena mučenja — *Usjekovanje sv. Petke* naslikana je na sjevernom dijelu zapadnog zida kao pendant Vaskrsenju Lazara, koje je smješteno na južnoj strani iznad ulaznih vrata. Duž potrbušja svoda naslikano je 16 poprsje priroka, dok su likovi Hrista na tjemenu sasvim oštećeni. To je, uz krst sa kriptogramom u vratima i malog poprsja sv. Petke sa spoljne strane ulaza u naos, čitav repertoar koji je zastupljen u Mrkovskoj crkvi.

Iako skućene površine male seoske crkve u Mrkovima nijesu dozvoljavale Dimitriju daskalu da se razmahne svojom četkicom, ipak imponuje način na koji je majstor riješio neke ikonografske probleme. Najveća neobičnost mrkovskog živopisa jeste u tome što je u njemu sasvim zanemaren ciklus Velikih crkvenih praznika. Jedino su *Blagovijesti* zadržale svoje uobičajeno mjesto na trijumfalnom luku, dok je u repertoar ušla još samo jedna scena iz hristološkog ciklusa — *Vaskrsenje Lazara*, ali na sasvim neobičajnom mjestu — iznad ulaznih vrata, tamo gdje bi trebalo očekivati *Uspeње Bogorodice*.²⁴ Takav postupak se ni u kom slučaju ne može objasniti Dimitrijevom neupućenošću, jer je teško zamisliti da

²⁴ Vjerovatno je scena *Vaskrsenje Lazara* uvrštena u repertoar zbog raširenosti kulta sv. Lazara. U Mrkovima se, naime, nalazi crkva posvećena sv. Lazaru Jerusalimskom.

»daskal« i »učeni đakon« — kako Dimitrije sebe naziva na natpisu iznad vratiju, nije poznao najosnovnija zografska pravila raspoređivanja živopisa u hramovima. Isti presedan napravio je Dimitrije u Crkvi sv. Đorđa u Šišićima (Gornji Grbalj), gdje u repertoar živopisa nije uvrstio čak ni Blagovijesti, jednu od osnovnih tema hrišćanskog učenja. Teško je reći zbog čega je Dimitrije ignorisao osnovna pravila oslikavanja hramova. U svakom slučaju ta pojava je zanimljiva, jer predstavlja odumiranje i, čak, degradiranje živopisa kao dominantne tehnike u sakralnom slikarstvu istočnopravoslavnog kulturnog kruga. To je vrijeme kada u našim krajevima ikonostasi postaju sve opširniji i s više tematskih redova, koji na sebe preuzimaju ulogu koju je nekada imalo zidno slikarstvo. Iskusi »daskal« pokušava da neobičnom postavkom osvježi i udahne više života u već presahle tokove ovještalih slikarskih formi, već odavno premorenih od vjekovnih ponavljanja istih ili sličnih predložaka. Njemu je, svakako, izgledalo atraktivnije da zidove Mrkovske crkve ilustruje halucinantnim prizorima mučenja sv. Petke, kojima je posvetio najveći dio površina, nego da se pridržava ustaljenog teološko-didaktičkog koncepta. Zahvaljujući tome, nastalo je na Lušnici najopširnije a vjerovatno i najoriginalnije ilustrovano žitije sv. Petke u čitavom našem muralnom slikarstvu.

Kult sv. Petke (Paraskeve) bio je u Boki kotorskoj veoma raširen. Tako je krajem prošlog vijeka čak 14 crkava u kotorsko-dubrovačko-spičanskoj eparhiji bilo posvećeno toj svetiteljki.²⁵ Ali treba naglasiti da su te crkve bile posvećene dvjema istoimenim sveticama — sv. Petki Trnovskoj, koju crkva slavi 14. oktobra i sv. Petki Rimnjanki čiju uspomenu crkva obilježava 26. jula.²⁶ Narod ove dvije svetiteljke nije razlikovao već ih je držao za jednu ličnost. Tako su se i njihova žitija počela sažimati u jedno, mada u njima, ipak, prevlađuju djela sv. Petke Rimnjanke, tj. Paraskeve.²⁷

Popularnost kulta sv. Petke, prije svega u seoskim sredinama, može se objasniti činjenicom što je ta svetiteljka uživala glas »brzo-

²⁵ Petar Serović, Pavle Mijović, *Bokokotorska slikarska škola XVII—XIX vijeka i zograf daskal Dimitrije* (osvrt na knjigu), Istorijski zapisi XIX, sv. 1, Titograd, 1962, str. 125.

Kult sv. Petke (Venerande) bio je popularan i kod rimokatolika u Boki kotorskoj. Tako su današnje crkve sv. Ane u Kotoru, Prčanju, Gornjem Stolivu, iznad Perasta i u Đurićima bile posvećene sv. Vencrandi.

²⁶ Kult treće Petke — mučenicice Paraskeve iz Ikonije, koju crkva slavi 28. oktobra, nije bio poznat ni raširen u Boki kotorskoj, niti pak drugdje kod balkanskih Slovena (up. Lazar Mirković, *Heortologija*, Beograd, 1961, 73).

²⁷ Žitije sv. Petke Rimnjanke objavio je St. Novaković, *Apokrifno žitije sv. Petke*, Spomenik SKA XXIX, Beograd 1895, str. 23—32. Žitije sv. Petke Trnovske od bugarskog patrijarha Jcftimija objavljen je na srpsko-hrvatskom jeziku prvi put u Zborniku Božidara Vukovića pod 14. oktobrom. I njega je objavio St. Novaković, *Zivot sv. Petke od patrijarha vidinskog Jcftimija*, Starine JAZU, Zagreb, 1877, str. 48—59.

pomoćnice« i iscjeliteljke od stočnih pošasti.²⁸ Iako lik sv. Petke susrećemo u skoro svim našim živopisanim hramovima od druge polovine XVI v., bilo kao figuru u prvoj zoni, kao poprsje ili medaljon, ipak su ilustracije s njenim žitijskim dosta rijetke. Tako je u svega nekoliko crkava tog vremena sačuvano nekoliko žitijskih kompozicija: u Donjoj Kamenici s kraja XVI ili početkom XVII v.,²⁹ u selu Trnovu kod Raške (1579/80),³⁰ u Mladom Nagoričinu (1628) i konačno ovaj u Mrkovima.³¹

U Mrkovima se Dimitrije daskal uglavnom koristio scenama iz žitija sv. Petke Rimljanke. Tu svega za jednu scenu možemo biti sigurni da se odnosi na trnovsku svetiteljku. To je scena *Prenos moštiju sv. Petke*, koja je nespretno interpolirana između prizora *Osveta nad carem i Molitve sv. Petke* (?), sa kojima nema nikakvu logičnu povezanost. Izgleda da česte translacije moštiju sv. Petke Trnovske — od Carigrada, Trnova i Beograda do Jašija u Moldaviji nijesu bile zaboravljene, već su uticale na širenje i utvrđenje njenog kulta kod balkanskih Slovena. To se, čini se, kosnulo i Dimitrija daskala do te mjere, da je Prenos moštiju ubacio u mrkovski živopis i to u žitijski lanac na mjesto na koje se ne očekuje.

Na mrkovskom živopisu mogu se uočiti još neke posebnosti, pa i noviteti. Tako se tu pojavljuju konjaničke figure sv. Đorđa i sv. Dimitrija i to na vrlo istaknutom mjestu u prvoj slikanoj zoni. Te dvije scene se često susreću na ikonopisnim djelima, naročito na krilima kućnih triptiha XVII—XIX vijeka. Bile su omiljene teme importiranih ruskih ikona, ali se u našem freskopisu ne javljaju tako često. Uzme li se u obzir na jednom drugom mjestu iznijeto mišljenje da se porijeklo Dimitrija daskala, a najvjerojatnije i njegovo školovanje, može povezati sa manastirom Moračom,³² onda njegova naklonost prema konjaničkim figurama Đorđa i Dimitrija postaje shvatljivija. Te scene, samo u nešto sažetijem obliku što se tiče sv. Đorđa, naslikao je na fasadi moračkog hrama

²⁸ Oslonac za to se može naći i u predsmrtnoj molitvi sv. Petke: «I ako ljudi u gradu ili selu molitveni hram podignu u moje ime, ime tvoje robinje, da na njihove njive i vinograde ne idu ni šakavci, ni gusjenice, ni buč, niti rđa, niti kakva god druga pakost; sačuvaj stada ovaca i goveda i svekolike buduće stoke od svake napasti koja bi im mogla doći» (St. Novaković, Spomenik XXIX, str. 25).

²⁹ M. Čorović-Ljubinković — R. Ljubinković, *Crkva u Donjoj Kamenici*, Starinar, n. s. I, Beograd, 1950, str. 78—81.

³⁰ Sreten Petković, *Zidno slikarstvo na području Pečke patrijaršije 1557—1614*, Novi Sad, 1965, str. 77.

³¹ U nas su i ikone sa žitijskim sv. Petke dosta rijetke. Jedna takva se nalazi u riznici Pečke patrijaršije. O njoj: A. Vasilic — M. Teodorović-Šakota, *Katalog riznice manastira Pečke patrijaršije*, Priština, 1957, str. 10; M. Čorović-Ljubinković, *Pečko-đečanska ikonopisna škola od XIV do XIX veka*, Beograd, 1955, str. 16. T. XXVII.

³² Na porijeklo Dimitrija daskala osvrnuli smo se u članku *«Ikonopisna djela Dimitrija daskala u Risnu»*, Boka, 12, 218—219.

1616. god. hilendarski monah Georgije Mitrofanović.³³ Isto susrećemo na fasadama još dva spomenika u sjevernoj Crnoj Gori — u Nikoljcu (druga polovina XVI v.)³⁴ i Podvrhu kod Bijelog Polja (pop Strahinja iz Budimlja 1613/14. g.).³⁵ Konjanička figura sv. Dorđa naslikana je još u Donjem Orahovcu i to u prvoj zoni na sjevernom zidu. Mjesto na kome su ove konjaničke figure najčešće postavljane — do ulaznih vrata na spoljnoj fasadi (Nikoljac, Podvrh, Moraća) ili odmah do ulaza u naos (Donji Orahovac, Mrkovi), nedvojbeno ukazuje na apotropejsko značenje koje se tim svetiteljima pridavalo. Istorijske prilike u kojima je naš narod živio u vrijeme Turaka uticale su da ti svetitelji, koji su se štovali kao mučenici i ratnici, dobiju i političku dimenziju. Njima su se pripisivali atributi oslobođioca, pobjednika i zaštitnika ratnika,³⁶ što je sasvim odgovaralo raspoloženju našeg naroda u vremenu teškog preživljavanja pod tuđinskom vlašću.

Slične reminiscencije prožimaju još jednu scenu u mrkovskom živopisu. To je *Vizija sv. Petra Aleksandrijskog*, scena u kojoj se sv. Petar Aleksandrijski obraća Hristu riječima: »*Ko ti razdru rizu, Spase?*«, na što slijedi Hristov odgovor: »*Arije bezumni*«. Ta scena je ušla u repertoar slikanih hramova, a uobičajeno mjesto joj je bilo na sjevernom zidu protezisa. Dimitrije slika tu scenu u Mrkovima, a kasnije i u Crkvi sv. Nikola u Pelinovu (Gornji Grbalj), na južnom zidu i to u nešto sažetijoj verziji — bez Arija.³⁷ No, pri tome je najzanimljivije to što je tekst pitanja kojeg Petar upućuje Hristu pisan u obadva slučaja obratno, tj. sa desne na lijevu stranu. Ta pojava se ne da tumačiti promjenom mjesta slikanja, pri čemu bi se moglo pomisliti da je zbog toga predložak bio inverzno postavljen. Uz nešto smjeliju pretpostavku rješenje ovog problema se može potražiti na sasvim drugoj strani.

Najme, učenje Arija, koji je osnovao vrlo jaku hrišćansku jeres — arijanizam, bilo je osuđeno na Prvom vaseljenskom saboru u Nikeji 325. godine. Vremenom je Arije postao sinonim za sva zastranjivanja — poput bogumilstva, patarenstva, neomanihejstva i sl.³⁸ Međutim, u XVIII vijeku, kada je Dimitrije daskal slikao pomenutu scenu, nije bio aktuelan ni arijanizam, niti bilo koja od navedenih jeresi. U to vrijeme »pravovjerne«, koji su živjeli pod

³³ Z. Kajmaković, *Georgije Mitrofanović*, Sarajevo, 1977, str. 172. i dalje

³⁴ Sreten Petković, nav. dj., 181—182.

³⁵ Isto, str. 211; A. Skovran, *Crkva sv. Nikole u Podvrhu kod Bijelog Polja*, *Starinar* IX—X, 1958—1959, str. 358—359.

³⁶ Up. V. Čajkanović, *Mit i religija kod Srba*, Beograd, 1973, str. 414.

³⁷ Ova scena je prikazana na južnom zidu oltarnog prostora još u živopisu sv. Trojice Pljevaljske (1595. g.), (up. S. Petković, *Sveta Trojica Pljevaljska*, str. 64), kao i kod većine spomenika koje je živopisao majstor Radul: Crkolez (1672/73. g.), sv. Nikola u Pečkoj patrijaršiji (1673/74. g.) i Praskvica (1680. g.).

³⁸ O antiarijanstvu te scene up. G. Millet, *La vision de Pierre d'Alexandrie*, *Mélanges Ch. Diehl*, II, Paris, 1930, 3.

turskom vlašću, a sa kojima je Dimitrije daskal bio višestruko vezan, mućio je sasvim drugi problem — renegati. To je vrijeme kada i cetinjski vladika Danilo Petrović pokušava da radikalnim intervencijama stane na put odnarođavanju i oslobodi se od poturica. Ukoliko je Dimitrije imao na umu tu pojavu ispisujući tekst s desne na lijevu stranu, kao što je to slučaj u jeziku onih kojima je ta aluzija bila upućena, onda je način njegove aluzije ne samo neobičan već i originalan.

U mrkovskom živopisu se mogu zapaziti još neke ikonografske osobenosti po kojima taj spomenik zauzima neobično mjesto u našem poznom freskopisu. Pored ostalog, i srpski svetitelji Sava i Simeon (Nemanja) postavljeni su na neuobičajen način. Doduše, njihovo mjesto je na zapadnom zidu, ali ih Dimitrije u Mrkovima razdvaja i njima flankira ulazna vrata, te time svetitelji dobijaju ulogu čuvara hrama, dok tradicionalne čuvere, arhistratige Mihaila i Gavriila, pomjera u stranu.

I pored nekih zamjerki likovno-estetske prirode, koje se mogu uputiti Dimitriju daskalu, njegov cjelokupan opus nam daje za pravo da ga držimo za teološki obrazovanog i ikonografski upućenog slikara. To dokazuje i niz novosti koje je uveo ili reafirmisao u naše pozno slikarstvo.³⁹ Te posebnosti ni u kom slučaju nijesu proizvod slučajnosti ili nesporazuma slikara, već svjesno htijenje da se u momentu kada se autoritet živopisa sve više ljulja i kada je ta vrsta umjetnosti duboko zakoraćila u anahronizam, uvedu izvjesne nekonvencionalnosti i osvježenja za koja se ne bi moglo reći da su neinventivna. Dobar primjer za to je i živopis u Mrkovima.

Ikonostas Rafaila Dimitrijevića u Radovanićima

U luštičkom selu Radovanićima, nedaleko od Crkve sv. Nikole, nalazi se jedna crkva posvećena sv. Georgiju. Na nju su se ukratko osvrnuli vrijedni istraživači bokokotorskih starina Crnogorčević i Nakićenović,⁴⁰ koji donose nekoliko podataka koji se odnose, prije svega, na arhitekturu crkve. Vrlo je zanimljivo da ni jedan od njih ni jednom riječju ne pominju ikonostas koji se tada, kao i sada, nalazio u njoj, a izradio ga je jedan od najboljih domaćih ikonopisaca XVIII vijeka — Rafailo Dimitrijević. Sve dileme oko autorstva otklonio je sâm slikar potpisujući se krupnim slo-

³⁹ Između ostalog Dimitrije daskal je uveo u naše postvizantijsko slikarstvo ikonografske scene Bogorodicu «Živonosni istočnik», Pokrov Bogorodičin, nekoliko scena iz žitija sv. Nikole, a po svoj prilici i lik kinokefalnog Hristofora (svetitelja sa psećom glavom), o čemu pripremamo jednu opširniju raspravu.

⁴⁰ M. Crnogorčević, *Crkve u Luštici*, str. 42; S. Nakićenović, *Boka*, str. 361.

vima na prijestolnoj ikoni Isusa Hrista »*Ruka Rafaila zografa*«, dodajući još i godinu nastanka ikonostasa — 1751.

Ikonostas je, srećom, dosta dobro očuvan. Na drvenoj podlozi, kao i na pikturnalnom dijelu, nema ozbiljnijih oštećenja, izuzev što su carske dveri i nadverje sa Gostoljubljem Avramovim oljupani. Koncipiran je vrlo jednostavno, u duhu naših ikonopisa XVIII vijeka. Na njemu su duborezni ukrasi, česti pratilac bokokotorskih ikonostasa tog doba, neznatno zastupljeni, i to samo u završnom dijelu. Ikonostas se sastoji od carskih dveri, dva nadverja, tri prijestolne ikone, deisisne ploče i krsta sa Raspećem. Pošto do sada nije bio evidentiran navodimo ovdje neke osnovne podatke o njemu.

Na *carskim dverima* (55 cm × 132,50 cm) je predstavljena uobičajena scena Blagovijesti. Na lijevom krilu je arhangel Gavriilo u širokom raskoraku. U lijevoj ruci drži vjesničku palicu, a desnom blagosilja Bogorodicu. Na desnom krilu je Bogorodica ispred jedne neodređene arhitekture. U lijevoj ruci drži purpurnu kudelj, dok joj iz desne ispada vreteno, čime se naglašava njena uplašenost iznenadnom pojavom arhanela Gavrila. U lučnom završetku dveri smještena su poprsja careva-proroka Davida i Solomona sa krunama na glavi i nečitljivim tekstom na svicima koje pokazuju. Preklopni stupčić dveri, kao i ivice, oivičeni su crvenom trakom.

Iznad dveri se nalazi *nadverje sa Deisisom* (56,50 cm × 30,50 cm). U sredini je Hristos u crvenom divitionu i žutom loru ukrašenom bisernim nizovima. Rukama blagosilja u pravcu Bogorodice i Jovana Krstitelja, koji mu se obraćaju u blagom naklonu i pokrivenih ruku. Figure su prikazane u tri četvrti. Oreoli zlatni. Na poleđini je pored signatura ispisano: »Hristos vocari se i va lepotu obleče se«.

Na drugom nadverju (66,50 cm × 35 cm), koje je smješteno iznad ulaza u protezis, naslikana je starozavjetna *sv. Trojica* kao *Gostoljublje Avramovo*. Oko ovalnog stola, na kome se nalazi mnoštvo pribora za jelo, sjede tri krilata anđela i blagosiljaju u pravcu trpeze. Sara i Avram nijesu prikazani.

Prijestolna ikona *Bogorodice sa Hristom i arhangelima* (53,50 cm × 83 cm) smještena je sjeverno od carskih dveri. Bogorodica je obučena u tamnocrveni maforij kako sjedi na prijestolu sa visokim naslonom. Na krilu drži dijete Hrista, dok poviše nje stoje arhandeli Gavriilo i Mihailo. Okvir ikone je izdignut za nekoliko milimetara.

Druga prijestolna ikona (49,50 × 83 cm) predstavlja *Hrista na prijestolu*. Njemu se sa strane obraća Bogorodica i Jovan Krstitelj u deisisnoj varijanti. Poleđina je, kao i na prethodnoj, tamnozeleno i zlatna. Potpis slikara i datum ispisani su u lijevom donjem uglu. Na otvorenom jevanđelju što Hrist drži lijevom rukom čitljiv je tekst po Mateju (25,34).

Do južnog zida postavljena je hramska ikona *sv. Đorda* (50 × 83). Svetitelj je prikazan na bijelom konju u momentu kad

dugačkim kopljem probija ralje neobične nemani koja se svojim repom obavija konju oko zadnjih nogu. Princeza sa krunom na glavi drži bijelu vezicu na kojoj je neman zavezana. Sa bedema grada prizor posmatra car i carica, koji spasiocu bacaju ključeve. U pozadini su tri brda sa obrušavajućim padinama i stjenovitim vrhovima. Preovlađuju plava, crvena i smeđa boja.

Deisisna ploča (277 cm × 31,50 cm) se sastoji iz jedne oslikane horizontalno postavljene daske. U centralnom dijelu je dopojasni Hristos između Bogorodice i Jovana Krstitelja, što opet čini deisisnu kompoziciju — treću na ovom ikonostasu. Desno od njih su apostoli Pavle, Jovan, Luka, Andrej, Vartolomej i Toma, a lijevo Petar, Matej, Marko, Simon, Jakov i Filip. Jevanđelisti u rukama drže zatvorene knjige, a ostali apostoli zamotane svitke. Poledina je ispunjena zelenom i zlatnom bojom iznad koje su plavi lukovi vrlo slični onima na deisisnoj ploči ikonostasa Crkve sv. Petke u Mrkovima.⁴¹

Ikonostas se završava »zmajskim podnožjem« na kojemu su grubo modelovane dvije afrontirane nemani iznad kojih je postavljen krst sa oslikanim Raspećem. Hristovo tijelo je prikazano veoma neanatomski, a glava naglo pognuta na desno rame. Krakovi krsta se završavaju proširenjima na kojima su vjerovatno bili naslikani simboli četiri jevanđeliste koji se sada ne vide.

Na ikonostasu su pričvršćeni još i dijelovi nekih dveri, koje bi mogle biti takode Rafailov rad. One su tu dospjele iz neke luštičke crkve za koju je Rafailo radio ikonostas. Mogla bi to biti Crkva sv. Arhandela Mihaila u selu Klincima, na čijem starom ikonostasu se nalazio potpis »Ruka Rafaila pisara«.⁴²

O slikaru ikonostasa u Radovaničima, Rafailu Dimitrijeviću, poznat je priličan broj podataka, što, prije svega, treba zahvaliti njegovom običaju da često potpisuje svoja djela. Njega je, kao jedinog ikonopisca iz slikarske porodice Dimitrijevića-Rafailovića, sredinom prošlog vijeka uvrstio u svoj »Slovník« Ivan Kukuljević-Sakcinski.⁴³ Rafailova potpisana djela susreću se u razdoblju od 1723. do 1756. godine.⁴⁴ Bio je cijenjen ikonopisac svog vremena, te je

⁴¹ Ikonostas je mrkovske crkve obradio Pavle Mijović u svojoj studiji, *Bokokotorska slikarska škola XVII—XIX vijeka*, str. 75—76.

⁴² M. Crnogorčević, *Crkve u Luštici*, str. 131.

⁴³ Ivan Kukuljević-Sakcinski, *Slovník umjetnikah jugoslavenskih*, Zagreb, 1858, str. 63.

⁴⁴ Rafailov potpis susreće se prvi put na ikoni arhandela Mihaila i Gavriela sa scenama njihovih javljanja koja se danas nalazi u Umjetničkoj galeriji Bosne i Hercegovine. O tome Đ. Mazalić, *Jedna slika Rafaila Dimitrijevića*, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Sarajevo, 1936, str. 57—60.

Posljednje Rafailove potpise susrećemo 1756. god. na ikonostasu sv. Gospe u Njegušima, gdje je izradio 12 prazničnih scena. Iste godine se potpisao na ikoni sv. Petra i Pavla sa scenama apostolskih djela, koja je bila u vlasništvu Koste Strajnića, a sada se nalazi u Narodnom muzeju u Beogradu (up. Gordana Tomić, *Bokokotorska ikonopisna škola XVII—XIX vek*, (katalog), Beograd, 1957, kat. br. 7).

Summary

A CONTRIBUTION TO THE STUDY OF THE CULTURAL MONUMENTS OF LUŠTICA

Mr Rajko VUJICIC

Among the numerous monuments of the Luštica peninsula several sacral objects, two fresco paintings and some icon works produced during the 18th century, attracted the attention of the author.

The St Tripun's Church in the village of Klinci is a small one nave building with an apse in the east and a «spindle shaped» belfry in the west. In 1953 there were discovered and partly cleaned frescos presenting the figures of certain saints: St Tripun, St Nikola, St Petka, St Nedjelja and so on. The artistic qualities of these frescoes make them close to those in St Đorđe's Church of Donji Orahovac, St Arhandjel's in the village of Arandclovo in Herzegovina, as well as the second layer of the painting in Jeksa near Rijeka Crnojevića. The date of these mural paintings can be fixed in the early decades of the 18th century when the painting of churches in Boka and the neighbouring areas was flourishing.

The second fresco group, the one in St Petka's of the village of Mrkovi, attracted the attention of the lovers of relics and scientists a long time ago. Though the frescos have been described in detail, their icon qualities, as well as some artistic ones have not been quite exhausted. Dimitrije the Teacher, the painter who decorated the church in 1704, introduced quite new icon painting qualities, which in the opinion of the author of this article, tend to refresh some of the anachronic ways of painting. Otherwise the cult of St Petka was widespread and popular in such rural environments as Luštica, so that most of the space on the wall was dedicated to her.

In the small church of St Georgije in Radovanići the author discovered an iconostasis made by the famous icon painter of Boka Kotorska Rafailo Dimitrijević in 1751. Though it is a small rural iconostasis, the work presents an interesting unity and the only preserved iconostasis of that icon painter.

PRAVILNIK DRUŠTVA »SRPSKE ČITAONICE« U HERCEG-NOVOM IZ 1894. GODINE

Gradska inteligencija Novske krajine, nastala seobom vladike Savatija Ljubibratića iz manastira Tvrdoša posljednje decenije XVII vijeka, već polovinom XVIII vijeka, ističe svoj zahtjev za otvaranjem škola. Ona se putem svojih crkveno-opštinskih organizacija — ustanova u kojima se sticalo sve najbogatije, najrodoljubivije i najučelnije — borila za svoja prava i ostvarenje svojih ekonomsko-političkih i prosvjetno-kulturnih zahtjeva.¹ Brojna bratstva *Komunitadi topaljske*² davala su ugledne pomorce i Mlecima i Austriji. Plovili su oni i pod ruskim, francuskim i grčkim zastavama. Svoja materijalna dobra i novac izvan zavičaja imali su u Trstu, Carigradu, Italiji, Rusiji i Rumuniji. Simo Matavulj piše da je u njegovo vrijeme u Hercegovskoj krajini bilo šezdeset i pet bratstava »u kojima od vajkada bješe po jedan kapetan pomorski« (*Boka i Bokelji*, Novi Sad, Matica srpska, 1893).

Zbog oskudice škola za vrijeme mletačke uprave »morali su starješine pravoslavne vjere slati sinove u austrijsku državu da se uče čitanju, pisanju, srpskome jeziku, naukama humaniora retorici i skladnome ponašanju u društvu...«³

Sest glavara *Komunitadi topaljske*, koje je narod birao između sebe, svake godine »sve svoje službene poslove pisahu srpski.«⁴

¹ Tomo K. Popović, *Herceg-Novi. Istorijske bilješke. Knjiga prva 1382—1797*, Herceg-Novi, 1924. Izdanje »Orjena«, Društva za poljepšavanje i unapređivanje Herceg-Novoga i okolice mu, 132, 135—138.

² Posebnim dukalom ustanovljena je slobodna Topaljska opština (14. jula 1718. do propasti Mletačke Republike 16. avgusta 1797). »Komunitad od Tople« su sačinjavala sela: Topla, Mojdež, Mokrine i Zeleno Brdo, Ratiševina, Trebesin i Sv. Stefan (Sušcepan), Podi sa Dolima i Brajkovinom, Kameno, Miočević i Denović, Kumbor i Podgora, Zlijebi, Sasović i Kazimir, Kuti sa Presjekom, Lastvom, Rujevom i Bogljenovićima, Baošić, Bijela, Kruševica i Jošica. (Dr Vladimir Corović, *Topaljska opština kod Herceg-Novog u prvoj polovini XVIII veka*, Glasnik Geografskog društva za 1929, sv. XV, 1—11.)

³ Tomo K. Popović, nav. djelo, 132—133.

⁴ Tomo K. Popović, nav. djelo 139, v. tamo navedenu literaturu. Up. i bilješku o postavljanju »barjaktara od stendarda« (glavna vojnička zastava

Gradska inteligencija Herceg-Novog nastavljala je i u XIX vijeku školovanje utrvenim putevima svog narodnog porijekla: u bogoslovijama tada austrijske Dalmacije i Ugarske ili u svojoj pomorskoj školi u Herceg-Novom. Simo Matavulj piše u svojim memoarskim zapisima između ostalog: »... Vlada se dugo protivila želji Novljana, pa najposlije, čini mi se oko 1862. g. najviše po nastojanju Stjepana Ljubiše, učini im po volji. Prvi upravnik nove, jedine srpske srednje škole na primorju bio je Mato Mrša, dotle profesor nautike u Zadru... Krstiše je svečano i izradiše da joj i vlada prizna sva krštena imena: Zavod Srbina, pomorska škola, zadužbina Boškovića — Đurovića — Laketića...«⁵ Kada se, dakle, poslije šezdesetih godina u Monarhiji javio slobodniji ustavni život, Novljani su osnovali i prvu srednju školu na primorju sa nastavnim maternjim jezikom. U svojim memoarskim bilješkama Matavulj će dalje zabilježiti o srpskom jeziku: »... U Novom počeh čitati Sveto pismo u prijevodu Daničićevu i Vukovu, i tek tada razumjeh da se pravi književni naš jezik, kao takav nigdje ne govori, nego da je sastavljen od onoga što je najbolje u svijema krajevima, od riječi koje su općenitije i koje su bliže starome jeziku. Tada nabavih gramatičke spise Daničićeve, Novakovićeve i Boškovićeve, te s velikom pomnjom počeh ispočetka, kao što je trebalo, da je sreće bilo, da su me drugi u djetinjstvu uputili! Mnogo mi je valjalo što sam poznavao crkveni jezik i što sam zapamtio stilesiju crkvenih pjesama...«⁶ Pored italijanske jezičke

pod kojom se skupljala narodna vojska u ratno doba). Bilješka glasi ad literam:

Na 3 marča 1773 na Toploj od Novoga

M(csto) P(ečata) S(vetoga) V(oznesenija) H(ristova)

Budući pasuo [od ital. passare, proći, J. S.] s ovoga svijeta na drugi Jovo Vučinov koji je bio bariaktar od stendarda od sve komunitadi od Tople, odluči ova bankada z dogovorom sve starešina učiniti drugoga bariaktara od istoga stendarda, koga narekosmo i učinismo... Savu Sarabaću Zeravicu sina Antonova Zeravicu, a nebuđu [od ital. il nipote, bratućed, J. S.] pokojnoga kapetana Save i Ivana Sarabaće Zeravica koji je bio najprvi bariaktar od ove krajine i nosio ga jumački... u ratno doba, kako siedoče mnogi publici atestati [ital. pubblici attestati, javna svjedočanstva, J. S.] a navlaštito atestat pokojnoga kavaliera konte Ivana Burovića i podpisuemo se za utrdene i postavlamu pečat

Nikolò Goracucchi capitano della Com^{te} [opštinski predsjednik']

Gligor Popović, suđa od komunitadi

Anto Laketić, suđa od komunitadi

Vasil Nakićenović, suđa od komunitadi

Jovo Stanišić, suđa od komunitadi

Jovo Milanović kancre od kom.^a [opštinski bilježnik'] (Petar Šerović, Iz arhive stare Topaljske opštine kod Herceg-Novog. Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu, Beograd, 1933, knj. VIII, 30).

⁵ Simo Matavulj, *Bilješke jednog pisca*, Novi Sad — Beograd (Matica srpska — Srpska književna zadruga), *Srpska književnost u sto knjiga*, knj. 53, 67.

⁶ Simo Matavulj, nav. djelo, 88.

i opšte kulture kao i stručne pomorske terminologije. Matavulj je primjenjivao i vukovsko-daničićevski jezički izraz u novskoj pomorskoj školi već osamdesetih godina prošloga vijeka (boravio je kao učitelj italijanskog jezika u školi od 1874—1881). To je vrijeme kada su đačke podružnice *Ujedinjene omladine srpske* (1866—1872) djelovale i u primorju i imali svoje povjerenike i na području južne Dalmacije: u Dubrovniku prof. Luko Zore i konte Jozo Bona, u Herceg-Novom Jefto Gojković, u Risnu Mitar Bjeladinović, u Kotoru Špiro Ognjenović i Niko Stefanović, u Budvi Ilija Račeta, gradonačelnik.⁷ Poslije raspada *Ujedinjene omladine srpske* kao nacionalno-političke stranke, i dalje su ostali nacionalni i prosvjetno-kulturni zadaci na polju njegovanja i izgrađivanja književnosti i jezika. Čitaonice, kao institucije najšireg društvenog karaktera, i dalje imaju u svome programu kulturno-nacionalne ciljeve.

Godine 1862. u tadašnjoj Opštini Dobrota, kraj današnjeg Kotora, osnovana je *Slavjanska čitaonica* čiji je prvi predsjednik bio kapetan Vido Kamenarović. Za počasne predsjednike predložio je mladog susjednog suverena knjaza Nikolu Prvoga i biskupa Strosmajera. U pozdravnom govoru između ostalog je kazao: *«... Osnivamo ovu čitaonicu prije svega radi našega jezika, ovaj vez bratske ljubavi pravog napretka, ovaj stub budućnosti, jer bez temelja kuća se ne gradi, a temelj narodnosti je naš jezik i temelj nauke materinsko vaspitanje. Sastajmo se u ovoj čitaonici, neka se umovi izoštravaju i razna mišljenja izadu na jedno hladnokrvno bojište tada će se naša otadžbina podići među svojim sestrama i ispoljiti vrline sinova svojih...»* A kad je pukla nevesinjska puška, šalje Čitaonica knjazu Nikoli depešu: *«Dobročani susjedi, zasluženoj Crnoj Gori, ushićenim srcem vapi u dobar čas Kneže zasjao mač u tvojoj viteškoj desnici. Neka se već skrše lanci sužne naše braće i ponovi silna srpska slava.»*⁸

Godine 1869. Čitaonica u Irigu, jedna od najstarijih srpskih čitaonica u Vojvodini, izabrala je za svoje počasne članove Stefana Mitrova Ljubišu i Božidara Petranovića, kao narodne borce sa primorja, Boke kotorske i Dalmacije.⁹ U Knjaževini Crnoj Gori, krajem XIX vijeka, osnivaju se na Cetinju književno-naučna društva kao ustanove nacionalno-prosvjetiteljskog karaktera: *Društvo «Gorski vijenac»* (1894) i *Čitaonica vetinjska*. Izdavali su književni list *«Luču»* (1895—1900) i *«Književni list»* (1901—1902).¹⁰

⁷ Jovan Skerlić, *Omladina i njena književnost (1848—1871)*. Beograd, 1906, 123.

⁸ Up. *Govor Mirka M. Komnenovića*, Sremski Karlovci (Patrijaršijska štamparija), 1937, 21.

⁹ Dr. Košta Milutinović, *O političkom liku Lazara Tomunovića*. Istorijski zapisi, Titograd, XXIX (XLIX/1976, sv. 3—4, 496—497.

¹⁰ D. D. Vuksan, *Pregled štampe u Crnoj Gori 1834—1934*. O stogodišnjici svoga postanka izdala Banovinska štamparija «Obod», Cetinje, 1934, 105—110 i 111—112. *Srpsko čitalište* osnovano je još 1846. g. u Beogradu

II

Pravilnik Društva »Srpske čitaonice u Herceg-Novome predstavlja dokumenat o obrazovanosti onih snaga hercegnovskog primorja koje su na osnovu trgovačkog kapitala i pomorstva bile utemeljivači Društva »Srpska čitaonica«. Te snage su generacijama unazad predano sticale i čuvale podjednako materijalna i zavičajno-duhovna dobra, posebno svoj maternji jezik i svoje pismo. Čvrsto organizovane u razvijenoj gradskoj komuni, svojim sopstvenim opredjeljenjima i inicijativama, vodile su i ekonomsku, i prosvjetnu, i jezičku politiku. *Pravilnik Društva »Srpske čitaonice«* nesumnjiv je dokaz urbane razvijenosti i obrazovnih usmjerenja pothranjivanih narodnim izvorima. U okviru svojih javnih ovlašćenja, sa statusom pravnog lica, hercegnovska *Srpska čitaonica* služila se savremenom književnojezičkom normom, već posljednjih decenija XIX vijeka. Pomenuti dokumenat doprinos je opštoj srpskohrvatskoj jezičkoknjiževnoj i kulturnoj istoriji.

Donosimo u potpunosti i ad literam sve odredbe *Pravilnika Društva »Srpske čitaonice«*, kao i na kraju njegovu, latinicom odštampanu, zakonsku registraciju.

PRAVILNIK SRPSKE ČITAONICE u Herceg-Novome.

§ 1.

Društvu je ime: »Srpska Čitaonica«, sjedište mu je u Herceg-Novome.

§ 2.

Znakovi društva jesu:

- a) Austrijski trgovački barjak i crveno-plavo bijela srpska narodna zastava;
- b) Natpis na tabli: »Srpska Čitaonica«, koja mora visiti na stanu društva s dvora.

§ 3.

Poglavita je cijelj ovome društvu, da se čitanjem knjiga i novina, i prijateljskim sastancima poučava i obavještava o književnom i znanstvenom napretku, i dnevnim događajima političkim.

»poradi čitanja novina i knjiga i poradi međusobnog saobraštenija«. Imalo je predsjednika, blagajnika i bibliotekara. Primalo je svu srbijansku i vojvođansku štampu i glavne austrijske, njemačke, francuske i engleske novine i časopise. Godine 1847. pokrenulo je svoj organ *Novine Čitališta beogradskog*. Njegovi članci bili su iz redova tadašnje inteligencije i bogatijih trgovaca. Slične ustanove osnovane su i u Smedercvu, Kragujevcu, Sapcu i drugim mjestima Srbije (Mala enciklopedija Prosvete, knj. II, Beograd, 1953, 1009).

§ 4.

Srestva, kojima društvo tu cijelj postizava, sastoje se iz dobrovoljnijeh priloga, iz priloga članova utemeljača, koje članovi društva namjenjuju, i iz članarine.

§ 5.

Zvanični jezik »Srpske Čitaonice« u Herceg-Novome je srpski sa ćirilskim slovima.

§ 6.

Članovi »Srpske Čitaonice« u Herceg-Novome dijele se na:

- a) Počasne, koji su stekli osobite zasluge za Čitaonicu, što su je moralno ili materijalno pomagali, ili se inače odlikovali u pravcima, koje ova Čitaonica prema svojoj zadaći želi unaprijediti, Počasne članove bira skupština na prijedlog Upraviteljstva tajnijem glasanjem bez debate;
- b) Utemeljače, koji u korist društvenog imetka uplate na jedan put forinata 10, a osim toga plaćaju običnu mjesečnu članarinu od forinta 1 u gradu, a 50 novčića iz van grada. Ovi se obvezuju, da će biti članovi Čitaonice dvije godine;
- v) Uživatelje, koji plaćaju mjesečnu članarinu od forinta 1 odnosno 50 novčića. Ovi se obvezuju, da će biti članovi Čitaonice jednu godinu.

§ 7.

Svaki član ima pravo: dolaziti u Čitaonicu, čitati u njoj novine i knjige, i učestvovati kod svijeh zabava i predavanja. Svi članovi imaju pravo predložiti koje novine da se drže i uživaju pravo pritužbe.

Počasni članovi imaju u skupštini samo savjetujući glas. Izabrani u Upraviteljstvo moraju biti 3 člana od utemeljača i 2 od uživatelja; a predsjednik mora da bude utemeljač.

Utemeljači, kao i uživatelji, imaju pravo, da biraju Upraviteljstvo, i imaju pravo interpelacije.

§ 8.

Svi, bez razlike, članovi obvezuju se: držati se tačno pravila i pokoravati se svim zaključcima skupštine i Upraviteljstva. Najpače se obvezuju plaćati članarinu onako, kako to Upraviteljstvo odredi, i držati se kućnog reda.

§ 9.

Članstvo se gubi:

- a) Smrću;
- b) Istupom;
- v) Isključenjem.

Smrću prestaje članstvo i sve nedospjele obveze prema društvu. Ko poslije izmimuća roka, za koji se obvezao biti članom, iz Čitaonice istupiti želi, valja da tu svoju namjeru prijavi Upraviteljstvu barem 4 nedjelje prije nego mu ističe rok, jer će se inače poslije toga smatrati, da se je obvezao biti članom još za jednu godinu.

§ 10.

Članove činovnike, koji budu iz Herceg-Novog premješteni, mora Upraviteljstvo odmah razriješiti, ako svoj istup prijave barem 3 dana prije svog odlaska, i sve svoje nedospjele obveze društvu namire.

§ 11.

Član Čitaonice može biti isključen zbog počinjena kakva god zločina, a i zbog prestupaka i prekršaja iz koristoljublja, zatim zbog takvog čina, kojim mu se ruši čist karakter. Onda, ako protiv Čitaonice ili njezinih ciljeva radi s namjerom, da Čitaonicu sruši, ili joj postizanje zadaće osujeti; dalje zbog grube nepristojnosti u prostorijama Čitaonice, ili ako na suprot trokratnoj opomeni ne plati svoj dug, koji je dotle dospio. Prijedlog za isključenje nekog člana uzeće Upraviteljstvo u pretres, ako ga je podnio jedan od Upraviteljstva ili 6 društvenih članova; o njemu valja da se tuženi izrazi u roku od 8 dana, a riješava ga Upraviteljstvo u sjednici od najmanje 3 člana i predsjednika.

Zaključak biće valjan, ako je stvoren sa polovinu glasova. Protiv tog zaključka može se tuženi u roku od 14 dana prizvati na glavnu skupštinu. Od časa, kada je neko saznao da je predložen na isključenje, pa do konačnog rješenja, ne smije pohađati Čitaonicu. S časom pravomoćnosti isključenja dospjeva sva članarina do konca roka, dokle se je dotični obvezao ostati članom, a moći će se odmah tužiti sudu bez opomene.

§ 12.

Sporna pitanja i razmirice, potičuće iz društvenih odnošaja, rješava u prvoj instanciji Upraviteljstvo, a konačno glavna skupština.

§ 13.

Dugovi se ućeruju sudskim putem, ako se poslije trokratne opomene ne plate.

§ 14.

Društveno upraviteljstvo sastoji se: iz predsjednika i 4 odbornika, koje je glavna skupština tajnim glasanjem izabrala za jednu (1) godinu dana, Upraviteljstvo drži svoje sjednice svako 3 mjeseca

dana, a ako 2 (dva) odbornika žele, mora predsjednik i mimo toga sazvati sjednicu. Zaključak Upraviteljstva biće valjan, ako je stvoren u sjednici od najmanje 3 člana Upraviteljstva; a kad se radi o primanju ili isključenju članova, najmanje od tri člana Upraviteljstva i predsjednika.

§ 15.

1) Upraviteljstvo bira iz svoje sredine: podpredsjednika, tajnika, blagajnika i knjižničara;

2) Rješava tekuće poslove, pazi na tačno plaćanje članarine, prinosa i dugova, opominje dužnike, odlučuje o izdacima i o tome, kako će se društveni imetak korisno upotrijebiti;

3) Rješava prijedloge i želje pojedinih članova o nabavljanju novina i namještaja;

4) Rješava o primanju, isključenju i istupu članova i rješava sporna pitanja i razmirice potičuće iz društvenih odnošaja;

5) Pripravlja društveni proračun za dođuću godinu; pregleda i sve prijedloge predsjednikove za skupštinu;

6) Bira, mjesto istupivših članova Upraviteljstva, zamjenike do skupštine.

§ 16.

Upraviteljstvo saziva glavne skupštine i njima predsjedava društveni predsjednik.

Zapisnik potpisuje predsjednik i tajnik, a ovjerava ga jedan prisutni član u dođućoj sjednici.

§ 17.

Društvenog predsjednika bira glavna skupština tajnim glasanjem. On je za svoje čine samo njoj odgovoran, a u pogledu vršenja zaključaka Upraviteljstva — Upraviteljstvu. On saziva sjednice Upraviteljstva.

§ 18.

Ako je predsjednik spriječen, zastupa ga u svim pravima i dužnostima podpredsjednik.

§ 19.

Društvo javno predstavlja predsjednik, a kad je ovaj spriječen, — podpredsjednik s tajnikom.

§ 20.

Blagajnik vodi društvene račune i potrebite knjige, iz kojih se može vidjeti stanje imetka. On drži kasu i uložne knjižice. Dužan je isplatiti sve svote, koje dozvoli predsjednik i 2 člana Upraviteljstva.

§ 21.

Glavna skupština drži se u mjesecu Januaru svake godine, a inače, ako je zatraži barem 15 članova, te predsjedniku pismeno prijave svrhu sastanka. Glavna skupština moći će rješavati poslove, ako je prisutno barem 15 članova osim Upraviteljstva; ako ih pak na prvi poziv ne dođe toliko, sazvaće se druga skupština, koja će moći rješavati, i ako je samo 10 članova došlo osim Upraviteljstva Dnevni red ne smije se mijenjati.

§ 22.

Pravo glasa na glavnoj skupštini imaju svi oni, koji i na običnoj skupštini (§ 7.) — Zaključke stvara glavna skupština obično usmeno i javnim glasanjem, a za valjanost zaključaka dovoljna je većina glasova (osim § 23. tačka 4. i § 24.). Ako su glasovi jednaci, odlučuje predsjednik. Tajno se glasa samo pri izboru Upraviteljstva, počasnih članova, i o prizivu na isključenje.

§ 23.

Djelokrug glavne skupštine:

- 1) Bira društvenog predsjednika i društveno Upraviteljstvo za godinu dana;
- 2) Raspravlja o dnevnom redu i svim prijedlozima članova i Upraviteljstva;
- 3) Odobrava proračun za dojduću godinu i potvrđuje zaključne račune;
- 4) Mijenja pravila, ako je to predloženo od kojeg člana i ako je takav prijedlog poduprt od najmanje još 5 članova. Zaključak u tom pogledu vrijedi, ako pristane na promjenu barem dvije trećine prisutnih članova;
- 5) Rješava prizive o isključenju; a Upraviteljstvo bira počasne članove tajnim glasanjem bez prijetodne debate.

§ 24.

»Srpska Čitaonica« u Herceg-Novome može se raspustiti, ako to zaključi glavna skupština. Na takovoj skupštini moraju da budu prisutne dvije trećine članova a da devet desetina (9/10) od tih glasova budu za raspuštanje. Prijedlog za raspuštanje mora se u dnevnom redu dotične glavne skupštine naročito navesti, a ne smije se staviti pod natpisom »eventualija.«

§ 25.

Ako se »Srpska Čitaonica« u Herceg-Novome raspusti svojevoljno ili po naredbi Vlasti, Upraviteljstvo predaće njen imetak

članovima Utemeljačima na sahranu, pa ako se u roku od jedne (1) godine, poslije raspusta, ne bi osnovala po novo «Srpska Čitaonica» u Herceg-Novome, pripašće njen imetak pomenutim utemeljačima, izuzevši biblioteku, kojom će raspolagati glavna skupština.

Broj 33.428/V.

Da društvo «Srpska čitaonica» u Herceg-Novome postoji po ovim pravilima svjedoči se u smislu § 9. zakona 15. studenoga 1867. D.Z.L. broj 134.

Zadar dne 31. prosinca 1894.

Za c. k. Namjestnika

Pavich

Summary

THE BOOK OF REGULATIONS OF THE SOCIETY THE »SERBIAN READING ROOM« IN HERCEG-NOVI OF 1894

Dr Jelisaveta SUBOTIC

The book of Regulations of the »Serbian Reading Room« in Herceg-Novi presents a document showing the education level and enlightenment-cultural aims of those agents along the coast of Herceg-Novi who, basing their ability on the trading capital and the sea trade, established the society the »Serbian Reading Room«. For generations they devoted themselves to the accumulation and preservation of both material and spiritual wealth of their native region, in particular their own language and alphabet. Firmly organized in a developed urban community, according to their own determination and initiative, they led economic, educational and language policy. The proof of it are the documents of the old Community of Topla written in Cyrillic alphabet and the language of the native people. The Book of Regulations of the »Serbian Reading Room« in Herceg-Novi of 1894 is a firm proof of urban development and educated aims supported by the folk sources. Within its authority having the position of a juristic person the »Serbian Reading Room« in Herceg-Novi applied the contemporary literary-language standards in the late decades of the 19th century. The mentioned document is a contribution to the general Serbo-Croat literary-language and cultural history.

ПРВА ГЕНЕРАЦИЈА ДРЖАВНЕ НИЖЕ РЕАЛНЕ ГИМНАЗИЈЕ У ХЕРЦЕГ-НОВОМЕ (1919 — 1923)

Желимо да укратко прикажемо оствивање и рад обновљене школе у Србини, односно њен преображај у гимназију, као и прву послератну генерацију њених наставника и ђака. Њихов пионирски рад представљао је пробни ход ове врсте средњешколског образовања омладине из овог дела Босне. Сма-трамо да није сувишно да се тога сетимо у овом броју зборника „Босна“, а осим тога, неколико нас још живих представника те генерације није успело, услед земљотреса, да припреми и да 1979. године обележи шездесетогодишњицу ове гимназије, па је и то разлог за овај краћи напис.

Избијањем првог светског рата престала је да ради Српска поморска закладна школа у Србини, јер су јој забраниле сваки рад ондашње аустријске власти, којима је сметала њена просветна и патриотска улога.

Одмах по ослобођењу, 1918. године, Херцеговљани су се двоумили, да ли да обнове рад школе у Србини ранијег смера и њене познате традиције, или да са једног ширег аспекта размотре могућност преображаја ове школе у један савременији смер даљег школовања својих свршених основаца.

Тадашња Општина Херцег-Нови једва је имала средства и за само основно образовање. Њени грађани били су принуђени да се сами постарају за решавање овог приоритетног просветног питања. Превладао је мишљење да би тадашњим културно-просветним потребама више одговарала једна средња школа гимназијског типа, односно са ширим општим образовањем, него ранија школа у Србини, са њеним смером.

Тако је већ у септембру 1919. године једна група прелудимљивих Херцеговљана образовала Управни одбор, са задат-

ком да се позабави овим питањем и да предузме потребне кораке. У Одбор су ушли: прото Петар Рафајловић, прото Саво Накићеновић, Душан Прњат, Јово Секүловић, Васо Бүрић, Никола П. Доклестић, Илија Антељевић, Лазар Доклестић, Душан Перчиновић и дон Јосип Вүјовић. Чим се Одбор оформио, донео је неколико најнеопходнијих конститутивних одлука. Прво, утврдио је својим меморандумом потребу оснивања једне ниже реалне гимназије у Херцег-Новоме. Меморандум је послао на одобрење Министарству просвете у Београду. Истодобно је донео и потребне прописе и правила о раду ове школе, те о правима и дужностима њених бака итд.

За управитеља школе одређен је Петар Рафајловић, а за разредног старешину искусни просветни преталац Томо К. Поповић. За наставнике одређена је група од осам херцеговских просветних радника. Они су између себе овако поделили предмете:

Петар Рафајловић — православна веронаука и послови управитеља;

Томо Поповић — талијански и српскохрватски језик, и разредни старешина;

Саво Накићеновић — математика и историја;

Јосип Вүјовић — римокатоличка наука;

Милосав Бүрасовић — латински језик и математика;

Никола Миловић — француски језик и певање;

Никола Власов — цртање и

Лука Цириговић — гимнастика.¹

Сходно прописима рада школе, које је донео Управни одбор, руководећи се прописима, који су важили за гимназије, обављени су средином септембра 1919. пријемни испити; положила су их 53 бака. Током године многи од њих напустили су школовање, тако да их је остало 40 (од уписаних). На приложеној фотографији има их далско више и од броја оних који су положили пријемни испит. Наиме, месечна школарина износила је 50 круна (тада још није био уведен динар као законско средство плаћања). За многе родитеље овај износ школарине био је превисок, па су они довели и пријавили своју децу као приватисте, који би пратили наставу посредством реловних бака. Но, то је ипак била неостварљива жеља, па су временом отпали ови приватисти, тако да је остало уписаних свега 40. Школа је била смештена у згради Србине.

¹ За овај приказ коришћени су подаци из Извештаја гимназије за 1929/30, као и из аутобиографских забележака Саве Накићеновића, једног од иницијатора њеног оснивања, јер је бив. наставник (иначе руски изборница), Георгије Чајка, кад је био отпуштен, спалио њену документацију.

На слици седе редом слева ови наставници: Аркадије Северинов, Милосав Вурасовић, Јосип Вујовић, Петар Рафајловић, Тото Поповић, Франа Фатуга и Саво Накићеновић. Одсутни су Власов и Циргиновић, а на слици је накнадно примљени Ф. Фатуга (нема га у папезеном списку наставника).

На овој слици свршених ђака Гимназије недостаје њих 15, као и десет наставника. Присутни су била само три наставника — Власов, Рафајловић и Мандић. У првом реду иза наставника стоје редом слева најпре привремени домар (†), па ови ђаци: Косто Петровић, Кристина Целић (†), Никола Мандић (†), Катица Маровић, Војислав Рафајловић (†), Јованка Стојковић, Вуко Лучевић, Јово Накићеновић, Радојка Секулић (†), Наталија Моторнова, Дубица Доклестић (†), Ивојстомир Милашиновић (†), Бодан Видовић, Жарко Поробић (†), Стефанија Матковић (†), Владимир Лазаревић; — у другом реду слева стоје: Берислав Целадија (†), Јово Терзковић (†), Владимир Злоковић (†), Веселин Чујкас, Михајло Симић, Бранислав Доклестић, Војислав Чујкас (†), Јован Поповић (†), Јован Црногорчевић, Душан Черошић, Светозар Бидалић, Степан Досић (†) и Јероним Корнер (†). Према томе, од ових на слици свега је живих тринаест, а петнаест их се није сагледало.

Мада је наведени меморандум био упућен Министарству просвете још у септембру 1919, кад је и настава отпочела, на одобрење рада школе чекало се све до 17. децембра 1919. године. Тада је Министарство дало сагласност за рад школе, но под условом да је издржава Општина Херцег-Нови. Тако је и било све до 30. јула 1922; вечити проблем било је проналажење материјалних средстава за њен рад (школарина није била довољна, па је школу дотирала Општина, увек оскудна).

Наведеног дана донесен је декрет, у коме је, поред осталог, речено ... „да се приватна четвороразредна нижа реална гимназија у Херцег-Новом претвори у Државну четвороразредну нижу средњу школу у Херцег-Новом“. Тиме је коначно био скинут тежак терет издржавања ове школе са леђа бачких родитеља и сиромашне општине, а што је било далеко важније, отклоњена је неизвесна судбина њених бака. Наиме, овим декретом Гимназија је била дефинитивно озваничена, тако да су њени баци овим изједначени у правима са правима бака осталих државних гимназија у земљи.

Током четворогодишњег рада Гимназије долазило је до промена у редовима наставника и у расподели предмета, као и у броју бака. Тако је у четвртој школској години, 1922/1923, настава била овако распоређена:

Петар Рафајловић — добио је још и природопис;

Јосип Вујовић — без промене;

Саво Накићеновић — српскохрватски језик, историја и географија;

Никола Милчевић — латински и галијански језик;

Аркадије Северинов — француски језик, физика и хемија;

Милосав Бурасовић — математика;

Фрањо Фатуга — латински језик и певање;

Вуко Мандић — историја;

Никола Власов — без промене и

Лука Цириговић — такође без промене.

Од 40 бака, који су се уписали у први разред, отпало је током школовања њих 14, па је свега 26 завршило четврти разред. Међутим, током времена придружило их је још 18, који су такође завршили четврти разред (међу њима било је седам приватиста). Према томе, школске 1922/1923. године завршила су 44 бака ову испотпуну средњу школу.

Зграда Србинс са Спомен-плочом завешталаца Бошковића, Буровића и Лакетићке законом је заштићена. Марко Цар са правом јој је дао име „Просвјетни храм“, јер је једна од наших најзаслужнијих тековина и расадника културе, не само на обалама Бокелског залива, већ и уздуж Јадрана, из чије је помор-

ске културе Србина и израсла, уз међусобно прожимање. Њену зграду је пре три године земљотрес јако оштетио. Тешко је рећи да ли грозније делују њени ентеријери или екстеријери.

Нема сумње да ће овај, још увек како-тако живи историјски споменик, иначе формално заштићен, бити и стварно обновљен и (кад дође на ред...) претворен у неки одговарајући музеј и слично (можда и у некој повезаности са Шпањолом...?). Међутим, унапредиво је видна приоритетна потреба њене хитне заштите од даљег пропадања, нарочито оног што зуб времена исправљиво круни и руши. Томе је заиста лошао ред. Многи посетиоци овог краја, претежно љубитељи и познаваоци његове богате прошлости, застану, забринути, пред Спомен-плочом Србине. Надајмо се да их наша данашња генерација неће разочарати, без обзира на остале приоритете и тешкоће с којима се она бори.

Summary

THE FIRST GENERATION OF THE LOWER SECONDARY SCHOOL IN HERCEG-NOVI (1919—1923)

Jovan NAKICENOVIC

The paper contains short data of the foundation and the early work of the first secondary school in Herceg-Novı, that is its first generation (1919—1923). These are mainly the data that have not been published so far, and which give information of the exceptionate efforts and sacrifices, in particular material, made by the people of Herceg-Novı in order to establish and maintain their secondary school, the institution of great importance for all that part of the Bay of Kotor. They fully succeeded towards the end of the school year 1922/23 when the state finally accepted to support the school and gave it the same rights as to the other state secondary schools.

TRI MERIDIONALNE BILJKE U FLORI OKOLINE HERCEG-NOVOG

UVOD

U ovom radu analizirane su tri južne vrste *Clematis viticella* L., *Cynanchum acutum* L. i *Asclepias fruticosa* L., koje smo tokom poslednje dve godine zabeležili u flori bliže okoline Herceg-Novog. Iako sve tri biljke pripadaju grupi meridionalnih vrsta, one se u ekološkom pogledu razlikuju. *Clematis viticella* L. ima najveću ekološku valencu i raste od eumediteranske zone zimzelene vegetacije i submediteranske zone do mediteransko-montanog pojasa listopadnih šuma. *Cynanchum acutum* L. je stanovnik eumediteranskog i submediteranskog pojasa. Obe ove biljke su autohtoni stanovnici ispitivanog područja. *Asclepias fruticosa* L. je tropska biljka, u mediteranskom regionu i naturalizovana, a u svom rasprostranjenju je ograničena na eumediteransku zonu zimzelene vegetacije (Fiori I—II, 1969, Horvatić, 1967).

HOROLOŠKI I EKOLOŠKI PODACI

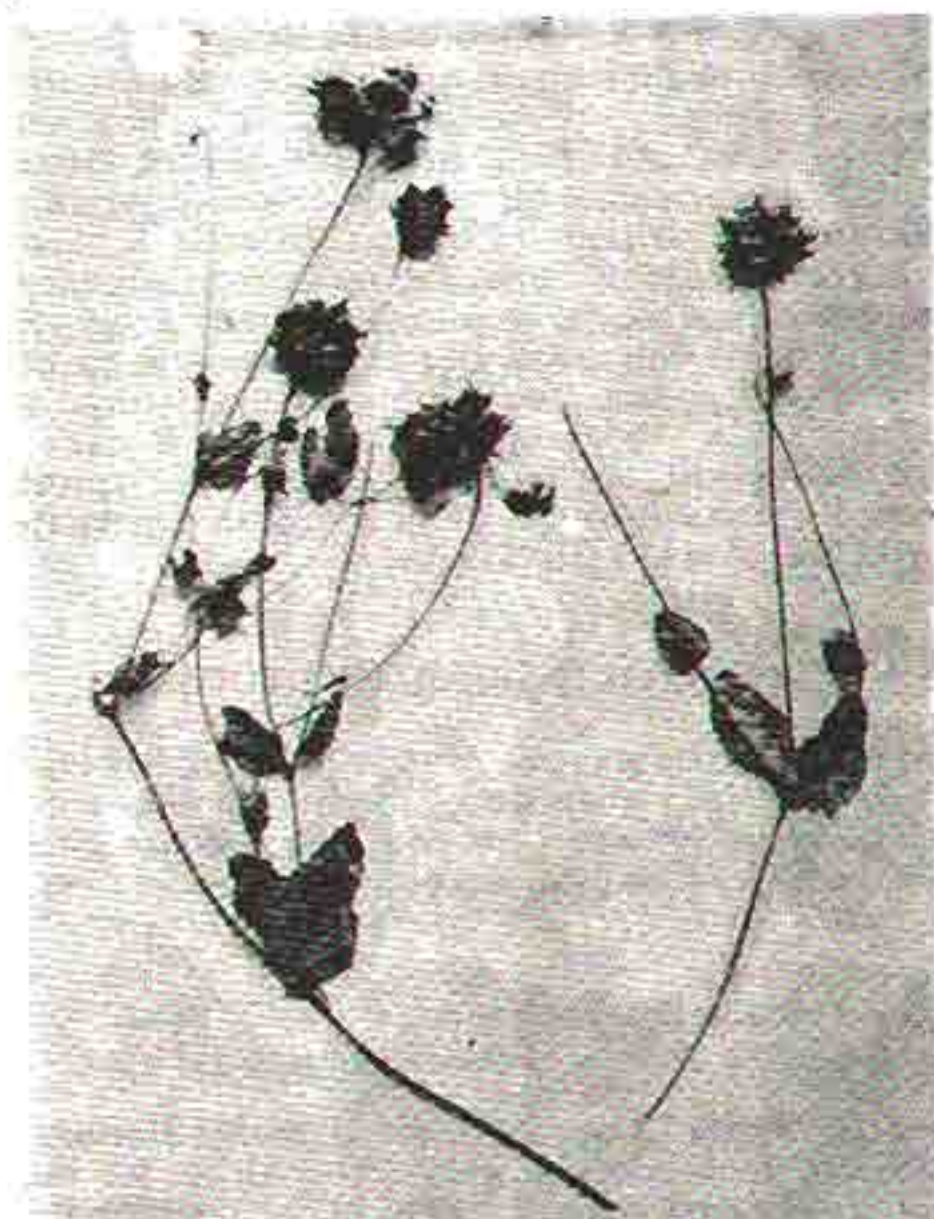
U taksonomskom pogledu sve tri biljke pripadaju odeljku semenica (*Spermatophyta*), pododeljku skrivenosemenica (*Magnoliophytina* — *Angiospermae*) i razredu dikotiledonih biljaka (*Magnoliatae* — *Dicotyledoneae*) (Magdefrau, Ehrendörfer, 1978).

Podrazred *Magnoliidae* (= *Polycarpicae*)
Porodica *Ranunculaceae* — ljutići, žabnjaci

Clematis viticella L. — modra vitina, sladki škrobut je biljka povijaša. Rod je dobio naziv po grčkoj reči klema što znači vitica, vršika, rašljika (Simonović, 1959). U analitičkoj flori Italije navodi se za pojas zimzelene mediteranske vegetacije sa maslinom,

za močvarna i prelazna područja i submontani pojas. Rasprostranjena je u Španiji, Portugaliji, na Balkanskom poluostrvu, Kavkazu, Maloj Aziji i Persiji. U Italiji raste u makiji i na pomalo močvarnim staništima (Fiori I, 1969). Opisana je u flori Balkanskog poluostrva kao višegodišnja biljka u šibljacima Kvarnera, Hrvatske, Dalmacije, Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Bugarske, Makedonije, Albanije, Tesalije i ostrva Jona (Hayek I, 1971). Prema flori Slovenije ova je biljka zabeležena u Istri i Primorskom (Mayer, 1952). Flora Hrvatske daje podatke o rasprostranjenju ove penjačice modrih, samo iznimno belih cvetova, sa rasperanim listovima i 3—5 delnim liskama za sredozemno područje Hrvatske, Slovenije, Bosne i Hercegovine i Makedonije. Raste autohtono i kultivise se (Domac, 1973). U makiji Dalmacije beleži je Adamović (1911). U flori SR Srbije (Josifović, 1970) i ilustrovanoj

(Prilog I)

Clematis viticella L.

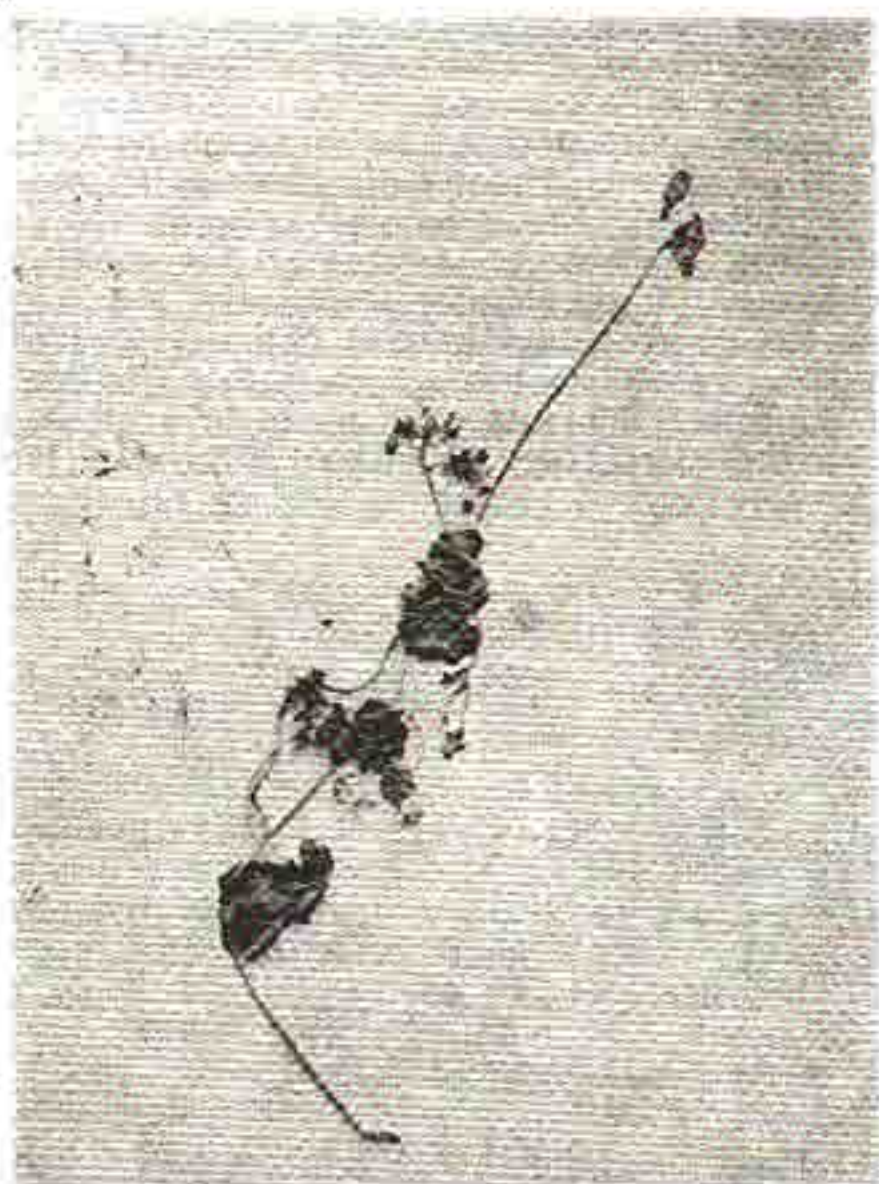
flori Jugoslavije (Čanak et al., 1978) nema podataka o ovoj vrsti. U mađarskoj flori se beleži kao ukrasna biljka, koja nekada podivlja i odomaći se (ostrvo Čepel kod Budimpešte) (Sóó — Kárpáti, 1968). U flori NR Rumunije navodi se samo u kulturama kao dekorativna vrsta. Rasprostranjena je u zapadnom Mediteranu, na Balkanskom poluostrvu, Maloj Aziji, Kavkazu i Iranu (Sávulesku, 1953). U flori Crne Gore pominje se na nekoliko lokaliteta (Rohlena, 1942). U podacima sa puta po Jugoslaviji navodi se za Plitvička jezera, Dalmaciju, donji tok reke Neretve, Jaz kod Budve i kod Svetozareva na reci Moravi (Šmadra, 1968). U flori Evrope je opisana kao biljka južne Evrope. Često je kultivisana, a mestimično naturalizovana. Rasprostranjena je u Albaniji, Bugarskoj, na Kritu, u Grčkoj, Italiji, Jugoslaviji i Turskoj (Tutin et al., 1964).

Podrazred *Asteridae* (= *Sympetalae tetracycliae*)
 Porodica *Asclepiadaceae* — svilenice

Raste u zimzelenim živicama Igala, u blizini mora, na umereno vlažnim mestima.

Cynanchum acutum L. (= *C. monspeliacum* L.) — krvnik, lastvina, divlja paprika je kao i prethodna biljka povijuša. Rod je dobio naziv po grčkoj reči kyon — pas i ancho — umoriti, zatrti jer se smatralo da truje pse, vukove i lisice (Simonović, 1959). U analitičkoj flori Italije opisuje se kao perena, koja raste u pojasu zimzelene vegetacije, na močvarnim mestima i prelaznim područjima. Prisutna je u mediteranskom regionu i u Aziji do Altaja (Flori II, 1969). Prema flori Balkanskog poluostrva raste u šiprazima, česta je u mediteranskom regionu. Rasprostranjena je u Hrvatskoj, Dalmaciji, Bugarskoj, Dobrudži, Trakiji, Makedoniji, Albaniji, Epiru, Tesaliji, Grčkoj i ostrvima Jona i Ciklade (Hayek II, 1971). Domac je opisuje samo za sredozemno područje Hrvatske (1973). *Cynanchum acutum* L. ne navodi se za floru Slovenije (Mayer, 1952), Srbije (Josifović, 1973), a opisana je za sredozemno područje u ilustrovanoj flori Jugoslavije i dati su njeni osnovni taksonomski karakteri. U kruničnom izdrelu nalazi se 10 jezičastih ljuspi, ima bele ili rumene cvetove, listovi su srcoliko, siljati. Raste na ruderalnim staništima (Čanak et al., 1978). Prema flori Rumunije prisutna je u regionu Dobrudže, Galati, Pločsti, Bukureštu. Otrovnna je biljka, a stablo sadrži kaučuk. Rasprostranjena je u južnoj Evropi i jugozapadnoj Aziji (Sávulesku, 1962). U flori Evrope se navodi za južnu Evropu i jugoistočnu Rusiju od Španije, Portugalije, Francuske, Italije, Sicilije, Balkanskog poluostrva, Rumunije do Rusije — jugozapadni deo, Krim i jugoistočni evropski deo (Tutin et al., 1972).

Raste u živicama, zapuštenim vinogradima i na ruderalnim mestima u Igalu blizu mora i u Savini na umereno vlažnim mestima.

Cynanchum acutum L.

Aclepias fruticosa L. (= *Gomphocarpus fruticosus* R. Br.) — klinača, svila. Naziv je dobila po grčkoj reči gomphos — klin i karpos — plod, prema obliku ploda. Poreklom je iz tropske Afrike, a preko Grčke i grčkih ostrva dospela je u Makedoniju i na Primorje. Od njenih vlakana se izrađuje konac, a upotrebljava se i u medicini (Simonović, 1959). Prema analitičkoj flori Italije raste u zimzelenoj mediteranskoj vegetaciji sa maslinama u južnoj Evropi, Africi, Arabiji, poreklom je iz tropskog regiona, u Italiji je naturalizovana (Fiori II, 1969). U flori Balkanskog poluostrva opisana je kao višegodišnja biljka čije su grane glatke, a niže sitno, hrapave. Listovi su joj goli, linearno-lanceoladni sa kratkom drškom, šiljati. Paštitići aksilarni, krunica bela sa stršećim, trepljastim segmentima. Raste u šibljacima i uz potočiće, mediteranska je pridošlica. Rasprostranjena je u Dalmaciji, Makedoniji, ostrvima

Jona i Ciklade, Grčkoj, Kritu, a poreklom je iz tropske Afrike (Hayek II, 1969). O njenom prisustvu nema podataka u flori Slovenije (Mayer, 1952), Hrvatske (Domac, 1973), Srbije (Josifović, 1973) i ilustrovanoj flori korova Jugoslavije (Čanak et al., 1978).

(Prilog 3)

Asclepias fruticosa L.

Asclepias fruticosa L. našli smo u cvetu početkom jula u Sutorini kod Igala i mesta Doli u blizini Neum Kleka. Na oba lokaliteta, i u Crnoj Gori i Hrvatskoj, raste uz Jadransku magistralu, kao vrlo retka biljka. Njen nalaz u Sutorini je verovatno nov podatak za floru Crne Gore.

DISKUSIJA

Na osnovu horoloških i ekoloških podataka uočljivo je da su sve tri opisane biljke *Clematis viticella* L., *Cynanchum acutum* L. i *Asclepias fruticosa* L. meridionalne, tj. južne vrste. Prva ima najveću ekološku valencu i prisutna je u eumediteranskoj zoni zimzelene vegetacije, submediteranskoj zoni i mediteransko-montanom pojasu (Horvatić, 1967, Fiori I—II, 1969). To je višegodišnja povijuša. Raste kao autohtona biljka i kultiviše se, a rasprostranjenost je u Hrvatskoj, Sloveniji, Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori i Makedoniji (Domac, 1973). Širi areal joj je južna Evropa od Italije, Jugoslavije, Albanije, Bugarske, Grčke, Krita do Turske (Tutin et al., 1964), tj. od zapadnog Mediterana do Male Azije, Kavkaza i Irana (Šavulesku, 1953). U živicama Igalu, u blizini mora i na umereno vlažnim mestima našli smo ovu povijušu u cvetu maja i juna meseca, a sa plodovima u avgustu. Spada u ređe stanovnike ispitivanog područja.

Druga biljka *Cynanchum acutum* L. je takođe povijuša, perena, tj. višegodišnja vrsta. Njena je ekološka valenca nešto uža nego kod biljke *Clematis viticella* L. i raste u eumediteranskoj i submediteranskoj zoni (Horvatić, 1967, Fiori I—II, 1969). Prema dostupnoj literaturi zabeležena je za sredozemni deo Hrvatske (Domac, 1973). Ima širi areal u zapadnom Mediteranu nego prethodna biljka. Prisutna je u Portugaliji, Španiji, Francuskoj, Italiji, Siciliji, Balkanskom poluostrvu, Kritu, Rumuniji sve do jugoistočnih delova Sovjetskog Saveza u Evropi (Tutin, 1972), a u Aziji se njen areal ograničava na jugozapadni deo (Šavulesku, 1962). Nema podataka o njenom prisustvu u Crnoj Gori (Adamović, 1913, Hayek II, 1969, Rohlena, 1942, Šmadra, 1968. i Popović, Sterniša, 1971). Našli smo je na sličnim staništima sa prethodnom vrstom u Igalu, a cveta u avgustu mesecu. Sem toga raste i u zapuštenim vinogradima i na ruderalnim mestima, u Savini.

Treća vrsta *Asclepias fruticosa* L. je u svom rasprostranjenju isključivo ograničena na eumediteransku zonu zimzelene vegetacije sa maslinom (Horvatić, 1967, Fiori II, 1969). Ona je tropskog porekla i autohtona je u srednjoj i južnoj Africi i Arabiji. U naše krajeve se proširila preko Grčke i grčkih ostrva kao gajena tekstilna i lekovita biljka (Simonović, 1959). Prema raspoloživoj literaturi kod nas raste samo u Dalmaciji i Makedoniji (Hayek II, 1969) i u Italiji (Fiori II, 1969), kao naturalizovana vrsta. U flori Evrope nije opisana (Tutin et al., 1972). Ovu biljku našli smo kod Sutorine, kao vrlo retku, uz put na ruderalnim mestima. Ovaj podatak je verovatno nov za floru Crne Gore.

ZAKLJUČAK

U okolini Herceg-Novog tokom poslednje dve godine zabeležili smo tri južne, tj. meridionalne biljke. *Clematis viticella* L. i *Cynanchum acutum* L. su u tom području autohtone, dok je *Asclepias fruticosa* L. naturalizovana i verovatno nova za floru Crne Gore.

Clematis viticella L. raste u zimzelenoj vegetaciji živica Igala, u neposrednoj blizini mora, na umereno vlažnim staništima.

Cynanchum acutum L. raste na sličnim staništima kao i prethodna vrsta, ali je zabeležena i u zapuštenim vinogradima i ruderalnim mestima Igala i Savine.

Asclepias fruticosa L. je kao vrlo retka biljka nađena uz put kod Sutorine.

LITERATURA

- Adamović I., Die Pflanzenwelt Dalmatiens. Leipzig, 1911.
- Adamović I., Građa za floru Kraljevine Crne Gore. — Rad JAZU, knj. 195. Zagreb, 1913.
- Čanak M. et al., Ilustrovana korovska flora Jugoslavije. Matica srpska. Novi Sad, 1978.
- Domac R., Mala flora Hrvatske i susjednih područja. Školska knjiga. Zagreb, 1973.
- Fiori A., Nuova Flora analitica d'Italia. Vol. I—II. Edagricola copyring. Bologna, 1969.
- Hayek A., Prodrromus Florae peninsulae Balcanicae I—II. Nachdruck im Verlag Otto Kocltz. Koenigstein-Taunus, 1971.
- Horvatić I. et al., Analitička flora Jugoslavije I. Institut za botaniku Sveučilišta. Zagreb, 1967.
- Josifović M., Flora SR Srbije I, V. Srpska akademija nauka i umetnosti. «Naučno delo». Beograd, 1970, 1973.
- Magdefrau K., Ehrendörfler F., Lehrbuch der Botanik für Hochschulen (Systematika, evolucija i geobotanika). Školska knjiga. Zagreb, 1978. (prevod).
- Mayer E., Seznam praprotnic in cvetnic Slovenskega ozemlja. Slovenska akademija znanosti in umetnosti. Dela 5. Institut za biologijo 3. Ljubljana, 1952.
- Popović D., Sterniša A., Flora i vegetacija hercegNovskog područja s posebnim osvrtom na parkovsko bilje. Izdali Skupština opštine Herceg-Nov i Turistički savez Boke kotorske. Beogradski izdavački zavod. Beograd, 1971.
- Rohlena J., Conspectus Florae Montenegroicae. Tis, Knistiskärny A. La páčka, Praha, 1942.
- Sävulesku T., Flora Republicii populare Romine II, VIII. Editura Academiei RPRomine. Bucurest, 1953, 1962.
- Simonović D., Botanički rečnik. Srpska akademija nauka, posebno izdanje, knj. CCCXVIII. Beograd, 1959.
- Soó R., Kárpáti Z., Növényhatározó II kötet. Tankönyvkiadó. Budapest, 1968.
- Šmadra J. et al., Výsledky biogeografických cest do Jugoslávie v letech 1964—1967. Československá akademie věd Geografický ústav. Brno, 1968.
- Tutin T. et al., Flora Europaea Vol. 1, 3. University press. Cambridge, 1964, 1972.

Summary

THE THREE MERIDIONAL PLANT SPECIES IN THE SURROUNDINGS OF HERCEG-NOVI

Dr Melanija OBRADOVIĆ

During the 2 years of investigations, the three meridional species, i. e. residents of the south, *Clematis viticella* L., *Cynanchum acutum* L., and *Asclepias fruticosa* L., were recorded from the surroundings of Herceg-Novi.

Clematis viticella L. has the broadest ecological valence; widespread over the Eumediterranean, Submediterranean, and Mediterranean-Montane regions (Horvatić, 1967). This perennial voluble plant species resides in the southern areas of Croatia, Slovenia, Bosnia and Hercegovina, Montenegro, and Macedonia (Domac, 1973). In broader sense, its areal occupies a belt from Italy through the Balkan Peninsula, Crete to Turkey. It is native to southern Europe, frequently cultivated, casually naturalized (Tutin et al., 1964). According to the Rumanian Flora, it covers the region from western Mediterranean through the Balkan Peninsula, Asia Minor, Caucasus to Iran (Savulesku, 1953). (Fig. 1)

We found this plant in evergreen hedges in Igalo, near seashore, in moderately wet habitats.

Cynanchum acutum L. has somewhat smaller ecological valence; grows in Eumediterranean and Submediterranean regions (Horvatić, 1967). It is also a perennial voluble plant species occurring in Yugoslavia in southern Croatia only (Domac, 1973). In Europe, this plant resides in Portugal, Spain, France, Italy, the Balkan Peninsula, Rumania to the southern parts of the Soviet Union (Tutin et al., 1972). According to the Rumanian Flora, areal of this plant occupies southern Europe and southwestern Asia (Savulesku, 1962).

We recorded it from hedges, uncultivated vineyards, and ruderal, moderately wet habitats in Igalo and Savina. (Fig. 2)

Both species mentioned above are native to the surroundings of Herceg-Novi.

Asclepias fruticosa L. originates in the tropic regions of central and southern Africa. This plant was introduced in Yugoslavia (Macedonia and the Coast) through Greece and its islands as the textile and medicinal species (Simonović, 1959). Its ecological valence is the smallest, and it resides in the Eumediterranean region only (Horvatić, 1967). In the papers concerning the flora of Yugoslavia, Hayek (1931) cited this plant species for Dalmatia and Macedonia. It is naturalized in Italy; grows in southern Europe, Africa, and Arabia (Fiori II, 1969). No record on this plant is found in Flora Europaea (Tutin et al., 1972). (Fig. 3)

We found this naturalized alien species along the Adriatic Highway near Sutorina. Probably, our finding is the new material for flora of Montenegro. It was recorded from similar habitat in Dalmatia near Doli (Neum Kleka) as an infrequent species.

САДРЖАЈ — CONTENTS

	Страна
Boško PUSONJIĆ	
<i>Vrijeme Herceg-Novog</i> — — — — —	5
Васо Ј. ИВОШЕВИЋ	
<i>Херцег-Нови у домаћој белетристици 19. и 20. вијека</i>	7
Herceg-Novi in the fiction of the 19th and 20th century	29
Božidar ĐONDOVIĆ	
<i>Herceg-Novi u srednjem vijeku</i> — — — — —	31
Herceg-Novi in the middle ages — — — — —	53
Marija CRNIĆ-PEJOVIĆ	
<i>Herceg-Novi u Dubrovačkom arhivu</i> — — — — —	55
Herceg-Novi in the Archives of Dubrovnik — — — — —	71
Др Богумил ХРАБАК	
<i>Ноблани и улцињски гусари (1571 — 1687)</i> — — — — —	73
Herceg-Novi and the pirates of Ulcinj — — — — —	104
Игњатије ЗЛОКОВИЋ	
<i>Мирко Комненовић</i> — — — — —	105
Mirko Komnenović — — — — —	127
Васо Ј. ИВОШЕВИЋ	
<i>Прота Саво Накићеновић, бокељски историчар и етнограф (1882—1926)</i> — — — — —	129
Archpriest Savo Nakićenović, historian and ethnographer (1882 — 1926) — — — — —	153
Maksim ZLOKOVIĆ	
<i>Zdravstvene ustanove u hercegnovskom kraju za vrijeme Mletačke Republike</i> — — — — —	155
Medical institutions in the region of Herceg-Novi in the time of the Republic of Venice — — — — —	172

Др Васо ТОМАНОВИЋ	
<i>О тополцима Херцег-Нови</i> — — — — — — — — — —	173
Мр Vesna VIČEVIĆ	
<i>Aktivnosti hercegnovskog lazareta i zdravstvenog kolegija 1766. godine</i> — — — — — — — — — —	175
Activites of Herceg-Novi quarantine and medical staff in 1766. — — — — — — — — — —	184
Мр Душан МАНДИЋ	
<i>Сто двадесет пета година од оснивања Херцеговске поморске закладне школе у Србини</i> — — — — — — — — — —	185
The 125 th anniversary of the Endowment Nautical School at Srbina — — — — — — — — — —	210
Јован НАКИБЕНОВИЋ	
<i>Херцеговски одбор за „страдајуће Херцеговце“ 1875.</i>	211
Herceg-Novi committee for the help to suffering people of Herzegovina in 1875. — — — — — — — — — —	240
Др Ђорђе МИЛОВИЋ	
<i>О неким процесуалним интересностима кривичних судова добрих људи у херцеговском крају у XVIII вијеку</i>	241
Some interesting data about the trial procedures at criminal law courts of the good people in Herceg-Novi region in the 18th century — — — — — — — — — —	256
Мр Новак ЈОВАНОВИЋ	
<i>Спортске активности у Херцег-Новом и околини до 1941. године</i> — — — — — — — — — —	257
Sports activities in Herceg-Novi and the surrounding area till 1941. — — — — — — — — — —	278
Јован НАКИБЕНОВИЋ	
<i>Приватна основна школа (1903—1941) и Приватна женска грађанска школе (1921—1941) при заводу св. Кржа у Херцег-Новоме</i> — — — — — — — — — —	281
The private Elementary School (1903—1941) and the private girls' School (1921—1941) at the holy cross institute in Herceg-Novi, both public — — — — — — — — — —	289

Tomislav GRGUREVIĆ

Partizanska djelovanja u akvatorijumu Bokokotorskog zaliva (područje MK KP Herceg-Novi) u vrijeme italijanske okupacije — — — — — 291

Partisan naval actions in the Bay of Kotor (the territory of the Local Committee of Herceg-Novi) during Italian occupation — — — — — 325

Др Саво ВУКМАНОВИЋ

Петар II Петровић Његош у Херцег-Новом — — — 327

Новак Р. МИЉАНИЋ

Јован Накићеновић и његово дјело — — — — 349

Jovan Nakićenović and his work — — — — 357

Мр Угљеша РАЈЧЕВИЋ

Борбе С. Ораовца (1891—1955) — — — — 359

Ђорђе Ораovac — — — — — 396

Мр Рајко ВУЈИЋИЋ

Prilog poznavanju spomenika kulture na Luštici — — 399

A contribution to the study of the cultural monuments of Luštica — — — — — 420

Prof. dr Jelisaveta SUBOTIĆ

Pravilnik Društva »Srpske čitaonice« u Herceg-Novom iz 1894. godine — — — — — 421

The book of Regulations of the society the »Serbian Reading Room« in Herceg-Novi of 1894. — — — — — 430

Јован НАКИЋЕНОВИЋ

Прва генерација Државне ниже реалне гимназије у Херцег-Новоме (1919—1923) — — — — — 431

The first generation of the lower secondary school in Herceg-Novi (1919—1923) — — — — — 436

Др Меланија ОВРАДОВИЋ

Tri meridionalne biljke u flori okoline Herceg-Novog 437

The three meridional plant species in the surroundings of Herceg-Novi — — — — — 444

Tehnički urednik i korektor:
Safet Danović

Lektor:
Ljubo Rudan

Izvođe prevela na engleski:
Sonja Rakić

Tiraž: 1000 primjeraka